

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ

ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ

1108
3

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :
ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਿਨ

1970
ਮੁਲ—5.50

ਛਾਪਕ
ਬੀ. ਐਸ. ਸਫਰੀ,
ਗਰੇਟਰ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰੈਸ, 163-ਏ, ਇੰਡਸਟਰੀਅਲ ਏਰੀਆ,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ।

ਦੇ ਸ਼ਬਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੌਲੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਰਬੀ-ਪਿਆਰ ਤੇ ਬਿਰਹਾ ਦੇ ਗੀਤ ਸਹਿਦ ਵਰਗੀ ਮਿੱਠੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗਾਏ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਭੇਦ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕੁਝ ਕੁ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਾਪਤ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ-ਨੂੰ ਅਪ੍ਰੀਤ ਕਾਰਣ ਇਹ ਬਾਣੀ ਸਦਾ ਲਈ ਅਮਰ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਮਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਉਤੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਲੇਖ ਲਿਖਵਾਉਣੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁਖ ਕੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਈ ਸਮੱਗਰੀ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਕ ਹੁਣ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ ਪਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਰਸੀਆਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਦੀ ਮੰਗ ਲਗਾਤਾਰ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਸ ਹੈ ਪਾਠਕ ਜੀ ਇਸ ਤੋਂ ਯੋਗ ਲਾਭ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ।

ਲਾਲ ਸਿੰਘ

ਡਾਇਰੈਕਟਰ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ 1

ਲੇਖ-ਸੂਚੀ

ਵਿਸ਼ਾ	ਕਰਤਾ	ਪੰਨਾ
1. ਸੰਪਾਦਕੀ—ਫਰੀਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਪਿਛੇ	ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ	1.
2. ਜੀਵਨ-ਦਰਪਣ	...	6.
3. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ—ਵੈਸ ਤੇ ਵੇਸਾਵਲੀ	ਪ੍ਰੋ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	15.
4. ਦਰਵੇਸ਼ ਫਰੀਦ ਤੇ ਉਹਦੀ ਰਚਨਾ	ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਘੜਗ	25.
5. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ—ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ	ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ	45.
6. ਫਰੀਦ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ	ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਨਿੱਜਰ	60.
7. ਫਰੀਦ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ	ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ	73.
8. ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਲੋਕ ਯਾਤਰਾ	ਸ੍ਰੀ ਨਰੇਂਦਰ ਧੀਰ	92.
ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪਧਿਤੀ ਨਾਮਾ		
9. ਸ੍ਰੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪੱਧਤੀ ਨਾਮਾ	ਸੰਤ ਦਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	...
	ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ	102.
10. ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ੌਹਸ਼ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ	ਸ. ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ	...
	ਰਸਰਤ	107.
11. ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਰੰਗ	ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸਤਯਾ ਸ਼ਮਾ	112.
ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਸੰਸਾ		
12. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ	ਗਿ. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ	122.
13. ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ	ਸ. ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ	...
	ਮਕਸੂਦਪੁਰੀ	130.
14. ਦਰਵੇਸ਼ ਕਵੀ ਫਰੀਦ	ਸ. ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ	137.
15. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ	ਡਾ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ	145.

ਵਿਸ਼ਾ	ਕਰਤਾ	ਪੰਨਾ
✓ 16. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ	... ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ	154.
17. ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ	... ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ	171.
18. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ	... (46) ਸ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ	185.
✓ 19. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੜਚੋਲ	... ਸ. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਰਾਜੀ	194. (47)
20. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ	... ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ	204.
21. ਬੋਲੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ	... ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ	212.
22. ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਪਖ	... ਸ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ	224.
23. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ਦੇ ਸਲੋਕ	... (46) ਸ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੋਭੀ	236.
✓ 24. ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ	... ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ	245.
25. ਫਰੀਦ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ	... ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ	254.
26. ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕੁਝ ਪੱਖ	... ਸ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ	261.
27. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਤੇ ਇਸਲਾਮ	... ਪ੍ਰੋ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	268.
28. ਫਰੀਦ ਤੇ ਸੰਤ ਮਾਰਗ	... ਕਰਨਜੀਤ	282.
29. ਇਸਲਾਮ, ਸੂਫੀ ਮਤ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ	... ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਾਂਤ ਦੇਵ	296.
30. ਫਰੀਦ ਤੇ ਸੂਫੀ ਮਤ	... ਪ੍ਰੋ. ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ	316.

ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

31. ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ	... (46) ਡਾ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ	327.
32. ਫਰੀਦ ਤੇ ਚਾਸਰ	... ਸ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ	342.
✓ 33. ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕ ਅਤੇ ਨਾਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦੇ ਸਲੋਕ	... ਸ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ	355.
34. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਸੂਫੀ ਮਤ	... ਸ. ਜੇ. ਐਸ. ਬੇਦੀ	362.

ਵਿਸ਼ਾ

ਕਰਤਾ

ਪੰਨਾ

35. ਫ਼ਰੀਦ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ... ਡਾ. ਰੁਡਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ 368.
36. ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਫ਼ੇਰ ਬਹਾਦਰ ... ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਮਨੋਹਰ ਕੌਰ
ਅਰਪਨ 383.

ਜੀਵਨ ਫਲਸਫ਼ਾ

+6

37. ਫ਼ਰੀਦ-ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਪਰਾਪਤੀ ਮਾਰਗ ... ਸ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ 393.
38. ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਲਾਸਥੀ ... ਸ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ 400.
39. ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ... ਪ੍ਰੋ. ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ
ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਕੰਵਰ 406.
40. ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ... ਸ੍ਰੀ ਲੇਖ ਰਾਜ
ਪਰਵਾਨਾ 412.
- ✓ 41. ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ✓ ... ਸ. ਪ੍ਰੇਮਜੀਤ ਸਿੰਘ 419

ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਸਮਾਜ

+6

42. ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਪੂਰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ... ਸ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ 421
ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਰੰਗਤ
43. ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਦੇਣ ... ਡਾ. ਸੀਤਾਰਾਮ ਬਾਹਰੀ 426
44. ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ... ਸ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ
ਅਟਾਰੀ 433
45. ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕਾਵਲੀ ... 441

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਪਿਛੇ

ਫ਼ਰੀਦ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਬਾਬਾ ਹੈ ਤੇ ਯਾਰੂਵੀਂ-ਯਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਬਾਲਕ, ਜਿਸ ਦੇ ਬੋਲ ਮਿੱਠੇ ਤੇ ਬਾਬਿਆਂ ਵਰਗੇ ਸੂਝ ਤੇ ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਸਨ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਦਾਗ਼ ਬੋਲ ਕਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆਦਿ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਹੁੰ-ਦੁਟਾਲੇ ਦੀ ਸਵੇਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਚਾਨਣ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਦੇਸ਼ ਬਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਦੂਰ ਹੱਦਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਂਦੇ ਰਹੇ, ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਬਾ ਹਿੰਦਵੀ ਅਖਵਾਈ ਜਾਣ ਲਗੀ। ਜਿਵੇਂ ਸਿੰਧ ਹਿੰਦ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸ ਸਾਰੇ ਈਰਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਪੈ ਗਿਆ ਇਵੇਂ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਪਦਵੀ ਪਰਾਪਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮ-ਸਾਹਿਤ-ਪਰਚਾਰ ਭਗਤੀ ਸੰਤ ਤੇ ਸੂਫੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਮੀਲ ਪਥਰ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਨਾਥ-ਪੰਥ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਫ਼ਰੀਦ ਤਕ ਦਾ ਮਾਰਗ 'ਕੀਡਿਆਣ ਦੀ ਝਾੜੀ' ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਗਡੰਡੀ ਝਾੜੀ ਬੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ—ਫ਼ਰੀਦ ਤਕ ਪੁਜਣ ਤੀਕ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਿੱਠੇ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਪੜਾਓ ਆਏ ਹੋਣਗੇ—ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖੋਜ ਹੀ ਦਸ ਸਕੇਗੀ। ਪਰੰਤੂ ਅਨੁਮਾਨ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਠੋਠ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਹੇਠ ਰਲਵੀਂ ਮਿਲਵੀਂ ਬੋਲੀ ਟਕਸਾਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁਜਦੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਸੂਝਾ ਵਰਤਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਅਵੱਜ਼ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬੋਲੀ ਕਈ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਉਸਤਾਦਾਂ ਹੱਥੋਂ ਲੰਘੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਵਰਨਾ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚਿਲਕਵੇਂ ਮਾਂਦੇ ਸਵਾਰੇ ਪਿਤਲ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਵਾਲਾ ਝਾਉਲਾ ਕਿਵੇਂ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੈਕਡਾਨਲਡ (ਇੰਡੀਆਜ਼ ਪਾਸਟ) ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਦੀ ਤੋਂ 331 ਪੂ. ਈ. ਈਰਾਨੀ ਰਾਜ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਸੂਬਾ ਮੁਤਾਬਕ ਵੀ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਆਰਿਆਨਾ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸ ਦੀ ਹੱਦ, ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪਰ ਈਰਾਨੀ ਕਾਬਜ਼ ਸਨ। ਅਬਦੁਲ ਔਰ ਦੀ ਮੁਹਤ ਕੋਰਟ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਿਤਦ (ਫ਼ੂਮਿਕਾ) ਵਿਚ ਇਸ ਦ

ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਈਰਾਨੀ ਟੱਬਰ ਪੰਜਾਬ ਆ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ, ਦਿਲੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਚੇਰ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਈਰਾਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧ ਸਥਿਰ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹੁਣ ਵੀ ਆਪਣੀ 'ਲਿਟਰੇਰੀ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪਰਜ਼ੀਆ' ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਰਾਨੀ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤ ਪੁਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਬਨ ਹੌਕਲ ਤੇ ਇਤਾਖਰੀ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਕਰਾਨੀ ਈਰਾਨੀ ਤੇ ਮਕਰਾਨੀ ਦੋਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਸਨ—ਮਕਰਾਨੀ, ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ—ਗਜਨਵੀਆ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਵੀਆ ਬਾਬਤ ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ, ਕਿ ਇਹ ਫਾਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਸ਼ਹੂਦ ਸਾਅਦ ਸਲਮਾਨ, ਅਬੁਲਫਰਜ਼ ਰੂਨੀ, ਹਮੀਦੁਦੀਨ ਆਦਿ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ, ਮਸ਼ਹੂਦ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਮੱਲਦਮ ਲਾਹੌਰ ਵ ਅਜ ਲਾਹੌਰ ਦੂਰ।

ਵੇਹਕ ਐ ਲਾਹੌਰ ਬੇ ਤੂ ਕੈ ਸਹੂਰ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਰ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਯੁਗ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਨਾਥ ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਅੱਠਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੋਂ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਯਾਂਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦੀ ਅਜ ਵੀ 'ਗੋਰਖ ਹੱਟੀ', ਟਿਲਾ ਬਾਲ ਨਾਥ, ਹਾਜੀ ਰਤਨ ਤੇ ਧੂਟੀ ਰੰਗੀ ਨਾਥ ਅਖੌਰਤ ਤੇ ਪੂਰਨ ਦਾ ਖੂਹ ਸਿਆਲਕੋਟ ਸਾਖੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਚਰਪਟ ਚੰਬੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪੁਰ ਆਪਣੇ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਗ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਗੋਰਖ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤ ਪੁਰ ਛਾ ਗਏ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤੀ ਦਾ 'ਨੀ', ਮਰਾਠੀ ਦਾ 'ਚੀ' ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਦਾ 'ਬਾ' (ਬੋਲਿਬਾ, ਧਰਿਬਾ ਵਿਚ) ਜੋਹੇ ਸ਼ਬਦ ਸਮਿਲਤ ਹੋ ਗਏ।

ਨਾਥ ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਸਲੋਕ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲਾਈ, ਜਿਹੜੀ ਪਿਛੋਂ ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਾਹਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਨਿਖਰਵਾਂ ਰੂਪ ਬਣ ਗਈ। ਨਾਥ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ, ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਗੋਰਖ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਚਾਕਰ, ਜ਼ਿਦ, ਖਬਰ, ਮਹਿਲ ਗਲਤਾਨੀ, ਖਰ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਆਦਿ।

ਨਾਥ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਬਾਣੀ ਨੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਹਾਥ ਵਿਖਾਇਆ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਛੁੰਘੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ :

ਫਾਲ ਨਹੀਂ ਫੁਲ ਜਾਂ ਕੇ ਬਿਰਛ ਨਾ ਬੋਲ ।

ਸਿਖ ਨ ਸਾਖਾ ਜਾਂ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਚੋਲ ।

ਜਾਂ ਫਿਰ :

ਉਪਜੇ ਨਾਂ ਬਿਨਸੇ, ਆਵੇ ਨ ਜਾਇ ।

ਜਰਾ ਮਿਰਤ ਤਿਸੇ ਬਾਪ ਨ ਮਾਇ ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਥ ਪੰਥੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਲਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ—

ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਪ੍ਰੇਮ ਲੈ ਪਰਦਾ

ਕੁਲ ਕੁਟੰਬ ਚੁਣ ਖਾਇਆ

ਹੋਰ :

ਨਿਰਭੈ, ਛੀਜਾ, ਮਨਮੁਖ, ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਬਿਖਿਆ ਬਿਖਿਆ ।

ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਠੋਠਤਾ ਦਾ ਰੰਗ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਭਾ ਮਾਰਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—ਝੋਲ ਮਝੋਲੀ, ਮੜੀ ਮਸਾਣ ਨਿਗੋੜਾ, ਬਣਸ ਬਿਉਪਾਰ, ਰੰਗ ਰਸ ਭੋਗ, ਬਿਖਿਆ, ਖਿੰਬਾ, ਉਦਾਸੀ, ਬਹੁਰ, ਮੁਕਤਿ ਚਾਰੇ ਵਰਨ, ਤੰਬੋਲੀ, ਅਚਰਜ, ਕਨਕ ਕਾਮਨੀ, ਕੰਦ ਆਹਾਰ ਆਦਿ ।

ਸਿਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੋਈਪਾ (773 ਈ.), ਬਰੋਪਾ (843 ਈ.) ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—

ਲੋਈ ਭਣੇ ਗੁਰੂ ਪੁਛਿਆ ਜਾਨ ।

ਅਤੇ ਬਟੋਪਾ, ਵੇਖਿਆ, ਭਇਆ, ਮਾਰਿਆ ਆਦਿ ਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਦੋਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ।

ਗੋਰਖ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਕਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਾਅਦ ਸਲਮਾਨ ਤੇ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅੰਸ਼ ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦਾ ਹੈ । ਖੁਸਰੋ ਦੀਆਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਆਦਿ ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ—

‘ਅਜਬ ਡਿਠੀ ਇਕ ਕੁੜੀ, ਰਾਜੇ ਪੱਗ ਲਗਾਏ ।

ਬੁੱਝ ਮੇਰੇ ਬੁੱਝਕਾ ਤੈਨੂੰ ਬਾਂਦਰ ਲੜੇ ਕੱਕਾ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਿਆਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਲਸਕਰ ਪਾਰੋਂ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਲੁਟਣ ਪੁੱਟਣ ਤੇ ਛੁੱਟ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਮਜ਼ਾਕਾਂ ਤੇ ਮਸ਼ਕਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਆਪਣੇ ਗ਼ੋਰਵ ਦਾ ਭਾਰ ਹੌਲਾ ਕਰਦੇ —

ਪਾਰੋਂ ਆਇਆ ਬਾਬਾ ਲਸਕਰੀ

ਜਾਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਕਰ ਗਿਆ ਮਸ਼ਕਰੀ ।

ਇਹ ਗਲ ਸਿਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹਮਲਿਆਂ ਤਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਪੁਰ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ । ਡਾ ਮਸਦੂਦ ਹੁਸੈਨ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਭਾਰੀਖੇ ਜਥਾਨੇ ਉਰਦੂ’ ਵਿਚ ਤੇ ਸੁਨੀਤੀ ਕੁਮਾਰ ਚੇਟਰਜੀ ‘ਇੰਡੋ-ਏਰੀਅਨ ਐਂਡ ਹਿੰਦੀ’ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

1100 ਈ. ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਤੁਰਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਏ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਬੋਰਸੈਨੀ ਅਪਰੈਸ ਆਪਣੇ ਪੂਰਨ ਜੋਥਨ ਤੇ ਸੀ ।

ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਆਪਣੀ ਮਸਨਵੀ ‘ਨੂਹ ਸਿਪੋਰਰ’ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ‘ਲਹੌਰੀ’ ਤੇ ਦਿਹਲਵੀ ਦੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਰਸਾਂਦਾ ਹੈ । ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਲਾਹੌਰੀ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ ਤੇ ਦਿਹਲਵੀ, ਨਵੀਨ ਹਿੰਦੀ ਉਰਦੂ ਦੀ ਜਨਮਦਾਤਾ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਕਾਲ ਹਾਲੀ ਉਘੜ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ ਦੀ ਖੋਜ ਉਪ੍ਰੰਤ ਵਸੂਕ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ, ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਰੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਪੁਰ ਅਵੱਸ਼ ਪਿਆ । ਪੂਰਬ-ਫ਼ਰੀਦ ਕਾਲ ਦੇ ਮੁਖੜੇ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਹਿਤ-ਖੋਜੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਕਾਲ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਗੇ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਉਜੱਗਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਤੇ ਮਾਤ-ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨਾਮ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਨਗੇ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਪੱਖਾ ਫੇਰ ਖੋਜ ਤੇ ਪੜਚੋਲ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹੈ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁੱਕੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਛਲੇ ਕਾਲ

ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਪੁਰ ਬਹੁਤ ਫੁੱਫਾਂ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਪਿਆ। ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ, ਸੰਤ ਸੂਫੀ ਤੇ ਭਗਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਲਈ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਪੁਰ ਵੀ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਅਸਰ ਪੈਣੇ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਇਸੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਆਪ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਹੇਠ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਕਬੀਰ, ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰਮਤ, ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਸੂਫੀ ਆਦਿ ਜੋਹੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਾਕ ਦੀ ਸਚਿਆਈ ਨੂੰ ਭਾਕਦਾ ਵੇਖ ਸਕੋਗੇ। ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਬੋਲੀ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਬੈਠੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਰੰਗ ਕੁੜਾ ਤੇ ਪੱਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਾਲੂ ਨੂੰ ਲਾਲ ਰੱਤਾ ਰੰਗ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਸੁਹਾਗਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੋਢੀ-ਕਵੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਤ ਪੁਰ ਇਕ ਉਚੇਚਾ ਅੰਕ ਕੱਢ ਕੇ ਅਸੀਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਮਾਤ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਮਾਨ ਵਧਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਜ ਵੀ ਕਈ ਫ਼ਰੀਦਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਠੋਠ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਤਕ ਮਿਠੇ ਬਚਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਣ। ਅਜਿਹੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਸਰੰਗ, ਸੁਹਜ ਸਵਾਦ, ਤੇ ਅਸਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਦੀ ਡਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸਗੋਂ ਵਸਦੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦਾ ਨਾ ਚਾਨਣ ਦੂਧੀਆ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਲੰਮ ਵਿਚ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਤਾਰੇ ਵੀ ਚਮਕਣ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਕਾਸ਼-ਗੰਗਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵ-ਤਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਉਛਲ ਉਛਲ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਧਾਗੇ ਵਾਂਗ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾ ਆਦਿ ਦਾ ਤੇ ਨਾ ਅੰਤ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਪੜਾਓ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਦਾ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਮਾਰਗ ਹਾਲੀ ਵੀ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਰੇਤ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੁੰਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ-ਨ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਅੰਤਮ ਮੀਜ਼ਲ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਆਲੋਚਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਬੋਜੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਪਿਛੋਂ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤਕ) ਦੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਮੀਝੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਰੁਖੇ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਸੁਝ ਕੰਧੀ ਵਾਹ ਨਵੀਂ ਨਵੇਲੀ ਵਰ੍ਹੀ ਵਤ ਉਸ ਦੇ ਸੁਖੜੇ ਨੂੰ ਬਣਾ ਸੰਵਾਰ ਦੇਣ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਸੰਘਾਸਨ ਪੁਰ ਯੋਗ ਪਛਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ।

ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ

ਜੀਵਨ-ਦਰਪਣ

ਜਨਮ, ਮਾਪੇ ਖਾਨਦਾਨ

ਜਨਮ : 571 ਹਿ: / 1175 ਈ: (ਖਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ, ਲਾਈਡ ਐਂਡ
ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ਼ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ)
569 ਹਿ: (ਸਿਯਰੁਲ ਔਲੀਆ)

ਪਿੰਡ : ਕੋਤਵਾਲ, ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ (ਮਹਾਰਾਨ ਤੇ ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ)
ਇਸੇ ਨੂੰ ਸਿਯਰੁਲ ਔਲੀਆ 'ਕਹਿਤਵਾਲ', ਤੇ ਕਾਹਤਵਾਲਾ (ਪੰ. 62)
ਤੇ ਸ਼ੇਰੁਲਮਜਾਲਿਸ ਵਿਚ 'ਕੋਥੀਵਾਲ' (ਪੰ. 219) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।
ਸਿਯਰੁਲ ਆਰਫੀ (ਪੰ. 32) ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਖੁਲੂਵਾਲ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ:
'ਗੁਲਜ਼ਾਰ-ਇ-ਅਬਰਾਰ' ਵਿਚ ਇਸ, ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਤਵਾਲ 'ਮਿਰੱਤੁਲ ਅਸਰਾਰ'
ਵਿਚ (ਪੰ. 542) 'ਖਤਵਾਲਾ' ਆਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਸਿਯਰੁਲ ਅਕਤਾਬ'
ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਖਾਨੀਵਾਲ' ਦੇਂਦਾ ਹੈ (ਪੰ. 163)

ਇਹ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ 'ਮਹਾਰਾਨ' ਤੇ ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ
ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜ ਕਲ 'ਮਸ਼ਾਇਖ-ਕੀ-ਚਾਵਲੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ
(ਵੇਖੋ ਜਨਰਲ ਐਂਡ ਕੈਪਟਨ ਸੀ, ਅਮ. ਵੇਡਜ਼ ਵਾਇਜ਼, ਜਨਰਲ
ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਬੰਗਾਲ, ਮਾਰਚ, 1837 (ਪੰ. 193)
ਚਾਵੀ ਮਸ਼ਾਇਖ—ਸਤਲੁਜ ਕੰਢੇ ਇਕ ਪਿੰਡ

ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ : ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ (ਕੋਤਵਾਲ ਦਾ ਕਾਜ਼ੀ) (ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ
ਸ਼ਈਬ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਪੁਰ ਕੋਤਵਾਲ ਦਾ ਕਾਜ਼ੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ :
(ਸਿਯਰੁਲਆਰਫੀਨ)
(ਪੰ. 32 ਅਤੇ 'ਮਿਆਰਜ਼ੁਲ ਵਲਾਇਤ' (ਹਥ ਲਿਖਤ)

ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ : ਕਰਸੂਮ ਬੀਬੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਸ਼ੇਖ਼ ਵਜੀਹੁੱਦੀਨ ਖੁਜੋਦੀ

(ਹਥ ਲਿਖਤ ਪੰਨੇ 542—43; ਸਿਯਰੁਲ ਅਕਤਾਬ, ਪੰਨਾ 164
ਰੋਜ਼ਾ ਤੁਲ ਅਕਤਾਬ ਪੰ. 58)

ਦੂਜੇ ਦੇ ਭਰਾ : ਵਡਾ ਇਜ਼ੁੱਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ

(ਸਿਯਰਲਆਰਫੀਨ—ਪੰ. 32 ਪੂਰ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਇਜ਼ੁੱਦੀਨ
ਮੁਹੰਮਦ ਦੇਂਦਾ ਹੈ)

ਛੋਟਾ : ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਤਵਕਿਲ

ਖਾਨਦਾਨ : ਅਮੀਰ ਖੁਰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਈਬ ਕਾਬਲ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਫ਼ਰਦ
ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਫ਼ਰੋਖ਼ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬੜਾ ਰਸੂਖ਼ ਸੀ।
ਗਜ਼ਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਜਦ ਕਾਬਲ ਪੂਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਫ਼ਰੋਖ਼ ਸ਼ਾਹ ਦੇ
ਉਤਰਿਧਕਾਰੀ ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ (ਸਿਯਰੁਲ ਅੰਲੀਆ
ਪੰਨੇ, 58-59)

ਸਿਜਰਾ : ਸ਼ੈਖ਼ ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ਕਰ

ਬਿਨ

ਸ਼ੈਖ਼ ਸੁਲੇਮਾਨ

ਬਿਨ

ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਈਬ

ਬਿਨ

ਸ਼ੈਖ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਅਹਿਮਦ

ਬਿਨ

ਸ਼ੈਖ਼ ਯੂਸਫ਼

ਬਿਨ

ਸ਼ੈਖ਼ ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ (ਫ਼ਰੋਖ਼ ਸ਼ਾਹ ਕਾਬਲ)

ਬਿਨ

ਫ਼ਖ਼ਰੁੱਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ

ਬਿਨ

ਸੁਲੇਮਾਨ

ਬਿਨ

ਸ਼ੈਖ਼ ਮਸਊਦ

ਬਿਨ

ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲਾਹ ਵਾਇਜ਼ਲ ਅਸਗਰ

ਬਿਨ

ਵਾਇਜ਼ ਅਲ ਅਕਬਰ ਅਬੁਲਫਤਿਹ

ਬਿਨ

ਸ਼ੇਖ ਇਸਹਾਕ

ਬਿਨ

ਸ਼ੇਖ ਨਾਸਿਰ

ਬਿਨ

ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲਾ

ਬਿਨ

ਅਮੀਰੁਲ ਮੋਮਨੀਨ ਉਮਰ ਫਾਰੂਕ

(ਸਿਯਰੁਲ ਅਕਤਾਬ, ਪੰਨਾ 63)

ਇਤਹਾਸਕ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਤਿੱਗ ਦਹੀ ਸੀ, ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ

ਸਮਾਂ : ਆਖਰੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖ਼ੁਸਰੋ ਮਲਿਕ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਅਸਲੋਂ ਅਯੋਗ ਸੀ। ਨਾਇਬ
ਤੇ ਗ਼ਵਰਨਰ ਵੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਸੀ।

(ਤਬਕਾਤ-ਇ-ਨਾਸਰੀ, ਪੰ 26)

ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਪੂਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ।
ਉਸ ਨੇ 571 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਮਾਰ ਲਿਆ। ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ ਗ਼ੌਰੀ ਨੇ
581 ਹਿ (1185 ਈ) ਵਿਚ ਸਿਆਲਕੋਟ ਲੈ ਲਿਆ। 1186 ਈ:
ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿਤਾ। ਖ਼ੁਸਰੋ
ਮਲਿਕ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗ਼ਰਜਿਸਤਾਨ ਵਿਚ
ਬਲਰਵਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਹ 1192
ਈ. ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ।

(ਹੇਵਰਟੀ, ਪੰ. 458)

ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ੇਖ ਹੁਸੈਨ ਚੰਜਾਨੀ; ਸ਼ੇਖ ਅਲੀ ਹਜ਼ਵੀਰੀ;
ਮੁਸਲਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਆ ਟਿਕੇ: ਮਸ਼ਹੂਦ ਸਾਅਦ ਸਲਮਾਨ; ਅਲਬੇਰੂਨੀ;
ਮੁੱਢਲੀ ਕਹਿਤਵਾਲ ਵਿਖੇ ਪਗਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਅਬੁਲਫਰਜ਼ ਰੂਨੀ; ਸੁਲਤਾਨ ਸੁਖੀ ਸੁਰਵਰ

ਵਿਦਿਆ : ਜਿਥੇ ਸ਼ੇਖ ਜਲਾਲ ਤੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਮਿਲੇ (ਸਿਯਰੁਲ ਅੌਲੀਆ, ਪੰ. 60)

ਮੁਲਤਾਨ 18 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਆ ਗਏ । ਸਰਾਏ ਹਲਵਾਈ ਦੇ

ਵਿਖੇ : ਨੇੜੇ ਮੌਲਾਨਾ ਮਿਨਹਾਜ਼ੁੱਦੀਨ ਤਿਰਮਿਜੀ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਮਦਰਸੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ । ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਕੁਰਾਨ ਹਿਫਜ਼ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ 24 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੇਰ ਸਾਰੇ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਵਿਰਦ ਕਰਦੇ ।

ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਇਥੇ ਹੀ ਖਵਾਜਾ ਬਖਤਯਾਰ ਕਾਕੀ ਨੂੰ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਧਾਰਿਆ । (ਖ਼ਰੁਲ
ਧਾਰਿਆ : ਮਜ਼ਾਲਿਸ, ਪੰ. 220) ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੇ ਬੁਰਾ ਮਨਾਉਣ ਪੁਰ ਸ਼ੇਖ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ ।

(ਸਿਯਰੁਲ ਅੌਲੀਆ, ਪੰ. 6)

ਬੈਤ ਦੇ ਸਮੇਂ : ਕਾਜ਼ੀ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਨਾਗੌਰੀ, ਮੌਲਾਨਾ ਅਲਾਉਦੀਨ ਕਿਰਮਾਨੀ, ਸੱਯਦ ਨੂਰੁੱਦੀਨ ਮੁਬਾਰਕ ਗਜ਼ਨਵੀ, ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਅਬੁਲ-ਮੁਵੱਦੀਅਦ, ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਮਸੁੱਦੀਨ ਤੁਰਕ ਅਤੇ ਖਵਾਜਾ ਮਹਿਮੂਦ ਮੁੱਦੀਆਨਾ ਦੱਜ ਜੇਹੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ ।

(ਅਖਬਾਰੁਲ ਅਖਬਾਰ, ਪੰ. 45)

‘ਸਿਯਰੁਲਆਰਫ਼ੀਨ ਪੰਨਾ 36 ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੇ ਕਹਿਣ ਪੁਰ ਮੁਲਤਾਨ ਰਹੇ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ! ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਆਪ ਕੰਧਾਰ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਰਹੇ ।

ਖਵਾਜਾ ਮੁਦੀਅਨੁਦੀਨ ਦਿਸ਼ਤੀ ਤੇ ਬਖਤਯਾਰ ਕਾਕੀ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਪੁਰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ।

ਸ਼ੇਖ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਕਾਕੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਪੁਰ ‘ਚਿਲ੍ਹਾ-ਇ-ਮਾਅਕੂਸ’ (ਸਿਰ ਹੇਠਾਂ, ਪੈਰ ਉਤਾਂਹ ਕਰਕੇ ਇਥਾਦਤ ਕਰਨੀ) ਕੱਟੇ । ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਅੌਲੀਆ (ਸਿਯਰੁਲ ਅੌਲੀਆ ਪੰ. 401) ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾਉਦੀ ਰੋਜ਼ੇ (ਹਰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਣਾ) ਰਖਦੇ ਸਨ ।

ਉਹ ਹੱਜ਼ ਤੇ ਅਖੀਰਲੀ ਉਮਰ ਅਜੋਧਨ ਵਿਖੇ ਬੜੀ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੱਟੀ ।

ਨਹੀਂ ਗਏ :

ਹਾਂਸੀ ਵਿਖੇ : ਖਵਾਜਾ ਬਖਤਯਾਰ ਕਾਕੀ ਪਾਸੋਂ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਹਾਂਸੀ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਲਗੇ । ਹਾਂਸੀ ਵਿਖੇ ਮੌਲਾਨਾ ਨੂਰ ਫੁਰਕ ਜਦ ਉਹ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਵਾਅਜ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਪੁਰ ਕਹਿ ਉਠੇ, ਮੁਸਲਮਾਨੋ ! ਸਰਾਫ-ਇ-ਸੁਖਨ

ਸ਼ਿਅਰ (ਦਾ ਪਾਰਖੂ) ਆ ਗਿਆ ਹੈ !' ਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ । (ਫਵਾਇਦੁਲ ਫੁਵਾਦ ਪੰ. 166-200)

ਆਪ ਇਥੇ 19 ਜਾਂ 20 ਸਾਲ ਰਹੇ ਤੇ ਮਵਾਜ਼ਾ ਬਖਸ਼ਯਾਰ ਦੀ ਮਿਤ੍ਰ ਪਿਛੋਂ ਇਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ।

ਅਜੋਧਨ (ਪਾਕ-ਬਖਤਯਾਰ ਕਾਕੀ ਪਿਛੋਂ ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਗੱਦੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਜਾਣ ਉਪ੍ਰੰਤ ਪਟਨ) ਵਿਖੇ : ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਹਾਂਸੀ ਤੋਂ ਕਹਿਤਵਾਲ ਆ ਗਏ ਤੇ ਝਟ ਕੁ ਪਿਛੋਂ ਅਜੋਧਨ (ਪਾਕ ਪਟਨ) ਨੂੰ ਦੇਕਾਤ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁਣਿਆ । ਇਥੇ ਆਪ ਮਿਤ੍ਰ ਤਕ ਰਹੇ । ਇਥੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਸਦ ਭੇਜਿਆ । ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਮੁੜਦੀ ਵੇਰ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਨਵਰ ਖਾ ਗਿਆ ।

ਪਰਵਾਰ : ਆਪ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਵੱਡਾ ਸੀ । ਆਪ ਦੀਆਂ ਕਿੱਠੀਆਂ ਹੀ ਇਸ਼ਤੀਆਂ ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਲੜਕੇ ਬਾਲੇ ਸਨ । (ਸਿਯਰੁਲ ਅੌਲੀਆ) 'ਬੇਰੂਲ ਮਜਾਲਿਸ' ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਦੀਆਂ ਦੋ ਜਾ ਤਿੰਨ ਬੇਗਮਾਂ ਸਨ ।

ਲਿਬਾਸ : ਆਪ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਾਟੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਰਬਰੇਜ਼ੀ ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿਤਵਾਲ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਆਪ ਲੀਰਾਂ ਪਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ । ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਵੀ ਆਪਦੇ ਕਪੜੇ ਨਾ ਹੋਇਆਂ ਬਰਾਬਰ ਸਨ (ਸਿਯਰੁਲ ਅੌਲੀਆ, ਪੰ. 63) ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਕੋਈ ਬਿਸਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਕੇਵਲ ਇਕ ਭੂਰੀ (ਗਲੀਸ) ਸੀ, ਜਿਸ ਪੂਰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਇਕ ਸੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ । ਜਿਹੜਾ ਉਹ ਮੰਜੀ ਸਰਹਾਨਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਅਸਾ (ਡੰਡਾ) ਚੁੰਮ ਕੇ ਸਰਹਾਣੇ ਦੀ ਥਾਂ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ।

ਖੁਰਾਕ-ਰੋਜ਼ੇ : ਆਪ ਅਕਸਰ ਰੋਜ਼ਾ ਰੱਖਦੇ (ਫਵਾਇਦੁਲ ਫੁਵਾਦ ਪੰ. 184) ਸਵੇਰੇ ਕੋਈ ਹਾਜ਼ਰੀ ਨਾ ਖਾਂਦੇ । ਰੋਜ਼ਾ ਇਫਤਾਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਕੇਵਲ ਸ਼ਰਬਤ ਦਾ ਗਫਲਾਸ ਤੇ ਸੁੱਕੇ ਮੁਨੱਕੇ ਹੁੰਦੇ । ਅੱਧਾ ਪੀ ਲੈਂਦੇ, ਬਾਕੀ ਦਾ ਵੰਡ ਦਿੰਦੇ । ਰੋਟੀ ਜਵਾਰ ਦੀ ਖਾਂਦੇ ।

ਨਿਤਾਪ੍ਰਤਿ ਜੀਵਨ : ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੜਾ ਜਾਬਤੇ ਵਾਲਾ ਸੀ । ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ (ਸਿਯਰੁਲ ਅੌਲੀ, ਪੰ. 386) ਸਵੇਰੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪਿਛੋਂ ਦੋ ਘੰਟੇ

ਜਿਸਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਡਿੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ । ਆਪ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਐਂਦਰੋਂ ਬੰਦ ਰਹਿੰਦਾ । ਉਹ ਸਦਾ ਇਥਾਦਤ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ । ਜ਼ੁਹਰ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪਿਛੋਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ । ਮਿਲਨੀ ਪਿਛੋਂ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਨਿਕੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ।

(ਫਵਾਇਦੁਲ ਫਵਾਦ, ਪੰ 203)

ਰਾਤ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾ ਇਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜਾਮੁਦੀਨ ਐਲੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਬੁਲਾਉਂਦੇ । ਕਈ ਵੇਰ ਮੋਲਾਨਾ ਬਹਾਬੁਦੀਨ ਜਾਂ ਮੋਲਾਨਾ ਰਕਨੁੱਦੀਨ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ । ਸ਼ੇਖ ਦਿਨ ਦਾ ਹਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪੁਛਦੇ ਅਰਥਾਤ 'ਇਮਰੋਜ਼ ਚਿਹ ਗ਼ਜ਼ਤ ਵਾ ਚਿਹ ਹਾਲ ਬੁਦ', 'ਜਮਾਇਤਖਾਨੇ' ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਖਿਆਲ ਰਖਦੇ ।

ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਨਿਜੀ ਮੁਖ ਸੇਵਕ ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁਦੀਨ ਇਸਹਾਕ : ਨਿਜਾਮੁਦੀਨ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਸਾਂ

ਸੇਵਕ : ਸੇਵਕਾਂ ਜਿੰਨਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ । ਮੋਲਾਨਾ ਬਦਰੁਦੀਨ ਦਰਬਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ । ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਹੁਜ਼ਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ।

ਦੂਜੇ ਸ਼ਗਿਰਦ: ਖਵਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਸਵਿਸਤਾਨੀ, ਗੇੜਵਈ, ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਧੋਂਦੇ ।

ਈਸ਼ਾ : ਨਿਜੀ ਸੇਵਾਦਾ

ਅਖੀਮੁਬਾਰਕ : ਗੁਲਾਮ

(ਅਮੀਰ ਮੁਰਦ)

ਜਮਾਇਤਖਾਨੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ :

- (1) ਮੋਲਾਨਾ ਬਦਰੁਦੀਨ ਇਸਹਾਕ, ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ
- (2) ਸਯੱਦ ਮਹਿਮੂਦ ਕਿਰਮਾਨੀ, ਕਿਰਮਾਨ ਦਾ ਸੰਦਾਗਰ
- (3) ਸ਼ੇਖ ਨਿਜਾਮੁਦੀਨ-ਬਦਾਇਉਂ, ਦਿਲੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ
- (4) ਹਮੀਦ : (ਜਿਹੜਾ ਕਦੀ ਮਲਕ ਤੁਗ਼ਲਿਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਸੀ।
- (5) ਮੋਲਾਨਾ ਜਮਾਲ ਹਾਸਵੀ : (ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਤੰਬ ਸੀ)
- (6) ਇਕ ਹੋਰ ਸੂਫੀ ।
- (7) ਨਾਸਿਰ (ਵਿਦਵਾਨ)
- (8) ਠਵੀ ਸਿੰਦਾ (ਮੁਨਸ਼ੀ)

ਐਤਲੇ ਦਿਨ: ਮਿਤੂ: 5, ਮੁਹਰਰਮ, 664 ਹਿ:/15 ਅਕਤੂਬਰ, 1265 ਈ. ਤਿੰਨ ਵੇਰ

‘ਇਸ਼ਾ’ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਪਿਛੋਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਡਿਗ ਪਏ ਤੇ ਅੰਤਲੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਯਾ ਹੱਈ ਯਾ ਕਯੂਮ (ਐ. ਸਦ ਜੀਵਤ ਤੇ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ !) ਕਹਿ ਕੇ ਪਰਲੋਕ ਸੁਧਾਰ ਗਏ (ਸਿਯਰੁਲ ਅੱਲੀਆ ; ਪੰ 91) ਇਹ ਚੌਥੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਟੁਰਦੇ ਬਣੇ ।

ਸ਼ੇਖ ਸਾਅਦੁਦੀਨ ਹਮਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਲਵਸ ਹੋਏ (1256 ਈ.)

ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ੇਖ ਸੈਫੁੱਦੀਨ ਖਾਰਜੀ, (1259 ਈ.)

ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ (1262 ਈ.)

ਤੇ ਫੇਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ (1265 ਈ.)

ਪਿਛੋਂ ਗੱਦੀ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਆਪ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ ਕਿਰਮਾਨੀ ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ ਦਿਲੀਚਿੰ ਦਾ ਮਾਲਕ : ਆਇਆ ਸੀ, ਆਪਣਾ ਚੋਲਾ, ਚਟਾਈ, ਅਸਾ ਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਵਸਤੂ ਦੇਕੇ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਅੱਲੀਆ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣੀਆਂ । ਉਹ ਹੀ ਪਿਛੋਂ ਗੱਦੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਵੇਗਾ । ਇਸ ਪੁਰ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਕਿਰਮਾਨੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਝਗੜੇ ।

ਅੰਤਲੀ ਖਾਹਸ਼: ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਆਪ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਖਵਾਜ਼ਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ, ਜਿਹੜਾ ਗਿਆਸੁੱਦੀਨ ਬਲਬਨ ਦਾ ਵੇਜਦਾਰ ਸੀ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਚੇਲੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਅੱਲੀਆ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆਪ ‘ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ, ‘ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ’ ਕਰਕੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ ।

ਆਪ ਦਾ ਸਪੁਤਰ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਇਆ ਪਰ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਨ ਜਾ ਸਕਿਆ । ਬਾਹਰ ਹੀ ਇਕ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਤਾ, ਸਵੇਰੇ ਜਦ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਲਗਾ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਜਨਾਜ਼ਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਫਨਾਉਣ ਲਈ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਸਿਆਣਾ ਸੀ । ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ, ਜੇਕਰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਦਬਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕੀ ਤਾਂ ਮਕਬਰੇ ਤੋਂ ਹੱਥੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਬਾਹਰ ਮੁੜ ਜਾਇਆ ਕਰਨਗੇ । ਸਾਡੀ ਕਿਸ ਖਬਰ ਲੈਣੀ ਏ । ਉਸ ਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, ਜਿਸ ਪੁਰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਘਰ ਹੀ, ਜਿਥੇ ਅਜ ਆਪਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਹੈ, ਦਫਨਾਇਆ ਗਿਆ (ਸਿਯਰੁਲ ਅੱਲੀਆ ਪੰਨੇ 86-91) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅੰਤ ਵੇਲੇ

ਖਫਨ ਲਈ ਵੀ ਘਰ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਖੁਰਦ ਦੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਕਫਨ ਲਈ ਚਿਟੀ ਚਾਦਰ ਦਿਤੀ। ਘਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਢਾਹ ਕੇ ਉਹਦੀਆਂ ਇਟਾਂ ਨਾਲ ਮਕਬਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਧਾਲੂ ਨੇ ਉਸ ਪੁਰ ਪੱਕਾ ਮਜ਼ਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਮਕਬਰੇ ਦੀ ਪਿਛੋਂ ਫੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਈ।

(ਪੰਜਾਬ ਗਜ਼ੇਟੀਅਰ-ਜਿਲਦ 2, ਪੰ. 5)

ਫਰੀਦ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁਤਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਧੀਆਂ ਸਨ, ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ।
ਉਤਰਿਧਕਾਰੀ :

- (1) ਖਵਾਜਾ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ
- (2) ਖਵਾਜਾ ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ
- (3) ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ
- (4) ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ
- (5) ਸ਼ੇਖ ਯਾਕੂਬ
- (6) ਬੀਬੀ ਮਸਤੂਰਾ
- (7) ਬੀਬੀ ਸਰੀਫਾ
- (8) ਬੀਬੀ ਫਾਤਿਮਾ

ਫਰੀਦ ਦੇ ਖਲੀਫੇ ਸਿਯਰੁਲ ਅਕਤਾਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਖਲੀਫੇ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਖੁਰਦ ਕੇਵਲ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ :

- (1) ਸ਼ੇਖ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ
- (2) ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ
- (3) ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਹਾਂਸਵੀ
- (4) ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ
- (5) ਸ਼ੇਖ ਆਰਿਫ
- (6) ਸ਼ੇਖ ਅਲੀ ਸਾਬਿਰ
- (7) ਮੌਲਾਨਾ ਫਖਰੁੱਦੀਨ ਸਫਾਰਾਨੀ

(ਮਆਰਜੁਲ ਵਿਲਾਇਤ, ਜਿਲਦ 1.ਪੰ. 268)

ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਠਕ : ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਆਪ ਮੁਖ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ। ਆਪ ਬਹੁਤ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ। 'ਅਵਾਰਿਫ਼ੁਲ ਮਆਰਿਫ਼' ਪੁਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਦੀ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਲਿਖੀ ਸੀ।

(ਗੁਲਜ਼ਾਰ-ਇ-ਅਬਰਾਰ)

ਕਾਜ਼ੀ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਨਾਗੌਰੀ ਦੇ ਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਆਪ ਬੜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ।
ਆਪ ਪਾਸ ਇਕ ਵਡਾ ਨਿਜੀ ਪੁਸਤਕਾਲਾ ਸੀ ।

(ਸਿਯਰੁਲ ਅੱਲੀਆ, ਪੰ. 187)

ਅਰਬੀ ਵਿਯਾਕਰਣ ਪੂਰ ਅਬੂਰ ਹਾਸਲ ਸੀ ।

ਕਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸ਼ਲੋਕ :

ਫ਼ਰੀਦ : ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਦੇਸੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ।
ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਿਅਰ ਤੇ ਰੁਬਾਈਆਂ ਦਿਤੀਆਂ
ਹਨ ।

ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦੀ ਸੂਫੀਜ਼ ਵਰਕ ਇਨ ਦੀ
ਅਰਲੀ ਡੀਵੈਲਪਮੈਂਟ ਆਫ ਉਰਦੂ ਲੈਂਗੂਏਜ' (ਪੰਨੇ 6-7) ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ
ਦੀ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦਿਤੇ ਹਨ ।

ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਵਾਹਿਦ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਬ ਸਨਾਬਿਲ' (ਰਚਿਤ
1561 ਈ. ਪ. 58) ਵਿਚ ਆਪਦੀਆਂ ਦੇਸੀ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ ।

(ਜਵਾਹਰ-ਇ-ਫ਼ਰੀਦੀ)

ਜ. ਸ. ਸ.

ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ-ਵੰਸ ਤੇ ਵੰਸਾਵਲੀ

ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਕੁਰਸੀ-ਨਾਮਾ ਫ਼ਰੁੱਖ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਾਬੁਲ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਇਬਰ ਹੀਮ ਬਿਨ ਅਫ਼ਹਮ ਦੁਆਰਾ ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ ਫਾਰੂਕ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੌਲਾਨਾ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਦਿਹਲਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ੈਖ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਸੁਲੈਮਾਨ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਗ਼ੌਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਬੁਲ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਆਏ ਸਨ ਫੇਰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਕਸੂਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਰਹਿ ਕੇ ਖੇਤਵਾਲ ਆਏ ਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਟਿਕ ਗਏ। ਇਥੇ ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜਨਮੇ। ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਮਾਤਾ ਬੀਬੀ ਕੁਰਸਮ ਖਾਤੂਨ ਮੁਲਾਂ ਵਜੀਹੁੱਦੀਨ ਖਜ਼ਦੀ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਸਨ।

ਸ਼ੈਖ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡ-ਵੱਡੇਰੇ

ਪਰੰਤੂ ਸਿਬਰੁਲ ਔਲੀਆ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਿਕੜਦਾਦਾ ਫ਼ਰੁਖਸ਼ਾਹ ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਨ। ਕਾਬੁਲ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਸੀਰਾਜ਼ਾ ਬਿਖਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਾਹ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਚਲੀ ਗਈ। ਫ਼ਰੁਖਸ਼ਾਹ ਦੀ ਔਲਾਦ ਕਾਬੁਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਮਾਲ ਸਭਾਹ ਦੇ ਮੁਅਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝੀ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਨ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਨੂੰ ਲੁਟਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਪੜਦਾਦਾ ਕਾਬੁਲ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਕਾਜ਼ੀ ਸ਼ਅੈਬ ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਬਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਏ, ਤੇ ਕਸੂਰ ਆ ਠਹਿਰੇ। ਕਸੂਰ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਬੜੀ ਟਹਿਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੇ-ਵਕਤ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਇਤਲਾਹ ਦਿਤੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫਰਮਾਨ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਦਿਲ ਚਾਹੇ ਸੇਵਾ ਕਰੋ। ਸ਼ੈਖ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਾਦਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸੈ ਸਾਥੋਂ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਇਸ ਪਿਛੇ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ। ਪਰੰਤੂ ਖੇਤਵਾਲ ਆਪ ਦੇ ਸੁਪਰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਬੜੇ ਪਾਰਸਾ ਸਨ । ਆਪ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਮਾਜ਼ ਦੀ ਚਾਟ ਲਾਈ ਸੀ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਬਿਨ-ਅਦਹਮ ਬਲਖ ਦੇ ਵਾਲੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਫਕੀਰ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਹਾਣੀ ਕਿ ਇਕ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ? ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰੱਬ ਦੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਪੁੱਛਿਆ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ? ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ । ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਆਖਿਆ ਜਾ, ਕਲ੍ਹ ਨੂੰ ਅੱਲਾ ਮੀਆਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਆਈ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਖਲਕਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਕੀ ਦਰਜਾ ਹੈ ? ਆਖਦੇ ਹਨ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਜਦ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸੀ ।

ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ-ਬਿਨ-ਖੱਤਾਬ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹੀਰੋ ਹਨ । ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ । ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ ਦੇ ਪੁਤਰ ਅਬੱਦੁੱਲਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਕੁਰਸੀ ਨਾਮਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ, ਉਮ-ਕਲਸੂਲ-ਪੁਤਰੀ-ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਤੇ ਬੀਬੀ ਫਾਤਿਮਾ ਪੁਤਰੀ ਹਜ਼ਰਤ ਰਸੂਲੇ ਕਰੀਮ ਦੇ ਪੋਟੇ ਸਨ । ਇਸੇ ਲਈ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਧੇ ਸੱਜਦੇ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਕੁਰਸੀ ਨਾਮਾ ਸਤਾਰਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ ਫਾਰੂਕ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਪੂਰਾ ਸਤਾਰਾ-ਨਸਬ ਇਉਂ ਹੈ:—

ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ ਫਾਰੂਕ (634-644 ਈ.)

ਅਬਦੁੱਲਾ

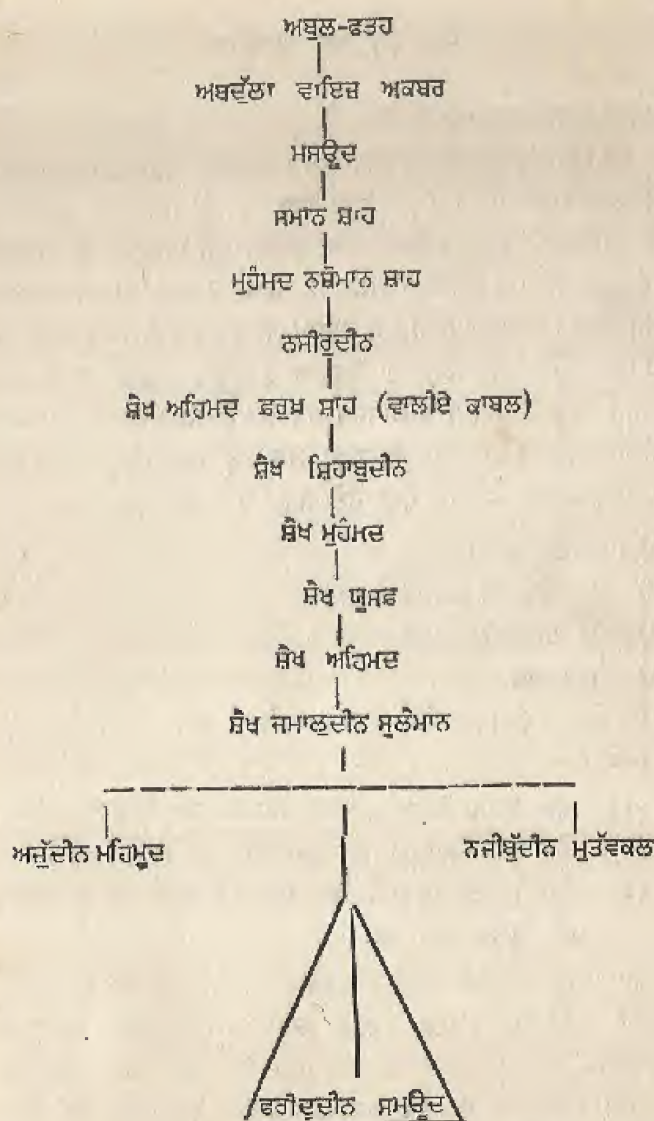
ਨਾਸਿਰ

ਸੁਲਮਾਨ

ਅਦਹਮ

ਇਬਰਾਹੀਮ (ਵਾਲੀਏ ਬਲਖ)

ਇਸਹਾਕ

ਖਵਾਜਾ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਭਰਾ ਸਨ ।

ਸ਼ੈਖ ਜੀ ਦਾ ਪਰਵਾਰ

ਗੁਲਸ਼ਨੇ ਅੱਲੀਆ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ

ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਬੀਬੀ ਹਜ਼ਬਰਾ ਸੁਲਤਾਨ ਬਲਬਨ (ਗੁਲਾਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ) ਦੀ ਪੁਤਰੀ, ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਰਦਾ ਰੀਜੀ ਸਕਰ। ਸ਼ਾਰਦਾ ਤੇ ਸਕਰ ਦੋਵੇਂ ਬਲਬਨ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਹਜ਼ਬਰਾ ਦੀਆਂ ਦਾਸੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਰੀਜੀ ਸਕਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬੀਬੀਆਂ ਸਨ : ਇਕ ਹਜ਼ਬਰਾ ਪੁਤਰੀ ਸੁਲਤਾਨ ਗਿਆਸੁੱਦੀਨ ਬਲਬਨ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਬੀਬੀ ਉਮੇ ਕਲਸੂਮ, ਜੋ ਬੇਵਾ ਸਨ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਨਿਕਾਹ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਪੁਤਰ ਸ਼ੈਖ ਨਸਰੁੱਲਾ ਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਇਆ ਸੀ। ਜਵਾਹਿਰੇ ਫਰੀਦੀ ਵਾਲਾ ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਔਲਾਦ ਪੰਜ ਲੜਕੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੀਆਂ, ਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਲੜਕੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੀਆਂ, ਬੀਬੀ ਹਜ਼ਬਰਾ ਦੇ ਪੋਟੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ :—

- (1) ਸ਼ੈਖ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ
- (2) ਸ਼ੈਖ ਬਦਰੁੱਦੀਨ (ਸਾਹਿਬ ਸੱਜਾਦਾ)
- (3) ਸ਼ੈਖ ਨਿਜਾਮੁੱਦੀਨ ਸ਼ਹੀਦ
- (4) ਸ਼ੈਖ ਯਾਕੂਬ
- (5) ਸ਼ੈਖ ਅਬਦੁੱਲਾ (ਜੋ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਫੌਤ ਹੋ ਗਏ)

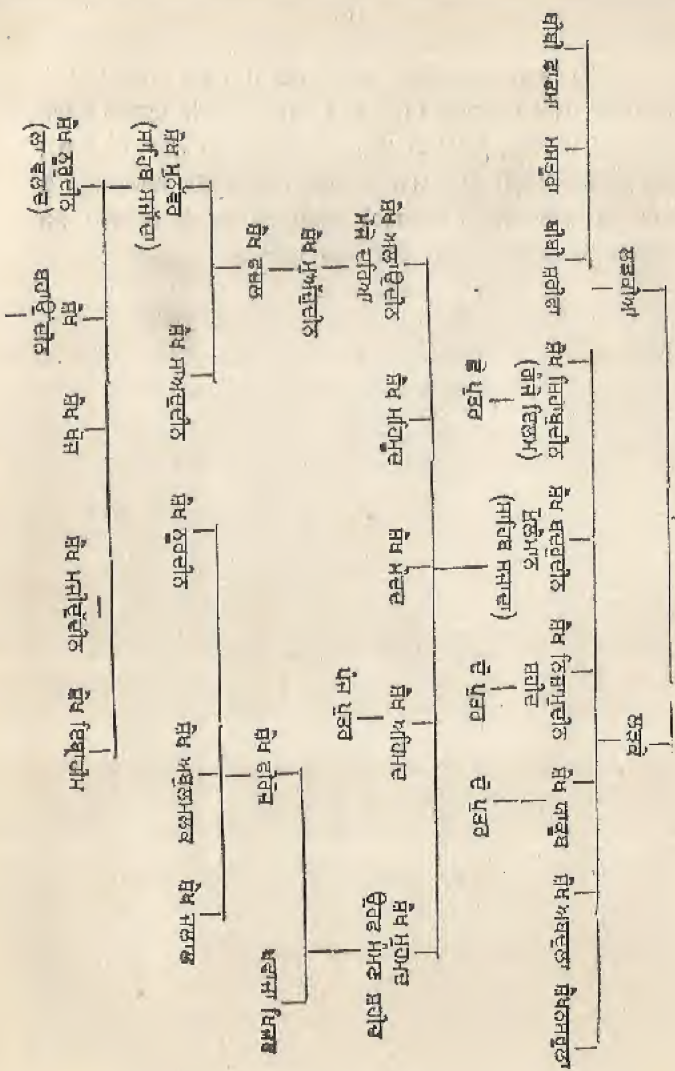
ਲੜਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ :—

- (1) ਬੀਬੀ ਫਾਤਮਾ ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਨਾਲ ਬਿਹਾਈ ਗਈ ਸੀ।
- (2) ਬੀਬੀ ਫਾਤਮਾ ਮਸਰੂਰਾ (ਸ਼ੈਖ ਉਮਲ ਸੂਫੀ ਨਾਲ ਬਿਹਾਈ ਗਈ)।
- (3) ਬੀਬੀ ਸ਼ਰੀਫਾ (ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਬੇਵਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੋਟੇ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ)

ਸ਼ੈਖ ਨਸਰੁੱਲਾ 'ਰੀਜੀ ਸਕਰ' ਦੇ ਮੁਤਬੱਨਾ ਸਨ। ਆਪ ਸ਼ੈਖ ਨਸਰੁੱਲਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਹੀ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਬਲਬਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਤੋਂ ਛੇ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੈਖ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ, ਸ਼ੈਖ ਨਿਜਾਮੁੱਦੀਨ ਤੇ ਸ਼ੈਖ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਤੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇ ਪੋਟੇ ਸ਼ੈਖ ਨਸਰੁੱਲਾ ਤੇ ਸਕਰ ਦੇ ਪੋਟੇ ਸ਼ੈਖ ਯਾਕੂਬ ਤੇ ਸ਼ੈਖ ਅਬਦੁੱਲਾ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਆਦਮ ਸਾਨੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਨੂਰੁਦੀਨ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਰਥਾਤ 1033 ਹਿਜਰ, 1624 ਈ. ਤਕ ਦਾ ਸ਼ਜਰਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । (ਵੇਖੋ ਪੰਨਾ ਨੰ: 12-13) ਅਗੇ ਆਪ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਬਹੁਤ ਫੈਲ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਲਮ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ । ਜਵਾਹਿਰੇ ਫਰੀਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਰ ਸ਼ਾਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ 'ਫਾਂਸ ਸ਼ਕਰ'

ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਜ਼ੁਲਾ
(ਸਾਹਿਬ ਸਾਜ਼ੋਦਾ)

ਸ਼ੈਖ ਇਬਰਾਹੀਮ
(ਸਾਹਿਬ ਸਾਜ਼ੋਦਾ)

ਸ਼ੈਖ ਅਹਿੰਦ

ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਜ਼

ਸ਼ੈਖ ਮੁਹੰਮਦੀਨ ਸ਼ੈਖ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ੈਖ ਅਲਾਬਖ਼ਸ਼ ਸ਼ੈਖ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ੈਖ ਖਾਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ੈਖ ਜਾਨ ਮੁਹੰਮਦ

ਨੋਟ:—ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਤੇ ਪੋਤਰਿਆਂ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਇਲਮ-ਦੋਸਤ ਖੋਜੀ ਭਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਵਾਹਿਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ ਵਿਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀਆਂ ਵੀ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਬ ਸਾਜ਼ੋਦਾ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਨੂੰ ਤੋਰਿਆ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀਆਂ ਛੱਡ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਂਈਂ ਅਸੀਂ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਤੋਰਿਆ ਤੇ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ੈਖ ਦੇ ਇੰਨੇ ਪੁਤਰ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਅਲਗ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਕਿਥੇ ਤੈਂਛੈ ਮਾਪਿਆਂ, ਜਿਨੀ ਤੂੰ ਜਣਿਓਹਿ।

ਤੇ ਪਾਸਹੁ ਓਇ ਲਾਦਿ ਗਏ, ਤੂੰ ਅਜੇ ਨ ਪਤੀਣਿਹਿ।”

ਫਰੀਦ ਦੇ ਇਕ ਸੌ ਇਕ ਨਾਮ
ਕੁਤਬ-ਉਲ-ਮਵਾਹਦੀਨ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ

1. ਖੁਸ਼ਾ	ਫਰੀਦ	2. ਮਖਦੂਮ	ਫਰੀਦ
3. ਬਾਬਾ	"	4. ਸਾਹ	"
5. ਮੈਲਾਨਾ	"	6. ਹਾਜੀ	"
7. ਦਰਵੇਸ਼	"	8. ਮਸਕੀਨ	"
9. ਆਜਿਜ਼	"	10. ਫਕੀਰ	"
11. ਗਰੀਬ	"	12. ਮਵਾਹਿਦ	"
13. ਮਸਊਦ	"	14. ਮਹਿਮੂਦ	"
15. ਮਕਸੂਦ	"	16. ਚਿਸ਼ਤੀ	"
17. ਜੋਧਨੀ	"	18. ਹਾਮਦ	"
19. ਹਮੀਦ	"	20. ਕਾਮਿਲ	"
21. ਮੁਕੰਮਿਲ	"	22. ਖ਼ਾਦਿਮ	"
23. ਮੁਤਵੱਕੁਲ	"	24. ਸਾਲਿਕ	"
25. ਮਸਾਲਿਕ	"	26. ਜ਼ਾਹਿਦ	"
27. ਆਬਿਦ	"	28. ਅਲਿਮ	"
29. ਸਾਦਿਕ	"	30. ਸਾਬਿਰ	"
31. ਸ਼ਾਕਿਰ	"	32. ਅਸਾਮ	"
33. ਮੁਜ਼ਤਹਿਦ	"	34. ਮੁਤਦੀਯਨ	"
35. ਮੁਤੱਕੀ	"	36. ਮੁਜ਼ਤਹਿਬ	"
37. ਮੁਰਸ਼ਿਦ	"	38. ਬਰਹੱਕ	"
39. ਵਕੀਲ	"	40. ਖ਼ਾਲਿਸ	"
41. ਮੁਖਲਿਸ	"	42. ਆਜ਼ਿਕ	"
43. ਆਰਿਫ	"	44. ਅਜ਼ਿਮ	"
45. ਮੁਅਜ਼ਮ	"	46. ਹਾਦੀ	"
47. ਮਹਿਦੀ	"	48. ਵਲੀ	"
49. ਸ਼ੇਖ	"	50. ਕੁਤਬ	"
51. ਗੌਮ	"	52. ਮਗੋਸ	"

53. ਸਯਾਹ ਫਰੀਦ	54. ਜਹਾਂਗਸ਼ਤ ਫਰੀਦ
55. ਕਬੀਰ „	56. ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ „
57. ਸ਼ਕਰਬਾਰ „	58. ਫ਼ਰੀਦੁਲ ਗੰਜ „
59. ਹਥੀਬ „	60. ਅਜੀਬ „
61. ਮਕਬੂਲ „	62. ਸੂਫੀ „
63. ਸਾਹਿਬ „	64. ਮੁਹਕਿਕ „
65. ਮੁਦਕਿੱਕ „	66. ਪੈਰਫ਼ਰੀਦ „
67. ਪੈਰ „	68. ਮੁਖਬਿੱਰ „
69. ਸੁਲਦਾਨ „	70. ਬੁਰਹਾਨ „
71. ਫ਼ਾਜਿਲ „	72. ਵਾਸਿਲ „
73. ਦਮ „	74. ਕਦਮ „
75. ਅੱਵਲ „	76. ਆਖਿਰ „
77. ਜ਼ਾਹਿਰ „	78. ਬਾਤਿਨ „
79. ਜਲ „	80. ਬਲ „
81. ਬੱਰ „	82. ਬਾਹਿਰ „
83. ਯਹੀਆ „	84. ਯਮੀਤ „
85. ਨੂਰੱਲਾ „	86. ਨਜ਼ਰੁੱਲਾ „
87. ਫਜ਼ਲੁੱਲਾ „	88. ਫੈਜ਼ੁਲਾ „
89. ਸਿੱਬਸੁੱਲਾ „	90. ਨੁਕਤਾ-ਤੁਲਾ „
91. ਅਹਿਲੇ ਅੱਲਾ „	92. ਆਯੁਤੁਲਾ „
93. ਸਿਰਅੱਲਾ „	94. ਅਜੀਜੁਕੱਲਾ „
95. ਰੂਹਿਅੱਲਾ „	96. ਅਬਦੁਲਾ „
97. ਮੁਹੀਤੁਲਾ „	98. ਕੁਤਬਲਅਕਤਾਬ „
99. ਮੁਸਕਲਕੁਸ਼ਾ „	100. ਹਾਜ਼ੀਉਲ ਹਾਜ਼ਤ „
101. ਯਾਹਕ „	

ਇਹ ਨਾਮ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦੁਦੀਨ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਦੇ ਨਾਮ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿਦਕਵਾਨਾਂ, ਮੁਰੀਦਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਲਈ ਇਛਾ-ਪੂਰਕ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਪਰਲੋਕ ਦੀਆਂ ਸਗਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਰਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ।

ਦਰਵੇਸ਼ ਫਰੀਦ ਤੇ ਉਹਦੀ ਰਚਨਾ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ (1173-1266) ਦਾ ਸਥਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਚਾਮਰ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਚਾੜ੍ਹੀ ਗਈ, ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਈਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਹੈ। ਪੂਰਬ-ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ, ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਥੱਲੀ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇ ਹਕਦਾਰ ਹਨ । ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਉਹ ਮੋਢੀ ਤੇ ਮੀਰੀ ਹਨ । ਇਸ ਨਾਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਆਦਿ ਕਵੀ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼ੇਰਲਮਲੂਕ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਪੁਰਾਤਨ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਅੱਵਲ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

ਅੱਵਲ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਮਕਰਗੀਜ, ਜਿਸਦੀ ਨਾਇਲ

ਆਰਫ ਅਜਿਲ ਵਲਾਇਤ ।। ਜਿਸਦੀ ਸਤਿਨਾਮ

ਹਿਕ ਹਿਕ ਸੁਖਨ ਸੁਬਾਨ ਉਹਦੀ ਦਾ, ਜਿਸਦੀ

ਰਾਹਬਰ ਰਾਹੀਂ ਹਰਾਇਤ ।। ਜਿਸਦੀ ਨਾਇਲ

‘ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ’ ਦੇ ਕਰਤਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮਹਿਮੂਦ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਖਾਜਾ ਮਸਊਦ ਸੱਯਦ ਦੇ ਬਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਾਇਰ ਫਰੀਦ ਦੀਨ ਮਸਊਦ (ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਹਨ ਜੋ 994 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਕਾਲਵੱਸ ਹੋਏ । ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਹੀ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ੇਖਸ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਕੀਤੇ । (ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰੀ ਸਫਾ 21) ਉਨ੍ਹੀਂ ਦੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬੀਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਮਲਵਈ, ਉਪਭਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਤੋਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ, ਲਹਿੰਦੀ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਇਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਭੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਦੀ

ਵਿਆਖਿਆ, ਦੁਬੇਲਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਜ਼ਾਬਰ ਹਾਕਮ ਸ਼ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਰੱਬ ਪਛਾਨਣ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੌਤ ਦੇ ਡਰ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਦੇ ਬਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਉਚਤਾ:—

ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਿਲੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਉੱਚਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੁੰਬਕ ਭਰੀ ਖਿੱਚ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੇ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਜੋ ਫ਼ਰੂਖ ਸ਼ਾਹ ਕਾਬਲੀ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਭਣੇਵੇਂ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਖ਼ਾਨਦਾਨੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਗਿਆਸੁਦੀਨ ਬਲਬਨ ਦੇ ਜਵਾਈ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਸਾਬਰੀ ਸਰਹਿੰਦ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਵਾਲੇ ਆਪ ਦੇ ਭਣੇਵੇਂ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਇਕ ਪੁਤਰੀ ਦਾ ਨਕਾਹ ਹਜ਼ਰਤ ਨਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਭੀ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਹਜ਼ਰਤ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਸ਼ਾਹ ਕਾਕੀ ਸਨ। ਇਹ ਕੁਰ-ਸਿਖ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਉਂ ਹੈ:

ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ
ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਹੁਸੈਨ ਬਸਰੀ
ਸੁਲਤਾਨ ਇਬਰਾਹੀਮ ਅਧੱਮ
ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ
ਮੁਦੀਅਨਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਅਜਮੇਰੀ
ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦਿੱਲੀ (ਵਫ਼ਾਤ 1235)
ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ (1266 ਈ.)
ਨਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ (1325 ਈ.)

(ਭਗਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ)

ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਸਜਰਾ ਨਸਬ ਸਤਾਰਾਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਲਤਾਨ ਇਬਰਾਹੀਮ ਅਧੱਮ ਨਾਲ ਅਤੇ ਤੀਹ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਖਲੀਫ਼ਾ ਸਾਨੀ ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੈਰਦਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਸਿਜਰਾ ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ;

- (1) ਨਜ਼ਰ ਹੂ ਕੁਰੇਸ਼
- (2) ਮਾਲਿਕ

- (3) ਫਹਰ
- (4) ਗਾਲਿਬ
- (5) ਲਵਾ
- (6) ਕਾਅਬ
- (7) ਅਦਾ
- (8) ਫਹਰਤ
- (9) ਅਬਦ
- (10) ਰਿਆਹ
- (11) ਅਬਦੁਲ ਗਰਾ
- (12) ਭਕੀਲ
- (13) ਅਲਖਤੀਬ
- (14) ਹਜ਼ਰਤ ਫਾਰੂਕੁਲ ਆਜ਼ਮ ਉਮਰ
- (15) ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲਾ
- (16) ਸ਼ੇਖ ਨਾਸਰ
- (17) ਸ਼ੇਖ ਇਸਹਾਕ
- (18) ਅਬੁਲ ਫਤਹ, ਵਾਇਜ਼ੁਲ ਅਕਬਰ
- (19) ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਵਾਇਜ਼ੁਲ ਸ਼ਗਰ
- (20) ਸ਼ੇਖ ਮਸਊਦ
- (21) ਸੁਲੇਮਾਨ
- (22) ਫਖਰੁਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ
- (23) ਫਰੁੱਖ ਸ਼ਾਹ ਕਾਬਲੀ
- (24) ਸ਼ੇਖ ਯੂਸਫ
- (25) ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ ਅਹਿਮਦ
- (26) ਸ਼ੇਖ ਸ਼ੁਈਬ
- (27) ਸ਼ੇਖ ਸੁਲੇਮਾਨ
- (28) ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ

ਧਾਰਮਕ ਉਚਤਾ :—

ਇਸ ਉਚਤਾ ਕਾਰਣ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਰੱਜ ਵੇ

ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤਰੇ, ਬਾਬਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਵਾਰ ਪੀਰਾਂ ਦੀ, ਮਹਲਾ 7 ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਜੋ ਵਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਸਫਲ ਕਮਾਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਸਲੋਕ :

ਆਪ ਅਲੇਖ ਅਲੋਖ ਆਪ ਦੂਸਰ ਅਵਰ ਨ ਕੋਇ ।
ਜੋ ਤੋਹਿ ਲਾਇ ਬੰਦਗੀ ਤੇ ਜਾਹਰ ਰਹਿ ਲੋਇ ।

ਪਉੜੀ :

ਸ਼ੇਖ ਟੀਹਰ ਮੁਲਤਾਨ ਕਾ ਜਿਨ ਸਚੇ ਨੋਹ ਲਗਾਇਆ ।
ਮਕੇ ਲਾਲ ਸਹਿਬਾਜ਼ ਹੈ, ਕਹਿ ਸਹੀ ਖੁਦਾਏ ਧਿਆਇਆ ।
ਪੀਰ ਬਹਾਵਦੀ ਮੁਲਤਾਨ ਕਾ, ਜਿਸ ਤੇਰਾ ਭਾਣਾ ਭਾਇਆ ।
ਪੱਟਣ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਹੈ ਕਰ ਮਿਹਨਤ, ਅਲਹੁ ਪਾਇਆ ।
ਸਰਸੇ ਪੱਟਣ ਜੱਸਾ ਲੁਹਾਰ ਦਿਲ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਵਸਾਇਆ ।
ਪੀਰ ਬਠੋਈ ਸੁਨਾਮ ਕਾ, ਦਿਨ ਦੂਜਾ ਭਾਓ ਚੁਕਾਇਆ ।
ਸਭ ਤੇਰੀ ਪਨਹਿ ਖੁਦਾਇਆ ।

(ਸਿਖੀ ਤੇ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਫ਼ਾ 94)

ਪੀਰ ਬਖਸ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਵਾਓ-ਵਰਦ ਸਾਹਿਬ ਸਭ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ,
ਆਸ਼ਿਕ ਪਲਕ ਨਾ ਮੂਲ ਵਸਾਏ ਜੀ ।
ਰੂਮ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਲੋਕ ਸਲਾਮ ਕਰਦੇ,
ਨਸ਼ਰ ਹੋਏ ਨੇ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀ ।
ਕੁਲ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਸਲਾਮ ਕਰਦੇ,
ਸਿਦਕਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਉਤਾਰਦੇ ਜੀ ।
ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਸਵਾਲੀ ਆ ਪੀਰ ਬਖਸ਼ਾ,
ਮਿਨਤਦਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੀਦਾਰ ਦੇ ਜੀ ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਕਲੀ ਇਉਂ ਹੈ :

ਪੀਰਾਂ ਦਾ ਪੀਰ ਮੁਈਅਨਦੀਨ,
 ਰੀਸਾਂ ਦਾ ਕੁਬਰ ਫ਼ਰੀਦ ।
 ਜ਼ਿਆਰਤ ਚਲਣਾ ਪੀਰ ਦੀ,
 ਰਾਹੀਂ ਘਰ ਵਹੀਰ ।
 ਬੋਲਣ ਕੁਮਰੇ ਕੁਮਰੀਆਂ,
 ਜਾਣ ਫ਼ਰੀਦ ਫ਼ਕੀਰ ।
 ਨੰਗਿਆਂ ਦਿੰਦਾ ਕਪੜੇ,
 ਭਖੇ ਭੋਜਨ ਪੀਰ ।

ਆਸ ਕਰ ਆਵਨ ਮੰਗਤੇ, ਦਿੱਲੀ ਫ਼ਤਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ।

ਆਸ ਪਚਾਉਂਦਾ ਅਜਮਲ ਦੀ, ਮੇਰਾ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਵਲ ਪੀਰ ।

(ਪਰਿਐ ਕਹਾਣੀ)

ਫ਼ਰੀਦ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲਿਆ ? ਉਪਰਲੀ ਕਲੀ ਵਿਚ ਗੁਜ, ਕੁਤਬ, ਸ਼ੇਖ ਆਦਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਉੱਚਤਾ ਦੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ ; ਸੱਯਦੁਲ ਅਕਤਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ 101 ਪਦਵੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਇਹ ਸਨ : ਸ਼ਾਂਜਾ, ਬਾਬਾ, ਮੌਲਾਨਾ, ਹਾਜੀ, ਦਰਵੇਸ਼, ਆਜਿਜ਼, ਗ਼ਰੀਬ, ਸ਼ਾਹ, ਸ਼ੇਖ ਚਿਸ਼ਤੀ, ਜੋਸ਼ਨੀ ਹਮੀਦ, ਜ਼ਾਹਿਦ, ਆਲਿਮ, ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੁਸ਼ਾ, ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ, ਜ਼ਹਾਂਗ਼ੀਰ, ਕੁਤਬੁਲ ਅਕਤਾਬ, ਹਾਜ਼ੀਉਲਹਾਜ਼ਾਤ ਆਦਿ । ਫੇਰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਉਂ ਮਸਊਦ ਸੀ, ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੂਫੀ ਨੇਤਾ ਫਰੀਦੁਦੀਨ ਅੱਤਾਰ ਨੇ (ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਭੇਤ ਨੂੰ ਪਾਕ ਰਖੇ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਨਮਾਈ ਬਖਸ਼ੀ ਤੇ ਇਹ ਫ਼ਰੀਦ (ਅਰਥਾਤ ਤਸਬੀਹ ਦਾ ਮੁਖ ਮਣਕਾ, ਸਮੋਰੂ) ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ।

ਫੇਰ ਆਪ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਦਾਨ ਮਾਰ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਂਹ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਦੀਨ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਿਆਮਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਵਾ ਉਸ ਉਚੇ ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਰੱਬ ਦੇ ਜਮਾਲ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਚੁਣਿਆ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਮਤਲਬ ਸਿੱਧੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਸਰਬਤ ਦੀਆਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ । ਉਸ ਨੇ ਸਿਦਕ, ਯਕੀਨ ਤੇ ਫ਼ਕੀਰੀ ਦੀ ਗੋਦੜੀ ਹਜ਼ਰਤ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ (ਖੁਦਾ ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਭੇਤ ਨੂੰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਰਖੇ) ਪਾਸੋਂ ਪਹਿਨਣ ਦਾ

ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਹ ਸਦਾ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਫਕੀਰੀ ਤੇ ਤਨਹਾਈ ਹੱਦ ਤੀਕ ਪੁਜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਫਕੀਰਾਂ ਤੇ ਮਸਕੀਨਾਂ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣਾ ਰੋਜ਼ਾ ਰੋਟੀ ਦੀ ਇਕ ਬੁਰਕੀ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਗਟ ਤੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵੀ ਇਲਮ ਦਾ ਧਨੀ ਸੀ।

(ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਮਾਰਚ 1959 ਸਫਾ 21-22 ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਦਾ ਲੇਖ)

ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮੈਕਾਲਿਫ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਬਿਆਨੀ ਗਈ ਰਵਾਇਤ ਥੀ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਦ ਹਜ਼ੂਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਮਿਆਰਾਜ਼ ਸ਼ਰੀਫ ਤਜਰੀਫ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਅਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਠਿਆਈ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪ ਖਾਧੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਪੁਛਣ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਰੱਬ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਰੱਬ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਜੱਕਰ ਗੱਜ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਏ।

ਮੁਢਲੇ ਹਾਲਾਤ :—ਬਾਵਰੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦਾਹਕੇ ਵਿਚ ਜਦ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਤਦ ਕਾਬਲ ਉਤੇ ਗਜ਼ਨਵੀਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਖੀਰ ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਅਤੇ ਤੂਰਾਨ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਹੈ ਤਹਿ ਤੇਗ ਕਰ ਕੇ ਕਾਬਲ ਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਫਤਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਹੰਗਾਮੇ ਵਿੱਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪੜਦਾਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਸਮੇਤ ਕਾਬਲ ਛੱਡ ਕੇ ਕਸੂਰ ਆ ਵਸੇ। ਕਸੂਰੋਂ ਮੁਲਤਾਨ, ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਦਾ ਵਸੇਬਾ ਕਰਦੇ ਅਖੀਰ ਖੇਤਵਾਲ (ਇਲਾਕਾ ਮਲਤਾਨ) ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਹੁਣ ਚਾਉਲੀ ਮਸ਼ਾਇਮ ਹੈ, ਆ ਵਸੇ। ਇਥੇ ਯਕਤ ਰਮਜ਼ਾਨ 569 ਹਿਜਰੀ (1173 ਈਸਵੀ) ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਸਲੇਮਾਨ ਦੇ ਘਰ ਬੀਬੀ ਮਰੀਅਮ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕੁਝ ਚਿਰ ਆਪ ਦੁਧ ਨਾ ਪੀਤਾ, ਮਾਨੋਂ ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਬੀਬੀ ਮਰੀਅਮ:—ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਹਜ਼ੂਰਤ ਅਲੀ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਆਪ ਨੂੰ ਹਜ਼ੂਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭਰਾ ਹਜ਼ੂਰਤ ਅੱਬਾਸ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਇਕ ਹੁਕਮ ਮੌਲਵੀ ਵਜ਼ੀਰੁਦੀਨ ਖਜ਼ੂਵੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਲ-ਪਾਲਕ ਬਨਾਇਆ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਬੜੇ ਪਰਹੇਜ਼ਗਾਰ ਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਕ ਰਾਤ ਇਸ ਸੁਆਣੀ ਦੇ ਘਰ ਚੌਰ ਆ ਵੜਿਆ ਤੇ ਉਹ

ਅਨ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਬੜੇ ਵਲੀ ਦਾ ਘਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਰੱਬ ਅਗੇ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਸੁਜਾਖਾ ਹੋ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਫੇਰ ਕਦੇ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ ਅਤੇ ਪੱਕਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਜਦ ਬੀਬੀ ਮਹੀਅਮ ਨੂੰ ਚੋਰ ਦੀ ਦਿਲੀ-ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਅਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਚੋਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸੁਜਾਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਉਹ ਟੱਬਰ ਸਮੇਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

(ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਜੂਨ, 1959 ਸਫ਼ਾ 9)

ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਧਰਮ ਵਲ ਮੋੜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲਾਈ।

ਬੇ ਬੇਦਗੀ ਰਬ ਦੀ ਕਹੋ ਬਾਵਾ,

ਤੁਸਾਂ ਰਾਹ ਫ਼ਕੀਰੀ ਦਾ ਮੱਲਣਾ ਏ।

ਮਤੀ ਦੇਇ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਨਿਤ ਮਾਈ,

ਤੁਸਾਂ ਕਹੇ ਅਸਾਫ਼ੇ ਤੇ ਚਲਣਾ ਏ।

ਜੇਕਰ ਜੀਵਦਾ ਮਰ ਕੇ ਫੇਰ ਜੀਵੇ,

ਦਰ ਦਸੇ ਕਿ ਪਿਆਰ ਦਾ ਝੱਲਣਾ ਏ।

ਦੇਂਦੀ ਤਾਘ ਸਲਾਕ ਹੈ ਪੀਰ ਬਖਸ਼ਾ,

ਜਿਹਦਾ ਨਫਰ ਕਰਕੇ ਤੈਨੂੰ ਘੱਲਣਾ ਏ।

ਇਉਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਆਚਰਨ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹੱਥ ਸੀ।

ਵਿਦਿਆ ਪਰਾਪਤੀ:—ਰਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਮਸੀਤੋਂ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾਏ ਗਏ।

ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਕੰਠ ਕੀਤਾ। ਫੇਰ ਸ਼ੁਰੂਰੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਦਰਸੀ ਮੁਤਾਲਿਆ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਜ਼ਰਤ ਮੌਲਾਨਾ ਮਿਨਹਾਜ਼ਦੀਨ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਮਕਤਬ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। 16 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ, ਇਸੇ ਚੌਰਾਠ ਵਿਚ, ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਆਪ ਹੱਜ ਨੂੰ ਗਏ। ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਫੇਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਤਸਵਫ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ। ਮੌਲਾਨਾ ਮਿਨਹਾਜ਼ ਦੀਨ ਦੇ ਮਕਤਬ ਵਿਚ, ਜਦ ਇਕ ਦਿਨ ਆਪ ਨਾਫ਼ਾ ਤਿਰਮਜ਼ੀ ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਦ ਆਪ ਦਾ ਮੌਲ ਖਾਜ਼ਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਫ਼ਾਕੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਛਿਆ, 'ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ' ਕੀ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹੋ? ਆਪ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ 'ਨਾਫ਼ਾ' ਅਰਥਾਤ ਨਫ਼ੇ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈ। ਖਾਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਰੱਬ ਨੇ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਨਫ਼ਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਚਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਏ, ਪਰ ਖਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੀ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰੋ, ਫੇਰ ਤਸਵੱਫ਼ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਹਲ ਸੂਫ਼ੀ ਇਕ ਮਖੌਲੀਏ ਤੋਂ ਵਧ ਹੀਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾ ਕੇ ਆਪ ਸੁਲਤਾਨ ਤੇ ਕੰਧਾਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਗਦਾਦ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ ਸੁਹਾਵਰਦੀ, ਸੈਫ਼ਦੀਨ ਬਾਖਰਜੀ, ਬਹਾਉਦੀਨ ਜਕਰੀਆ, ਫ਼ਤੀਦੀਨ ਅੱਤਾਰ ਨੇਸਾਪੁਰੀ ਆਦਿ ਬਖ਼ਸ਼ਰਗਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਨਵਾਜ ਤੇ ਦਿਲ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਵਿਚ ਲਗੇ ਰਹੇ। ਏਥੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਅਹਾਕ, ਖੁਰਾਸਾਨ ਸਾਵਰਨਿਹਿਰ, ਅਤੇ ਮੱਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਖਾਜਾ ਕਾਕੀ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਇਕ ਹੁਜ਼ਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪੀਰ ਦੀ ਥਾਪਨਾ ਲੈ ਕੇ ਜੁਹਦ ਕਮਾਉਣ ਲਗੇ।

ਮੀਮ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਖੁਦਾਇ ਕੀਤੀ,

ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਜਾਵਨੇ ਦਾ।

ਖਾਜੇ ਕੁਤਬ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ ਪੀਰ ਤੇਰਾ,

ਉਹਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੈ ਜਾਗ ਲਗਾਵਨੇ ਦਾ।

ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇਖ ਫ਼ਤੀਦ ਦੀ ਪਹੁੰਚਤਾਈ,

ਜ਼ੋਰ ਨਬੀ ਦੀ ਉਮੱਤ ਬਖ਼ਸ਼ਾਵਨੇ ਦਾ।

ਲਾਲ ਰਬ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਪੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ਾ,

ਲੈ ਕੁਤਬ ਹਜ਼ੂਰ ਪੁਚਾਵਨੇ ਦਾ। 24।

ਨੂਨ-ਨਿਆਜ਼ ਗੁਜ਼ਰ ਕੇ ਕਦਮ ਚੁੰਮੇ,

ਮਿਲੀ ਥਾਪਨਾ ਬਹੁਤ ਨਿਹਾਲ ਹੋਏ।

ਹਜ਼ਰਤ ਪੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਖੁਆਜਾ ਖਿਜਰ,

ਭੇਜੇ ਰੱਬ ਗਵਾਹ ਬਸਾਲ ਹੋਏ।

ਖਾਜੇ ਸ਼ਕਰਗੀਜ਼ ਤਾਈ, ਉਹ ਲਾਏ ਗੱਲੇ,

ਪਿਲੇ ਲਾਲ ਤੇ ਲਾਲ ਗੁਲਾਲ ਹੋਏ।

ਸਾਇਤ ਘੱਤੀ ਸੁਲੱਖਣੀ ਪੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ਾ,

ਕਉਤਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਏ ਜੰਮਾਲ ਹੋਏ। 25।

ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ :—

ਕੁਸ਼ਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮੁਨ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਲਈ ਆਪ ਹਰ

ਦੇਸ਼ ਇਕ ਵਾਰ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ, ਕਈ ਦਿਨ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਦੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਕੇਵਲ ਜੰਗਲੀ ਫਲਾਂ ਅਤੇ ਪਤਿਆਂ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਲੈਂਦੇ । ਆਪ ਨੇ ਲਕੜੀ ਦੀ ਇਕ ਰੋਟੀ ਬਣਾ ਰਖੀ ਸੀ । ਜਦ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਕੋਈ ਜੈ ਨਾਂ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਲਕੜ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਢਿੱਡ ਨਾਲੋਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅਸਲੀ ਰੋਟੀ ਵਾਂਗ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਡੋੜ ਕੇ ਖਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਉਹੀ ਰੋਟੀ ਆਪ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਦੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਪਾਸ ਹੁਣ ਤਕ ਸਾਂਭੀ ਪਈ ਹੈ । ਇਸ ਰੋਟੀ ਬਾਬਤ ਆਪ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ ਲਾਵਨ ਮੇਰੀ ਭੁਖ ।

ਜਿਨਾਂ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ ਘਣੇ ਸਹਿਣਗੇ ਦੁੱਖ ।

ਪੀਰ ਬਖਸ਼ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਰਾਂ ਬਰਸ ਤਪ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਘਰ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਇਆ । ਜਦ ਉਹ ਆਪ ਦੀਆਂ ਵੱਧੀਆਂ ਤੇ ਉਲਝੀਆਂ ਸਟਾਂ ਸੰਵਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਕੋਸ਼ ਖਿੱਚਣ ਨਾਲ ਆਪ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਈ, ਆਪ ਨੇ ਸੀ ਕੀਤੀ, ਮਾਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਪੁੱਤ੍ਰ ਤੈਨੂੰ ਰਤਾ ਕੋਸ਼ ਖਿਚਣ ਨਾਲ ਇੰਨਾ ਦੁੱਖ ਲੱਗਾ ਹੈ, ਰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਤੇ ਬੂਟਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਤੇ ਕਰਬਲਾਂ ਧਰੂ ਧਰੂ ਖਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ । ਜਾਹ ਹੁਣ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਖਾਧੇ ਪੀਤੇ ਫੇਰ ਰਿਆਜ਼ਤ ਕਰ :

ਜ਼ਾਲ ਜ਼ਹਾ ਨ ਮਾਈ ਨੇ ਤਰਸ ਕੀਤਾ,

ਕਿਹਾ ਜਾਏ ਫ਼ਕੀਰੀ ਨੂੰ ਢੁੰਡ ਬੇਟਾ ।

ਨੰਗ ਭੁਖ ਦੇ ਵਲ ਨਾ ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ,

ਇਕ ਯਾਰ ਦੀ ਰਖਣੀ ਚਾਹ ਬੇਟਾ ।

ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਅਨਾਜ ਨਾ ਵੇਖਣਾ ਜੇ,

ਰੋਟੀ ਕਾਠ ਦੀ ਨਾਲ ਨਿਬਾਹ ਬੇਟਾ ।

ਸੱਜਣ ਆਨ ਬੁਲਾਵਦੇ ਪੀਰ ਬਖਸ਼ਾ,

ਨਿੱਤ ਮੱਲ ਲੈਣਾ ਉਹਦਾ ਰਾਹ ਬੇਟਾ ।

ਰਾਜਾ ਗੋਪੀਚੰਦ ਦੀ ਮਾਤਾ ਵਾਂਗ, ਮਾਈ ਨੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਫ਼ਕੀਰੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਤੌਰ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਫ਼ਰਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਾ ਘਰ ਬਾਰ ਸਦਾ ਲਈ ਛੱਡ ਗਿਆ, ਪਰ ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਗਿਰਜਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਜ਼ੁਹਦ ਕਮਾਇਆ ।

ਕਮਾਇਆ ।

ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰੋਟੀ ਕਾਠ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਾਠ ਤੋਂ ਭਾਵ ਰੁੱਖੀ ਮਿੱਸੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਫਰੀਦ ਨੇ ਅਗਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ—

ਹੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇਕੇ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀਓ,
ਫਰੀਦਾ ਦੇਖ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਇ ਜੀਉ ।

ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰੋਟੀ ਜੌਆਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭੁੱਜੇ ਜੌਆਂ ਨੂੰ ਛੜਨ ਨਾਲ ਘਾਟ ਬਣਦੀ ਹੈ । ਸੇਕਵ ਹੈ ਘਾਠ ਤੋਂ ਕਾਠ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ । ਸ਼ੇਖ ਸਾਅਦੀ ਨੇ ਭੀ ਜੌਆਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਭੁੱਖੇ ਲਈ ਨਿਆਮਤ ਦੱਸੀ ਹੈ :

ਐ ਸੇਰ ਤੁਰਾ ਨਾਨੇ ਜਵੀਂ ਮੁਸ਼ ਕੁਣ ਸਾਇਦ
ਮਾਸੂਕ ਮਨ ਅਸਤ ਆਂਕਿ ਬਨੜਦੀਕੇ ਤੇਂ ਜਿਸਤ ਅਸਤ
ਹੁਰਾਨੇ ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਹਾ ਦੋਜਖ ਬਵੱਦ ਏਰਾਫ਼
ਅਜ ਦੋਜਖੀਆਂ ਪੁਰਸ ਕਿ ਏਰਾਫ਼ ਬਹਿਸ਼ਤ ਅਸਤ ।

ਸ਼ੁਕਰ ਗੰਜ :—ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ੱਕਰਗੰਜ ਬਨਣ ਸੰਬੰਧੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਕੁਰੀਆਂ ਹਨ। ਨਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਨਾ ਸੁਟ ਪਾਉਣ ਯੋਗ ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸਾਈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਦ ਕਥਾਵਾਂ ਆਸਰੇ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੰਭਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਡਾਰਾਂ ਬਣਨੀਆਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕੋਈ ਰਾਈ ਦਾ ਦਾਣਾ ਤਾਂ ਅਖੀਰ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਇਹ ਪਰਬਤ ਉਸਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਰਬਤਾਂ ਚੋਂ ਖੰਭ ਤੇ ਰਾਈ ਦੇ ਦਾਣੇ ਜੋ ਆਤਮਕ ਆਗੂਆਂ, ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤਰ ਦੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਿਆਣ ਸਕਣਾ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦਾ ਹੁਨਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਲੇਖ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਸ਼ੱਕਰਗੰਜ ਬਨਣ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਦੱਸੀ ਗਈ ਪਰੰਪਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਤੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਹੈ ਹੁਣ ਕੁਸ਼ਤਾ ਜੀ ਵਲੋਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ, ਆਪ ਨੂੰ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜ ਵਕਤ ਮੁਸੱਲੇ ਹੇਠਾਂ ਸ਼ਕਰ ਰਖ ਦਿਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਖਦੀ ਸੀ ਕਿ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਸ਼ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਆਪ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਲਾਂ ਨਾਲ ਕਿਧਰੇ ਬਾਹਰ ਖੇਡਣ ਗਏ, ਉਥੇ ਹੀ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਕਪੜਾ ਵਿਭਾ ਕੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਲਗੇ। ਜਦ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਚੁਕੇ ਦਾ ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਙ ਕਪੜਾ ਚੁਕ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਥੱਲੇ ਸ਼ਕਰ ਦਾ ਢੇਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਮਿਤ੍ਰਾਂ ਸਹਿਤ ਖੂਬ ਖਾਧਾ। ਜਦ ਵਾਪਸ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਖੁਦਾ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਰੱਬ ਮੇਰੀ ਇਜ਼ਤ ਰਖੇ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਹਰ ਮੈਂ ਮੁਸੱਲੇ ਹੇਠਾਂ ਸ਼ਕਰ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਆਪ ਸ਼ੱਕਰਗੰਜ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ।

ਇਕ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸ਼ਕਰ ਦਾ ਗੱਡਾ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਪੁਛਣ ਤੇ ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ 'ਜੀ ਲੂਣ ਹੈ'। ਆਪ ਨੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਆਖਿਆ 'ਅੱਛਾ ਭਾਈ ਲੂਣ ਹੀ ਹੋਸੀ', ਸ਼ਕਰ ਲੂਣ ਹੋ ਗਈ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਬੜਾ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਪਛਤਾਵਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਭੁਲ ਦੀ ਮਾਫੀ ਮੰਗੀ। ਲੂਣ ਫੇਰ ਸ਼ਕਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਤੀਜੀ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ-ਹਜ਼ਰਤ ਖਾਜ਼ਾ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਪਾਸ ਦਿੱਲੀ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਹੁਜ਼ਰੇ ਵਿਚੋਂ ਚੌਥੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਨਿਕਲ ਕੇ ਖਾਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਦਮਬੱਸੀ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਦਾਂ ਦੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੀਂਹ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਚਿੱਕੜ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਥਨ ਆਪ ਨੇ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਫਰੀਦਾ ਗਲੀਏਂ ਚਿਕੜ ਦੂਰ ਘਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ।

ਚਲਾਂ ਤਾਂ ਭਿਜੈ ਕੰਬਲੀ ਰਹਾਂ ਤਾਂ ਤੁਟੈ ਨੇਹੁ।

ਫਿਜਦੋਂ ਸਿਜਦੋਂ ਕੰਬਲੀ ਅਲਹੁ ਵਰਸਉ ਮੇਹੁ।

ਜਾਇ ਮਿਲਾਂ ਤਿਨਾ ਸਜਨਾ ਤੁਟਉ ਨਾਹੀ ਨੇਹੁ।

ਆਪ ਖੜਾਵਾਂ ਪਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਪੈਰ ਤਿਲ੍ਹਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਡਿਗ ਪਏ, ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਇਕ ਛਿੱਟ ਉਡ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਡਿਗੀ ਅਤੇ ਡਿਗਦਿਆਂ ਸ਼ੱਕਰ ਹੋ ਗਈ। ਆਪ ਉਠ ਕੇ ਖਾਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਸ਼ੱਕਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਖਾਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਫੁਰਮਾਇਆ

ਅਜ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਇਕ ਕੰਕਰ ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਡਿਗੀ ਤੇ ਸੱਕਰ ਹੋ ਗਈ, ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰੱਬ ਗੰਜੇ ਸੱਕਰ ਭਾਵ ਸੱਕਰ ਦਾ ਖਜਾਨਾ ਬਣਾ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਸੁਕਰ ਦਾ ਸਿਜ਼ਦਾ ਕੀਤਾ।

ਚੋਬੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਦਿਨ ਆਪ ਕਿਸੇ ਫਲ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਗੇ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਖਾਣਾ ਲੈ ਆਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਖਾਣੇ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲਿਆ। ਪਰ ਰੱਬ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਉਹ ਖਾਣਾ ਆਪ ਨੂੰ ਪਚਿਆ ਨਾ ਅਤੇ ਉਲਟੀ ਆ ਗਈ। ਆਪ ਨੇ ਜਦ ਇਹ ਗੱਲ ਅਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਖਾਣਾ ਇਕ ਸ਼ਰਾਬ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਚਿਆ। ਅਗੋਂ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵੇਲੇ ਜੋ ਮਿਲੇ ਉਹੀ ਖਾ ਲਓ। ਅਗਲੀ ਵੇਰ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਮਜਬੂਰਨ ਭੁੱਖ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਾਰਣ ਕੁਝ ਕੰਕਰੀਆਂ ਚੁਕ ਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਧਾ ਲਈਆਂ ਤੇ ਇਓਂ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਇਹ ਮਿਸਰੀ ਦੀਆਂ ਡਲੀਆਂ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੈਤਾਨ ਦੀ ਕਾਰਸ਼ਤਾਨੀ ਸਮਝ ਕੇ ਖੁਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਹੋਰ ਕੰਕਰੀਆਂ ਚੁਕ ਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ। ਪਰ ਉਹ ਭੀ ਮਿਸਰੀ ਦੀਆਂ ਡਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਆਪ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਖੁਦਾ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਸ਼ਕਰੀਜ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ।

ਪਰ ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਤੋਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਦੀ ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਰੋਤਾ ਨਹੀਂ ਹਿਰਾ। ਜੇ ਉਹ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਦੇ ਰੋਜ਼ੇ ਪਿਛੋਂ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਡਲੀਆਂ ਖਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਚੱਕ ਮਾਰ ਕੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਤਸੱਲੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਧੀਆਂ। ਦੂਜੇ ਜੇ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਿੱਟੀ ਚੀਜ਼, ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਡਲੀ ਨੂੰ ਚੱਕ ਮਾਰ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਮੰਨੀਏ, ਤਾਂ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪਣੀ ਮਨੋਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਿੱਠਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।

ਸ਼ਕਰ ਖੰਡ ਨਿਵਾਰ ਗੁੜ ਸਾਖਿਓਂ ਮਾਝਾ ਦੁਬ।

ਸਭੇ ਫਸਤੂ ਮਿਠੀਆਂ ਰਬ ਨਾ ਪੁਜਣ ਰੁਪ।

ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੋਰ ਹੈ। ਇਹ ਗਲ ਤਾਂ ਆਮ ਪਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਫੁਰ ਨਾਲ ਲੱਖਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਹੀ ਰਾਹ ਲਭਾ। ਆਖਰ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਿੱਚ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਿਮੂਤਾ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਇਕ ਐਸਾ ਗੁਣ ਹੈ ਜੋ

ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਦਿਨਸਾਨੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਹੈ : 'ਮਿੱਠਤ ਨੀਵੀਂ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆਂ
ਤੱਤ'। ਰੱਬ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਗੁਣ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਭੀ ਇਹੀ
ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਦੁਖਾਉਣਾ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ
ਚਾਹਵਾਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਹੈ ।

ਇਕ ਫਿਕਾ ਨਾ ਗਾਲ ਦੇ ਸਭ ਮੈਂ ਸੱਚਾ ਬਣੀ ।

ਹਿਆਓ ਨਾ ਕੈਹੀ ਨਾਹਿ ਸਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇਂ । 129 ।

ਬਸ ਇਹੀ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਸੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ, ਇਹੀ ਗੰਜ ਸੀ ਸ਼ਕਰ ਦਾ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਣ, ਸੋਧੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ
ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਪਰਾਕਿਰਤਕ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ
ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ ਟਪਲਾ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਕੁਝ ਸਲੋਕਾਂ
ਤੋਂ ਇਹ ਲੋਕ ਇਹ ਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਘੋਰ ਤਪਸਿਆਵਾਂ
ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣੀ ਛੱਡ ਦਿਤੀ ਤੇ ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਟ
ਲਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਗ਼ ਤੇ ਪਿੰਜਰ ਵਾਲੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾਵ ਲਿਆ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਮੂਹ ਵਿਚ ਪੁਠੇ ਲਟਕਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਕਾਗ਼ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ
ਮਸ ਚੁੰਝਦੇ ਰਹੇ । ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਰਥ ਕਰਨਾ ਇਕ ਵਹਿਮ ਹੈ । ਇਹ ਸਲੋਕ
ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਇਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ
ਨਾ ਗੁਜ਼ਾਇਸ਼ ਹੈ ਨਾ ਲੋੜ ।

ਯਾਦਗਾਰੀ ਅਸਥਾਨ :—ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਪਾਕਪਟਨ ਸੀ,
ਜਿਥੇ ਹੁਣ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੁਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਨਾਉਂ ਅਜੋਧਨ
ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੇ 101 ਲਕਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜੋਧਨੀ ਯਾ ਅਜੋਧਨੀ ਭੀ ਹੈ ।
ਅਜੋਧਨ ਤੋਂ ਪੱਤਨ ਤੇ ਫੇਰ ਪੱਤਨ ਯਾ ਪਾਕਪਟਨ ਹੋਇਆ । ਇਥੇ ਮੁਹੱਰਮ ਦੀ ਪੰਜ, ਛੇ
ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਉਰਸ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਣਗਿਣਤ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਤੇ
ਆਸਾਵੇਦ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਜੁਮਾਖਿੜਕੀ ਨਾਮੀ ਥਾਣੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਹਿਸਤੀ
ਬੂਹਾ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਲੰਘਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਖਿੜਕੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ
ਸੁਣੀਆਂ ਹਨ, ਕੁਸਤਾ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ
ਵਾਰੀ ਹਜ਼ਰਤ ਨਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਵਿਚ ਰਸੂਲ ਮਕਬੂਲ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੇ
ਸੁਣਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਐ ਨਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਜੋ ਕੋਈ ਇਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ
ਹੋਇਆ, ਅਸਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ।

ਮੌਕਲ ਦੇਵ ਦਾ ਵਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹਿਰ ਮੌਕਲ ਨਗਰ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਪੁਸ਼ਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਥੇ ਭੀ ਆਪ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰ :— ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਦੋਹਾਂ ਸੁਆਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬਲਬਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਹਾਜ਼ਿਰਾ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਬਾਂਦੀਆਂ ਸਾਰਹ ਤੇ ਸ਼ਕੂਰਾ ਆਈਆਂ। ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਕਲਸੂਮ ਭੀ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਔਲਾਦ ਛੇ ਲੜਕੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੀਆਂ ਸਨ। ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਨ, ਅਬਦੁੱਲਾ, ਬਦਰੁੱਦੀਨ, ਸੁਲੇਮਾਨ, ਬਹਾਵੁੱਦੀਨ, ਯਾਕੂਬ, ਨਜ਼ਮੁੱਦੀਨ, ਤੇ ਨਸਰੁੱਲਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਪੰਜ ਮੁਹਰੰਮ 664 ਹਿਜਰੀ (1266 ਈਸਵੀ) ਨੂੰ 93 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਭੰਗ ਕੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ।

(ਭਗਤ ਦਰਸਨ, ਸਫਾ 297)

ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ :— ਆਪ ਤੋਂ ਬਾਦ ਗੱਦੀ ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੀਵਾਨ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਬੈਠਾ। ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾ ਇਬਰਾਹੀਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਨੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਹੋਈ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਾਰੂਵਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ :—

1. ਦੀਵਾਨ ਬਦਰਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ
2. ਖਾਜ਼ਾ ਦੀਵਾਨ ਪੀਰ ਅਲਾਉਦੀਨ ਮੌਜਦਹੌਆ
3. ਖਾਜ਼ਾ ਦੀਵਾਨ ਮੁਇਜ਼ੁੱਦੀਨ
4. ਖਾਜ਼ਾ ਦੀਵਾਨ ਪੀਰ ਫਜ਼ਲ
5. ਖਾਜ਼ਾ ਮੁਨੱਵਰ ਸ਼ਾਹ
6. ਸ਼ੇਖ ਨੂਰ ਦੀਨ
7. ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਵਲ ਦੀਨ
8. ਦੀਵਾਨ ਯਨਸ
9. ਦੀਵਾਨ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ
10. ਪੀਰ ਅਿਤਾਉੱਲਾ
11. ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ
12. ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਫਰੀਦ ਸਾਨੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਕੋਰੋ ਕੁ ਭਰ ਬਾਹਰ ਇਕ ਤਲਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖ 'ਨਾਨਕ ਸਰ' ਆਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ 'ਫਤਹ ਅਲਾਹੀ ਨੂਰੀ'।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਿਤ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਦਿਬਰਾਹਮ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਉਚਾਰ ਸੁਣਾਈ :—

“... ਤਾਂ ਫਿਰ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਕਹਿਆ ਕਿ ਜੋ ਜੀ ਢਾਡੀ ਰਾਜਿਓਂ ਕੀ ਵਾਰ ਗਾਵਤੇ ਹੈ, ਸੇ ਰਾਜੇ ਭੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਤੇ ਹੈਂ ਅਰ ਸੂਰਮੇ ਭੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਜਸ ਕਰਤੇ ਹੈਂ ਅਰ ਕਾਇਰਾਂ ਮੇਂ ਭੀ ਉਦਮ ਹੋਇ ਆਵਤਾ ਹੈ। ਤੇਸੇ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜ ਕੀ ਵਾਰ ਗਾਵਤੇ ਹੈਂ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਭੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਤੇ ਹੈਂ ਸੰਤ ਭੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਤੇ ਹੈਂ ਅਰ ਜੋਨਸੇ ਜਗਯਾਸੀ ਹੈ ਤਿਨੋਂ ਭੀ ਇੰਦਰੀਓ ਕੇ ਜੀਤਨੇ ਕਾ ਉਦਮ ਹੋਇ ਆਵਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੇ ਰੁਸੀਂ ਭੀ ਮੈਨੂੰ ਕਾਈ ਪਰਮੇਸਰ ਕੀ ਵਾਰ ਸੁਣਾਵਸੋਂ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਮਰਦਾਨਿਆ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਗਾਉੜੀ ਕਾ ਰਾਗ ਅਰ ਸਿਧੋਂ ਨੇ ਰਾਮਕਲੀ ਕਾ ਰਾਗ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕੀਆ ਹੈ ਅਰ ਹਮਾਰੇ ਸਭ ਹੀ ਰਾਗ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪੀਰ ਆਸਾਵੰਤੀ ਆਇਆ ਹੈ, ਸੋ ਆਸਾ ਕੇ ਰਾਗ ਕੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵਾਰ ਸੁਣਾਵਹੁ।”

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਭੀ ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਚਾੜ੍ਹੀ ਗਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿਹਾ ਕਿ ਗੁਲਜ਼ਾਰ-ਫਰੀਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : “ਤਬ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਰਜ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹਮ ਏਕ ਕਿਤਾਬ ਤਲਕੀਨ ਕੇ ਵਾਸਤੇ ਜਮਾ ਕਰਕੇ ਖਿਦਮਤ ਆਪ ਕੀ ਮੇਂ ਲਾਏ ਹੈਂ ਕਿ ਕਲਾਮ ਆਪ ਕੀ ਅਰ ਕਲਾਮ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਹਸਬੁਲ ਅਰਸ਼ਾਦ ਆਪ ਕੇ, ਕਿਤਾਬ ਮੌਸੂਫ ਮੇਂ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜ ਕੀ ਜਾਵੇ। ਹਜ਼ਰਤ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਜਮਾ ਕਰਤੀ ਹੁਈ ਪਸੰਦ ਫਰਮਾ ਕਰ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਕਲਾਮ ਦਰਜ ਕਰਨੇ ਕੀ ਦੀ।”

(ਹੋਸਚੋਗ, ਸਫਾ 92)

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਕਲਾਮ :—ਉਪਰਲੀ ਟੁਕ ਤੋਂ ਭਰਮ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਫਰੀਦ ਅੰਵਲ ਤੇ ਜਾਨੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਰਲਵੀਂ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਫਰੀਦ ਅੰਵਲ ਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਜੇਹਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੋਹਾਂ ਫਰੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੰਦੇ।

ਸਈਅਰੁਲ ਔਲੀਆ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ “ਦਿਲਾਵਾ ਬਹੀਂ ਅਸ਼ਿਆਰੇ ਫਾਰਸੀ ਉਹਾ ਦਰ ਜੁਬਾਨੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਅਸ਼ਿਆਰੇ ਸ਼ੀਰੀ ਵ ਰਵਾਂ ਅਸਤ”। ਅਰਥਾਤ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ੇਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਤੇ ਚਲੰਤ ਛੰਦ ਮੁਲਤਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਭੀ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਦੀ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

1. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ ਕ੍ਰਿਤ ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ
2. ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਉਰਦੂ ਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਮੂਦ ਸ਼ੀਰਾਨੀ
3. ਸਰਾਈਨ ਆਫ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਕ੍ਰਿਤ ਸਿਸਟਰ ਮਾਈਲਜ਼ ਇਰਵਿੰਗ।
4. ਸਲੋਕ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸਣੇ ਵਿਆਖਿਆ, ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੈਸੀ ਰਾਮ ਮੁਸ਼ਤਾਕ
5. ਰਾਹਿਤੁਲ ਕਲੂਬ ਕ੍ਰਿਤ ਹਜ਼ਰਤ ਨਜ਼ਮੁੱਦੀਨ ਚਿਹਲਵੀ
6. ਇਸ਼ਾਰਤੁਲ ਅੰਤੀਆ ਕ੍ਰਿਤ ਹਜ਼ਰਤ ਦੀਵਾਨ ਬਦਰ ਦੀਨ ਸ਼ਜਾਦਾ ਨਸੀਨ ਦਰਗਾਹ ਪਾਕਪਟਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਫੁਆਦੁਲ ਸਾਲਿਕੀਨ ਨਾਂ ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਬਚਨ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਕ ਨਸੀਹਤ-ਨਾਮਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਭੀ ਲਿਖਿਆ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਕੇ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠਾਂ 130 ਸਲੋਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ 122 ਹਨ। ਬਾਕੀ ਅਠਾਰਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਹੈ :—

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ 4 (ਅੰਕ 32, 113, 120, 124)

ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ 5 (13, 52, 104, 122, 123)

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ 1 (121)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ 8 (75, 82, 83, 105, 108, ਤੇ 111)

ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ, ਦੋ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੋ ਸੂਹੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਆਸਾ ਰਾਗ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਨ-ਭਾਉਂਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਹੀ ਉੱਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ।

ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ :—ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆ ਅਨੁਸਾਰ 'ਦਿਰਪਥ ਪ੍ਰਬੰਧ' ਹੈ। ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋਹੜਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਡੱਪਣਾ ਵਾ ਡਬਣੇ ਕਰਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਇਉਂ ਲਿੱਖਿਆ ਹੈ :

ਪਹਿਲਾ ਅੱਧਾ ਉਦਗ੍ਰਾਹ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅੱਧਾ ਧ੍ਵ ਅਯੋ ਆਭੋਗ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰ ਦਾ ਠਾਉਂ। ਉਦਗ੍ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਯਾਸ ਕਰੀਦਾ ਹੈ ਸੋ ਦ੍ਰਿਵਪਥ ਹੈ। ਉਸ ਸਲੋਕ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ। ਜੇ ਇਕ ਤਾਲ ਵਿਚ ਗਾਵੀਏ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾ ਭੇਦ, ਜੇ ਅਨੇਕ ਤਾਲ ਵਿਚ ਗਾਵੀਏ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਭੇਦ। ਇਕੁਰ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਭੇਦ ਹੋਰ ਹਨ। ਸਵਰੋਭਯ, ਪ੍ਰਯੋਗੋਭਯ, ਸਹ ਪ੍ਰਯੋਗੋਭਯ ਅਤੇ ਅਨੋਭਯ। ਇਕੁਰ

ਹੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਂ, ਗੁਰੂ ਲਘੁ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇ ਭੇਦ ਹਨ। ਹਾਰਸ, ਸਾਰਸ,
ਭਰਯਾਭਵਰ, ਕੁਹਰ, ਕੰਦ ਕੰਦਰ ਲੇਖਾ, ਕੁੰਜਰ, ਹਿੰਸ ਕੀੜ, ਮਯੂਰ ਅਤੇ ਸੋਹਰਠਾ।

ਅਪਣੇ ਜਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦੋਹਰੇ ਦੀ ਬਾਹਲੀ ਵਰਤੋਂ
ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਚੌਹ ਦੋਹਰਿਆਂ ਦਾ, 87 ਵਾਂ ਭੇਦ ਦੋਹਰੇ ਦਾ (ਤਿੰਨ
ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ) ਅੰਕ 98 ਚਾਰ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੱਥਾਂ ਤਿੰਨ ਦੋਹਰਿਆਂ ਦਾ।
ਸਲੋਕ ਨੰਬਰ 16 ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪੰਕਤੀਆਂ ਅੱਧੇ ਦੋਹਰੇ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਬੀਓ ਪਵਾਰੀ ਦਭ।

ਜੇ ਸਾਈਂ ਲੋੜਹਿ ਸਭ।

ਇਕ ਫਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਝਾੜੀਅਹਿ।

ਤਾਂ ਸਾਈਂ ਦੇ ਦਰ ਵਾੜੀਅਹਿ।

ਸੋਧੋਂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਵਧੇਰੇ ਸਲੋਕ, ਦੋਹਰੇ ਤੋਲ ਤੇ ਠੀਕ ਸਮਝੇ ਹੋਏ
ਹਨ ਪਰ ਸਿਵਾਏ ਕੁਝਕੁ ਦੇ ਫਰੀਦ ਨਾਮ ਹਰ ਥਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ
ਬਾਹਰ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ—

ਫਰੀਦਾ ਦਰ ਦਰਵੇਸੀ ਗਾਖੜੀ,

ਚਲਾ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰਿ

ਵੰਨ ਉਠਾਈ ਪੋਟਲੀ,

ਕਿਥੇ ਵੇਵਾ ਘਰਿ।

ਵਿਚ 'ਫਰੀਦ' ਮਾਤਰਕ ਤੋਲ ਤੋਂ ਵਾਧੂ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਅੱਖਰਾਂ ਉਤੇ ਅਪ੍ਰਭਾ ਅਧਕ
ਲਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚਲਾਂ, ਭਰਿ, ਘਰਿ, ਉਤੇ, ਕਿਥਰੇ ਵਿਸਰਾਮ ਪੁਰ ਇਕ
ਜਾਂ ਵਧ ਮਾਤਰਾ ਘਟਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਮੀ ਵਿਸਰਾਮ ਦਾ
ਠਹੇਰਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫ,

ਕਾਲੇ ਲਿਖ ਨ ਲੇਖ।

ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ,

ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਦੇਖ।

ਵਿਚ ਲਤੀਫ ਪਿਛੋਂ ਵਿਸਰਾਮ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿਥਰੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਤਰਾ ਘਟ ਗਈ
ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਅੰਤਲੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਲਮਕਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ

ਇਨੀ ਲੋਇਣੀ ਦੇਖਦਿਆਂ ਕੋਤੀ ਚਲ ਗਈ ।

ਫਰੀਦਾ ਲੋਕਾਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਈ ।

ਕੋਈਆਂ ਦੋਹਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਲਰਾ ਵਧ ਭੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ—

ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਵਹੇ ਕੰਧੀ ਕੋਰੇ ਹੇਤਿ

ਬੇੜੇ ਨੂੰ ਕੱਪੜੁ ਕਿਆ ਕਰੇ ਜੇ ਪਾਤਣ ਰਹੇ ਸੁਚੇਤ ।

ਦੋ ਹਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪ ਨੇ ਸੋਰਠੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭੀ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਗਲੀ ਸੁ ਸਜਣ ਵੀਹ ਇਕ ਢੂੰਢੇਂਦੀ ਨ ਲਹਾਂ ।

ਪੁਖਾ ਜਿਉਂ ਮਾਲੀਹ ਕਾਰਣ ਤਿੰਨਾਂ ਮਾ ਪਿਰੀ ।

‘ਤਪ ਤਪ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਹਾਥ ਮਰੋਰਓ’, ਸ਼ਬਦ ਚੌਪਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ‘ਬੋੜਾ ਬੋਧ ਨ ਸਕਿਓ ਉਪਮਾਨ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੈ ।

(ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਜਨਵਰੀ, 1953, ਸਫ਼ਾ 15)

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਕਲਾਮ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਜੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ । ਦਰਵੇਸ਼ ‘ਦਰਵੇਸ਼’ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ ਨੂੰ ਸ਼ੀਨ ਨਾਲ ਬਦਲਾ ਕੇ, ਦਰਵੇਸ਼ ਦਰਯੂਜ਼, ਅਰਥਾਤ ਦਰ ਦਰ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਫਰੀਦ ਦੀ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਪਰਾਏ ਦਰਾਂ ਤੇ ਭਟਕਣੋਂ ਅਤੇ ਚੌਪੜੀ ਪ੍ਰੀਤ ਤੋਂ ਸੰਗਈ ਹੈ । ਉਹ ਜੰਗਲੀ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ‘ਫੌਜੀ ਰਬ ਆਲੀਐ’ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਚਿਲਾ ਰੋੜਨਾ ਮਾਣਕ ਮੋਤੀ ਰੋੜਨ ਵੇਲ ਸਮਝਦਾ ਹੈ । ਹੁਰਾ ਮੁੱਕੀ ਖਾ ਕੇ ਭੀ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੈਰ ਚੁੰਮਣ ਦੀ ਕਾਇਲ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ‘ਦਰਵੇਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲੋੜੀਏ ਰੁੱਖਾਂ ਜੀ ਜੀਰਾਂਦ’ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਲੁੱਕਾ ਕੇ ਰਖਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ । ਉਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਮੈਥੋਂ ਇਹ ਗੁਨਾਹ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੋਇਲੇ ਉਤੇ ਪਈ ਮਜੀਠ ਵਾਂਗ ਸੜ ਜਾਵਾਂ । ਉਹ ਹਕ ਬਲਾਲ ਦੀ ਕਮਾਈ ਉਤੇ ਸਾਕਰ ਹਨ, ਪਰਾਈ ਚੌਪੜੀ ਲਈ ਜੀ ਤਤਸਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਰੁੱਖੀ ਮਿੱਸੀ ਖਾ ਕੇ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਬਰ ਦੀ ਕਮਾਨੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਤੀਰ ਖਾਲਕ ਦੀ ਖ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ । ਉਹ ਮੌਤ ਦੀ ਠੋਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਸਦਾ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਗੱਦੜੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਟਾਕੀ ਲਗ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਮੌਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਢਿਆਂ ਨੂੰ ਢਾ ਲਾਉਂਦੇ ਦਰਿਆ ਵਾਂਗ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦੀ ਆਉਂਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਦਰ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਗਾਖੜੀ ਹੈ ਤੇ ਖੁਰਸਲਾਤ (ਪੁਲੇ ਸਰਾਤ) ਵਾਂਗ ਇਹਨਾਂ ਮਾਰਗ ਬੜਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਰੱਬ ਦੀ

ਆਸ ਦਾ ਪਲ ਹਥੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ:—

ਸਰਵਰ ਪੰਖੀ ਹੇਕੜੇ ਫਾਹੀਵਾਲ ਪਰਾਸ ।

ਇਹ ਰਨ ਲਹਰੀ ਗਡ ਬਿਆ, ਸਚੇ ਤੇਰੀ ਆਸ ॥

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਕੁਦਰਤ ਅਧਯਨ ਭੀ ਛੁੰਘਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਉਹ ਰੁਤ ਫਿਰਨ ਤੇ ਵਣਾਂ ਦੀ ਕੰਬਣੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸਦੇ ਤੇ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਕਦੇ ਹਨ 'ਕੜਕ ਕੰਜਾਂ, ਚੋਤ ਡਉ ਸਾਵਨ ਬਿਜਲੀਆਂ। ਸੀਆਲੇ ਜੋਹੀਦੀਆਂ ਪਿਰ ਗਲ ਬਾਹੜੀਆਂ' ਉਹ ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕਲਿਤਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪੁਛਦੇ ਹਨ। ਅਚਿੰਤੇ ਬਗਲੇ ਉਤੇ ਬਾਜ ਪੈਂਦੇ ਤਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਮੋਰ ਤੇ ਮੋਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ'। ਕੁੰਭੇ ਦੇ ਰੰਗ ਦੇ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਉਨਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਤੇ ਢੋਲੇ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਟਿੱਬੇ ਉਤੇ ਪਿਆ ਮੀਂਹ ਵਿਅਰਥ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਧਨ ਜੰਬਨ ਦਾ ਗਰਬ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾਲੀ ਹਥ ਟੁਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

'ਫਰੀਦਾ ਗਰਬ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਧਨ ਜੰਬਨ ਆਗਾਹ

ਖਾਲੀ ਚਲੇ ਧਣੀ ਜਿਉਂ ਟਿੱਬੇ ਜਿਉਂ ਮੀਂਹਾਰ' ॥ 105 ॥

ਲੋਕ ਕਵੀ : ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕ ਪੀੜਾਂ ਬੜੀ, ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰੀਆਂ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵੇਤਾ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਢੜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀਆਂ ਨਾਜ਼ ਬਰਦਾਸ਼ੀਆਂ ਕਰਦੀ ਹੁਣ ਲਥੀ ਸੁਆਲੀ ਅਤੇ ਇਕ ਰਾਤ ਦਾ ਕੰਤ ਵਿਛੋੜਾ ਨਾ ਸਹਿੰਦੀ ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਦੁਖੀ ਜੀਵ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਉਹ ਇਕ ਦੋਹਰ ਕਲਮ ਛੁਹਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਗਏ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਜਿੰਤ ਖਟੋਲਾ ਵਾਣ ਦੁਖ, ਬਿਰਹਿ ਵਿਛਾਵਣ ਲੇਵੁ ।

ਏਹ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ ਤੂ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਦੇਖੁ ॥ 351 ॥

ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਚਿਤ੍ਰਣ ਵੇਲੇ ਬੜੀ ਬਾਹੀਕ ਧੀਨੀ ਤੇ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ :

ਕੋਧ ਕੁਹਾੜਾ ਸਿਰ ਘੜਾ ਵਣ ਕੈ ਸਰ ਲੋਹਾਰ ।

ਰਉ ਲੋੜੀ ਸਹੁ ਆਪਣਾ ਤੂੰ ਲੋੜਹਿ ਅੰਗਿਆਰ ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਡ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਤਸਬੀਹਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਨਾਹਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘੜਿਆਲ ਵਾਂਗ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੇਗੀ, ਬੁਢੇਪੇ ਨਾਲ ਜਰਜਰਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੁੰਦੇ ਛਪਰ ਵਾਂਗ ਜੋ ਮੀਂਹ ਰੂਪੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਵੇ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਸ ਜੇਠੇ ਤੇ ਉਤਮ ਕਵੀ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੈਲੀ ਸ਼ਬਦਾਂ-ਵਲੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਹਰ ਵਿਚ ਥਾਂ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਸ਼ੁਲਾਡ, ਉਜੂ, ਨਿਵਾਜ਼, ਗੋਰ, ਮੁਸੱਲਾ, ਸੂਡ, ਦਰਵੇਸ਼, ਦੋਸ਼ਖ, ਭਵਿੱਓਮ ਆਦਿ। ਆਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਧ-ਨਾਥ ਜੋਰੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਿਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ-ਵੇਲੇ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਕੀਮਤਾਂ ਬਦਲੀਆਂ। ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਚੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰੀਤ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਸੰਕੀਰਨਤਾ ਤੇ ਜਨਤਕ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਫਵਾਰੇ ਵਾਂਗ ਉਛਲ ਪਏ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਦੀ ਫੁਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਫੁਟ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੰਕੋਚ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਤੇ ਅਨੂਠੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ :

ਚੱਬਣ, ਚਲਣ ਰਤੰਨ ਸੇ ਸੁਣੀਅਰ ਬਹਿ ਗਏ

ਹੇੜੇ ਮੁਤੀ ਸਾਹ ਸੇ ਜਾਨੀ ਚਲਿ ਗਏ 1201

ਮੌਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰਾਤ ਸਵੇਰ ਆਖਣਾ ਕਿਹਾ ਮੌਲਕ ਖਿਆਲ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਪੰਖ ਪ੍ਰਾਹਣੀ ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵਾ ਬਾਗੁ

ਨਉਬਤ ਵੱਜੋਂ ਸੁਦਹਿ ਸਿਓਂ ਚਲਣ ਕਾ ਕਰ ਸਾਜੁ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੰਗਤੀਆਂ ਅਖੌਤਾਂ ਬਣ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ :

1. ਕੰਧੀ ਉਤੇ ਰੁਖੜਾ ਕਿਚਰਕ ਬੰਨ੍ਹੇ ਧੀਰ
ਫਰੀਦਾ ਕਚੈ ਭਾਂਡੇ ਰਖੀਐ ਕਿਚਰ ਤਾਈਂ ਨੀਰ ।
2. ਫਰੀਦਾ ਜਾਂ ਲਬ ਤਾਂ ਨੇਹੁ ਕਿਆ ਲਬ ਤਾਂ ਕੂਜਾਂ ਨੇਹੁ
ਕਿਚਰ ਭਤਿ ਲਘਾਈਐ ਛਪਰਿ ਤੁਟੇ ਮੇਹੁ !
3. ਫਰੀਦਾ ਮੈਂ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖ ਮੁਝ ਕੂੰ ਦੁਖ ਸਥਾਇਐ ਜਗ
ਉਚੈ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰ ਘਰ ਏਹਾ ਅਗ ।
4. ਫਰੀਦਾ ਕੌਠੇ ਧੁਕਣ ਕੇਤੜਾ ?
5. ਅਸਲਜਿ ਕੀਤੀਆ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ, ਸੇ ਜਰਗਹ ਉਗਾਹਾ ।
ਆਦਿ

ਇਉਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉਸਾ ਚਾਣਚੱਕ ਹੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਟੁਟ ਗਈ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ — ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ

ਸਾਈਂ ਸ਼ੇਖ ਵਰੀਦ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਬੜਾ ਅੱਛਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੀ, ਸਗੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਮੁਰਸ਼ਦ ਖ਼ੁਆਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਦਰੋਂ ਘਰੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਕ ਜ਼ਰਦਸਤ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤਕ ਬਹੁਤੇ ਰਾਜਪੂਤ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥੋਂ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਸ ਦਾ ਪਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਤਜ਼ਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਿਲਾ ਝੰਗ ਦੇ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈਸਾ ਦੀ 12 ਵੀਂ ਸਦੀ ਹੈ ਤਜ਼ਕਰਾ ਫਰੀਦੀਆਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਮੁਜਬ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ੇਖ ਫਾਰੂਕੀ ਸਨ (ਦੇਖੋ, ਹਜ਼ਤ ਬਹਿਸਤ, ਸਫਾ 129), ਪਰ ਖ਼ੁਆਜਾ ਹਸਨ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ “ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸੱਯਦ ਸਨ, ਫਾਰੂਕੀ ਸ਼ੇਖ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਤਮਾਮ ਖ਼ੁਆਜਗਾਨ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਸੱਯਦ ਹੋਣ ਜਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਜਾਂ ਪਠਾਣ ਹੋਣ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਅਰਥ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਨਸਬ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਗਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੇਖ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਤਤ ਅਬੂ ਬਕਰ, ਹਜ਼ਤਤ ਉਮਰ, ਹਜ਼ਤਤ ਉਸਮਾਨ ਆਦਿ ਅਸਰਾਬਾਂ ਦੀ ਉਲਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੇਖ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।” (ਦੇਖੋ, ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਖੇਸਰੀ, 1941, ਸਫਾ 103) ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਦਵੀ ਬਾਬਾ ਜਾਂ ਬਾਵਾ ਹੈ, ਡਾਵੇਂ ਫ਼ਾਰਸੀਦਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ੇਖ-ਉਲ-ਆਲਮ (ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੇਖ ਅਥਵਾ ਸਰਦਾਰ) ਜਾਂ ਸ਼ੇਖੇ ਸ਼ਯੂਖ-ਉਲ-ਆਲਮ (ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ੇਖ) ਵੀ ਜੋੜ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਕਰ (ਖੰਡ ਜਾਂ ਮਿਠਾਈ) ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰੋਮੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ

ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ।

ਮੁੱਢਲਾ ਹਾਲ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਚਾਚਾ ਸੁਐਬ ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਸਨ। ਮੁਫਤੀ ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ਖਜੀਨਤੁਲ ਅਸਫੀਆ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਖਵਾਹਰ ਜਾਦਾ, ਅਰਥਾਤ-ਭਾਣਜੇ ਜਾਂ ਭੈਣ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸਨ ਜੋ ਸੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ ਗ਼ੌਰੀ ਦੇ ਜਮਾਨੇ ਵਿਚ ਚੰਗੇਜ਼ਖਾਨੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਾਬਲੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਕਸੂਰ ਵੀ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਮੁਲਤਾਨ ਗਏ ਤੇ ਉਥੋਂ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਤੇ ਬੋਤੀਵਾਲ ਨਾਮੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਵਜੀਹੁੱਦੀਨ ਮਜ਼ੇਦੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕੁਰਸਮ ਖਾਤੂਨ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਬੀਬੀ ਕੁਰਸਮ ਖਾਤੂਨ ਦੇ ਪੈਰੋਂ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੇ ਘਰ ਬੋਤੀਵਾਲ ਦੇ ਸਥਾਨ ਪੁਰ ਤਿੰਨ ਲੜਕੇ (1) ਸ਼ੇਖ ਅਯੱਜੁੱਦੀਨ ਮਹਮੂਦ, (2) ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ ਤੇ (3) ਸ਼ੇਖ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ-ਪੈਦਾ ਹੋਏ। (ਦੇਖੋ, ਖਜੀਨਤੁਲ ਅਸਫੀਆ) ਮੇਰੇ ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਹੀਰੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਦੂਜੇ ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਮ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਹਨ।

ਬੋਤੀਵਾਲ, ਜਿਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਫਾਰਸੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬੋਤੁਵਾਲ() ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਮੁਫਤੀ ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਨ 1186 ਈ: ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਪਰ ਪ੍ਰਗਟੇ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਹੋਇਆ। ਮੁਲਤਾਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਵੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਈਰਾਨੀ ਜਾਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨੀ ਹੀ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਦੌਤੀ ਤੇ ਦੁਨੀਆਵੀ ਸਿਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਰਾਨ, ਹਦੀਸ, ਇਲਮ ਫਿਕਾ, ਇਲਮ ਮੰਤਕ ਆਦਿ ਵਿਚ ਅੱਡੇ ਖਾਸੇ ਮਾਹਿਰ ਹੋ ਗਏ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਅਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਵੀ ਪਿਆ ਜੋ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਬੜੀ ਪਾਕਦਾਮਨ

(1) ਕੋਠੀਵਾਲ ਜਾਂ ਕੋਠੇਵਾਲ। (ਦੇਖੋ, ਜਵਾਹਰੇ ਫਰੀਦੀ, ਮੌਤੀ ਬਾਗ ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਿਤ ਨੰ: 409)

(ਪਤਿਬ੍ਰਤਾ) ਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ (ਜੁਹਦ-ਵ-ਰਿਆਜਤ) ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਸੀ। ਸਵਾਸ ਸਵਾਸ ਚੌਥ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਤੇ ਪੰਜ ਵਕਤ ਨਿਮਾਜ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਦੁਨੀਆਵੀ ਕੰਮਾਂ ਵਲ ਏਹਨਾਂ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦੀ ਤੇ ਕੁੜ-ਕਪਟ ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੁਰਿਆ ਤਕ ਸੀ। ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਵੇਰ ਉਹ ਨਿਮਾਜ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਚੌਰ, ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਅੰਦਰ ਆ ਵੜਿਆ, ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਤਮਕ ਬਲ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਉਸ ਚੌਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਾ ਲਭਿਆ। ਆਖ਼ਰ ਹਾਰ ਹੱਟ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਉਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਕਿਹਾ "ਐ ਬੰਦਗਾਨੇ ਖਦਾ ਬਾਰਾਦਾਏ ਦੁਜ ਦੀ ਅਮਦਹ ਬੁਦਾਹ ਹਾਲਾ ਨਾਬੀਨਾ ਸੁਦਮ ਵ ਤੋਥਾ ਕਰਦਮ, ਬਾਰੇ ਦੀਗਰ ਮੁਰਤਕਿਬੇ ਦੀ ਕਾਰ ਨ ਸਵਮ" (ਦੇਖੋ, ਖਜ਼ੀਨਤੁੱਲ ਅਸਫੀਆ, ਸਫ਼ਾ 288) ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਹੋ ਰੱਬ ਦੇ ਬੇਦਿਓਂ ਮੈਂ ਚੋਰੀ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਆਇਆ ਸੀ, ਹੁਣ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਤੋਥਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਫੇਰ (ਦੂਜੀ ਵੇਰ) ਅਜਿਹਾ ਗੁਨਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।' ਮੁਫਤੀ ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਸਮੇਂ 6 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਚੌਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਰੱਬ ਅਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸੁਜਾਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਏਨਾ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਸ਼ੇਖ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦਾ ਪਸ਼ਚਤਾਪ ਕਰ ਕੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਗਿਆ (ਦੇਖੋ, ਖਜ਼ੀਨਤੁੱਲ ਅਸਫੀਆ, ਸਫ਼ਾ 288)

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਤਾਲੀਮ ਕਿਵੇਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਈ ਦਿਲਚਸਪ ਕਿੱਸੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਵੇਰ ਆਪ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕਿਤਾਬੇ ਨਾਫਿਆ, ਜੋ ਇਲਮ ਫਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਸਤਕ ਹੈ, ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਖੁਆਜਾ ਕੁੱਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦਿਹਲਵੀ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਿਹਲੀ ਦੇ ਪੀਰ ਸਨ ਤੇ ਉਸਤਾਦ ਵੀ। ਸ਼ੇਖ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਰੇਮ ਨਾਲ ਪੁੱਛਣ ਲਗੇ, "ਬੇਟਾ ਕੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋ?" ਅਗੋਂ ਸ਼ੇਖ ਹੁਰਾਂ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਜੀ ਨਾਫਿਆ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।" ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਆਜਾ ਕੁਤਬ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, "ਤਿਫਲਾਈ ਨਾਫਿਆ ਨਾਫਿਆ ਖਾਹਿਦ ਸ਼ਦ"। ਅਰਥਾਤ "ਲੜਕੇ! ਇਹ ਨਾਫਿਆ ਤੇਰੇ ਲਈ ਬੜਾ ਨਫੇਦੰਦ ਹੋਵੇਗਾ।" (ਖਜ਼ੀਨਤੁੱਲ ਅਸਫੀਆ, ਸਫ਼ਾ 288) ਇਸੇ ਵਕਤ ਦਾ ਅਸਰ ਸੀ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਖੁਆਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਜਦ ਖੁਆਜਾ ਸਾਹਿਬ ਮੁਲਤਾਨੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਜਾਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਫਰਮਾ ਗਏ ਕਿ ਫਿਲਹਾਲ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਲ ਕਰੋ। ਜਦ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿਧ ਫਾਰਿਸ਼ ਹੋ ਜਾਓ ਤਾਂ ਫੇਰ ਅਗਲੇਰੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੀ ਸਿਖਲਾ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣਾ ਲਾਭਦਾਇਕ

ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂ ਕਿ ਬੇ-ਇਲਮ ਜ਼ਾਹਿਦ (ਭਗਤ) ਚਾਹੇ ਕਿਤਨਾ ਵੀ ਸਿਆਣਾ ਹੋਵੇ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਹਥ ਠੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਜ਼ਾਹਿਦ ਬੇ ਇਲਮ ਮਸੱਖਰਹ ਸ਼ੈਤਾਨ ਅਸਰ।)

ਖੁਆਜ਼ਾ ਕੁਤਬਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਨਸੀਹਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਪਸੰਦ ਆਈਆਂ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ, ਈਰਾਨ ਆਦਿ ਥੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਬਗ਼ਦਾਦ ਪਹੁੰਚੇ। ਬਗ਼ਦਾਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਲਮ ਅਰਬੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਈਰਾਨ, ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਬਕਾਇਦਾ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਥੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ-ਪਤ ਲੈਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਉਥੇ ਗਏ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਸੁਹਾਬੁੱਦੀਨ ਉਮਰ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ, ਸੈਫੁੱਦੀਨ ਬਾਜ਼ਜ਼ਰੀ, ਸਾਅਦੀ ਜਮਵੀ, ਬਹਾਉਦੀਨ ਜਮਵੀ, ਜ਼ਕਰੀਆ ਮੁਲਤਾਨੀ, ਸ਼ੇਖ ਐਹਦੁੱਦੀਨ ਗਿਰਮਾਨੀ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਨੈਸਾਪੁਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗ ਤੋਂ ਬੜਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਚੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਵਾਪਸ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚੇ। ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ।

ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਕੇਂਦ੍ਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੀਰ ਖੁਆਜ਼ਾ ਕੁਤਬਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਪੀਰ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਸਨ ਤੇ ਅੱਗੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਸਨ। ਇਹ ਸਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਫ਼ਕੀਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਾਦਰੀ, ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ, ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਮਤਾਂ ਦੇ ਸੂਫੀ ਵੀ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਅਡੇ ਬਣਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਹ ਸੂਫੀ ਫ਼ਕੀਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਠੀਕ ਓਕਣ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਅਗਿਰੰਜੀ ਸ਼ਾਸਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵਧੇ ਵਧ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਮਜ਼ਹਬੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੂਭੀ ਵੇਦਾਂਤਕ ਸਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਮਤਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਉਤੇ ਪੈਣਾ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਉਤੇ ਬੜਾ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਝਮੇਲੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਜੋ ਹਰ ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖੇ ਵਖ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਜਾਂ ਉਚ ਨੀਚ ਦਾ

ਕੇ ਜਾਂ ਉਚ ਨੀਚ ਦਾ ਭੇਦ ਦੱਸ ਕੇ ਨਿਖੇੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਵੀ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਵਖੋ ਵੱਖ ਦੇਵੀ ਦਿਉਤੇ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਭਯਾਨਕ ਤੇ ਡਰਾਉਣੀਆਂ ਸਕਲਾਂ ਵਾਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਤੇ ਨਰ ਬਲੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਮਜ਼ਹਬ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਸਮਝ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗਿਲਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਕਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਲਟਾ ਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖੁਆਜਾ ਕੁਤਬਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੀਰ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਖੁਆਜਾ ਸਾਹਿਬ ਅਜਮੇਰੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੂਫੀ ਮਤ ਰਾਹੀਂ ਇਸਲਾਮਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਮੁਢ ਬੰਨ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਜੋ ਸਮਝਦਾ ਚਾਂ, ਉਸੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦੀ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਦਾ, ਜੋ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਦੋਵਤਾਵਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ, ਇਕ ਨਵੀਨਤਾ ਭਰਪੂਰ ਵਿਕਸਿਆ ਤੇ ਸਮੁੱਝਤ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ।

ਖੁਆਜਾ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਤੇ ਰਾਹ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਦੀਨੀ ਸਜਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਗੂ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗ਼ਿਰਦ ਨਵਾਹ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸਲਾਮਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਦੀਨੀ ਅਗਵਾਈ ਖੁਆਜਾ ਅਜਮੇਰੀ ਦੇ ਸਿਪੁਰਦ ਸੀ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਅਜਿਹੇ ਆਗੂ ਤੋਂ ਅਜੇ ਸੱਖਣਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੱਖੜ

ਮੁੱਲਵੀ ਨੂਰੇ ਅਹਿਮਦ ਚਿਸ਼ਤੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—“ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਕੀਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦਸਤੂਰ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਮੁਲਕ ਤੇ ਹਰੇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਇਕ ਫਕੀਰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਮ ਜਾਂ ਰਖਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਜ਼ਾਹਿਰੀ ਤਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਸਿਪੁਰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਾਤਨੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਸਿਪੁਰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਹਿਲੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਅਕੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਮੁਲਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸ ਕੁਤਬ (ਪੀਰ ਫਕੀਰ) ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਨਾਂ ਰਹੇ। ਚੁਨਾਚਿ ਜੋ ਹਕੂਮ ਅਲਾਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਰਫਤ ਜਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰ ਹੁੰਦਾ ਇਹ ਹਜ਼ਰਤ ਬੜੇ ਕਾਮਿਲ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਵਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਤਕ (ਅਰਥਾਤ-ਮੁਗ਼ਲੋਈ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ) ਜੋ ਕੋਈ ਫਕੀਰ ਹਾਕਮ ਬਾਤਨੀ ਹਿੰਦ ਵ ਪੰਜਾਬ ਮੁਕਰਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਿਵਾਇ ਹਕੂਮ ਇਨ੍ਹਾਂ (ਕੁਤਬਾਂ ਜਾਂ ਵਲੀਆਂ) ਦੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।” (ਦੇਖੋ, ਤਹਿਕੀਕਤੇ ਚਿਸ਼ਤੀ, 1324 ਹਿ: ਸਫਾ 139)

ਖਾਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਫਕੀਰ ਵਰਗੇ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਖੁਆਜ਼ਾ ਬਖਤਿਆਰ ਨੇ ਇਸ ਸੇਵਾ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦਿਲਾਵੇ ਦੀ ਖਲਾਫਤ ਦੇ ਜੋਗ ਸਮਝਿਆ। ਜਦ ਉਹ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਗਦਾਦੋਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਖੁਆਜ਼ਾ ਬਖਤਿਆਰ ਹੋਰਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੁਹਦ-ਵ-ਗਿਆਜ਼ਤ, ਅਰਥਾਤ-ਭਗਤੀ ਜੋਗ ਵਿਚ ਲਾਇਆ। ਜਦ ਫਰੀਦ ਹੋਰੀ ਇਬਾਦਤ ਦੀਆਂ ਕਰਤੀਆਂ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲ ਕੇ ਇਸ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ ਤਾਂ ਖਲਾਫਤ ਦਾ ਚੋਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਗਿਆ।

ਇਹ ਖਲਾਫਤ ਕੀ ਸੀ, ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋਹੀਦ ਦੱਸਣ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੱਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕੀਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਦਿਨੋ ਰਾਤ ਮਨ ਦੀਆਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲੁਕਦੇ ਤੇ ਆਪਾ ਬਚਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਲੁਕਣ ਕੋਣ ਦੇਂਦਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਜਬੂਰੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹਾਂਸੀ ਵਲ ਦੌੜਨਾ ਪਿਆ, ਪਰ ਉਥੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਚਿਹ ਚੈਨ ਨਾਲ ਨਾ ਬੈਠਣਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਸਤਿ-ਸੰਗੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਧਦੀ ਹੀ ਗਈ। ਹਾਰ ਕੇ ਆਪ ਉਥੋਂ ਵੀ ਨਸੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਜੋਧਨ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ ਪਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜ ਕਲ ਪਾਕ-ਪਟਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਇਹ ਥਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਸੰਦ ਆਈ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤੇ ਹੁੱਖੇ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਏਨੀ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰੱਬ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਰਮ ਕਰਮ ਜਾਂ ਸਰਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲਗਾਉ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਲੋਕ ਨਾਸਤਿਕ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਏਨੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸਨ ਕਿ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਵਾਧੂ ਜਿਹੇ ਵਗੜੇ ਛੇੜ ਕੇ ਮਰ ਮਿਟਣ ਵਾਲੇ ਅਸਤਿਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਤੇ ਨਾਹੀਂ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਕੀਦਾ ਸੀ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਹੋ ਗੱਲ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਜੋਗਲਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰੀਬਾਂ ਦੇ ਫਲ, ਅਰਥਾਤ—ਪੀਂਝ ਖਾ ਕੇ ਫਾਫੀ ਸਮਾਂ ਲੰਘਾਇਆ ਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਭੁੱਖਣੇ ਭਾਣੇ ਵੀ ਹੁਜ਼ਾਰ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਭਗਤੀ ਜੋਗ ਦੀ ਇਸ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈਣਾ ਕਦੇ ਵੀ ਜੋਗ ਨਾ ਸਮਝਿਆ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਭਗਤੀ-ਜੋਗ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਠਿਨ ਤਪੱਸਿਆ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ

ਤੇ ਉਹ ਰੱਬ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡੋਲੇ ਪਾਂਝੂ ਖਾ ਕੇ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਸਨ, ✓ ਉਥੇ ਉਹ ਰਾਗ ਦੇ ਸ਼ੁਕੀਨ ਵੀ ਸਨ। ਇਕ ਦੋ ਮੰਗੀਤ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਫਕੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜੋ ਲੰਝ ਪੈਣ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਹਿਫਲ ਦਾ ਰੰਗ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਤੇ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਹਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਖੁਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਪਰ ਇਸ ਰਾਗ-ਰੰਗ ਦਾ ਕੀ ਅਸਰ ਪਿਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਮਫਤੀ ਗੁਲਾਮੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੋਧਨ ਦਾ ਕਾਜ਼ੀ ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ, ਜੋ ਇਕ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ, ਫਕੀਰ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਰਾਗ-ਰੰਗ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸੜਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਭੜਕਾਇਆ ਕਿ ਦੇਖੋ ਇਹ ਫਕੀਰ ਗ਼ੈਰ ਸੱਚਾ ਹੈ। ਸਮਾ (ਰਾਗ) ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਨਚਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਏਥੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਏ, ਅਤੇ ਫੇਰ ਇਸੇ ਭਾਵ ਦੀ ਇਕ ਅਰਜ਼ੀ ਲਿਖ ਕੇ ਹਾਕਮ ਮੁਲਤਾਨ ਖਾਸ ਭੇਜ ਦਿਤੀ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਤੀਜਾ ਸਿਵਾਇ ਉਸ ਹਾਕਮ ਦਾ ਦੁਸਾ ਸਰੋਤਨ ਦੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫਕੀਰ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਹਸਦ ਬਦਲੇ ਇਕ ਕਲੰਦਰ ਹਥੋਂ ਹਿਜ਼ਵਤ ਦੇ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰਵਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਪਰ ਭੇਤ ਖੁਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਹੈਂਕੜ ਬਾਜ਼ ਕਲੰਦਰ ਅਚਾਨਕ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਡੁਬ ਮੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਤੀਜਾ ਹਮਲਾ ਉਸ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਫੇਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸ਼ੇਖ 'ਮੀ ਦੇ ਇਕ ਪੁਤ੍ਰ ਅਥਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਿਕਟੀ ਸੰਬੰਧੀ ਦੀ ਹਤਕ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ੇਖ ਫਕੀਰ ਹੋਰਾਂ ਕੋਈ ਬਦ ਦੁਆ ਦਿਤੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰਣ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਾ ਸਖ਼ਤ ਪੇਟ ਦਰਦ ਉਠਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਇਲਾਜ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਖਰ ਸਿਆਣੇ ਲੋਕਾਂ ਮਤ ਦਿਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਫਕੀਰ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀ ਮਾਫੀ ਮੰਗ ਲਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦਰਦ ਹਟ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਤਦ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇ ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਤਕ ਕਿਸੇ ਹੀਲੇ ਅੱਪੜ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਰਦ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਸ ਲਈ

✓ਜਵਾਹਰ ਫਕੀਰੀ (ਮੋਤੀਬਾਗ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 409) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫਕੀਰ ਜੀ ਨੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ 12 ਸਾਲ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। "ਤਾਂ ਦੁਜ਼ਦਹ ਸਾਲ ਬਰਗੇ ਦਰਖਤਾਂ ਖੁਰਦੇਦੇ ਵ ਸ਼ਬੋਰੋਜ ਦਰ ਇਬਾਦਤ ਹਕ ਸੁਬਹਾਨਾ ਤਾਲਾ ਬਸਰ ਖੁਰਦੇਦੇ.....।" ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਮਾਤਾ ਵਲੋਂ ਨਸੀਹਤ ਹੋਣ ਤੇ ਜੁੱਕੇ ਪਤ੍ਰ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਤੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਪੁੱਠੇ ਲਟਕ ਕੇ ਤਪਸਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਮੁੜ ਕਿਸੇ ਫਕੀਰਾਨਾ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰਹੀ । (ਦੇਖੋ, ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ : ਭਾਰੀਖਿ ਫਰਿਸ਼ਤਾ, ਅਤੇ ਮੁਦਤੀ ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ, ਖਜ਼ੀਨਤੁਲ ਅਸ਼ਫੀਆ) ।

ਦਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੜੀ ਸਖਲ ਮੁਖਾਲਫਤ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਘਰੋਂਗੀ ਅਥਵਾ ਸਮਾਜਿਕ ਔਕੜਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ੁਹਦ ਕਮਾਉਣ ਪਿਛੋਂ ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਘਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਇ ਪਈ ਤਾਂ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਸ਼ੇਖ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ (ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਸਰਦਾਰ), ਸੁਲਤਾਨ-ਉਲ-ਮਸ਼ਾਇਖ (ਸ਼ੇਖਾਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ), ਕੁਤਾਬ-ਉਲ-ਅਕਤਬ (ਕੁਤਬਾਂ ਦਾ ਕੁਤਬ), ਮਾਸੂਕ-ਉਲ-ਹੱਕ (ਹੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ), ਸ਼ੇਖ-ਉਲ-ਸ਼ਿਉਖ (ਸ਼ੇਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ੇਖ), ਸ਼ੇਖ-ਉਲ-ਇਮਾਮ (ਇਮਾਮਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ), ਸ਼ੇਖ-ਉਲ-ਇਲਹਾਮ (ਅਕਾਸ਼ ਬਾਣੀ ਦਾ ਧਨੀ) ਆਦਿ 99 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਮੰਨੇ ਗਏ । ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੁੱਖੀ-ਸੁੱਕੀ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਡਾਕਾ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਕਠਿਨ ਸਾਧਨ ਕਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਵਾਕ ਵੀ ਹਨ —

(1) ਫ਼ਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਦੀ

ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖ ।

ਜਿਨਾ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ

ਘਣੇ ਸਹਿਨਗੇ ਦੁਖ ॥੨੮॥

(2)

ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇਕੈ

ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ

ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ॥ ੨੯ ॥

(ਦੇਖੋ, ਸਲੋਕ ਫ਼ਰੀਦ—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ)

ਇਸ ਜ਼ੁਹਦ-ਵ-ਰਿਆਜ਼ਤ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਸਨ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਹਮਵੀ, ਕਾਜ਼ੀ ਹਮੀਦੁਦੀਨ ਠਾਗੋਰੀ, ਸ਼ੇਖ ਨਜ਼ਮੁਦੀਨ, ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁਦੀਨ ਗਜ਼ਨਵੀ, ਮੋਲਾਨਾ ਸ਼ਮਸੁੱਦੀਨ ਬੁਰਹਾਨ, ਮੋਲਾਨਾ ਬਦਰੁਦੀਨ ਇਸਹਾਕ, ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਬਦਾਯੁਨੀ ਆਦਿ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਮਾਹਡਤ ਵ ਤਰੀਕਤ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵੀ ਵਾਕ ਨਿਕਲਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਸਭ ਹਜ਼ਰਤ ਖੁਆਜਾ ਬਦਰੁਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਬਦਾਯੁਨੀ ਨੇ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਇਸਹਾਕ-ਉਲ-ਔਲੀਆ ਤੇ ਰਾਹਤ-ਉਲ-ਕਲੂਬ ਦੇ ਨਾਂ ਠਾਲ ਵਖੋ ਵਖ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹਨ ਜੋ ਫ਼ਾਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਮੈਂ

ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲਈ ਹੈ।

ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ (1) ਸੁਲਤਾਨ ਗਿਆਸੁਦੀਨ ਬਲਬਨ ਦੀ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬੀਬੀ ਹਜ਼ਬਰਾ ਸੀ, (2) ਬੀਬੀ ਸ਼ਾਰਦਾ ਨਾਲ, (3) ਬੀਬੀ ਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਤੇ (4) ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਨਾਲ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਬੀਬੀਆਂ ਪਹਿਲੀ ਬੀਬੀ ਹਜ਼ਬਰਾ ਦੀਆਂ ਕਨੀਜ਼ਾਂ, ਅਰਥਾਤ—ਟਹਿਲਣਾਂ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੈਕੇ ਘਰੋਂ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਹ ਗਿਆਸੁਦੀਨ ਬਲਬਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਯਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਚੂੰਕਿ ਇਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਹਾਨੀ ਰਹਿਬਰ ਤੇ ਪੀਰ ਸ਼ੇਖ ਕੁੱਤਬੁਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਜੋਧਨ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂਦੇ-ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵੇਰ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਲਬਨ ਸ਼ਿਆਰਤ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤੀ✓। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਹੀ ਜਦ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਪਾਸ ਗਏ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਪਲੰਘ ਦੇ ਲਾਗੇ ਆਪਣਾ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਾਲਾ ਮੁਸੱਲਾ (ਟਾਟ) ਵਿਛਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ✓। ਫੇਰ 'ਧਨ-ਪਿਰ' ਦਾ ਮੇਲ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਹਸੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਇਸ਼ੇ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਤੇ ਵੇਕਾਂਤ ਸੇਵੀ ਸਨ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਈ ਤੇ ਉਹ ਉਥੋਂ ਰੁਖ਼ਸਤ ਹੋ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਅਜੋਧਨ (ਮੁਲਤਾਨ) ਵਲ ਚਲ ਪਏ ਤੇ ਫੇਰ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ।

ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਪਰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਬਲਬਨ ਦੇ ਪੋਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਘਰ 8 ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ—ਪੰਜ ਲੜਕੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੀਆਂ?। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਲੜਕੀਆਂ

✓ਮੁਫਤੀ ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਲਬਨ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੀ ਦਾ ਡੋਲਾ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਤਾ ਸੀ। (ਦੇਖੋ, ਖ਼ਜ਼ੀਨਤੁਲ ਅਸਰੀਆ, ਸਫ਼ਾ 301)

✓ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ ਉਰਦੂ (ਮੰਜ਼ਲ ਨਕਸ਼ ਬੰਦੀਆਂ, ਲਾਹੌਰ) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ।

?ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ, ਜੋ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਪਰੈਸ ਲਾਹੌਰ (1301 ਹਿਜਰੀ) ਦੀ ਛਪੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਅੱਠ ਲੜਕੇ ਤੇ 9 ਲੜਕੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। 'ਹਫ਼ਤਦਹ ਫ਼ਰੀਦ : ਹਸਤ ਪਿਸਰ ਵ ਨਹੁ ਦੁਖਤਰ ਬੂਦ : ' (ਦੇਖੋ, ਸਫ਼ਾ 103)

ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ : 1. ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ ਗੰਜ-ਉਲ-ਇਲਮ 2. ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ, 3. ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਸ਼ਹੀਦ, 4. ਸ਼ੇਖ ਯਾਕੂਬ ਅਤੇ 5. ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲਾ, ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ: 1. ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾ, 2. ਬੀਬੀ ਮਸਤੂਰਹ ਤੇ 3, ਬੀਬੀ ਸ਼ਹੀਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਮੁਤਬੰਨਾ ਲੜਕਾ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ੇਖ ਨਸਰੁੱਲਾ ਸੀ। ਇਕ ਹਵਾਇਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਓਪਰੋਕਤ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਕੇਵਲ ਛੇ ਹੀ ਬੱਚੇ ਸਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੋ ਬੱਚੇ ਸ਼ੇਖ ਯਾਕੂਬ ਤੇ ਅਬਦੁੱਲਾ ਬੀਬੀ ਸ਼ਕਰ ਦੇ ਪੋਟੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 9ਵਾਂ ਲੜਕਾ ਸ਼ੇਖ ਨਸਰੁੱਲਾ ਵੀ ਬੀਬੀ ਸ਼ਾਹਦਾ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਹਵਾਇਤ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਅੱਜ ਕਲ ਪਾਕਟਪਨ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ, ਜਿਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਮ ਅਜ਼ਧਨ ਸੀ, ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤਜ਼ਕਰੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਤਨੇ ਤਿਆਗੀ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਵੇਰ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਤੇ ਰੱਖ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਗਿਆਸੁਦੀਨ ਬਲਬਨ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ, ਦਰਬਾਰ ਵਾਸਤੇ ਅਜ਼ਧਨ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੁੜ ਹੋ ਕੇ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੇ ਲੋਗਰ ਵਾਸਤੇ ਚੌਖੀ ਰਕਮ ਸਮੇਤ ਚਾਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇਣ ਲੱਗਾ; ਪਰ ਅਗੋਂ ਫ਼ਰੀਦ ਹੋਰੀ ਨਾ ਮੰਨੇ ਤੇ ਕਿਹਾ : 'ਜਿਥੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਧਨ ਦੋਲਤ ਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੀ ਰੱਖੋ।' ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਤਿਆਗੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਧੁਨ ਦੇ ਪੱਕੇ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਦਿਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਅਡੋਲ ਸਾਧਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਗ-ਰੰਗ ਦੇਖ ਕੇ ਬੁਝੇਪੇ ਦੀ ਚਰਮ-ਸੀਮਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤਾਂ ਇਸ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਦਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਲ ਬਲੀਫ਼ਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਅੱਠ ਸੌ ਬਿਆਲੀ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ ਕਿਤਨੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਜਿਸਨੇ ਪਾਠਕ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸੁਰਗਵਾਸ ਤਾਰੀਖ਼ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਲ 660 ਹਿ: (ਸੰਨ 1165 ਈ:) ਵਿਚ ਅਬਬਾਰ-ਉਲ-ਅਖਿਆਰ ਦੇ ਰਬਨ ਮੁਜਬ 4 ਮੁਹਰਰਮ (ਅੱਸੂ) ਦਿਨ ਸੇ ਸ਼ੰਬਾ 660 ਹਿ: (ਸੰਨ 1168 ਈ:) ਨੂੰ ਜ਼ਰਾਰ ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਲ 670 ਹਿ: (ਸੰਨ 1174 ਈ:) ਵਿਚ, ਅਤੇ ਕਿਤਾਬ ਸੈਰ-ਉਲ-ਅਕਤਾਬ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਲ 690 ਹਿ: (ਸੰਨ 1194 ਈ:) ਵਿਚ ਅਜ਼ਧਨ (ਪਾਕਟਪਨ) ਦੇ ਸਥਾਨ ਪਰ ਹੋਇਆ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।)। ਇਹ ਸੰਨ-ਸੰਮਤਾਂ ਦੀ ਗੜਬੜ, ਜੋ ਫ਼ਾਰਸੀ ਹਥ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਦਮ ਹੇਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਲਹਾਲ ਕਿਸ ਸੰਨ-ਸੰਮਤ ਨੂੰ ਦਰੁਸਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਗਲਤ, ਇਹ ਠੀਕੀਆਂ ਕੱਢਣਾ ਵੀ ਬੜੀ ਔਖੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਬੜੇ ਦੀਰਘ ਜੀਵੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਉਮਰ 80 ਤੋਂ ਉਪਰ ਤੇ 85-86 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਾਕ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਇਸ਼ਾਰੇਮਾਤ੍ਰ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ :

ਫ਼ਰੀਦਾ ਅਖੀਂ ਦੇਖਿ ਪਤੀਣੀਆਂ ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਰੀਣੇ ਕੰਨ ।

ਸਾਖ ਪਕੀਦੀ ਆਇਆ ਹੋਰ ਕਹੇਂਦੀ ਵੰਨ ॥ ੧੧ ॥

ਅਤੇ—ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫ਼ਰੀਦੁ ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹ ।

ਜੇ ਸਉ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਜੀਵਣਾ ਭੀ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖੋਹ ॥ ੪੧ ॥

ਇਹ ਬੁਢੇਪੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ : ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਦੇਖ ਦੇਖ ਪਤੀਣੀਆਂ (ਕਮਜ਼ੋਰ) ਹੋਣਾ ਤੇ ਕੰਨਾਂ ਦਾ ਰੀਣੇ (ਬੋਲੇ) ਹੋਣਾ, ਉਮਰ ਰੂਪ ਖੇਤੀ ਦਾ ਪੱਕ ਕੇ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਰੰਗ ਵੱਟਾ ਜਾਣਾ ; ਉਹ ਨਿਕੀਆਂ ਬਲਵਾਨ ਲੱਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਬਲ-ਫ਼ੂਗਰ (ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ) ਪੰਧ ਕੱਟ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ ਗਾਹੇ ਸਨ, ਬੁਢੇਪੇ ਦੇ ਕਾਰਣ ਏਨੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣੀਆਂ ਕਿ ਨੇੜੇ ਪਿਆ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਕੁੱਜਾ ਚੁੱਕਣਾ ਵੀ ਸੋ ਕੋਹਾਂ ਦੇ ਪੈਂਡੇ ਵਾਂਗੂ ਭਾਰੂ ਜਾਪਣਾ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪੈਣਾ, ਚੱਬਣ (ਦੰਦ), ਚਲਣ (ਪੈਰ), ਰਤਨ (ਅੱਖਾਂ) ਤੇ ਸੁਣੀਅਰ (ਕੰਨ) ਬਹਿ ਜਾਣੇ, ਅਰਥਾਤ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨੋਂ ਸਾਫ਼ ਜਵਾਬ ਦੇ ਜਾਣਾ ਆਦਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬੁਢੇਪੇ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਹਨ ਜੋ 80 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਘੱਟ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਵਧੇਰੇ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਆਯੂ 85-86 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮੰਨ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ (ਪਤਰਾਂ 177, 78) ਵਿਚ ਗੁਲਸ਼ਨੇ ਅੰਲੀਆ ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਤੱਪਸਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਚਾਲੀ ਚਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਤਿੰਨ ਚਲੀਹੇ ਕੱਟੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਉਮਰ ਸੱਦੋ ਥੀਸਤ ਸਾਲ, ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਸੌ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਤਾ ਹੋਰ ਕਿਥੋਂ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।

(1) ਦੇਖੋ, ਖਜ਼ੀਨਤਉਲ-ਅਸਫੀਆ ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ਲਾਹੌਰੀ, ਹਿੱਜਾ ਅੱਵਲ, ਸਫ਼ਾ 303 ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਜੀਵਨ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਖ ਕੇ ਹੁਣ ਲਓ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਜੋ ਏਨੀ ਬਾਹਲੀ ਨਹੀਂ; ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਫਾਂਗਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ-ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :

1. ਰਾਗ ਅਸਾ (ਦੋ ਸ਼ਬਦ) :

(ੳ) ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿਨ ਸੇਈ ਸਚਿਆ (10 ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ)

(ਅ) ਬੋਲੇ ਸੋਥ ਫਰੀਦ ਪਿਆਰੇ ਅਲਹ ਲਗੇ (17 ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ)

2. ਰਾਗ ਸੂਹੀ—ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਰਾਬ ਮਰਹਉ (18 ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ)

ਸੂਹੀ ਲਲਿਤ—ਬੋੜਾ ਬੰਦ ਨਾ ਸਕਿਓ ਖੰਧਨ ਕੀ ਵੇਲਾ (17 ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ)

3. ਸਲੋਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ—

ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੈ ਧਨਵਰੀ ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ ।

(ਕੁਲ 130 ਸਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 75, 82, 83, 105 ਤੇ 111 ਅੰਕ ਦੇ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ 5 ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹਨ ਤੇ 104ਵਾਂ ਸਲੋਕ (ਮਹਲਾ 3) ਤੀਜੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ 124 ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਹਨ ।)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਚੂੰਕਿ ਬਹੁਤੀ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਸ਼ਕਰਰੀਜ਼ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇਰੇ ਗੱਦੀ ਨਜ਼ੀਨ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਫਰੀਦ ਸਾਨੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ । ? ਇਹ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਫਰੀਦ ਸਾਨੀ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗੱਸ਼ਟਿ ਵੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਿਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਨਿਰਾ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾਲ ਦੇ ਹੋਰ-ਹੋਰ ਨੂੰ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕ-ਗੀਤ 'ਢੋਲਾ ਮਾਰੂ ਰਾ ਦੂਹਾ', ਜੋ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਗੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

(1) ਸੀਆਣੇ ਤਓ ਸੀ ਪੜੇ ਉਨ੍ਹਾਲੇ ਨੂ ਵਾਇ ।

ਵਰਸਾਲੇ ਕੁਇ ਚੀਕਣੀ ਚਾਲਣ ਹੁਤ ਨਾ ਕਾਇ ।

(ਢੋਲਾ ਮਾਰੂ ਰਾ ਦੂਹਾ)

(2) ਕਤਿਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਚੇਤਿ ਡਉ ਸਾਵਣਿ ਬਿਜੁਲੀਆਂ ।

ਸੀਆਲੇ ਸੋਹੰਦੀਆ ਪਿਰ ਗਲਿ ਬਾਹੜੀਆਂ ।

(ਆਸਾ ਫਰੀਦ ਜੀ)

ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇ । ਮੇਠਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਇਹੋ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਫਰੀਦ ਸਾਲੀ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ । ਜਵਾਹਰੇ ਫਰੀਦੀ (ਸੋਭੀ ਬਾਗ਼ ਹਥ ਲਿਖਿਤ ਨੰ: 409) ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:—

ਫਰੀਦਾ ਧੜ ਸੁਲੀ ਸਿਰ ਪਿਜਰੇ ਕਲੀਆਂ ਟੂੰਗਨ ਕਾਗ ॥

ਰੱਬ ਅਜਹੂੰ ਨਾ ਬਾਹੁੜੇ ਸੇ ਧੰਨ ਅਜਾੜੇ ਭਾਗ ॥

(ਪੱਤਰਾ ੧੭੨ ਅ)

ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ — “ਤਨ ਸੁਖਾ ਪਿਜਰ ਬੀਆ ... ।

(ਸ਼ਲੋਕ ਫਰੀਦ) ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਇਹੋ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਸਹੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ । ਹਾਂ, ਜੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਪਿਛੋਂ ਫਾਰਸੀ ਲਿਖਾਈਆਂ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਲਫਜ਼ੀ ਹੋਰ-ਫੇਰ ਹੋਏ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਰ ਫੇਰ ‘ਢੇਲਾ ਮਾਰੂ ਰਾ ਦੂਹਾ’ ਜਿਹੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਤੇ ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਣੀ ਸਭਾ ਬਨਾਰਸ ਵਲੋਂ ਛਪੀ ਹੋਈ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀਆਂ ਨੂੰ ਤਸਲੀਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਵੀ ਹਨ ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਕਵੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੱਕ ਇਕ-ਸਿੱਕ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ-ਕਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀ ਬਿੰਬ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ, ਐਨ ਇਹੋ ਹਾਲ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਨਿਤ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ । ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਲੋਕ ਕੀ ਹਨ ? ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਬੋਲਦੇ ਵਿਤ੍ਰ ਹਨ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਚਿਤ੍ਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਦੇਖਣ-ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ—

?ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਸਾਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ ।

ਫਰੀਦਾ ਕੰਠਿ ਮੁਸਲਾ ਸੂਢ ਗਲਿ ਦਿਲਿ ਕਾਫੀ ਗੁਰੁ ਵਾਤਿ ।

ਬਾਹਰ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ ॥ ੫੦ ॥ ੧ ।

ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਕਾਜੀ ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ ਵਲੋਂ ਭੜਕਾ ਕੇ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਉਸ ਕਾਤਲ ਕਲੰਦਰ ਵਲਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਮੂੰਹੋਂ ਮੀਆਂ ਮਿਨੂ ਬਗਲ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਰੱਖ ਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਵੱਜਦੀ ਘੜਿਆਲ ਬਾਰੇ ਦੋ ਸਲੋਕ ਹਨ :

(1) ਫਰੀਦਾ ਦਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਜਾਇ ਕੇ ਕਿਉਂ ਡਿਠੋ ਘੜੀਆਲੁ ।

ਏਹੁ ਨਿਦੇਸ਼ਾਂ ਮਾਰੀਐ ਹਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲੁ ॥ ੩੯ ॥

(2) ਘੜੀਏ ਘੜੀਏ ਮਾਰੀਐ ਪਹਰੀ ਲਹੈ ਸਜਾਇ ।

ਜੋ ਹੋੜਾ ਘੜੀਆਲ ਜਿਉਂ ਭੁੱਖੀ ਰੈਣ ਵਿਹਾਇ ॥ ੪੦ ॥

ਪਰ ਇਹ ਘੜੀਆਲ, ਜੋ ਘੜੀਆਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਦੱਸਣ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵੱਜਦੀ ਚਲੀ ਆਈ ਹੈ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਸੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਵੱਜਦੀ ਦੇਖੀ ਸੀ ਜਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਅਥਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ। ਨਿਦੇਸ਼ੀ ਘੜੀਆਲ ਉਤੇ ਸੱਟਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਦੱਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਅਥਵਾ ਔਗੁਣਾਂ ਭਰੇ ਸ਼ਹੀਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਟ ਦੇਣਾ ਕਿਤਨਾ ਭਾਵ ਪੂਰਿਤ ਤੇ ਸਿਖਿਆਦਾਇਕ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਨੁ-ਮਾਨ ਸੰਤ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰਸਿਕ ਹੀ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਥਾਵਜੂਦ ਵੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੇ ਜਾਪਦੇ। ਉਹ ਦਿਨ ਵਿਚ ਪੰਜ ਵੇਲੇ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪੱਕੇ ਸ਼ਰਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗੂ ਕੁਰਾਨ ਨੂੰ ਰੱਖੀ ਕਲਾਮ ਸਮਝਦੇ ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਨਵੱਬਤ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। (ਦੇਖੋ, ਹਾਹਤੁਲ ਕਲੂਬ ਅਤੇ ਇਸਰਾਰ-ਉਲ-ਔਲੀਆ) ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜਿੱਥੇ —

(1) ਫਰੀਦਾ ਬੇ ਨਿਵਾਜਾ ਕੂਤਿਆ, ਏਹ ਨ ਭਲੀ ਗੀਤਿ ।

ਕਬ ਹੀ ਚਲਿ ਨ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ ॥੭੦॥

(2) ਉਠ ਫਰੀਦਾ ਉਚੁ ਸਾਜਿ ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਇ ।

ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਈ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ॥੭੧॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਬੇ-ਮਿਆਜ਼ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਰਦੇ ਵੀ ਥੱਕਦੇ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਛਟੀਦਾ ਰਾਤ ਕਥੂਰੀ ਵੰਡੀਐ ਸੁਤਿਆ ਮਿਲੇ ਨ ਭਾਉ ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇੜ ਨੀਂਦਾ ਵਲੇ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਮਿਲਣੁ ਕੁਆਉ ॥੮੦॥

ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰੇ ਫੁਲੜਾ ਫਲੁ ਭੀ ਪਛਾ ਰਾਤਿ ।

ਜੋ ਜਾਗੀਨਿ ਲਹੈਨਿ ਸੇ ਸਾਈਂ ਕੈਨੋਂ ਦਾਤਿ ॥੯੧੨॥

ਸ਼ਬਿ-ਮਿਅਰਾਜ, ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਹ ਰਾਤ ਹੈ ਜਦ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਬਰਾਈਲ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਅਸਮਾਨਾਂ ਵਲ ਉਡ ਕੇ ਖੁਦਾਵੰਦ ਕਰੀਮ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਰਾਤ ਹਰੇਕ ਸਾਲ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 27ਵੀਂ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਰਾਤ ਜਾਗਣਾ, ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਜਾਂ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਤਿਲਾਵਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੁਨੀਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਵੀ, ਜੋ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਸ਼ਬੇ ਮਿਅਰਾਜ, ਦੀ ਇਸ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾਗਣ ਦੇ ਬੜੇ ਪੁੰਨ-ਫਲ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਅਕੀਦੇ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਇਨਸਾਨੀ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ—“ਗ਼ੋਰਾਂ ਜੇ ਨਿਮਾਣੀਆਂ ਬਹਿਸਿਨ ਰੂਹਾਂ ਮਲਿ।” (97)

ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਹੋਰ ਧਰਮ-ਵਿਲੰਬੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਪਿਆਰ ਪਾਈਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਵਲ-ਵਿਤਕਰੇ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਹਿਤ ਬਣ ਕੇ, ਕਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਲੋਕ-ਦਿਲਾਂ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਸੁਝੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੇਖ਼ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਮਾੜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਇਸ ਸੰਤ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਜਿਤਨਾ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਵੇ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਬੜਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦਉਦ-ਦੀਨ ਮਸਊਦ ਗੰਜੇ-ਸ਼ਕਰ 1173—1265 ਈ.—

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ⁽¹⁾ 569 ਹਿਜਰੀ ਮੁਤਾਬਿਕ 1173 ਈ: ਵਿਚ ਕਸਬਾ ਖੇਰਵਾਲ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਜਮਾਲ ਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਸੀ, ⁽²⁾ ਜੋ ਮਹਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ (993-1030 ਈ.) ਦੇ ਭਣੇਵੇਂ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਮਾਨਦਾਨ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸੰਗਲੀ ਪਹਿਰਬਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹਿਬ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਠਕੜ-ਦਾਦਾ ਫਰਮ ਸ਼ਾਹ ਕਾਬਲ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸਨ, ਪਰ ਜਦ ਚੰਗੇਸ਼ ਖਾਂ ਨੇ ਈਰਾਨ, ਕਾਬਲ ਤੇ ਕੰਧਾਰ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੱਟ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਵੱਜੀ, ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਸੇ ਗੜ ਬੜ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜਮਾਲ ਦੀਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਕੀ ਕੁਝ ਥੇ ਦੇ ਜੀਆਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਲ ਮੁਹਾਰਾਂ ਮੋੜੀਆਂ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਇਕ ਪਿੰਡ ਖੇਰਵਾਲ ਬਖਸ਼ ਦਿਤਾ ਜਿਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਪੋਸਣਾ ਮੁਲਤਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਕਸੂਰ ਬੈਠੇ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਫਿਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਲਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਬਖਸ਼ਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ⁽³⁾।

(1) ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਜ਼ਿਲਦ 19 ਪੰਨਾ 332 ਮੁਫਤੀ ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ਖਜ਼ੀਨਤੁਲ-ਅਸਫੀਆ ਪੰਨਾ 288 ਪਰ 572 ਹਿਜਰੀ 1176 ਈ. ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਰੀਖ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਪੰਨਾ 621 ਪਰ 584 ਹਿਜਰੀ 1188 ਈ. ਜੰਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(2) ਮੁਫਤੀ ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ (ਪਰ ਕੁਝ ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਕਮਾਲਦੀਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ)।

(3) “ਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਕਸੂਰ ਕਿ ਮਜ਼ਾਫਾਤ ਲਾਹੌਰ ਅਸਤ ਸਕੂਨਤ ਨਮੂਦਾ ਹਸਬੁਲ ਹੁਕਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਿੰਦ ਬਮੁਲਤਾਨ ਰਫਤ।”

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਫਰੀਦਉਦ-ਦੀਨ ਮਸਊਦ (4) ਰੱਖਿਆ। ਆਪ ਅਜੇ ਛੋਟੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਅਣੋਖੀਆਂ ਗਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜੋ ਆਮ ਚੋਰ ਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਦਿਹਾੜੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਰਾਤ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਚੋਰ ਆ ਗਿਆ। ਜਦ ਉਸ ਚੋਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਉਸ ਨੌਕ ਸੁਆਣੀ ਪਰ ਪਈ ਤਾਂ ਚੋਰ ਉਸੇ ਥਾਂ ਅੱਠ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੌੜਣ ਲਈ ਰਸਤਾ ਨ ਮਿਲੇ। ਆਖਰ ਤੌਰ ਆ ਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰ ਕੇ ਤਰਲਾ ਪਾਇਆ ਕਿ ਔ ਸਵਾਣੀ ਜੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੁੜ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਣ; ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ (5)। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਅਜੇ ਬਿਲਕੁਲ ਬੱਚੇ ਹੀ ਸਨ, ਇਹ ਤਰਲਾ ਸੁਣਕੇ ਰੱਬ ਅਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ। ਚੋਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਮੁੜ ਆਈ (6)। ਉਹ ਚੋਰ ਸਣੇ-ਟਬਰ ਫਰੀਦ ਦੇ ਘਰ ਆਇਆ ਤੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਚੋਰ ਦੀ ਕਬਰ ਪਿੰਡ ਖੋਤਵਾਲ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤੀਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਭਾਇਆ ਏਜ਼ਾਉਦ-ਦੀਨ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਵਿਦਿਆ :—ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਦਿਆ ਵਲ ਲੱਗਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਖਾਹੂੰ ਬੜੇ ਬੜੇ ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਕਾਲਜ ਤੇ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਨ ਹੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਤਰੀਏ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਪਾਸ ਹੀ ਟਿਕਿਆ ਕਟਦੇ ਸਨ। ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਮੋਲਾਨਾ-ਮਿਨਹਾਜਉਦ-ਦੀਨ ਤਰੇਵੀ ਪਾਸ ਮਾਅਰਫਤ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਸਿਖਣੀ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦ ਵਾਲੀ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਹੀ ਭੋਰਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਹਾੜੇ ਉਸੇ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਗਿਆਨੀ ਖੁਆਜਾ ਕੁਤਬਉਦ-ਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨੇ ਵੀ ਨਮਾਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ, ਜਦ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਖੁਆਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੂਰਾਨੀ ਚਿਹਰੇ ਵਲ ਤਕਿਆ ਤਾਂ ਇਕੇ ਵਾਰ ਹੀ ਟੁੱਬੇ ਗਏ, ਅਤੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਜੀਸ ਟੇਕ ਦਿਤਾ। ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਤੇਰੀ ਬਗਲ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ? ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ :

(4) ਨੌਕ-ਭਾਗਵਾਨ, ਕਰਮਾਂ ਵਾਲਾ।

(5) ਮਹੱਮਦ ਕਾਸਮ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਚੋਰ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

(6) ਮਹੱਮਦ ਕਾਸਮ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਟੀਕ ਹੋਈ।

“ਨਾਅਫਾ (1) ਫਿੱਕਾ (2)” ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਤੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਵਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਦਿਨ ਮਾਅਰਫਤ ਦੇ ਇਲਮ ਦਾ ਮਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਰੰਗ ਗਏ।

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਅਪਣੇ ਅਸਲੀ ਘਰ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਮੁੜੇ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਵਿੱਲੋਂ ਹੋਏ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲ ਪਏ। ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਨੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਰੱਬੀ ਮੰਜ਼ਲ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਦੁਨਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਸ਼ਗੂਲ ਰਹਿ। ਫਿਰ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਸਿਆਣਿਆਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ “ਅਗਿਆਨੀ ਫੱਕਰ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਨਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਫਿਰ ਵੀ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਬਧਾ ਹੋਇਆ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਹੋਰ ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਲਈ ਦੁਨਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਧਾਰ (3) ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਖੁਲ ਮੁਜਾਇਬ ਬਹਾਦੁਦ-ਦੀਨ ਉਮਰ ਸਹਿਰਵਰਦੀ, ਸ਼ੇਖ ਸੈਫੁਦਦੀਨ ਖਿਜਰੀ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਦੁਦਦੀਨ ਜ਼ਿਕਰੀਆ ਇਤ ਆਦਿ, ਪਾਸੋਂ ਜ਼ਹੁਦ ਕਮਾਉਣਾ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨਾ ਸਿਖਿਆ। ਸੈਫੁਦ-ਦੀਨ ਖਿਜਰੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਕਿ “ਐ ਪੁਤਰ ਜਦ ਤੀਕ ਤੇਰਾ ਦਿਲ ਵਿਸਿਆਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਫਾਹਿਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਵਸ ਸਕਦਾ।” (4) ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਸਦਾ ਹੀ ਗੂੰਜਦੀ ਰਹੀ।

ਪੰਜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਫਰੀਦ

(1) ਨਫਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ।

(2) ਲਭਣਾ—ਮਾਅਰਫਤ ਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ। ਨਾਅਫਾ ਵਿਕਾ-ਇਕ ਪਰਸਿਨ ਧਾਰਮਕ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ।

(3) ਮਜ਼ੀਨੁਲ-ਅਸਰੀਆ ਦੇ ਕਰਤਾ ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ ਪੰਨਾ 288 ਪਰ ਕੰਧਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਬਗ਼ਦਾਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਥਾਕੀ ਪਰਸਿਧ ਸ਼ਾਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(4) ਤਾਂ ਖਾਨਾ-ਏ-ਦਿਲ ਅਜ ਅਗਿਆਨ ਨ ਯਾਬੀ।

ਥਮ ਦੋਰੇ ਦੀ ਖਾਨਾ ਪੂਰ ਅਜ ਯਾਰ ਨ ਯਾਬੀ।

(ਮਹੱਮਦ ਕਾਸਮ ਫਰਿਸ਼ਤਾ-ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ ਸਫ਼ਾ 622)

ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਮੁਰਜ਼ਿਦ ਮੁਜ਼ੀਦ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਖਿੜ ਗਿਆ ਤੇ ਅਪਣੇ ਪਾਸ ਠਹਿਰਨ ਲਈ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ। ਹੋਰ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪਾਰਸਾਈ ਦੀ ਪਾਰਸਾਈ ਦੀ ਧੁਮ ਪੈ ਗਈ। ਲੋਕੀ ਵਹੀਰਾਂ ਘਰੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਲਗੇ। ਫਰੀਦ ਜੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਵਾਜਾਈ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਆ ਗਏ। ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਤੋਂ ਫੁਟੀ ਲੈ ਕੇ ਹਾਸੀ ਆ ਠਹਿਰੇ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਵੀ ਪਿਛਾ ਨ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਲਗੇ। ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਪੁੱਜਣ ਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਮੁੜ ਦਿੱਲੀ ਆ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਰਕਾ (1) ਆਜਾ (2) ਤੇ ਮਸਲਾ (3) ਸੰਭਾਲਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਨਗਾਹ (4) ਪਰ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲਗੇ।

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਇੰਜ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਲੰਘਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਮਸੀਤ ਵਿਚੋਂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਕੇ ਮੁੜੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਆਦਮੀ ਧੀਰ ਵੜਕੇ ਧਾਹੀਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਰੋਣ ਲਗਾ। ਆਖਿਆ ਸੁ ਕਿ "ਮੈਂ ਹੰਸੀ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਸਾਰੇ ਲੋਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਏ ਫਿਰਦੇ ਹਨ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੈ ਆਉਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਹੈ।" ਆਖਰ ਖਹਿੜਾ ਨ ਫੁਟਦਾ ਵੇਖਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਫਿਰ ਹੰਸੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੰਸੀ ਵਿਖੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਛਾਉ-ਣੀਆਂ ਪਾ ਲਈਆਂ ਤੇ ਦਿਨ ਬਦਿਨ ਮਰੀਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੱਦੋਂ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਗਹਿਮਾ ਗਹਿਮ ਤੋਂ ਤੰਗ ਪੈ ਗਏ ਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕਾਤ ਥਾਂ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਹੋ ਗਏ। ਹਾਸੀ ਛੱਡ ਦਿਤੀ, ਤੇ ਬਿਰਕਤ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਪਿੰਡ ਅਜੋਧਨ ਆ ਨਿਕਲੇ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਉਜਾੜ ਵਾਂਗੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਦੇ ਲੋਕ ਰੁਖੇਪਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪਰਸਿਧ ਸਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਸੈਂਕੜੇ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ।

ਪਾਕਪਟਨ :—ਪਾਕਪਟਨ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਨਾਂ ਅਜੁਧਨ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜੋਧੀਆਂ ਕੁਬੀਲੇ ਦੇ ਨਾਂ ਪੁਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਕੰਦਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਯੁਨਾਨੀ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਜੁਧਨ ਨੂੰ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਓਹਾਈਦਰਕਾ(5) ਸ਼ਿਦਰਕਾ(6) ਸੁਦਰਕਾ(7) ਸੁਰੋਕਸਾ(8) ਤੇ ਹਿਦਰਕਾ(9)। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਸਿਧ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦਾ ਪਰਣ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡੇਰਾ ਡਾਬੀ ਥਾਂ ਤੇ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਥਾਂ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਦੋ ਵਡੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਹਿਲੀ ਸੜਕ ਮਲਕੋਰਾ, ਸ਼ੇਰਕੋਟ ਤੇ ਹੌੜਪਾ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸੜਕ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਇਥੇ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਰਵਾਣਿਆ ਦਾ

(1) ਗੋਦੜੀ। (2) ਲਾਠੀ-ਝੰਡਾ। (3) ਬੂਰੀ-ਕੰਬਲੀ (4) ਕਬਰ-ਮਕਬਰਾ

5 Ohydarakae 6 Sydrakae 7 Sudrakae 8 Surakasae

9 Hydarakae

ਚਾਰਤ ਵਲ ਵਧਣ ਲਈ ਪਾਕਪਟਨ ਪਤਣ ਬੜਾ ਪਰਸਿਧ ਪਤਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜੁਧਨ ਦੇ ਕਿਲੇ ਨੂੰ ਸੁਬਗਤਗੀਨ ਨੇ 977-78 ਈ: ਵਿਚ ਜਿਤਿਆ, ਫਿਰ 1079-80 ਈ: ਵਿਚ ਇਬਰਾਹੀਮ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਤੇ ਫਿਰ ਤੇਮੂਰ ਨੇ 1398 ਈ: ਵਿਚ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁਟਿਆ ਤੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ। ਤੇਮੂਰ ਦੇ ਹਲੇ ਸਮੇਂ ਅਜੁਧਨ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਭਟਨੌਰ ਵਲ ਦੌੜ ਗਏ ਪਰ ਕੁਝ ਲੋਕ ਜੋ ਦੌੜ ਨ ਸਕੇ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਗੰਜੇ-ਸ਼ਕਰ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਤੇਮੂਰ ਧਾੜਵੀ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਅਜ਼ਮਤ ਦੇ ਸਦਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਖਸ਼ ਦਿਤੀਆਂ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਅਜੁਧਨ ਦਾ ਨਾਂ ਪਾਕਪਟਨ ਪੈ ਗਿਆ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਸ਼ਾਰ-ਬਵਾਰ(10) ਦਾ ਨਾਲਾ ਜਦ ਬੋਢਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਲਾ ਇਤਨਾ ਡੂੰਘਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਥੇ ਪਤਣ ਦੀ ਲੋੜ ਜਾਪੀ, ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਅਜ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚਕਾਰ ਪੁਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਪਤਣ ਵਲ ਆਏ ਤੇ ਕਲੋਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ, ਨਾਲੇ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ, ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਝਲ ਮਲੋਂਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਨੂੰ

10 The legend goes that when the Bisharatwah was dug, the stream ran so deep and strong that it was necessary to have a ferry over it, where there is now a bridge between the town and tahsil. One evening, Baba Farid came down to the ferry and saw the sun shining on the rippling waves, people in bright attire bathing and drawing water, while the boats glided backwards and forwards. Enraptured with the sight, he exclaimed: "Ai kya pak pattan?" "Oh, what a beautiful ferry, "and after that the old name of the town Ajudhan was given, up, and Pak-Pattan adopted. The truth of the story is doubtful. The name may have been changed to Pak-Pattan on account of a ferry over the Bisharatwah, but the town was known as Ajudhan in Tamerlane's time. In the Ain-i-Akbri it is called simply pattan or "the ferry." Pak is probably an epithet applied to the town on account of its containing the tomb, and having been the residence of such a famous saint, much the same way is mecca is called sharif.

ਤਕਿਆ । ਸੁੰਦਰ ਸਰੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਕੁਝ ਪਤਣ ਤੋਂ ਪਾਲੀ ਢੇ ਰਹੇ ਸਨ । ਬੇੜੀਆਂ ਅਗੇ ਪਿਛੇ ਨਾਲੇ ਦੀ ਹਿੱਕੜੀ ਤੇ ਅਠਖੇਲੀਆਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਦਰਿਸ਼ ਨਾਲ ਵਿੰਨੇ ਗਏ ਤੇ ਆਪ ਮਹਾਰੇ ਬੋਲ ਉਠੇ “ਇਹ ਕੀ । ਪਾਕ-ਪੱਤਣ ?” (1) ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਅਜੁਬਨ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਪਾਕ ਪਤਣ (2) ਨਾਂ ਪੁਰਸਿਧ ਹੋ ਗਿਆ । ਆਈਨ-ਏ-ਅਕਬਰੀ ਵਿਚ ਪਾਕ-ਪਤਣ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੱਤਣ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਅਜ਼ਮਤ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀ ਈਰਖਾ

ਦਰਸ਼ਨ ਅਭਲਾਸ਼ੀਆ ਦੀ ਇੱਥੇ ਵੀ ਤੌਰ ਨ ਹੋਈ । ਮਨ ਟਿਕ ਚੁਕਾ ਸੀ । ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਉਚ-ਦਾ-ਪੀਰ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੀੜ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਦੋ ਦੋ ਕਰਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ । ਲੋਕੀਂ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ ਕਰਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ । ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਫੀਰਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ । ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ, ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਦੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਉਲਟ ਭੜਕਾਇਆ । ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਦਿਤੀਆਂ । ਆਖਰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਹਾਕਮ ਪਾਸ ਸ਼ਕੈਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਕ ਸੂਫੀ ਮਜ਼ੀਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਨਚਦਾ, ਗਾਉਂਦਾ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਸੂਬੇ ਦੇ ਬੜੇ ਕਾਜ਼ੀ (3) ਤੋਂ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਵਤਵਾ ਪੁਛ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਐਸੇ ਕਾਫਰ ਨੂੰ ਉਸ ਮੁਤਾਬਕ ਕਰੜੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ । ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਬੜੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਸੂਫੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖ ਭੇਜਣ ਲਈ ਭਾਕੀਦ ਕੀਤੀ । ਜਦ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਬੜੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ ਦਾ ਨਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਪਾਕਪਟਨ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਝਾੜ ਪਾਈ ਕਿ ਐਸੇ ਪੁਜੇ ਹੋਏ ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਨਾਲਿਸ਼ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਉਸ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਅਜੇ ਵੀ ਬਸ ਨ ਕੀਤੀ, ਈਰਖਾ ਦੀ ਅਗ ਹੋਰ ਭੜਕ ਉੱਠੀ । ਉਥੇ ਦੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਜਾਨ ਪਰ ਕਈ ਹਮਲੇ ਕਰਾਏ ਜੋ ਕਲੰਦਰਾਂ ਦਾ ਭੋਜ ਧਾਰ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਜਾਨ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ । ਪਰ ਜਦ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਨੁਰਾਨੀ ਚੇਹਰਾ ਵੇਖਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਆਂ ਹਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫੁਰੀਆਂ ਡਿਗ ਪੈਂਦੀਆਂ, ਸਰੀਰ ਕੰਬਣ ਲਣ ਪੈਂਦੇ ।

(1) ਪਵਿਤਰ ਲਾਂਘਾ

(2) Pure Ferry

(3) Chief Qazi ਕਾਜ਼ੀਉਲ ਕਜ਼ਾਤ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅੱਗੇ ਬਰਫ ਵਾਂਗੂੰ ਪਿਘਲ ਜਾਂਦੇ। ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਬਚਨ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਕੁਕਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਸਿਧੇ ਰਸਤੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ। ਸਾਹਿਬ ਮਸ਼ਾਇਖ ਦਾ ਕਰਤਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭਾਈ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਚਲ ਪਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸੁੰਦਰੀ ਦੇ ਕੁੰੀਆਂ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਕੇ ਦਿਲ ਛੜ ਬੈਠਾ। ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਆਤਮਕ ਸਹਾਰਾ ਦਿੰਦੇ ਗਏ ਤੇ ਭਗਤ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬਚਦਾ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਸੁੰਦਰੀ ਫਿਰ ਵੀ ਮਨ ਨੂੰ ਫਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਆਖਰ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲ ਹਾਰ ਪਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਸੁੰਦਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਰੰਗ ਫਲੀਆਂ ਵਿਚ ਗਤਕ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਅਗੱਮੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਮੂੰਹ ਪਰ ਕਸਕੇ ਚਪੇੜ ਮਾਰੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਫਿਰ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਇਆ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਪਾਸ ਪੁੱਜਣ ਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਥੇ ਆਉਣ ਲਈ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਡਗਮਗਾਉਣ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ? ਭਗਤ ਚਰਨੀਂ ਢੇ ਪਿਆ ਤੇ ਭੁਲ ਬਖਸ਼ਾਈ।

ਪ੍ਰਸਤਕ ਰਾਹਤੁਲ ਕਲੂਬ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਪਣੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਅਖੀਂ-ਡਿੱਠੀ ਇਕ ਅਜਮਰਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਟੁਕੜਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਖਰੀਦਿਆ। ਬੇਚਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅੱਗੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵਿਰੁਧ ਸ਼ਕੋਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਟੁਕੜਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਅਸਲੀ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਦਵਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਪਾਸ ਤਲਬੀ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਪਰਵਾਨਾ ਪੁੱਜਾ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹਾਕਮ ਅੱਗੇ ਆਪ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਖਵਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਪੁੱਛ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਧੂੰ ਪੈ ਗਈ। ਹਾਕਮ ਮੌਕੇ ਤੇ ਆਇਆ। ਸਲਾਕਤ ਵੀ ਹੁਮ ਹੁਮਾ ਕੇ ਪੁੱਜੀ। ਹਾਕਮ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛੋ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸਦਾ ਹੈ? ਸਵਾਲੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਕੋਈ ਉਤਰ ਨ ਆਇਆ। ਆਖਰ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਕ ਮੁਰੀਦ ਨੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ। “ਐ ਧਰਤੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ, ਫਰੀਦ ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਸਦਾ ਹੈ?” ਰਬ ਦਾ ਕਰਨਾ, ਧਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ ਕਿ “ਫਰੀਦ ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ ਦਾ।”

ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਪਾਕਪਟਨ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਪਰ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਬੁਝੇ, ਨਵੇ ਨੱਦੀਆਂ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਬਚੇ ਸਭ ਅਗੇ ਹੁਕ ਲਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਗਰੀਬ ਤੇਲੀ ਮੁਸਲਾਨ ਦੀ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਡਾਢਾ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਉਸ ਤੇਲੀ ਨੇ ਹਾਕਮ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨ ਸੁਣੀ। ਆਖਰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅੱਗੇ ਆ ਗਏ ਏਕੇ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਮਨ ਹਿਲਿਆ ਤੇ ਤਰਸ ਦੇ ਘਰ ਆਕੇ ਵਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਬੈਠਤੀ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਸੁਣੀ ਗਈ। ਤੇਲੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਤੇਰੀ ਔਰਤ ਮਿਲ ਜਾਏਗੀ। ਆਖਦੇ ਨੇ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਵਰਨਾ ਫੁਰਿਆ ਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਔਰਤ ਤੇਲੀ ਨੂੰ ਆ ਜਿਲੀ (1)।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਜ਼ਮਤਾਂ (ਕਰਾਮਾਤਾਂ) ਦੀ ਹੁੰਮ ਸਾਰੇ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਏਥੇ ਤਕ ਜਦ ਸੁਲਤਾਨ ਨਸੀਰ ਉਦ ਦੀਨ (1246-66 ਈ) ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਉੱਚ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸਮੇਂ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੰਘਿਆ, ਉਸਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਪਾਰਸਾਈ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਚਾਰ ਬੜੇ ਪਿੰਡ ਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਨਕਦੀ ਦੀ ਭੇਟ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦਾਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨ ਕੀਤਾ ਕਿ "ਫਕਰਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਲੈਣਾ?" ਨਕਦੀ ਦਾ ਸਮਾਨ ਖਰੀਦਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ।

ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਂ ਪੈਣ ਨਾਲ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੱਟੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰਸਿਧ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹਨ :-

ਜਦ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ, ਗਜ਼ਨੀਨ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖੁਆਜਾ ਕੁਤਬਉਦ ਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਇਕ ਦਿਨ ਬਰਸਾਤ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸੀ ਤੇ ਹੌੜੇ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਧਾ। ਸ਼੍ਰੀਰ ਕਾਫੀ ਨਚਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਚਿੱਕੜ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂਘ ਸੀ। ਲਕੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਪੜਾਵਾਂ ਪਾ ਕੇ ਚਲ ਪਏ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪੈਰ ਉਖੜਨ ਨਾਲ ਚਿੱਕੜ ਵਿੱਚ ਡਿਗ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿੱਕੜ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਜੋ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸ਼ਕਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਪੁਜਕੇ ਸਾਰਾ ਮਾਜਰਾ ਦਸਿਆ। ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਨੇ ਅਗੇਂ ਫੁਰਮਾਇਆ ਕਿ "ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਦੀ ਮਿੱਟੀ

(1) ਤਾਰੀਖ਼ ਏ-ਫ਼ਰੀਦਤਾ, ਜ਼ਿਲਦ ਦੂਜੀ ਪੰਨਾ 629।

ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਬਲਕਿ ਰਬ ਨੇ ਤੇਰਾ ਸਾਰਾ ਸ੍ਰੀਰ ਹੀ ਸ਼ਕਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ ਆਖਣ ਲਗੇ (2)।

ਦੂਸਰੀ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵਣਜਾਰੇ ਨਿਮਕ ਦੇ ਉਠ ਲਦਕੇ ਚਿੱਲੀ ਵੇਚਣ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਣਜਾਰੇ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਸੁਣਕੇ, ਕੁਝ ਸ਼ਕਰ ਲੈਕੇ ਜੇਵਾ ਵਿਖੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਲ ਚੰਗੇ ਭਾ ਵਿਕ ਜਾਵੇ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਸ਼ਕਰ ਲਿਆਏ ਹਨ, ਸੈਂਦ ਬੋਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਕਰ ਹੈ। ਆਖਿਆ ਸੂ 'ਸ਼ਕਰ ਚੰਗੇ ਭਾ ਵਿਕ ਜਾਏਗੀ। ਚਿੱਲੀ ਪੁਜਣ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਨਿਮਕ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ (3) ਸ਼ਕਰ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਭਾ ਵੀ ਚੰਗੇ ਵਿਕੀਆਂ। ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਸਾਰੇ ਧੁੰਮ ਪੈ ਗਈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਲੋਕੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ ਆਖਣ ਲਗ ਪਏ।

ਤੀਜੀ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿੱਠੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਾਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਫਰੀਦ ਤੜਕੇ ਸਾਰ ਹੀ ਨਮਾਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਕਰੇ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜੇ ਬਚੇ ਤੜਕੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਖੁਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬੜਾ ਪਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਲਚ ਵਜੋਂ ਸ਼ਕਰ ਦੀ ਇਕ ਪੁੜੀ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਰਹਾਣੇ ਰਖ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੜਕੇ ਦੀ ਨਵਾਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰਕੇ ਸ਼ਕਰ ਦੀ ਪੁੜੀ ਛਕ ਜਾਂਦੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦਿਨ ਲੰਘਦੇ ਗਏ ਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਨਵਾਜ਼ ਲਈ ਦਿਲ ਲਗਦਾ ਗਿਆ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਜਦ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਬੱਚਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਸ਼ਕਰ ਦੀ ਪੁੜੀ ਦਾ ਲਾਲਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਦੇ ਸਰਹਾਣੇ ਸ਼ਕਰ ਰਖਣੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਰ ਉਂਜ ਦੀ ਉਂਜ ਪੂਜਦੀ ਰਹੀ। ਮਾਂ ਨੇ ਜਦ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਪੁਤਰ ਸ਼ਕਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ, ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਫਰੀਦ ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਨਵਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ਕਰ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ੰਕਾ ਹੋਰ ਵਧੀ। ਖਿਆਲ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਪਰੀਤਾਂ ਵਾਲੀ ਕਾਗਾ ਨ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਰਾਖੀ ਰਖੀ। ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਰਹਾਣੇ ਹੋਠ ਕਿਸੇ ਅਗੰਮੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਸ਼ਕਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਲ ਵੀ ਸਾਰੇ ਪਰਸਿਧ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਗੰਜੇਸ਼ਕਰ ਆਖਣ ਲਗ ਪਏ।

(2) ਮਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਫਰਿਸ਼ਤਾ-ਤਾਰੀਖੇ-ਫਰਿਸ਼ਤਾ।

(3) ਤਜਕਿਰਾਤੁਲ-ਆਸਕੀਨ।

ਚੌਥੀ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਮਨ ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਜ਼ੇ (ਵਰਤ) ਰਖਣ ਨਾਲ ਏਨਾ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸਰੀਰ ਇਤਨਾ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭੁਖ ਪਿਆਸ ਨੂੰ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਪੱਥਰ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨ ਹੁੰਦੇ ਸਭ ਸ਼ਕਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ (1)। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਐਲਾਦ:—ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਬੀਬੀ ਹਜ਼ਰਾ ਦੇ ਪੈਰੋਂ ਛੇ ਲੜਕੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਅਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਐਲਾਦ ਹੋਈ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਲੜਕੇ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੀ ਕੋਈ ਉਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਾਫ਼ਰਾਂ (2) ਦੇ ਹਥੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਕਬਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਕਪਟਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵਲ ਅਜੇ ਤੀਕ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਲੜਕਾ ਬਦੀਦਉਲਾ ਸੀ, ਜੋ ਅਤ ਦਾ ਧਰਮਾਤਮਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਬੜੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਬਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੇਖ ਬਦਰਉਦ-ਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਪਿਛੋਂ ਗੱਦੀ ਪਰ ਬੈਠੇ। ਸ਼ੇਖ ਬਦਰਉਦ-ਦੀਨ ਜੀ ਦੇ ਛੇ ਲੜਕੇ ਤੇ ਪੰਜ ਲੜਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਵੀ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਸ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਖਾਨਦਾਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਵੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਕੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉਦ-ਦੀਨ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਲਕਬ (3) ਸਹਾਬ-ਉਦ ਦੀਨ ਤੇ ਖਤਾਬ (4) ਗੰਜਲ (5) ਇਲਮ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪੰਜ ਪੁਤਰ ਸਨ। ਇਕ ਲੜਕਾ ਸ਼ੇਖ ਨਸੀਰ ਉਦ-ਦੀਨ ਉਰਫ਼ ਨੁਸਰਉਲਾ ਸੀ (6)। ਜਿਸਦੇ ਛੇ

(1) ਸੰਗ ਦਰ ਦਸਤੇ ਓ ਗੋਰਤ ਯਤਦੋਦ। ਜ਼ਹਿਰ ਦਰ ਕਾਮੇ ਓ ਸ਼ੱਕਰ ਗਰਦੋਦ।

Another version of the story is that the saint, when hungry used to tie a wooden cake (ਰੋਟੀ) or a bunch (ਗੁਫ਼ਾ) of wooden dates to his stomach, and that composed his sole nourishment for thirty years. The truth of the story is vouched for by the preservation of the identical cake and dates to this very day. They are kept at this shrine at Pak—Pattan, and are objects of reverence and worship to the faithful. Panjab gazetteer. Montgomery District,

(2) ਖ਼ਜ਼ੀਨਤੁ-ਅਸ਼ਫੀਆ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ ਪੰਨਾ 301 “ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨਾਮ ਦਾਖ਼ਤ-ਹੱਥ ਐਲਾਦ ਨਬੂਦ ਵ ਮੁਫ਼ਸਦਾਨ ਓਰਾ ਦਰ ਖੁਰਦ ਸਾਲੀ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਦੇਦ।”

(3) ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਨਾਂ। (4) ਉਹ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਨਾਂ ਜੋ ਵਕਤ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। (5) ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਭੰਡਾਰ। (6) ਵਲੀ ਅਹਿਦ-ਗੱਦੀ ਪਰ ਬੈਠਣ ਵਾਲਾ।

ਪ੍ਰੇਤਰ ਸਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬੀਬੀ ਫਾਤਿਮਾ, ਦੂਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬੀਬੀ ਤੇ ਤੀਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬੀਬੀ ਮਸਤੂਰਾ ਸੀ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਖਲੀਫਿਆਂ (1) ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਤਹ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਦਾਮੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਛ ਸੌ ਸੀ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਧਰਤੀ ਪਰ ਸਨ, ਅਠਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਤ ਹਜ਼ਾਰ ਕੋਹਕਾਫ਼ ਪਰਬਤ ਪਰ, ਪੰਜ ਸੌ ਚਾਲੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ, ਚਾਰ ਸੌ ਅਸਮਾਨ ਉੱਤੇ ਤੇ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਤੇ ਸਤ ਹਜ਼ਾਰ ਸਤ ਸੌ ਗ੍ਰੈਵ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਰਬ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ (2)।

ਮੰਤ:—ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਿਰਕੂ ਦੇ ਦਿਹਾੜੇ ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਮਹੱਗਾ ਤੋਂ ਪੰਜ ਤਾਰੀਖ ਤਕ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਉਰਸ (3) ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਪਰ ਕਰੋੜਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਾਲ ਭਰ ਦੀਆਂ ਸੁਖਣਾਂ ਲੋਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜ ਫੁਟ ਉੱਚਾ ਤੇ ਚਾਈ ਫੁਟ ਚੌੜਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਭੀੜਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਆਖਦੇ ਹਨ ਪੰਜ ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਵ੍ਰਪਹਿਰ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਇਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪਰ ਅਤਿ ਦੀ ਭੀੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਲੋਕੀਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹਿਸ਼ਤੀ (4) ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਰਾਤ ਜਦ ਸੁਲਤਾਨੁਲ ਮਸ਼ਾਇਖ ਨਜ਼ਾਮਉ-ਦੀਨ ਸਾਹਿਬ ਜੋ ਆਪ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸੀਤ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਪਾਸ ਗਏ ਤਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹੱਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਇਸ ਭੀੜੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅਗੇ ਖੜੇ ਵੇਖਿਆ। ਹਜ਼ਰਤ ਮਹੱਮਦ ਨੇ ਨਜ਼ਾਮਉਦਦੀਨ ਨੂੰ ਫੁਰਮਾਇਆ “ਕਿ ਜੋ ਜੀਵ ਸਾਲਾਨਾ ਉਰਸ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੰਗੇਗਾ ਉਹ ਸੁਹਾਗ ਵਿਚ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵ੍ਰਧ ਨਾਸ਼ (5) ਹੋਣਗੇ।” ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਇਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਾ ਨਾਂ ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਪੈ ਗਿਆ।

(1) ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਜੱਦੀ ਪਰ ਬੈਠਣ ਵਾਲਿਆਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 32 ਤਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। “ਅਖਬਾਰੁਲ ਖਬਾਰ।”

(2) ਤਾਰੀਖ ਫਾਰਿਸ਼ਤ ਮਹੱਮਦ ਕਾਸਿਮ ਫਰਿਸ਼ਤਾ, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, ਪੰਨਾ 590।

(3) ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਖਾਣ ਦੀ ਮਜਲਸ।

(4) ਸਜ਼ੀਨਤੁਲ-ਅਸਵੀਆ ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ ਪੰਨਾ 303।

(5) ਜਾ ਨਜ਼ਾਮ ਮਨ ਜੱਖਲ ਫੀ ਹਜ਼ਾਉਲ ਬਾਬ ਕਾਨ ਆਸਨਾ।

ਯਾਅਨੀ ਹਰਕਿ ਦਹੀਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਦਾਖਲ ਸੁਵੱਦ ਦਰ ਅਮੀਂ ਅਸਤ।

ਇਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਉਸ ਇਨ ਤੋਂ ਬੜੀ ਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਨੀਯਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਲੰਘਣ ਲਈ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਉਪਰ ਖਲੋ ਖਲੋ ਕੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਤੇਰਾਂ ਬਣ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਹੱਝ ਪੈਰ ਤਿੰਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਿਚਾਰੇ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਧਾ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਸੁਰਗ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਖ ਫ਼ਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਮਸ਼ਹੂਦ ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ ਦੇ ਜਾ ਨਸ਼ੀਨ ਅਜ ਤੀਕ ਗੱਦੀ ਪਰ ਬੈਠੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਨਕਦ ਜ਼ਾਬੀਰ, ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਨਾਂ, ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਨਾਂ ਬੜੀ ਭਕੜੀ ਜ਼ਾਬੀਨ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਪਾਕਪਟਨ 584 ਹਿਜਰੀ ਮੁਤਾਬਿਕ 1188 ਈ: ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜਾ-ਨਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਫ਼ਹਿਰਿਸ਼ਤ 1845 ਈ: ਤਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ :—

ਨਾਂ	ਤਾਰੀਖ ਗੱਦੀ ਬੈਠਣ ਦੀ		
1. ਬਦਰਉਦ-ਦੀਨ	664	ਚਿੱਜਰੀ	1265 ਈ:
2. ਅਲਾਉਦ-ਦੀਨ	668	„	1269 ਈ:
3. ਮੁਆਫ਼ਉਦ-ਦੀਨ	722	„	1322 ਈ:
4. ਫਜ਼ਲਉਦ-ਦੀਨ	738	„	1337 ਈ:
5. ਮਨੋਹਰ	755	„	1354 ਈ:
6. ਨੂਰਉਦ-ਦੀਨ	805	„	1402 ਈ:
7. ਬਹਾਵਲਉਦ-ਦੀਨ	823	„	1420 ਈ:
8. ਮਹੰਮਦ	855	„	1451 ਈ:
9. ਅਹਿਮਦ	879	„	1474 ਈ:
10. ਅਤਾ-ਉਲਾ	901	„	1495 ਈ:
11. ਮਹੰਮਦ	918	„	1512 ਈ:
12. ਇਬਰਾਹੀਮ	940	„	1533 ਈ:
13. ਤਜਉਦ-ਦੀਨ	982	„	1574 ਈ:

ਨਾਂ

ਤਾਰੀਖ ਗੱਦੀ ਬੈਠਣ ਦੀ

14.	ਫੈਜ਼ਉੱਲਾ	1008	„	1599 ਈ:
15.	ਇਬਰਾਹੀਮ	1010	„	1601 ਈ:
16.	ਮਹੰਮਦ ਦੀਨ	1019	„	1610 ਈ:
17.	ਮਹੰਮਦ ਅਸਰਫ	1057	„	1647 ਈ:
18.	ਮਹੰਮਦ ਸਈਯਦ	1090	„	1679 ਈ:
19.	ਮਹੰਮਦ ਯੂਸਫ	1120	„	1708 ਈ:
20.	ਮਹੰਮਦ	1135	„	1722 ਈ:
21.	ਮਹੰਮਦ ਗੁਲਾਮ			
	ਰਸੂਲ	1179	„	1765 ਈ:
22.	ਮਹੰਮਦ ਯਾਰ	1223	„	1808 ਈ:
23.	ਸਰਫਉਦ-ਦੀਨ	1243	„	1827 ਈ:
24.	ਅੱਲਾ-ਜਵਾਇਆ	1261	„	1845 ਈ:

ਫਰੀਦ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ

ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਜਿਸ ਵਲ ਹੁਣ ਤਕ ਉੱਕਾਰੀ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸਰਬ ਪਿਰੰਮ ਕਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਹਰਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਿਧ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸਾਧਾਰਣ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਅਪਣੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਸਾਲਾ ਭੇਂਟ ਕਰਾਂਗੇ।

ਇਸ ਵਿਚ ਸਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬੋਧੀ ਸਿਧ ਕਵੀ ਬਹੁਤ ਬੁਰਫ਼ੀ ਹਦ ਤਕ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਪੜਾ ਨੂੰ ਟੱਪ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਲਾਗ ਵੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਤਤਕਾਲੀਨ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਰਚਨਾਕਰ ਸਨ। ਸਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 8ਵੀਂ ਜਾਂ 9ਵੀਂ ਸਦੀ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਹਾ ਜਾਂ ਮਾਥਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪਰਧਾਨ ਛੰਦ ਸੀ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀ ਕਾਦ ਦੇਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਸਿਧ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਲੇਖ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਫੇਰ ਦੋਹੇ ਵਲ ਮੁੜਾਂਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਬਦ ਰਚਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ।

ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਜੋਗੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪਦਿਆਂ ਤੇ ਜਲੰਭਾਂ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਖਾਸ ਕਰ ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਲਾਗ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਥਜੋਗੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਆਦਿ ਜਰੂਪ ਵਿਚ ਢਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਚਾਹੁਲ ਸੰਕਤਰਾਈਨ, ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਂ 845 ਈ. ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਦਾ ਸੀ, ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਅਤੇ ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੁਕਲ ਅਚਾਰਜ ਅਨੁਸਾਰ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਲ ਜਚਦੀ ਨਹੀਂ। ਵਧੇਰਿਆਂ ਦਾ ਮਤ ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਆ-ਚੁਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਮੰਨਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਚਰਖਟ ਦਾ ਕਾਲ 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਅਧੁਨਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੀਕ ਹੈ ਕਿ ਗੋਪੀ ਚੰਦ,

ਚਰਪਟ, ਚੌਹੰਗੀ ਆਦਿ ਦੂਜੇ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਹੋਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਾਫ਼ੀ ਅਗੋਤਰਾ ਨਹਿਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹਨ। ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿ ਕੌਣ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨਾਲ, ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਈ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਥਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਪਰਸਿਧ ਨਾਥ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸੀ, ਅਜੇਹੀ ਗਿਆਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਨਾਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਵਿਗੜਿਆ ਤੇ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਤੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਿਸਾਲ ਲਈ :

ਅਬੁਝ ਬੁਝ ਲੈ ਹੋ ਪੰਡਿਤਾ ਅਨੋਥ ਕਥ ਲੈ ਕਹਾਣੀ।

ਸੀਸੀ ਨਵਾਵਤ ਸਤ ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ ਜਾਗਤ ਰੈਣ ਵਿਹਾਣੀ।

ਰਾਜ ਬਲੀ ਪਾਂਡ (ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਹਿੰਦੀ, ਪੰਨਾ 406)

ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਨਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਮਿਲਦੀਆਂ 80 ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡਾ. ਬੜਥਵਾਲ ਨੇ ਕੁਲ 14 ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਪੱਕੀ ਗੱਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਬੇ ਭਰੋਸੇਗੀ ਸਦਕਾ ਅਸੀਂ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਵਿਚ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਧਰੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀਆਂ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਵੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਾਹ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਵਾਪਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਮੰਨਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹਾਂ।

ਅਵਹੱਟ :—ਅਚਾਰਜ ਹੇਮ ਚੰਦਰ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਨੂੰ 'ਅਵਹੱਟ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਵਹੱਟ ਦਾ ਕਾਲ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਅੱਗੇ ਵੀ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਵਹੱਟ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਲਾ ਪੜਾ ਹੈ। ਅਵਹੱਟ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਸਾਨੂੰ 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਪੈਂਗਲਮ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਕ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦਿਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਪੈਂਗਲਮ' ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਦੇ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਨਵੀਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਵੀ ਅਵਹੱਟ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਵੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਪਿਛਲਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅਗੋਤਰਾ ਰੂਪ ਹੈ।

'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਪੈਂਗਲਮ' ਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੇਂ ਹਮੇਂ ਸ਼ੋਰਸੈਨੀ ਅਵਹੱਟ ਯਾ ਪੂਰਬੀ ਰਾਜਿ-

ਸੰਬੰਧੀ ਬ੍ਰੱਜ ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਖਾ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਕੇ ਆਦਿ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹੈ”

(ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾ ਬ੍ਰਿਹਤ ਇਤਿਹਾਸ ਪੰਨਾ 367)

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀਰ ਗਾਥਾ ਕਾਲ, ਕਿਸੇ ਨੇ ‘ਆਦਿ ਕਾਲ’ ਨਾਂ ਰਖੇ ਹਨ। ਰਾਹੁਲ ਜੀ ਨੇ 760 ਈ. ਤੋਂ 1300 ਈ. ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸਿਧ-ਸਾਮੰਤੀ ਯੁਗ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਨੇ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ‘ਚਾਰਣ ਕਾਲ’ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਅਜੀਂ ਏਥੇ ਇਸ ਨਾਮਕਰਨ ਦੇ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ। ਦੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰਚਣਹਾਰ ਕੌਣੇ ਹੋਏ? ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਰਚਣ ਕਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਮ-ਨਾਤਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵੀਰ ਗਾਥਾ ਕਾਲ ਵਿਚਾਰ :—ਅਚਾਰਜ ਸੁਕਲ ਨੇ ‘ਵੀਰ ਗਾਥਾ ਕਾਲ’ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ, ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਇਕ ਦਰਜਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ :

- (1) ਵਿਜੇ ਪਾਲ ਰਾਜੋ
- (2) ਹਮੀਰ ਰਾਜੋ
- (3) ਕੀਰਤਿ ਲਤਾ
- (4) ਕੀਰਤਿ ਪਤਾਕਾ
- (5) ਖੁਮਾਣ ਰਾਜੋ
- (6) ਬੀਸਲ ਦੇਵ ਰਾਜੋ
- (7) ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਜੋ
- (8) ਜਯ ਚੰਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
- (9) ਜਯਮਸ ਕਿ ਜਸ ਚੰਦ੍ਰਕਾ
- (10) ਪਰਮਾਲ ਰਾਜੋ
- (11) ਖੁਸਰੋ ਦੀਆਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ
- (12) ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਪਦਾਵਲੀ

ਡਾ. ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਮੇਨਾਹੀਆ, ਜੋ ਇਕ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ, ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਰੰਭਕ ਕਾਲ 1550 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ 1700 ਵਿਚ ਮੁਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਰਸਿਧ ਪੁਸਤਕ ‘ਰਾਜਸਥਾਨ ਕਾ ਪਿੰਗਲ ਸਾਹਿਤ’ ਦੇ ਪੰਨਾ 31 ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਬ੍ਰਿਜਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਜੋ ਸਾਹਿਤਯਕ ਸਾਮੱਗਰੀ ਅਭੀ, ਤਕ ਉਪਲੱਭਤ ਹੁਈ ਹੈ ਉਸ ਕੇ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਟ ਸੋ ਗਿਆਤ ਹੋਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਯਕ ਰਚਨਾ ਕੇ ਯੋਗਯ ਬਨਨੇ ਮੇਂ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਕੋ 200, 250 ਵਰਸ਼ ਕਾ ਸਮਯ ਲੱਗਾ ਥਾ। ਇਸ ਅਨੁਮਾਨ ਕੇ ਆਧਾਰ ਪਰ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਮੇਂ ਸਾਹਿਤਯਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ ਗਨੇਸ਼ ਸੰਸਤ 1550 ਕੇ। ਆਸ ਪਾਸ ਸਾਨਾ ਜਾ ਸਕਤਾ ਹੈ।” ਡਾ. ਗੁਰੀਅਰਸਨ ਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਲੱਗੇ ਕਈ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਹੁਣ ਤਕ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਖੁਮਾਣ ਰਾਸੋ, ਬੀਸਲ ਦੇਵ ਰਾਸੋ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੋ ਤੇ ਵਿਜੇ ਪਾਲ ਰਾਸੋ ਆਦਿ 1550 ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਨ। ਡਾਕਟਰ ਮੇਨਾਰੀਆ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਡਾ. ਗੁਰੀਅਰਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਚੋਖੀ ਚੀਰ ਫਾੜ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਸੰਦਿਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ 1550 ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਖੁਮਾਣ ਰਾਸੋ ਤੇ ਬੀਸਲ ਦੇਵ ਰਾਸੋ ਤਾਂ ਹੈਨ ਹੀ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੋ ਨੂੰ ਡਾ. ਮੇਨਾਰੀਆ ਬ੍ਰਿਜਭਾਸ਼ਾ ਮਿਥਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਬਿਜਯ ਪਾਲ ਰਾਸੋ’ ਨੂੰ ਵੀ ਬ੍ਰਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੋ ਇਕ ਅਣ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਰਤ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿਤਰ-ਨਾਇਕ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੂਹਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੋ ਦਾ ਕਰਤਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ। ਇਹ ਤੱਥ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਗੋਚਰੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਕਦੋਂ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਜਾਂ ਅਪਣੀ ਜੀਵਨੀ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲੇਖ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਡਾਕਟਰ ਮੇਨਾਰੀਆ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੋ ਸੰ. 1640 ਤੇ 1670 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਚੀ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਵਰਣ-ਕਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਸਮਕਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕਿ ਚੰਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੂਹਾਨ ਦਾ ਸਮਸਾਮਿਅਕ ਤੇ ਸਾਮੰਤ ਸੀ, ਨਿਰਮੂਲ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਖੁਮਾਣ ਰਾਸੋ ਦਾ ਰਚਣ-ਕਾਲ ਕਈ ਫਰਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ 10ਵੀਂ ਸਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਗਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਦਾ ਰਚਣ-ਕਾਲ ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਮਹਾਰਾਣਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਤਰ ਮੰਗੁਮ ਸਿੰਘ (ਦੂਜਾ) ਦਾ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਧ ਹੈ। ਇਸੇ ਪਰਕਾਰ ਵਿਜਯ ਪਾਲ ਰਾਸੋ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ 11ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਰਚਣ-ਕਾਲ 1600 ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿਛੋਂ ਦਾ

ਨਿਰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਥੇਦਾਰ ਪਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਜਥਮਧੀਕ ਜਾਜ ਦੰਦ੍ਰਕਾ, ਇਹ ਦੋਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਤਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਐਵੇਂ ਅਟਕਲ ਪੱਥੂ ਜਾਰੇ ਨਿਰਣੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਇਹ ਵੀ ਦੋਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਮਾਲ-ਰਾਸੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬੰਦੂਕ, ਕਿਰਚ, ਫਿਰੰਗੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਭੋਲਾ ਸ਼ੰਕਰ ਵਿਅਸ ਦਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕਿ ਰਾਮਾਇਣ ਦੇ ਕਰਤਾ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਕਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਠੀਕ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਕਵੀ 'ਵਿਦਿਆਪਤੀ' ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਬਿਕਰਮੀ ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਬਿਕਰਮੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਦਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਦਾਵਲੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਕੀਰਤਿ ਲਤਾ' ਤੇ 'ਕੀਰਤਿ ਪਤਾਕਾ' ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਰਾਜ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭੀਆਂ ਹਨ। ਬੋਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਮੁਹਾਦ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਤਕਾਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਬੋਲੀ ਹੋਵੇ। ਖੁਸਰੋ ਰਚਿਤ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਸੋਢੀ ਕਵੀ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਖੁਸਰੋ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1254 ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਦੀ ਕੁ ਪਿਛੋਂ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਪਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖਿਲਜੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ, ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਯਾਸਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਮੀਨੁਦੀਨ ਮਹੱਮਦ ਹਸਨ ਖੁਸਰੋ (ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਸੀ) ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਕੁਝ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਗੱਲ ਪਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਇਆ।

ਹੁਣ ਰਹੀ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਦੀ ਗਲ। ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਸੁਪਰਸਿਧ ਭਜਨ ਵੱਚਿਤਾ ਦਾ ਜਨਮ 1555 ਬਿਕਰਮੀ ਦਾ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਟਿਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁ-

ਸਾਰ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਮੋਰੜੇ ਦੇ ਰਾਠੌਰ ਰਾਓ ਦੂਦਾ ਜੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਪੁੱਤ, ਰਚਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਧੀ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦਾ ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਦੇ ਜੇਠੇ ਪੁੱਤ ਕੰਵਰ ਭੋਜ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸੰ: 1573 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੀਰਾਂ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਨੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ—ਥਿਜੀ ਤੇ ਡਿੰਗਲ ਦੀ। ਇਹ ਪਿਛਲੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਰੰਗ ਰੂਪ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ।

ਇਕ ਮਨੋਰ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦਾ ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸੀ। ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦੇ ਰਚੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਕੁਝ ਪੌਦਿਆਂ ਜਾਂ ਭਜਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :—

“ਮੀਰਾਂ ਨੇ ਗੋਬਿੰਦ ਮਿਲਿਆ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ ਰੈਦਾਸ”

“ਗੁਰੂ ਰੈਦਾਸ ਮਿਲੇ ਮੋਹਿ ਧੁਰ ਸੇ ਕਲਮ ਭਿੜੀ”

“ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਦੀਨੀ ਗਿਆਨ ਕੀ ਗੁਟਕੀ”

(ਭਾ: ਮੋਨਾਰੀਆ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਕਾ ਪਿੰਗਲ ਸਾਹਿਤ ਪੰਨਾ ੬੦)

ਪਰ ਇਹ ਗਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਿਖ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰ: 1356 ਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਬਵਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿ ਮੇਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪਰਦਾ' ਵਿਚ ਰਿਹੋਂ ਸੰਮਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੀਰਾਂ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਉਮਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕਦਿ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਪਿਛੋਂ ਹੋਏ ਸਿੱਧਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਧੁਨਿਕ ਬੋਲੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਯੂ. ਪੀ. ਬਿਹਾਰ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਕਵੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ। ਸਾਡਾ ਉਪਰਲਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਗੁਜਰਾਤੀ ਤੇ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦਾ ਸਮਾਂ—ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦਾ ਜਨਮ 1173 ਈ: ਤੇ ਦੋਹਾਤ

1265 ਈ: ਦਾ ਹੈ। ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਡਾ: ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਵਿਚ ਪੰਨਾ ੨੧ (੧੯੫੦ ਐਡੀਸ਼ਨ) ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਨੇ ਨ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਸਘਨਿਤ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਬਣ ਗਈ, ਸਗੋਂ ਮੁੜਲੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਪਸਾਰ ਵੀ। ਇਹ ਰਹੱਸਵਾਦ ਮੁਲਤਾਨ, ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਤੇ ਜਲੰ ਨਾਲ ਫੈਲਿਆ ਜਿਹਾ ਪਿਛੋਂ ਕਦੇ ਨ ਫੈਲ ਸਕਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਜਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ, ਇਕੋ ਜੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਰਸਿਧਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜੋ ਸਿੱਧ ਸਾਗਰੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ, ਸਮਸਤਬਰੇਜ਼, ਮਉਨੁੱਦੀਨ, ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ, ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ, ਨਜ਼ਾਮਦੀਨ, ਬੁਰਹਾਨ, ਦਾਉਦ, ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ, ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਫਕੀਰੁਦੀਨ, ਹੁਸਾਮਦੀਨ ਯਾਹੀਆ ਜ਼ਿਆਉੱਦੀਨ ਬਰਨੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੇਰ ਸਾਰੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਗਿਲਦੇ ਵੀ ਰਹੇ, ਦਾ ਅੱਟਾ ਸੱਟਾ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋ ਗੁਜਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੋਨਾ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਦੇਸੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ.....”

ਉਪਰੋਕਤ ਸਯੀਅਦ ਮੁਹੱਮਦ ਮੁਬਾਰਕ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਕਿਤਾਬ ‘ਜ਼ਿਆਰੁਅੱਲੀਆ ਅਤੇ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ‘ਸਫੀਨਾ ਤੁਲ ਔਲੀਆ’ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਸਾਗਰੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘਟੇ ਘੱਟ ਸਿੱਧ ਸਾਗਰੀ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਸਿੱਧ ਸਾਗਰੀ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਉਸ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਸਿੱਧ ਸਾਗਰੀ ਜਾਂ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚੋਂ ਉਰਦੂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਧ ਸਾਗਰੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਸਿੰਧੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਮਰਾਠੀ, ਦਖਣੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮੋਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਪੋਠੋਹਾਰੀ, ਪੰਨ, ਮੁਲਤਾਨੀ, ਡੇਰਾਜਾਤੀ, ਭੰਗੀ, ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ, ਪੁਣਸ਼ੀ ਡੇਗਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰੀ ਵਿਭਾਜਨਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ

ਕਿ ਮਾਏ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਉਤਰੇ ਤੇ ਉਤਰ ਪੱਛਮ ਵਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ (ਜੁੜਿਆ, ਇਕ ਪੰਜਾਬ, ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ) ਉਪਰ ਵਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਉਹਲੇ ਪਹਾੜੀ ਖਿਤਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਪੂਰ, ਮਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤਕ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਸ਼ਤੋ ਬਲੋਚੀ ਬੋਲਦੇ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤਕ ਅਰਥਾਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਇਹੋ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਧਾਰਨਾ ਵਲ ਬਹੁਤ ਘਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬੁਹੜੇ ਬੁਹੜੇ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਹੋ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਿਨ-ਕੱਠ ਤੋਂ ਇਸ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਸਾਗਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤੀ ਰਚਣਾ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਉਤਰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਸੋਧੀ ਜਾਓ ਕਿ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਤਰੀ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਅਰਥਾਤ ਮਾਰਵਾੜ ਜਾਂ ਥੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਭਾਗ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਦੀ ਡਿੰਗਲ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਭਾਗ ਹੀ ਸੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਜੋ ਮਾਤਰਾ ਬਣੀ ਉਹ ਸਥਾਨਿਕ, ਭੂਗੋਲਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਸੋਵਿਆਂ, ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸੀ ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਉਘੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਲਤਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਸ ਪਾਸ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਅਰਬ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ 11ਵੀਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਪਨਾਹੀ ਹਾਜ਼ ਦੀ ਵਲਫ਼ਲ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਰਾਜਿਸਥਾਨੀ ਇਲਾਕਾ ਕਾਜਪੂਤ ਸਾਮੰਤਾਂ ਦੇ ਹਾਜ਼ ਹੋਣ ਚਿਰ ਤਕ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਵਸੋਂ ਦੀ ਬਹੁਸਮਤੀ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਫੇਰ ਬਹੁਸਮਤੀ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਨੁਪਾਤ ਪਰਦੇਸ਼ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਬਾਦਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਪਰ ਦੱਸੇ ਵਿਤਕਰਾ-ਪਾਉ ਤੇ ਵਧਾਉ ਪਰਭਾਵ ਕਾਫ਼ੀ ਪੈ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਇਸ ਨਾਲ ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਦੇ ਧਰਮ ਹੁਕੂਮਤ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦੀ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਮਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਏ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਏਨੇ ਕੁ ਅਸਰਾਂ ਅਧੀਨ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਸੀਂ ਦੱਖਾਂਗੇ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਛੇਦਾਖੰਦੀ ਦੀ ਗੀਤ ਭਾਰਤੀ ਹੈ, ਅੰਧਿਕਿਆਨੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਲਹਿ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਅਪਭਰੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ, ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਗੀਤ ਅਸੀਂ

ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਰਾਜਿਸਥਾਨੀ ਦੀ ਡਿੰਗ ਉਪ-ਭਾਖਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਫੰਦਾ-ਬੰਦੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਅਗੇਰੇ ਤੁਰਦੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਲਾਕਾ ਅਜੇਹਾ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਅਰਬ ਰਾਜ ਤੋਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ਤਕ ਅਰਥਾਤ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜੋ ਭੌਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਤਕ ਇਕ ਮਿੱਥ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਦਾ 'ਜੰਗਲ'। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬੀਕਾਨੇਰ ਅਜਿਹੇ ਨਾਲ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਾਜੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਠਿੰਡਾ ਸੀ। ਬੀਕਾਨੇਰ ਨੂੰ ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਲਾਗ ਪਾਸ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਅਜ ਤਕ ਵੀ ਲੋਕ ਜੰਗਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੰਗਲ ਪ੍ਰਾਦੇਸ਼ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੁਧਿਆਣੇ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਟਿਆਲੇ, ਸੰਗਰੂਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ 'ਜੰਗਲ' ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੀਕਾਨੇਰ ਦਾ ਜੰਗਲ, ਬਠਿੰਡੇ ਦਾ ਜੰਗਲ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦਾ ਜੰਗਲ ਅਤੇ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ, ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ, ਇਹ ਲੰਬਾ ਚੌੜਾ ਇਲਾਕਾ ਭੂਗੋਲਕ ਇਕਾਈ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹਦ ਤਕ ਭਾਸ਼ਾਈ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਤੇ ਨਸਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਇਕਸਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਢੋਲਾ ਸੱਮੀ ਦੀ ਪਿਆਰ-ਕਥਾ ਇਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਪਿਆਰ-ਕਥਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਪ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ 'ਢੋਲ' ਦਾ ਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰੀਤਮ-ਵਾਚਕ ਪਿਆਰ ਚਿਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਰ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਂਗਲੀਆਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤ ਦਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਢੋਲ' ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਨਾਚ ਦਾ ਨਾਂ ਸੱਮੀ ਹੈ ਤੇ ਸੱਮੀ-ਢੋਲ ਦੀ ਪਤਨੀ-ਪ੍ਰੀਤਮਾ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ ਰੋਮਾਂਸ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਸੀ। ਸੱਮੀ ਨਾਚ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਮੀ ਮੋਹੀਵਣ ਦੀ ਅਸਥਾਈ ਤੁਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਇਹ 'ਮੋਹੀਵਣ' ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਮਰਵਣ' ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ। ਬੀਕਾਨੇਰ ਵਿਚ ਉਕਤ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਮਰਵਣ' ਕਰ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਢੋਲ ਮਾਰੂ ਰਾ ਦੁਹਾ' ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡਿੰਗਲ ਮਹਾਂਕਵਿ ਵਿਚ ਵੀ ਢੋਲ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮਰਵਣ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਮਰਵਣ' ਕੁਝ ਵਿਗੜ ਕੇ ਬਾਰ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ 'ਮੋਹੀਵਣ' ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜੋ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ ਢੇਲ ਮਰਵਣ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਵਲ ਇਕ ਥਾਂ ਖੜਾ ਸਿਧਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:—

ਹਥੁ ਨ ਲਾਇ ਕਸੰਭੜੈ ਜਲਿ ਜਾਸੀ ਢੋਲਾ ।

ਇਸ ਤੁਕ ਦੇ ਅਰਥ ਹੁਣ ਤੱਕ ਅੰਧ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦਾ ਸ਼ਬਦ 'ਕਸੰਭੜੈ' ਹੈ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਅਰਥ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਬਹੁਤੇ 'ਕਸੰਭੈ' ਨੂੰ ਕੇਸੂ ਜਾਂ ਢੱਕ ਦਾ ਢੁਲ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਰੰਗ ਬਹੁਤ ਕੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਨੇ 'ਜਲ ਜਾਸੀ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਦੁਕਦੇ ਅਰਥ ਅਨੁਮਾਨ ਕੇ ਕਸੰਭੜੈ ਨੂੰ ਅੰਗਿਆਰ ਜਾਂ ਚੰਗਿਆੜੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਢੋਲਾ ਐਵੇਂ ਸੰਬੰਧਕ ਪਦ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੁਕ ਦਾ ਅਰਥ ਢੋਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਤੁਕ ਦੇ ਅਰਥ ਅਪਣੇ ਆਪ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।

ਢੋਲ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਢੋਲ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪੇਕਿਉਂ ਲੈਕੇ ਨਰਵਰ ਕੋਟ ਵਲ ਪਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਠ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਜੋੜੀ ਮਗਰ ਇਕ ਉਮਰੂ ਨਾਂ ਦਾ ਬਦਮਾਸ਼ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰਵਣੀ ਨੂੰ ਉਧਾਲਣ ਲਈ ਢੋਲ ਨੂੰ ਬੰਦੋਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਢੋਲ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਖਾਂ ਕਿਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕਸੰਭਾ ਪੀਈਏ। ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਕਸੰਭੈ ਦਾ ਅਰਥ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੁਲੀ ਹੋਈ ਅਵੀਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭੋਲਾ ਢੋਲ ਕਪਟੀ ਉਮਰੂ ਦੀ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਰਵਣੀ ਨੂੰ ਉਠ ਕੋਲ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪ ਹਟ ਕੇ ਉਮਰੂ ਨਾਲ ਕਸੰਭਾ ਪੀਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਭਿਰਾਇਣ (ਢੋਲਣ) ਗਾ ਕੇ ਢੋਲ ਤੇ ਸੱਮੀ ਨੂੰ ਉਮਰੂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਖਬਰਦਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗ਼ੋਚਰ ਤੁਕ ਇਉਂ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਢੋਲਣ ਵਲੋਂ ਢੋਲ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹੀ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਹਥੁ ਨ ਲਾਇ ਕਸੰਭੜੈ ਜਲਿ ਜਾਸੀ ਢੋਲਾ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਮਨਸ਼ਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਦੱਸ ਕੇ, ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਡਿੰਗਲ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸ਼ੈਲੀਕਾਰੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਤਲਾਸ਼ ਕਰੀਏ।

ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਜੁਕਤ ਭਾਸ਼ਾ-ਗਿਆਨੀਆਂ

ਨੇ ਸਾਡੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਕਿ ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ (ਡਿੰਗਲ) ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਾਕ ਹੈ, ਬੜੀ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਮੇਨਾਰੀਆ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਰਾਜਿਸਥਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗ ਸਹਿਤ' ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ "ਵਾਸਤਵ ਮੇਂ ਨ ਤੋ ਰਾਜਿਸਥਾਨੀ ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਜਨਨੀ ਹੈ ਔਰ ਨ ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਵਿਭਾਸ਼ਾ, ਜਿਹ ਦੋ ਸਵਤੰਤਰ ਭਾਸ਼ਾਏ ਹੈ" ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਕਾ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਰਾਜਿਸਥਾਨੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਫਲ ਬਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ -- "ਇਸ ਸਮਯ ਯਹ ਲਗ ਭਗ ਸਾਡੇ ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਦੇਵੇ ਮਾਲਵਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਔਰ ਮਧਯ ਪ੍ਰਾਂਤ ਤਥਾ ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਭੀ ਕੁਛ ਭਾਗੋਂ ਮੇਂ ਬੋਲੀ ਜਾਤੀ ਹੈ।" 'ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਕੁਛ ਭਾਗ' ਇਹੋ ਹੀ ਹਨ ਜੋ ਬੀਕਾਨੇਰ, ਮੇਵਾੜ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੋਂ 8, 9 ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਹ ਭਾਗ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਲੰਬਾ ਚੌੜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਦਿਲਾਕਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਇਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਰੀਦ, ਇਬਰਾਹੀਮ, ਕਬੀਰ, ਕਮਾਲ, ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਗੋਰਖ ਨਾਥ, ਚਰਪਟ ਨਾਥ, ਚੰਦਬਰਦਾਈ, ਹਮੀਰ ਤੇ ਮੁਸਰੋ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਖਾਸ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ 11ਵੀਂ ਤੇ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਲਹਿੰਦੀ ਪਰਧਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਵੀ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਡਿੰਗਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਟ ਫਰਕ ਸੀ। ਡੱਖਣੀ ਨੂੰ ਉੱਕਤ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੰਧ ਸਾਗਰੀ ਨਾਲ ਰਲਦੀ ਬੋਲੀ ਦੱਸ ਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੱਖਣ (ਹੈਦਰਾਬਾਦ) ਦੱਸ ਕੇ ਟਪਲਾ ਪਾਧਾ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਡਖਣੀ ਜਾਂ ਦਖਣੀ, ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਕੋ ਥਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਲਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਦਖਣੀ ਜਾਂ ਰਖਣੀ ਸੀ।

ਨਵੀਨਤਮ ਖੋਜ ਨੇ ਸਿਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਡਿੰਗਲ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹੋਂਦ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੰਦਬਰਦਾਈ ਜੋ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੇ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਜੱਮ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਿਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਨੂੰ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਫਰੀਦ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਆਦਿ ਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਟੋਲਣਾ ਬੇਅਰਥ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਭੁਰਦੇ ਜਾਣ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਇਸ ਲਈ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸਿੱਧ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ

ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਈ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਹਨ ਪਰ ਫਰੀਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਉਤੇ ਫਾਰਸੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਲੋੜ ਮਾਤਰ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਫਰੀਦ, ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਨਿਰੋਲ ਦੁਸੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਕਵੀ ਸੀ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਤੇ ਛੰਦ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਪਦਾ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਬੂਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਹਦ ਤਕ, ਜਿਸ ਹਦ ਤਕ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਰਚ ਕੇ ਘੁਲ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਫਰੀਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ 15ਵੀਂ, 16ਵੀਂ ਤੇ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਡਿੰਗਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਰਹੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਛੰਦ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਕਈ ਇਕ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦੀ ਸਲੋਕ ਮੁੜ ਮੁੜ ਉਦੇਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਰੀਦ ਨਵੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਪਿਰਥਮ ਕਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਲੀਹ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਲੱਭੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚਾਰ :

ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

1. ਪੂਰਬੀ
2. ਦੱਖਣੀ
3. ਪੱਛਮੀ

ਪੱਛਮੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਸਾਨੂੰ ਕਵੀ ਕਾਲੀਦਾਸ, ਜੋਓਂਦ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਧਨਪਾਲ ਤੇ ਹੋਮ ਚੰਦਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਦੋਹੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਤੁਕਾਂਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਤੁਕਾਂਤ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪਿਆ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਕਰਮ-ਉਰਵਸ਼ੀ ਵਿਚ ਦੋਹੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗਾਥਾ ਛੰਦ ਪਰਧਾਨ ਛੰਦ ਸੀ ਪਰ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਨੇ ਦੋਹੇ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੂਬ ਵਿਕਸਾਇਆ। ਵਿਕਰਮ ਉਰਵਸ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਦੋਹਾ ਦੇਖੋ :

ਮਾਂਇ ਜਾਣਿਉ ਮਿਅਲੋਇਨਿ ਨਿਸਯਰੂ ਕੋਇ ਹਰੇਇ
ਜਾਣ ਟ ਟਵ ਤਡਿ ਸਾਮਲੋ ਧਾਰਪਰੂ ਵਰਸੇਇ।

ਇਹ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬਦਲਾਇਆ, ਨਵੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਮੈਂ ਜਾਣਿਉ ਮਿਰਗਲੈਇਨੀ ਨਿਸ਼ੇਰੂ ਕੋਈ ਹਰੇ
ਜਾਣਾ ਨੇ ਨਵ ਤੋਤਿ ਸ਼ਾਮਲ ਧਾਗਰੂ ਵਰਸੇ ।

ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਜੈਨ ਧਾਰਮਕ ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਬਧ ਧਰਮ ਸੰਖਿਧੀ ਦੋਹੇ ਤੇ ਪਦੇ ਵੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਡਾਕਟਰ ਸਹੀਦੁੱਲਾ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਬਾਗ਼ਤੀ ਨੇ ਹਰਪਰਸਾਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਨ੍ਹਪਾ ਤੇ ਸਰਹਪਾ ਦੇ ਦੋਹਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਦੋਹਾ ਕਾਨ੍ਹਪਾ ਰਚਿਤ ਹੈ :

ਜਿਸ ਲੋਣ ਵਿਲਿਜਿਓ ਪਾਣਿਏਹਿ ਤਿਮ ਘਰਨੀ ਲਇ ਚਿੱਤ ।
ਸਮਰਸ ਜਾਈ ਤਵਖਣੇ ਜਇ ਪਣੁ ਤੇ ਸਮ ਚਿੱਤ ॥

ਸਰਹਪਾ ਦਾ ਇਕ ਦੋਹਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਚੇਦਰਮਣਿ ਜਿਮ ਉਜੋਅ ਕਰੇਇ ।
ਪਰਮ ਮਹਾਂਸੁਖ ਇਕ ਖਣ ਦੂਰ ਅਸੇਸ ਕਰੇਇ ॥

ਪਹਿਲੇ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਏਨੀ ਕੁ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ :—

ਜਿਓ ਲੂਣ ਵਲਿੱਜ ਪਾਣੀਏ ਤਿਉ ਘਰਨੀ ਲਾ ਚਿੱਤ ।
ਸਮਰਸ ਜਾਏ ਤਵੱਖਣੇ ਜੇ ਪੁਣ ਤੇ ਸਮ ਚਿਤ ॥

ਦੂਜੇ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸਹਿਜ ਹੈ :

ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਚੇਦਰਮਣ ਜਿਉ ਉਜੋਤ ਕਰੇ ।
ਪਰਮ ਮਹਾਂਸੁਖ ਇਕ ਖਿਣ ਦੂਰ ਅਸੇਸ ਕਰੇ ।

ਦੋਹਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਪਦੇ ਵੀ ਰਚੇ । ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਦਿਹੌ ਪਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕਹਾਏ ਜੋ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ‘ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਪਦੇ ਭੈਰਵੀ ਪੱਟ ਮੇਜਰੀ, ਕਾਮੋਦ ਵਰਗੀਆਂ ਰਾਗ ਰਾਗਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ’ ।

ਸੂਰਮਗਤੀ ਦਾ ਦੇਰ ਕਾਵਿ ਪੰਡਮੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ । ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਧਦਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ’ ਵਿਚ ਅਚਾਰਜ ਹੋਮ ਚੇਦਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੇ ਦੋਹੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ।

ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਪਣਾ ਰੂਪ ਬਦਲਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਵੀ ਅਧਿਮਾਨ ਦੇ ਸਨੇਹ ਰਾਸੇ ਜਾਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਰਾਸਕ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਢਲ ਗਈ। ਇਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਮਾਨ (ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ) 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੇ ਅਧਿਮਾਨ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪਹਿਲਵਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਰੂੜੀਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਰਜਵੀਂ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਵੀ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਦੇ ਮੇਘਦੂਤ ਨਾਲ ਰਲਦਾ ਮਿਲਦਾ ਕਾਵਿ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਤੇ ਅਧੁਨਿਕਤਾ ਵਲ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਰਾਸਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂੜੀ ਫਰੀਦ ਦੀ ਲਹਿਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਜਠੇਰੀ ਹੈ। ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫਰੀਦ ਨੇ ਕਿਹੜੀ ਅਪਣਾਈ, ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਲਾਹੇ-ਵੰਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੱਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਪਲੰਭਤ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

1. ਜੈਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾ
2. ਸੰਗਾਰ ਤੇ ਵੀਰ ਰਸ ਦੇ ਭਾਵ-ਚਿਤਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ।
3. ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਰੱਹਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭੁੱਖ ਦਾ ਵਰੋਹ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ, ਜੋ ਜੈਨ ਧਰਮੀਆਂ ਨੇ ਅਪਣਾਈ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕੋਈ ਅੰਸ਼ ਜੈਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਫਰੀਦ ਦਾ ਅਹਿੰਸਾਵਾਦ :

ਫਰੀਦ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨ ਮੁਕੀਆਂ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁਮਿ।

ਅਪਨੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁਮਿ, ॥

ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੀ ਧਾਰਾ ਜੈਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਰ ਨਹੀਂ ਗਈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਫਰੀਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਜੋ ਕਦੇ ਜੈਨ ਮਤ ਨੇ ਜੜ ਫੜੀ ਵੀ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਹ ਮੂਲਾਂ ਉਖੜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਫਰੀਦ ਵਰਗੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਹਿਲਿਆਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਅੰਸ਼ ਕੁਦਰਤੀ ਭਾਰੂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਜੈਨ ਵਿਚਾਰ ਪਰਨਾਲੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਦੋਹਰਾ ਅਪਭਰੰਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਛੰਦ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵਰਣਿਕ ਛੰਦ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਛੰਦ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਨੇ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਦੀ ਗੀਤ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਅਪਣਾਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਅਪਭਰੰਸ਼ ਨੇ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਨਾਲ ਤੁਕਾਂਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਦੋਹਰਾ ਅਭਿਲ ਛੰਦ ਸਿਰਜੇ ਗਏ। ਬੁਧ ਸਿਧ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਦੋਹੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੋਰਠਾ, ਅਭਿਲ, ਦੁਪਦਾ, ਰੋਲਾ ਆਦਿ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪਰਿਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਬੋਧੀ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਹੀ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਰਚਣ ਦੀ ਲੀਹ ਤੋਰੀ। ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਦੋਹਿਆਂ ਤੇ ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਪਰਥਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਭੇਜਿਆ। ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਤੇ ਸੋਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਕਵੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹੱਦ ਤਕ ਤੀਜੀ ਅਰਥਾਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪੋਰੋਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਿਧ ਤੇ ਨਾਥ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭੋਖ ਖੰਡਣ ਦੀ ਗੀਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਸੋਮ ਫਰੀਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੀਂਹ ਤੇ ਖੜੋਤਾ ਭੋਖ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦਾ ਤੇ ਕਰਨੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਛੰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਦੋਹਰਾ, ਤੇ ਸੋਰਠਾ ਤੇ ਗੀਤ-ਮਈ ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਸੋਮ ਫਰੀਦ ਦੇ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

1. ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਪੁਰਸਲਾਤ ਕੰਨੀ ਨ ਸੁਣੀਆਇ ।
ਫਰੀਦਾ ਕਿਤੀ ਪਵੈਦਈ ਖੜਾ ਨ ਆਪੁ ਮੁਹਾਇ ॥
2. ਸਰਵਰ ਪੰਖੀ ਹੇਕਝੇ ਫਾਹੀਵਾਲ ਪਚਾਸ ।
ਇਹੁ ਤਨੁ ਲਹਰੀ ਗਝੁ ਥਿਆ ਸਚੇ ਤੋਰੀ ਆਸ ।
3. ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹਣ ਮੁਮਿ ਮਚਾਗਵਾ ।
ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ ॥
4. ਫਰੀਦਾ ਇਨੀ ਨਿਕੀ ਜੰਘੀਐ ਬਲ ਫੁਗਰ ਭਵਿਓਮ ।
ਅਜੁ ਫਰੀਦੋ ਕ੍ਰਮੜਾ ਮੈ ਕੋਹਾ ਬੀਓਮਿ ।

ਸੋਰਠੇ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ:

ਰੰਧੀ ਵਹਣ ਨ ਢਾਹਿ ਤਉ ਭੀ ਲੇਖਾ ਦੇਵਣਾ ।

ਜਿਧਰਿ ਰਕ ਰਜਾਇ ਵਹਣੁ ਤਦਾਉ ਗੰਊ ਕਥੇ ॥

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਬੇਜ਼ਾ ਬੰਧ ਨ ਸਕਿਓ' ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਚਰਿਆਂ ਪਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਡੋਰਦਾ ਹੈ।

ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲਸ਼ਰ ਤਾਰੀਖ' ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਰਚਿਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੋਹਿਆਂ, ਸੋਰਠਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਕਲਮੀ ਨੁਸ਼ਖਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਨ ਤਾਂ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਤੇ ਨ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੱਜਣ ਨੇ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੰਨਗੀ ਮਾਤਰ ਅੰਕਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ :

1. ਫ਼ਰੀਦਾ ਮਾਉ ਮਹਿੰਡੀ ਕੰਮਲੀ ਜੀਵਨ ਰਖਿਆ ਨਾਉਂ ।

ਜਾ ਚਿਨ ਪੁੱਨੇ ਮੋਤ ਦੇ ਨਾ ਜੀਵਨ ਨਾ ਨਾਉਂ ॥

2. ਫ਼ਰੀਦਾ ਕੂਕੇਂਦੜਾ ਕੂਕ ਕਦੇ ਤਾਂ ਰਬ ਸੁਣੇਸੀਆ ।

ਨਿਕਲ ਵੇਸੀ ਫੂਕ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੂਕ ਨਾ ਹੋਸੀਆ ॥

ਆਸਾ ਛੰਡ :

ਸਾਹਿਬ ਸਿਓ' ਮਾਣ ਕਿਵੇਹਾ ਮਾਣ ਕੀਜੈ ਨੀ

ਕਿਆ ਕੁਝ ਭੇਟ ਸਾਹਿਬ ਕਉ ਮਾਏ ਦੀਜੈ ਨੀ

ਕਿਆ ਕੁਝ ਭੇਟ ਸਾਹਿਬ ਕਉ ਦੀਜੈ ਪੱਲੈ ਮੇਰੇ ਨਾਹੀ

ਜੇ ਸਹੁਰੇਰੇ ਨਦਰ ਨ ਫੇਰੇ ਤਾ ਧਨ ਹਾਵੇ ਤਾਹੀ

ਸੋ ਵੱਖਰ ਮੇਰੇ ਪੱਲੂ ਨਾਹੀ ਜਿਤ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਮਨ ਰੀਝੈ

ਸਾਹਿਬ ਸਿਉ ਮਾਣ ਕਿਵੇਹਾ ਮਾਏ ਕੀਜੈ ਨੀ

ਇਹ ਟੁਕਾਂ ਏਥੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਉਸ ਬਾਣੀ ਵਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦੁਆਉਣਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਰਚਿਤ 'ਪਦੋਤੀ ਨਾਮਾ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਆਂ ਲਭੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦੇ। ਇਕ ਗੱਲ ਜਿਹੜੀ ਸਾਂਝੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ, ਉਹ ਹੈ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾ ਫਲ ਭਰਪੂਰ ਇਸ਼ਾਰਾ, ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਪਹਿਲੇ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਨਿਮਦੀ ਜਨਮਦੀ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਕ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਾਲਬਲ ਭਗਤੀ ਰਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪਹਿਲੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਾਫੀ ਪਿਛੇਰੇ ਉਸ ਦੇ ਕੱਦੀਦਾਰ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ਰੀਦ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੀ, ਕੋਈ ਘਟ

ਪਰਸਿਧ ਤੇ ਇਸ ਗੱਦੀ ਨਾਲ ਅਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਹੋਵੇ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਸਵਾਝਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦਾ ਏਥੇ ਜਤਨ ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਤੀ ਗਈ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਛੇਦਾਂ ਤਕ ਸੰਕੁਚਿਤ ਰਖਦੇ ਹਾਂ । ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਾਂਭੀ ਗਈ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਧੇਰੇ ਪਰਮਾਣੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਹੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪਰਤੱਖ ਫਰਕਾਂ ਤੋਂ ਕਰਤਾ ਬਾਰੇ ਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਵਿਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਤੇ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਰਚੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਲਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ।

ਪ੍ਰੋ: ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਵਿੱਓਮ, ਬੀਓਮ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 'ਮਿ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਮਿਕਾਰਅੰਤਕ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਪਰਚਲਤ ਸਨ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਉਪ-ਸਰਗ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ ਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ । ਥੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਬੀਓਸ, ਬੀਓਨ; ਬੀਓਮੁ ਇਕ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣਕ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਢੇਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ 16ਵੀਂ, ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਉਪਸਰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਹਿੰਦੀ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਤੈਂਡੈ ਸਿਮਰਣੁ ਹਭੁ ਕਿਛਿ ਲੋਧਮੁ ਬਿਖਮੁ ਨ ਭਿੰਨਮੁ ਕੋਇ...—ਵਿਚ ।

ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂਤੀ ਰੂਪ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਓਪਰੇ ਪਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਛਾਤਾ ਸਚੁ ਚੁੰਮਾ ਪੈਰ ਮੂੰ

ਵਿਚ 'ਮੂੰ' ਸ਼ਬਦ ਆਧੁਨਿਕ ਮੈਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਰਿਹਾ ਹੈ, 'ਚੋਲਾ ਮਾਰੂ ਰਾ ਦੂਹਾ' ਡਿੰਗਲ ਦੇ ਕਾਵਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਰੂਪ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

'ਚੋਲਾ ਮਾਰੂ ਰਾ ਦੂਹਾ' ਕੋਲੋਲ ਕਵੀ ਰਚਿਤ ਡਿੰਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਜੋ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਲ ਸੰ. 1530 ਅਰਥਾਤ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਦਾ ਪਿਛਲੇ ਪੱਖ ਹੈ, ਜੋ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ । ਗੁਰੂ

ਨਾਨਕ ਦਾ ਰਚਣ ਕਾਲ ਕਾਫੀ ਪਿਛਲੇਰਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। 'ਢੋਲ' ਮਾਰੂ ਹਾ ਦੂਹਾ' ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਨੇੜ ਹੋਣਾ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ:—

1. ਭਰੇ ਪੱਲਟੇ ਭੀ ਭਰੇ, ਭੀ ਭਰ ਭੀ ਪਲਟੇਹਿ ।
ਢਾਡੀ ਹਾਥ ਸੰਦੇਸੜਾ ਧਣ ਵਿਲੰਤਿ ਦੇਹਿ ॥
2. ਭੁਗਰ ਕੇਰਾ ਵਾਹਲਾ, ਓਛਾ ਕੇਰਾ ਨੇਹ ।
ਵਹਤਾ ਵਹੈ ਉਤਾਵਲਾ ਝਟਕ ਦਿਖਾਵੈ ਫੇਹ ॥
3. ਏ ਵਾੜੀ ਏ ਵਾਵੜੀ ਏ ਸਰ ਕੇਰੀ ਪਾਲ ।
ਵੈ ਜਾਜਣ ਵੈ ਦੀਹੜਾ ਰਹੀ ਸੰਭਾਲ ਸੰਭਾਲ ॥
4. ਬਿੱਜੁਲੀਆ ਨੀਲੋਜੀਆ ਜਲਹਰ ਤੂ ਹੀ ਲੱਜਿ ।
ਸੂਨੀ ਸੇਜ ਵਿਦੇਸ ਪਿਤ ਮਧੁਰੈ ਮਧਰੈ ਗੋਜਿ ॥
5. ਰਾਤ ਸਖੀ ਇਣ ਤਾਲ ਮੈਂ ਕਾਇਜ ਕੁਰਲੀ ਪੰਖਿ ।
ਉਥੇ ਸਰਿ ਘਰ ਆਪਣੇ ਬਿਹੂੰ ਨ ਮੋਲੀ ਐਖਿ ॥

ਡਿੰਗਲ ਦੇ ਬੀਰ ਰਸ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਦੋਹੇ ਇਸੇ ਅਰਥ ਇਥੇ ਦਰਜ ਕਰਦਾ ਹਾਂ :

ਬਾਲਾ ਚਾਲ ਮ ਬੀਸਰੈ ਮੋ ਥਣ ਜਹਰ ਸਮਾਣ ।
ਰੀਤ ਮਰੇਤੀ ਢੀਲ ਕੀ ਉਠ ਥਓ ਘਮਸਾਣ ॥
ਵੀਰਾ ਲੇਵਣ ਆਵਿਓ ਪੀ ਰਣ ਹੋਇਆ ਵਹੀਰ ।
ਅਵ ਤੇ ਬਲਵਾ ਜਾਵਸਿਆਂ ਅਵ ਨਹਿ ਆਵਾਂ ਪੀਰ ॥
ਸੁਰ ਪੁਰ ਤਕ ਨਿਭ ਜਾਵਸੀ ਜਾ ਜੋੜੀ ਜਾ ਪ੍ਰੀਤ ।
ਸਖੀ ਪਿਓ ਹੈ ਦੇਸੜੇ ਸੰਗ ਸੰਗ ਬਲਵਾ ਰੀ ਰੀਤ ॥

ਡਿੰਗਲ ਵਿਚ ਦੀ ਦੀ ਥਾਂ ਰੀ, ਦੇ ਦੀ ਥਾਂ ਰੋ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੀਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਾਸੀ ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਕੋ ਕੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨ ਦੀ ਥਾਂ ਣ ਅਮ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਦੇਸ਼ੜਾ, ਸਨੇਹ ਦੀ ਥਾਂ ਸਨੇਹੜਾ; ਇਹ 'ੜ' ਦਾ ਵਾਧੂ ਪਛੇਤਰ ਲਾਉਣਾ ਵੀ ਇਸ ਬੱਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਕਾਰਨ ਨੇ ਡਿੰਗਲ ਵਿਚ ਏ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਵੇਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਸੰਪਰਦਾਨ ਕਾਰਨ 'ਨੂੰ' ਡਿੰਗਲ ਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਨੈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਲੀ ਜਾ ਵਾਲਾ ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਡਿੰਗਲ ਵਿਚ ਕੇਰੀ, ਕੇਰਾ ਜਾ ਹੇਦੀ, ਹੇਦਾ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੱਝ ਲਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਡਿੰਗਲ ਵਿਚ ਮਾਂਝ ਜਾਂ ਮੰਝ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਵਚਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਕਾਰਕ 'ਮੇ' ਡਿੰਗਲ ਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਮੂੰ ਜਾਂ ਮਇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧ ਕਾਰਕ 'ਮੇਰੀ' ਦਾ ਲਹਿੰਦੀ-ਡਿੰਗਲ ਮੂਰੇ ਤੇ ਮੂਰਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਨੂੰ ਰਾਜਿਸਥਾਨੀ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ 'ਆਪਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ। ਡਿੰਗ ਓ-ਪਰਧਾਨ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਸਬਦਾਂ ਤਲੇ ਕੱਠੇ ਦੀ ਥਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਓ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਾਣੀ ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਡਿੰਗਲ ਵਿਚ ਇਹ ਫਰਕ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘਟ ਸੀ। ਸਦੀ ਥਾਂ ਹ ਵਰਤਣਾ ਬਹੁਤ ਆਮ ਸੀ, ਸੱਭ ਦੀ ਥਾਂ ਹੱਭ ਤੇ ਸੰਦੀ ਦੀ ਹੰਦੀ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਨਾਹ, ਕੋਈ ਭੀ (ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਫਿਰ ਦ ਹਨ) ਆਪ, ਆਪਣ, ਹੋਕੜੇ, ਸਰਵਰ, ਤਲ, ਜਲਹਰ, ਕੋਲ ਕੁਰਲੀਆਂ, ਬਾਹੜੀਆਂ, ਕੰਤ, ਪਿਰ ਦੇਸੜੇ, ਜਾਵਸੀ, ਵਹਿਲਾ, ਵੈਰ, ਦੀਹੜਾ, ਬਿਜਲੀਆਂ, ਨਿਹੂੰ, ਡੰਗਰ, ਪਾਲ, ਲੱਜਿ, ਪੰਖੀ ਇਤਿਆਦ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹੱਦ ਤਕ ਇਕੋ ਹੀ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਤ, ਕਿੜੀ ਗਾਖੜੀ, ਸਹੁ, ਰੱਤਾ, ਪਿਰਹੜੀ, ਝਤਿ, ਵਿਡਾਣੀ, ਵਾਰਿਆ, ਗਹਿਲਾ, ਠੀਹਣ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸਾਝੇ ਹਨ। ਭਿਜਦਿ, ਸਿਜਉ, ਵਰਸਉ, ਰੁਟਉ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਡਿੰਗਲ ਦੀ ਉਕਾਰ ਪਰਧਾਨਤਾ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਦੇ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ (ਤਦਭਵਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ) ਦੋਨੋਂ ਰਲਾ ਕੇ ਗਿਣਤੀ ਦੋ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਬੈਠਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕੁਲ ਦਾ 10% ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੇਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਧਰਮ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਸਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੁਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਰੱਬ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਪਦ ਵਰਤੇ ਜੋ ਦੇਸੀ ਨਹੀਂ ਪਰਦੇਸੀ ਹਨ, ਪਰ ਜੋ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬੋਮਲੂਮੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਚਮਿਚ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਦੇਸੀ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬੋਲੀ ਦਾ ਠੀਹੀ ਢਾਂਚਾ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ। ਸਗੋਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵਲੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਣਾ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸ਼ਕ ਪੈਂਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਉਹੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪਰਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਕੁਲ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਪਿਰਥਮ ਕਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਡਿੰਗਲ ਵਰਗੀ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਨਾਥਾ ਦੀ ਅਪਰੰਪਰ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਤਾਰਿਆ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਲੋਕ-ਯਾਤਰਾ

ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਦਿ ਕਵੀ ਗੋਰਖ, ਚਰਪਟ, ਚੌਰੰਗੀ ਅਤੇ ਚੰਦ ਬਰਦਾਈ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਕਾਲ ਬਿਤਾ ਚੁਕੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਈ. ਸੰਨ 1173 ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਫਗਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਪਰ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਾਂਗ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਹਰ ਇਕ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕ ਸਮਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਸੂਦ, ਬਾਬਾ, ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਜਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਵਖ ਮਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਿਮਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਖੋਤਵਾਲ ਨਾਮ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਪੜਬਾਬਾ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਵਧੀਕੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹਾਂਸੀ ਵੀ ਜਾ ਕੇ ਰਹੇ। ਖਵਾਜਾ ਕੁਤੁਬੁਦੀਨ ਕਾਕੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦੇ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਾਲਾਤਾਰ ਵਿਚ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਤਤਕਾਲੀ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਮਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਈ. ਸੰਨ 1265 ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਤਰਾ-ਧਿਕਾਰੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਸਮਾਧੀ ਲੈਣ ਲਈ ਅਜਮੇਰ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਾ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਉਰਦੂ ਦਾ ਆਰੰਭਿਕ ਕਵੀ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਰੇਸ਼ਠ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਈ. ਸੰਨ 1604 ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬੀੜ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਤਦ ਉਹ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਾ ਛੱਡ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮਾਣ ਪੂਰਿਤ ਅਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਹੜਾ ਸਵੇਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਨਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਹੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ।

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰੀਯਤਾ ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਝਲਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖ ਕੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲਿਪੀਆਂ ਹੁਣ ਵੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਜੈਪੁਰ ਜੈਧਪੁਰ ਆਦਿ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਫਰੀਦਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਉਹ ਪ੍ਰਥਮ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਹਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੌ ਫੀ ਸਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਮਛਿੰਦਰ ਜਲੰਧਰ, ਗੋਰਖ, ਚਰਪਟ, ਚੌਰੰਗੀ, ਹਤਨ ਨਾਥ, ਭਰਥਰੀ ਜਾਂ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਚੰਦਰਬਰਦਾਈ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੋਕ ਫੰਦ ਭੀ ਮਿਲ ਜਾਣ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਉਹ ਲੋਕ ਸਰੂਪ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਿ ਦੇਈਏ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਿਉਂਕਿ 'ਲਹਿੰਦੀ' ਪ੍ਰਦੇਸ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ 'ਲਹਿੰਦੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਾਰਜ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਲਿੰਗਵਿਸਟਿਕ ਸਰਵੇ ਆਫ ਇੰਡੀਆ' ਦੇ ਭਾਗ ੯ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਅਫਰਾ ਮੇਨਿਅ ਹੈ ਜੋ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੀਤਤ ਹੁੰਦਾ। ਲਹਿੰਦੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਕਹੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਢਲਦਾ ਹੋਇਆ' ਅਰਥਾਤ ਢਲਦੇ ਹੋਏ ਸੂਰਜ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਪੱਛਮ। ਨਜੀਹਤ ਨਾਮ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਦੁਤੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਅਜ ਭੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਅਖਾਣਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਅਚਨਚੇਤ ਹੀ ਅਖਾਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬੋਲ ਉਠਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦਾ ਮਾਂ ਉਹ ਮਹਿੰਡੀ ਕਮਲਾ

ਜਿਨ ਜੀਵਨ ਰਖਿਆ ਨਾਉਂ ।

ਜਾਂ ਦਿਨ ਪੁਨੇ ਮੋਤ ਦੇ

ਨਾਂ ਜੀਵਨ ਨਾ ਨਾਉਂ ।

ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਪ੍ਰਾਇਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਗਾਂ ਜਾਂ 'ਕਾਂ' ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਵੱਖ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਜੋਂ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਦੀ ਇਕ ਚਰਨਾ ਵੇਖੋ।

“ਮੇਰੇ ਹੇ ਅੰਗਨਾਂ ਚੰਨਨ ਕੇਰ ਗਛਵਾ”

ਤਾਂ ਚੜ੍ਹ ਕਰ ਹੋਏ ਕਾਗ ਰੇ

ਸੋਨੈ ਚੌਂਚ ਮਝਾ ਦੇਉਂ ਬਾਇਸ

ਜੋ ਪੀਵ ਆਇ ਹਮਾਰ ਹੇ ॥

ਪਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਰੰਗ ਨਿਰਾਲਾ ਹੀ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੇਖੇ 'ਕਾਗ' ਤੇ ਕਿਸ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਪੂਰਤਿ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

“ਕਾਗਾ ਚੁੰਚ ਨ ਪੀਜਰਾ ਬਸੈ ਤਾਂ ਉਡੋਰਿ ਜਾਇ ।

ਇਸ ਪਿੰਜਰੇ ਮੇਰਾ ਸਹੁ ਵਸੈ, ਮਾਸ ਨ ਤਿੱਦੁ ਖਾਇ ॥”

“ਫਰੀਦਾ ਤਨ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰ ਥੀਆ ਤਲੀਆਂ ਖੁੰਡਰਿ ਕਾਗ ।

ਅਜੇ ਸੁ ਰੱਬ ਨ ਬਹੁੜਿਆ ਦੇਖ ਬੰਦੇ ਦੇ ਭਾਗ ।”

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਮੂਨਾ ਭੀ ਵੇਖੋ ਜੋ ਕਿ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਲੋਕਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਜਰਾਤੀ (ਜੋਰਾਸਟਰ) ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਅਤੇ ਮਾਲਵੀ (ਮਥ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਤਿੰਨ ਲੋਕ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਲੋਕ ਗੀਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਜ ਰੀਕ ਕਿਸੀ ਭੀ ਆਲੋਚਕ ਜਾਂ ਖੋਜੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਦੋਹੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਗਈ । ਨਿਸਚੈ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ (ਈ: ਸੰਨ 1171) ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅਜਮੇਰ ਵਲ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਦੋਹਾ ਉਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਕੁਝ ਬਦਲਿਆ ਅਤੇ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਇਹ ਭੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜੈਪੁਰ ਅਤੇ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਆਪਣੇ ਰੱਬਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਕੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਅਸਲ ਦੋਹਾ ਨਿਮਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ।

“ਕਾਗਾ ਕਹੂੰਗਾ ਦੇਭੰਲੀਆ, ਸਗਲਾ ਖਾਇਆ ਮਾਸ ।

ਇਹ ਦੋਇ ਨੈਣਾ ਮਤ ਛੋਹਿਓ, ਪਿਯ ਦੇਖਣ ਦੀ ਆਸ ।

ਇਸੇ ਦੋਹੇ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਰੂਪ ਦੂਜੀਆਂ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਕਾਗਾ ਸਬ ਤਨ ਖਾਇਓ, ਸਗਲਾ ਖਾਈਉ ਮਾਸ ।

ਦੋ ਨੈਨਾਂ ਮਤ ਖਾਈਓ ਰੇ ਕਾਗਾ, ਪੀਆ ਮਿਲਨ ਕੀ ਆਸ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਰ ਭੀ ਵਧੇਰਾ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਸ ਕਾਵਿਕ ਲੋਕ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਵਧੇਰੀ ਖੋਜ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ ।

ਸ੍ਰੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕਾ ਪੱਧਤੀ ਨਾਮਾ

ਸਨ 1952 ਈ: ਵਿਚ ਮੈਂ ਯੂ. ਪੀ. ਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਹਥ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਡਿਠੀਆਂ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਤੇ ਮੈਂ 'ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸ਼ੋ' ਦੀ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਆਗਰਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਖੋਜੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਗੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸ਼ੋ' ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਜੋ ਨਿਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਛੰਦ ਕੋਈ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਖਣੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ 'ਚੰਦ' ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੰਮ ਪਲ ਖਾਸ ਲਹੌਰੀਆ ਜਿਉ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਹ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਵੇਖ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਖਾਨ ਕਰਨਾ ਹੁਣ ਅੱਵੇਂ ਗਲ ਵਧਾਉਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਜਦ ਬਨਾਰਸ ਗਿਆ ਸਾਂ, ਤਦ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਕਿ ਦੇਖੋ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਬ੍ਰਿਜਭਾਸ਼ਾ ਦ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਏਨਾ ਚਿਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਜਾਂ ਹਥਲਿਖਤ ਮਿਲ ਜਾਇ ਤਦ ਮਹਾਨ ਖੁਸ਼ੀ ਮੈਨੂੰ ਇਕਲੋ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜੇਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜਿਥੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿਚ ਰਹੇ ਸਨ ਉਸ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਂ 'ਚੇਤਨ ਬੜ' ਜਾਂ 'ਚੇਤਨ ਮਠ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋ 'ਬਾਵਨ ਭਗਵਾਨ' ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨੇ, ਹੈਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਿਲਨਸਾਰ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਤੁਰਦੇ ਫਿਰਦੇ, ਖਾਦੇ ਪੀਂਦੇ ਸੱਜਣ ਆਦਮੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜੋ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦ ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਪੰਚਮ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਮੌੜ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਚੇਤਨ ਬੜ ਸਬੰਧੀ ਚਲ ਰਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਇਹ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਲਤ ਦੱਸਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ

ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਮਾਲ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਇੰਦਰਾਜ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਬੰਧਤ ਕਾਗਜ਼ ਪੱਤਰ ਵੀ ਵਿਖਾਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਦਾ ਇਕ ਨਿਰਮਲ ਸਥਾਨ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹੈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਤਵਾਰੀਖੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਡੇਰੇ ਖੋਹੂ ਧੱਕੜਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਹੀ ਬਣਾ ਲਈ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਸਚਾਈ ਹੀ ਇਹ ਹੋਵੇ? ਇਹ ਬੱਜ ਕਿਸ ਕਰਨੀ ਹੋਈ ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫ਼ੋਰਾਸਚੱਜੇ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਬਾਵਨ ਭਗਵਾਨ ਬੀਬੇ ਰਾਣੇ ਸਾਉ ਮਿਲਨਸਾਰ ਸੱਜਨ ਹਨ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਸਬੰਧ ਸ੍ਰੀ ਕਾਂਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਓਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਕਥਾ ਸਰਵਣ ਕਰਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕਾਂਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਦਾ ਨਿਜੀ ਪੁਸਤਕਾਲਯਾ ਵੇਖਣ ਦੀ ਖਾਹਸ਼ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤੀ, ਇਕ ਦੰਦ ਕਥਾ ਬਨਾਰਸ ਆ ਕੇ ਅਸਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸੁਣੀ ਕਿ ਕਾਂਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ-ਗੁਰਮੁਖੀ-ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਪੁਸਤਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਹਰ ਸੰਗ੍ਰਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਕੜਾਹ-ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਦੇਗ ਕਾਹਰੇ ਪੂਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪਵਿਤ੍ਰ ਪੁਸਤਕ ਆਦਿ ਬੀੜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਦਸਣ ਵਾਲ ਆਹਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਪਵਿਤ੍ਰ ਪੁਸਤਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਹਥਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਲਹੌਰੀ ਟੋਲੇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹਰਦਿਲ ਅਜੀਜ਼ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਮਹੰਤ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੇਸਰੀ ਜੀ ਨੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ। ਉਹ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਸਜਨ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਬਾਵਨ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਇਕ ਪਤਰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਪਤ੍ਰ ਕਾਂਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਦੇ ਮਿਲਟਰੀ ਸੈਕ੍ਰੇਟਰੀ ਵਲੋਂ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕਾਂਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਖਾਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਨਾਰਸ ਤੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਦੇ ਮਹਿਲਾਤ ਵਿਚ ਹੀਗਾ ਵਡਾ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ ਬੇੜੀਆਂ ਤੇ ਪਾਹ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸੋਂ ਵੇ ਸ੍ਰੀ ਦੇਵੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀ ਨਾਭਾ, ਨਿਸਚਿਤ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪੁਜ ਗਏ। ਪਤਰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਭਵਨ ਵਿਚ ਪੁਚਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਏਥੇ ਵੀ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿਤਾ। ਲਾਇਬਰੇਰੀਅਨ ਸਾਹਿਬ ਲਖਨਊ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਜੇ 15 ਦਿਨ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਪੁਰਤਣਾ। ਪਰ ਕਲੱਰਕ ਨੇ ਸਾਨੂੰ

ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕ ਦਸੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਏਥੇ ਬਖਾਨ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਗਲ ਨਹੀਂ ਪਰ ਏਨੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਪਠਿਆਲਾ ਨਰੇਸ਼ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦੂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤੇ ਨਿਹਾਲ ਕਵੀ ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕ ਹਨ। ਇਕ ਪ੍ਰਤੀ ਦਲ ਸਿੰਘ ਸਤਸਈ ਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ 16-18 ਪੁਸਤਕਾਂ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਸੰਤ ਬਹਾਰ, ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ 1911 ਸੰਸਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪਵਿਤ੍ਰ ਪੁਸਤਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਦਿ ਬੀੜ ਹੈ 790 ਸਫੇ ਹਨ। ਪਿਛਲਾ ਪਤਰਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਗੁੰਮ ਹੈ ਪਹਿਲੇ 2 ਪਤਰੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹਨ। ਕ੍ਰਮ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਲਿਖਾਈ ਬਹੁਤ ਆਹਲਾ ਹੈ : ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਦਮਦਮੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸੁਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਧਿਤ ਹੈ। ਕੋਸ਼ੇਦਾਸ ਕਵੀ ਰਚਿਤ, ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮੈਂ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਝਾਤ ਪੁਆਣ ਖਾਤਰ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ ਕਾਸ਼ੀ

ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ ਨਾਂ ਦੀ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਡੀ, ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ, ਕਮਾਲ ਦੀ ਆਹਲਾ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭਾ ਨੇ ਜਿੰਨਾ ਕੰਮ ਨਾਗਰੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇਸ ਸਭਾ ਦੀ ਆਧਾਰ ਜ਼ਿਲਾ, ਬੁਨਿਆਦ ਜਾਂ ਨੀਂਹ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਜਨ ਹੀ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਜਿਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹਥ ਪਾ ਲੈਣ, ਬਸ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਚੋਟੀ ਤੇ ਪੁਚਾ ਕੇ ਹੀ ਛਡਦੇ ਹਨ।

ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੂ ਸ਼ਾਮ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਨਰਾਇਣ ਜੀ ਮਿਸਰਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਵਰਮਾ ਆਦਿ ਤ੍ਰੈਵੇਂ ਸਜਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ਤੇ ਆਜਨਮ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬੂ ਜੀ ਤੇ ਮਿਸਰਾ ਜੀ ਚਲ ਵਸੇ ਹਨ ਪਰ ਵਰਮਾ ਜੀ ਅਜ ਵੀ ਉਸੇ ਧੁਨ ਨਾਲ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਗਿਆਨ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਹੈ, ਓਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਹੋਵੇ। ਪੰਡਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੈਦ, ਜੋ ਮੀਰ ਘਾਟ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਹਲਾ ਇਖਲਾਕ ਤੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਸਜਨ ਹਨ, ਨੇ ਦਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲਰਾਜ ਮੂਲਤਾਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਹਨ। ਜੋ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੇ ਸਨ।

ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ ਕਾਂਸ਼ੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਕੀਤੀ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਦਾ ਕਹਿਆਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਸਭਾ ਇੰਝ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਤਦ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਨਾਗਰੀ ਦੀਆਂ ਹਥਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਿਉਂਕ ਤੇ ਚੂਹੇ ਟਿਡੀਆਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਬਣ ਕੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਗ੍ਰਿਹ ਸੁਆਣੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੋਹਲੇ ਪਖ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਖਰਚ ਸਭ ਕੁਝ ਅਜੇਈਂ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਸਭਾ ਦਾ ਪੁਸਤਕਾਲਯਾ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਅਾਲਯਾ, ਕਲਾਭਵਨ, ਆਦਿ ਵੇਖ ਕੇ ਦਿਲ ਰਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਗਰੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰ ਕੇ ਖਰੀਦ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ, ਜਿਸ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਮਾਨ ਨਾਲ ਸਭਾ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਜਖੀਰਾ ਜਾਂ ਖਜਾਨਾ ਬਹੁਤ ਵਡਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਤ੍ਰੈ-ਚਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜੋ ਵੇਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ :—

- (1) ਪ੍ਰੇਮ ਪਚੀਸੀ, ਸ੍ਰੀ ਸੰਮ ਠਾਥ ਕ੍ਰਿਤ —ਲਿਪੀ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ।
- (2) ਸ੍ਰੀ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ। ਲਿਪੀ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ।
- (3) ਜਕੜੀਆ, ਸ੍ਰੀ ਵਾਜੀਦ, ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ—ਲਿਖਤ ਹਿੰਦੀ।
- (4) ਪੱਧਤੀ ਨਾਮਾ ਸ੍ਰੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਾ। ਮਿਲੀ ਜੁਲੀ ਬੋਲੀ, ਲਿਪੀ ਹਿੰਦੀ।

ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਤ੍ਰੈਵੇ-ਚਾਰੇ ਪੁਸਤਕ ਹੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਖਿੱਚ ਪਾਈ ਉਹ 'ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਾ ਪੱਧਤੀ ਨਾਮਾ' ਹੀ ਸੀ, ਅੱਜ ਦੂਜੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਇਕੱਲੇ ਪੱਧਤੀ ਨਾਮੇ ਦੀ ਝਾਤ ਪੁਆਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਆਈ। ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਕਿਥੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਲਤ ਮਲਤ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਦੀ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਈ ਉਹ ਛੱਡ ਦਿਤੇ ਗਏ ਨੇ, ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ। ਪੱਧਤੀ ਨਾਮੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਧੂਕੜੀ ਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਸ੍ਰੀ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਕੁਝ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਤੇ ਟਕਰ ਖਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ "ਅਥ ਸ੍ਰੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਾ ਪੱਧਤੀ ਨਾਮਾ ਲਿਖਅਤੇ" ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੱਧਤੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਕੋਸ਼ਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇੰਝ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਕੋਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਹੀ ਦਸਿਆ ਹੈ :

ਭੜਵੈ ਵ੍ਰਜੀ (ਪਛਤਿ) ਸਾਮ੍, ਰਾਵਗ, (ਸੁਧਾ 186) 12 ਪੱਥਿ, ਐਯੀ, 3. ਪਰਿਧਾਈ,

ਕਸ 4. ਪ੍ਰਕਿਰਾ ਪ੍ਰਕਰਣ, (ਪਾੜਭ ਸਭ ਸਹੁਰਾਯਕੀ) 656.

ਪੱਧਤੀ :—1. ਸੰ. ਪਛਿਤ ਸੰਗਯਾ-ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ।

2. ਰਾਹ-ਮਾਰਗ, “ਇਹ ਪਧਤਿ ਤੇ ਮਤ ਚੁਕਹਿ ਰੇ ਮਨ”

(ਸਵੈਯੇ ਮ: 5 ਕੋ)

3. ਰੀਤ, ਰਿਵਾਜ, ਰਸਮ

4. ਧਰਮ ਸੰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪੌਥੀ।

5. ਰਹੀਕਾ, ਢੰਗ (ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ 2227)

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਪੱਧਤਿ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਫੁਲ ਰੋਜਾਨਾ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਗਲਤ ਨਹੀਂ। ਪੱਧਤਿ ਨਾਮਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਗਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਜੋ ਭਾਵ ਆਏ ਹਨ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਹਨ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਨਹੀਂ “ਬਗੈਰ ਗੁਨਾਹ ਏਕ ਘੜੀ ਨਹੀਂ ਗੁਜਰੀ ਮੁਝ ਪਰ”

“ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈਂ ਫਿਰਾਂ” ਵਾਲੇ ਸਲੋਕ ਨਾਲ ਦੁਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਇਕ ਵਾਕ ਆਇਆ ਹੈ—“ਜਿਨਿ ਆਪਣਾ ਗੁਸਾ ਮਾਰਿਆ ਸੇ ਜਵਾਨ” ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਰਬ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ, ਬ੍ਰਹਮਚਰੀ, ਜੇਹੇ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ—“ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਲੋੜੀਏ ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦ।” ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ—ਫਲ ਦੇ ਵਟ ਵਗਾਇਆਂ ਅਵਗੁਣ ਕੀਤੇ ਗੁਣ ਕਰਦਾ। ਰੁਖ ਵੱਟੇ ਢੀਮਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਵਾਬ ਵਿਚ, ਫਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ, ਜਰਨ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਕੌੜੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਹਦੇ ਨੇ—“ਫ਼ਰੀਦ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰ ਗੁਸਾ ਮਨ ਨ ਹਚਾਇ।” ਪੱਧਤਿ ਦੀ ਤੁਕ ਵੀ ਇਹੋ ਆਂਹਦੀ ਹੈ—ਸੋਈ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਛੁਟਿਆ ਹੈ—ਬਾਣੀ ਵੀ ਇਸੇ ਗਲ ਦੀ ਸਾਖ ਭਰਦੀ ਹੈ—“ਦੇਹੀ ਰੋਗ ਨ ਲਗਈ ਪਲੈ ਸਭੁ ਕਿਛ ਪਾਇ”—ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਕਰ ਨੂੰ ਗਿਲਾ ਗੁਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ—“ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰ ਚਾਕਰੀ ਦਿਲ ਦੀ ਲਾਹ ਭਰਾਂਦ—” “ਜੇ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਦਰਗਾਹ ਮੈਂ ਇਤਬਾਰ ਚਾਹੇਂ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਕਾ ਗਿਲਾ ਜਬਾਨ ਪਰ ਨਾ ਲਿਆ।” ਇਹੋ ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ—“ਫ਼ਰੀਦ ਜੋ ਤੈਂ ਮਾਰਨ ਮੁਕੀਆਂ ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮ—” “ਦੇਸ ਤੋਂ ਪਰ ਆਰੇਘੇ..... ਤੋਂ ਤੂੰ ਉਸ ਆਗੇ ਦੀਨ ਹੋਇ —” “ਆਪਨੜੇ ਘਰਿ ਜਾਈਏ ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਦੇ ਦੁਸ—” ਦਾ ਆਦੇਸ ਵੀ

ਇਸ “ਦੀਨ ਹੋਏ” ਵਾਕ ਨਾਲ ਹੀ ਟਕਰ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ।—“ਏਕ ਆਪਣੀ ਫ਼ਕੀਰੀ ਜਾਹਰ ਨ ਕਰ—” ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਤ ਜੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ।—“ਹੋਨਿ ਨਜੀਕਿ ਖੁਦਾਇ ਭੇਤ ਨ ਕਿਸੈ ਦੇਨਿ” ਬੇਸ਼ਕ ਉਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਨਜੀਕਿ, ਨੇੜੇ, ਨਿਕਟ ਜਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਵਸਦੇ ਹੋਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੇਹਾ ਦੇਨਾ ਬਲਾ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ—“ਜਿਨਿ ਰਾਮ ਪਾਇਆ ਤਿਨਿ ਡੁਪਾਇਆ—” ਦੀ ਉਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਇਸ ਰਾਜ ਜਾਂ ਭੇਤ ਨੂੰ ਜਾਹਰ ਨਾ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਜਬਾਨ ਸਾਂਝੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । “ਵਾਰਸ ਸਾਹ ਨ ਭੇਤ ਸੰਦੂਕ ਖੁਲੇ ਭਾਂਵੇ ਜਾਨ ਦਾ ਜੰਦਰਾ ਟਟ ਜਾਇ” । ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕਿਹਾ ਹੈ—“ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਕਿਛੁ ਜਾਹਰ ਨ ਕਰ, ਜਿਸ ਤੇ ਜਬਾਨ ਮੁਖ ਬੰਦ ਰਾਖ—” ਕਿਉਂਕਿ “ਚਤੁਰਾਈ ਨ ਚਤੁਰਭੁਜ ਪਾਈਐ” ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ । ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪੱਧਤਿ ਹੈ—“ਮਨ ਚਾਹੀ ਕਰੈਗਾ ਆਗੈ ਦਰਗਾਹ ਮੈਂ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਹੋਇਗਾ । ਸੋ ਨਿਮਾਣਾ ਹੋਇ ਰਹਿਣਾ, ਨਿਰਦਾਵੈ ਰਹਿਣਾ —” ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ :—

“ਮਤਿ ਹੋਈ ਹੋਇ ਨਿਤਾਣਾ

ਤਾਣ ਹੋਏ ਹੋਇ ਨਿਤਾਣਾ”

“ਨਿਰ ਮਤਲਬ ਰਹੇ, ਜੋ ਆਪ ਆਵੈ ਤਿਸ ਪਰ ਸੁਕਰ ਕਰ ਜਮਾ ਕਰ ਨਾ ਰਾਖੇ । ਖੁਲਾਇ ਕਿ ਖਾਇ” । ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬੁਲ੍ਹਾ ਜੀ ਦੀ ਵੀ ਤੇ ਇਹੀ ਪਧਤਿ ਸੀ ਕਿ :

“ਇਕੜ ਵਜੇ ਦੁਕੜ ਲਗੇ ਤਪਦਾ ਰਹੇ ਚੁਲ੍ਹਾ ।

ਆਉਣ ਫ਼ਕੀਰ ਖਾ-ਖਾ ਜਾਵਨ ਰਾਜੀ ਹੋਵੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾ—”

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਗੇਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਫਰਮਾਏ ਨੇ :—

“ਅਦ ਹੋਏ ਆਪ ਵੰਡਾਏ

ਕੋਈ ਐਸਾ ਭਗਤ ਸਦਾਏ ॥”

ਆਪ ਕੋਲ ਅਣਹੋਂਦ ਜਾਂ ਬੁੜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਇ । ਨਾਮ ਦਾਨ ਇਸਨਾਨ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪਧਤਿ ਹੈ ।

“ਬੁਰਾ ਨ ਕਹਿ ਤਿਸ ਕੂੰ

ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨ ਚਾਹ ।

ਸਭ ਕੇ ਬੀਚ ਖਾਲਕ ਕੋ ਦੇਖ ॥”

ਇਸੇ ਗਲ ਨੂੰ ਜੇਰਾ ਤੇ ਧੀਰਜ ਦੇ ਸਮੂਟ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਪੰਚਮ ਪਾਠਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਕਿਹਾ ਕਹਾਇਆ ਹੈ ਕਿ :—

ਮਹਲਾ ੫ ॥

ਫਰੀਦਾ ਖਾਲੁਕ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ ।

ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋਂ ਆਖੀਐ ਜਾ ਤਿਸ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ ।

ਸ੍ਰੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪੁੰ ਵੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਹੈ :—

“ਇਕ ਫਿਕਾ ਨ ਗਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈਂ ਸਚਾ ਧਣੀ ।

ਹਿਆਉ ਨ ਕੇ ਹੀ ਨਾਹ ਮਾਣਕ ਸਭੁ ਅਮੋਲਵੇ ।”

“ਹਿਆਉ ਠਾਹੇ ਕਹੀ ਦਾ”

ਪੱਧਤਿ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ :—

“ਜੇ ਤੂੰ ਆਖਿਰ ਨੂੰ ਸਵਾਰਿਆ ਚਾਹੈ ਆਪ ਕੂੰ

ਤੋ ਬੜਾਈ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਬਾਹਰ ਕਰ ।”

ਇਸੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਇਹ ਪੰਕਤੀ ਹੈ ਕਿ :—

“ਆਪ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਹਿ,

ਮੈਂ ਮਿਲਿਆਂ ਸੁਖ ਹੋਇ ।”

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਵਾਰ ਲਓ ਤਦ ‘ਮੈਂ’ ਉਸ ‘ਭੇਦੀ’ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਓਗੇ । ਸਮਝੋ ?

ਪਿਛਲੀ ਗਤਿ ਨ ਜਾਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਜੀਉਂਦੇ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆਂ ਬਰਾਬਰ ਦਸਿਆ ਹੈ :—

“ਪਿਛਲ ਗਤਿ ਨ ਜਾਗਿਓ ਜੀਵਦੜੇ ਮੁਇਓਹ ।”

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਰਾਤ ਦੇ ਚਤੁਰੇ ਪਹਿਰ ਜਾਗਣ ਵਾਲੇ ਸੁਰਤ ਵੰਦਾ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੌਜ ਦੇ ਵੇਗ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸਮਾਦੀ ਨਜਾਰਾ ਤਕਦੇ ਹੋਏ—“ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਸਰ ਨਵੰਦੇ” ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਸੁਬਰ ਸੁਕਰ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਨ । ਸ੍ਰੀ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਧਤਿ ਨਾਮਾ ਵੀ ਤੂੰ ਪਹਿਰ ਸੋਣ ਦਾ ਹੀ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :—

“ਸੋਵਣਾ ਹੈ ਸੋਂ ਕਾਹੇ, ਤਿੰਨ ਪਹਿਰ,

ਦੁਨੀਆਂ ਕੰਮਾਂ ਮੈਂ ਦਿਲ ਬਾਂਧ ਰਾਖਿਆ ਹੈ ।

ਇਸ ਦੇ ਦਾ ਵਿਚ ਨਾ ਆਵੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਭਲਾ ਹੈ :...
ਕੁਛ ਹੋਸ਼ ਮੇ ਰਹਿ ।”

ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਸ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਪਿਆ ਵੇਖ ਰਿਸਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪੱਧਰਿਤ ਨਾਮਾ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਿਆ ਕਿ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਥੋਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ ? ਕੀ ਇਸ ਦੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਕਿਤੇ ਹੈ ? ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਅਦਿਰਲੀਆਂ ਮੋਹਤਬਿਰ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਫਰੀਦ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ । ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਉਪਲਭਧ ਹੋਇਆ ਓਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸਵੱਛ ਕਾਪੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਬੰਧੀ ਫਾਰਸੀ-ਉਰਦੂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਾਹਿੱਤ ਹੈ । ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਾਰੰਗਤ ਵਿਦਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਡਾਕਟਰ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੀਤਲ, ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਦਿ ਕੋਈ ਸਜਣ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਾ ਸਕਣ ? ਚੀਜ਼ ਅਛੂਤੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਹੈ । ਜਿਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

ਅਥ ਸ੍ਰੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪੱਧਤੀ ਨਾਮਾ ਲਿਖਅਤੇ

ਬਗੈਰ ਗੁਨਾਹ ਏਕ ਘੜੀ ਨਹੀਂ ਗੁਜਰੀ ।

ਮੁਝ ਪਰ ।

ਹਜ਼ੂਰਿ ਦਿਲ ਬੰਦਗੀ ਭੀ ਏਕ ਘੜੀ ਨਹੀਂ ਗੁਜਰੀ ।

ਯਾ ਨਿਸਚੈ ਜਾਨਿ ,

ਇਨ ਨਸਫ ਨੈ ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਰਾਹ ਮਾਰਿਆ ਹੈ ।

ਨਫਸ ਹੰਦ ਸਿਆਣਾ ਸੋਈ ।

ਜੇ ਹਰ ਹਵਾਲ ਸੁਕਰ ਹੈ ਕਰੇ ।

ਜਬ ਅਪਨੇ ਨਫਸ ਕਾ ਪਰਦਾ ਦੂਰ ਹੋਇਗਾ ।

ਜਿਨਿ ਆਪਣਾ ਗੁਸਾ ਮਾਰਿਆ ਸੇ ਜਵਾਨ ।

ਸੋਈ ਸੰਸਾਰ ਮੇਂ ਛੁਟਿਆ ਹੈ ।

ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਮੇਂ ਇਹ ਮਖ ਸੋਹੈ ।

ਜੋ ਇੰਦ੍ਰੀਆ ਕੇ ਪਿਛੇ ਬਹਕਿਆ ਫਿਰੇ ।

ਤਿਸਕੂ ਸਾਹਿਬ ਨ ਬਖਸੇਗਾ ।
 ਜਿਸ ਨੇ ਨਫਸ ਮਾਰ ਸਬਰ ਪਕੜਿਆ ।
 ਸਭ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਸੋਈ ।
 ਜਿਨ ਨਫਸ ਘੋੜਾ ਬਸ ਕੀਆ ।
 ਸੋ ਸਲਾਮਤੀ ਪਾਏ ਆਪ ਕੂੰ ।
 ਜੋ ਬਚਿਆ ਚਾਹੇ ਨਫਸ ਤੇ ।
 ਤੋ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਮੂੰਹ ਮੋੜੇ ।
 ਇਹ ਨਫਸ ਕੀ ਮੁਰਾਦ ।
 ਮੈਂ ਕਹੇਗਾ ਤੂੰ ਚਲੇਂਗਾ,
 ਤੇ ਤੇਰੇ ਤਾਂਈ ਖਰਾਬੀ ਮੇ ਡਾਲੇਗਾ ।
 ਇਸ ਤੇ ਇਹ ਹੋਇਗੀ ।
 ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਿ ਅੰਤ ਸੂੰ ਤਾਂਹਿ ਜਾਣ ।
 ਜਾਗੇ ਸੋਈ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੇ, ਗਏ ਹੈ ।
 ਢੋਸ ਤੈ ਪਰ ਅਰੋਪੇ ।
 ਜੋ ਤੇਰੇ ਤਾਂਈ ਜਾਨੇ ।
 ਤੇ ਤੂੰ ਉਸ ਆਗੇ ਦੀਨ ਹੋਇ ।
 ਜਾਂ ਜੋ-ਜੋ ਕਰ ।
 ਜੇ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਦਰਗਾਹ ਮੇਂ ਇਤਬਾਰ ਚਾਹੇਂ ।
 ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਕਾ ਗਿਲਾ ਅਪਨੀ ਜਬਾਨ ਪਰ ਨਾ ਲਿਆ ।
 ਛੂਟਣੇ ਕੀ ਮੁਖ ਬਾਤ, ਜਬਾਨ ਬੰਦ ਕਰ ।
 ਅਪਣੀਆਂ ਅਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਖੇਂਗਾ,
 ਜਿਸ ਦੀ ਜਬਾਨ ਗਲੇ ਵਿਦ ਬੰਦ ਹੈ ।
 ਸੋ ਆਦਮੀ ਅਜਾਬ ਸੂੰ ਛੁਟਿਆ ਹੈ ।
 ਜਿਕਰ ਮੇਂ ਰਹਿ, ਏਦੀਆ ਗਾਫਿਲ ਨਾ ਛੋਡ ।
 ਨਫਸ ਖੁਆਹਸ ਪਾਵ ਤਲੇ ਦੇਹ ।
 ਬੋੜਾ ਦੇਹ ਖਾਣਾ ।
 ਚਾਹ ਕੂੰ ਕੁਏ ਮੇ ਡਾਲ ।
 ਇੰਦਰੀ ਨਿਗ੍ਰਹ ਕਰ ਰਾਖੇ ।
 ਜੇ ਇੰਦਰੀ ਸੈਰ ਕਰੇਗੀ ?

ਤੋਂ ਗੁਨਾਹਾਂ ਪਰ ਕਲੋਲ ਕਰੇਗੀ ।

ਜਲ ਦਲ ਕਰ ਸਿਕਮ ਪੁਨ ਕਰੀਏ ਪਸੂ ਕੀ ਨਿਆਈਂ ।

ਘਣਾ ਖਾਣਾਂ ਦੇ ਨਾਂਹੀ ।

ਇਸ ਰੋਣੀ ਦੇਹ ਤਾਂਈ ।

ਸੋਢੇ ਸੋਚ ਕਰੀ ਚਹੇ ।

ਸੋਢਣਾ ਏਂ ਸੋਚ ਸੁ ਕਾਹੇ ।

ਤਿੰਨ ਪਹਿਰ ।

ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਮੇਂ ਦਿਲ ਬੰਧ ਰਾਖਿਆ ਹੈ ।

ਇਸ ਦੇ ਦਾ ਵਿਚ ਨਾ ਆਵੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਭਲਾ ਹੈ ।

ਕਿਸ ਬਾਸਤੇ ਨਿਕਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਮੇਂ ਦਿਲ ਥਾਧਤਾ ।

ਕੁਛ ਹੋਸ਼ ਮੇ ਰਹਿ ।

ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਕੀ ਸਵਾਰੋਗਾ, ਤੋਂ ਅੰਦਰਾ ਰੁਸਾਈ ਹੋਗੀ ।

ਜੇ ਤੂੰ ਆਖਿਰ ਨੂੰ ਸੇਵਾਰਿਆ ਚਾਹੇ ਆਪ ਕੂੰ ?

ਤੋਂ ਬੜਾਈ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਬਾਹਰ ਕਰ ?

ਬੜਾਈ ਦਾ ਜਾਮਾ ਹੰਢੇਗਾ ਨਹੀਂ ।

ਅਸਲੀਯਤ ਕੋ ਢੂੰਡ ?

ਇਬਾਦਤ ਕਰ ਔਰ ਸਾਦਾ ਰਖ ਅ ਪ ਕੂੰ ।

ਮਨ ਮੇ ਧੀਰਜ ਰਖ ।

ਟਹਿਲ ਕਰ ਫੁਕਰਾ ਕੀ

ਉਤਮ ਠੋਰ ਖਾਲੀ ਹਾਥ ।

ਹਰ ਦਮ ਡਰਦਾ ਰਹਿ ।

ਇੰਦ੍ਰੀ ਬਸ ਮੇ ਕਰ ਕੇ ਰਾਖ ।

ਜੇ ਜਹਾਨ ਮੇ ਖਾਣੇ ਪੀਣੇ ਮੇਂ ਪਿਆਰ ਕਰੇਗਾ ।

ਤੋਂ ਆਖਿਰ ਪਛਤਾਇਗਾ ।

ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ।

ਮਕਸੂਦ ਚਲਣਾ ।

ਆਖਿਰ ਬੇ ਉਮੀਦ ਹੋ ।

ਮਤਲਦ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ।

ਖਾਣਾਂ ਖੂਬ ਪਰ ਚਿਤ ਨ ਰਾਖ

ਸਭ ਸੁਖਾਂ ਤੇ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰਿਆ ਜਿਨ—

ਤਿਸ ਕੂੰ ਸੁਖ ਕਾ ਦਰਵਾਜਾ ਆਗੈ ਖੁਲਿਆ ਹੀ ਦੀਖੈਗਾ ।

ਏਕ ਬੜਾਈ ਤੇ ਸੈਕੜੇ ਨੁਕਸਾਨ ਹੈ ।

ਸਭ ਕੇ ਹੋੜ, ਹਸਤੇ, ਬੈਠ ਕੇ ਸੋਚ:—

ਚਿੰਤਾ, ਦਾਹਿ, ਗੁਸਾ, ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ

ਬੜਾਈ ਛੋੜੇ ਤੇ ਏਤਾ ਸੁਖ ਹੈ ।

ਬੇ-ਪ੍ਰਵਾਹੀ, ਬੇਫਿਕਰੀ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਖਿਆ

ਮਨ ਚਾਹੀ ਕਰੈਗਾ ਤੇ ਆਗੈ ਦਰਗਾਹ ਮੈ ਸਿਰ ਠੀਚਾ ਹੋਇਗਾ ।

ਸੋ ਨਿਮਾਣਾਂ ਹੋਇ ਰਹਿਣਾ, ਨਿਰਦਾਵੇ ਰਹਿਣਾ ।

ਨਿਰ ਮਤਲਬ ਰਹੈ । ਹਰ ਰੋਜ, ਜੋ ਆਪ ਆਵੇ

ਤਿਸ ਪਰ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰ ਜਮਾ ਕਰ ਨ ਰਾਖੈ । ਖੁਲਾਇ ਕੇ ਖਾਇ,

ਤਿੰਨ ਬਾਤ ਤੇ ਨਫਸ ਮਰੈ ।

ਖੰਜਰੇ, ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਦੇ ਸਮਸ਼ੇਰੇ ਜੂਝੇ

ਨੇਜੇ ਤਨਹਾਈਓ . . ਖਾਮੋਸ਼ ਖੰਜਰ, ਕੁਖ ਸਮਸ਼ੇਰ ਅਕਲ ਬਰਛੀ ।

ਜੋ ਦਮ ਅੱਲਹ ਤੇ ਨਿਆਰਾ, ਤਿਸ ਮੈਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਸਾਥੀ ਹੋਇ ਤੇਰਾ ।

ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਮੈਂ ਦੇਵ ਕੀ ਮਾਨਿੰਦ ਚਲੈ ਨਫਸ ਸ਼ੈਤਾਨ ਤੇਰਾ ਗਲਾ ਦਾਖੈਗਾ ।

ਤਿਸ ਨਾਲ ਆਸ-ਨਾਈ ਚਰੈਗਾ ਤੇ ਖਰਾਬ ਹੋਇਗਾ ।

ਏਕ ਆਪਣੀ ਫਕੀਰੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਹਰ ਨਾ ਕਰ ।

ਆਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਹਿਣ ਤੇ ਸੋਭਾ ਦੁਨੀਆਂ ਕੀ, ਫੱਕਰੀ ਮਿਟੈ ।

ਜਿਸ ਕੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਕੀ ਸਹੈ । ਤਿਸ ਤੇ ਕਾਦਰ ਖੁਸ਼ ਰਹੈ । . . .

ਤਨ ਸੰਵਾਰਨਾ ਕੁਛ ਮਰਦਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ? ਜਿਨ ਤਨ ਸੰਵਾਰਿਆ ਤਿਨ ਸਭ ਤੇ
ਰਹੇਜ਼ । ਇਹ ਸਬਰ ਕਰ ਤਨ ਮੈਂ ।

ਇਸ ਤੇ ਭਲੀ ਸੇਵਾ ਔਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ।

ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਤ ਕੀ ਖਾਹਸ਼ ਕੋਈ । ਦਿਖਾਵਾ ਬੁਰਾ ਤਿਸ ਦੇ ਦੂਰ ਰਹਿ ।

ਸੋ ਕੰਠ ਹੈ ਜੋ ਖਾਲਕ ਕੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰਾਉਣਾ ।

ਖਲਕ ਮੈਂ ਭਲਾ ਦਿਖਾਉਣਾ । ਖਲਕ ਮੈਂ ਬੜਾ ਕਰਾਉਣਾ ।

ਸੋ ਬੁਰਾ ਹੈ,

ਜਿਨ ਸੈਸਾਰ ਮੁਰਾਦ 'ਨ ਵੁੰਡੀ । ਖੁਸਹਾਲੀ ਤਿਆਗ ਮੈਂ ਹੈ । ਸੋ ਪੈਸਾ ਸ਼ੈਤਾਨ
ਕਾ ਹੈ । ਜਿਨ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਕਛੁ ਨਹੀਂ । ਛਿਪ ਰਿਹਾ ਸੋ ਮਰਦਾ ਹੈ... — ਦੋਇ

ਬਾਤ ਤੇ ਹਾਥ ਮੁਖ ਰਾਖ । ਨਫਸ ਉਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਰਾਖ । ਐ ਬਿਰਾਬਰ ਜੇ ਤੂੰ
ਕਾਦਰ ਕੂੰ ਚਾਹਨ ਬਾਲਾ ਹੈ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੂੰਹ ਨ ਖੋਲ ।

ਜੇ ਕੋਈ ਗਿਲਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਸੋ ਅਹਿਮਕ ਹੈ ।

ਤੂੰ ਮਰਨੇ ਕੀ ਸ਼ਬਰ ਰਾਖ । ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਮੁਖ ਚੁਪ ਵਲ ਮਰੇੜ ਕੇ ਰਾਖ ।

ਜੇ ਸਲਾਸੀ ਚਾਹੇਂ ਤੋਂ ਖਾਮੋਸ਼ ਰਹੁ ਖਲਕ ਮੇਂ,

ਜੈਸੇ ਕਣ ਛਿਪਾ ਹੈ, ਜਾ ਜਾਹਰ ਪੰਥਿ ਚੁਨ ਗਏ ।.....

ਸੋ ਮੁਰੀਦ ਕਿਸ ਕੋ ਤੂੰ ਬੁਰਾ ਕਹਿ ਰੇਸੇ ਦੇਤ ਮਰ ਜਾਤਾ ਹੈ ।

ਜਿਸ ਤੇ ਬੁਰਾ ਨ ਕਹੇ ਤਿਸ ਕੂੰ । ਕਿਸੇ ਕਾ ਦਿਲ ਨ ਢਾਹ,

ਸਭ ਕੇ ਬੀਚ ਖਾਲਕ ਕੋ ਦੇਖ ।

ਜੇ ਕੋਈ ਕਾਬੇ ਸਬੀਰੀ ਕਰੇ ਨਾ । ਤਿਸ ਕਾ ਸਭ ਲੁਟ ਜਾਤਾ ਹੈ ।

ਜਿਸ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਹਿਤਾ ਨਹੀਂ । ਢੰਕਾ ਹੋਇ ਜਾਤਾ ਹੈ ।

ਉਸ ਕਾ ਅਮਲ ਹੋਰਸ ਮੇਂ ਜਾਏ ਰਹੇ ਹੈ, ਉਸ ਕਾ ਦਿਲ ਛਾਹਲ ਹੋਇ ਰਹੇ ।

ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਕਿਛ ਜਾਹਰ ਨਾ ਕਰ । ਜਿਸ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨ ਮੁਖ ਬੰਦ ਕਰ ਰਾਖ ।

ਖਲਕ ਤੇਂ ਆਪ ਕੂੰ ਨਿਰਾਸ ਰਾਖ । ਖਾਲਕ ਕੀ ਤਰਫ ਮੁਖ ਮੋਰ ।

ਤੋਂ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਰੋਸ਼ਨਾਈ ਹੋਇਗੀ ।

ਇਤ ਸ੍ਰੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਾ ਪਧਤਿ ਨਾਮਾ ਸੰਪੂਰਣ ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੋਹਜ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਭਰਵੇਂ ਸੋਹਜ ਅਤੇ ਉਭਰਦੇ ਸਾਹਜ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਸੋਹਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਲਗਾਵਾਂਗੇ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੋਹਜ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਨਿਰਪ੍ਰਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੋਹਜ, ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕੌਮਲਤਾ ਦਾ ਸੋਹਜ, ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਦਾ ਸੋਹਜ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਸੋਹਜ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਅਣਮਿਣਵੇਂ ਸੋਹਜ ਦਾ ਕਾਰਣ ਕਈ ਵੇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਈ ਪਰਮੁਖ ਆਲੋਚਕ ਵੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਯੋਗ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਭੁੱਲੇਖਾ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁਕੇ ਜਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਭੁੱਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਪਹਿਲੀ ਗਲਤੀ ਜੋ ਕਈ ਆਲੋਚਕ ਇਸ ਸੋਹਜ ਨੂੰ ਮਾਣ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਗੀਤ ਆਤਮਕ ਸਮਝਣਾ। ਹਰ ਗੀਤ ਇਕ ਸੋਹਜ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਹਲਕੀ ਫੁਲਕੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹਰ ਸੋਹਜ ਭਰਪੂਰ ਕਵਿਤਾ ਗੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੋਹਜ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦੀ ਕੌਮਲਤਾ ਅਤੇ ਉੱਚਤਾ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡੂੰਘੀ ਨੀਝ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕ-ਸੁਰਤਾ, ਬੰਧੇਜ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਮਤਾ ਅਤੇ ਨਿਯਮ-ਬੱਧਤਾ ਕਈ ਵੇਰ ਭੁੱਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸੋਹਜ ਵਿਚ ਡੋਬ ਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਵਾਧੂ ਛਲਾਵਾ ਹੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬੇ ਅੰਤ ਵਿਚਾਰ

ਸਮਰੂਪਤਾ ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਦਾ ਸੋਹਜ ਜਿੱਥੇ ਤੀਖਣ, ਲੁਭਾਉਲਾ, ਭਾਵ-ਜਗਾਉ ਅਤੇ ਦਿਲ-ਹਿਲਾਉ ਹੈ ਉਥੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰਵਾਹ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੋਮਾ ਵੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਅਸਾਡੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ : —

1. ਫਰੀਦਾ ਭੂਮਿ ਰੰਗਾਵਲੀ ਮੰਝਿ ਵਸੂਲਾ ਬਾਗੁ ।
ਜੋ ਜਨ ਪੀਹਿ ਨਿਵਾਜਿਆ ਤਿਨੁ ਅੰਚ ਨਾ ਲਾਗੁ ॥
2. ਫਰੀਦਾ ਉਮਰ ਸੁਹਾਵਲੀ ਮੰਗਿ ਸੁਵੰਨਲੀ ਦੇਹ ।
ਵਿਰਲੇ ਕਦੀ ਪਾਈਅਨਿ ਜਿਨੁ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹ ॥
3. ਫਰੀਦਾ ਮੈਂ ਭੋਲਾਵਾ ਪਗ ਦਾ ਮਤੁ ਮੈਲੀ ਹੋ ਜਾਇ ।
ਗਹਿਲਾ ਰੂਹੁ ਨ ਜਾਣਈ ਸਿਰੁ ਭੀ ਮਿਟੀ ਖਾਇ ॥
4. ਫਰੀਦਾ ਗਰਬੁ ਜਿਨਾ ਵੱਡਿਆਈਆ ਧਨਿ ਜੋਖਨਿ ਆਗਾਹੁ ।
ਖਾਲੀ ਢਲੇ ਧਨੀ ਸਿਉ ਟਿਬੇ ਜਿਉ ਮੀਹਾਹੁ ॥

ਉਪਰਲੀਆਂ ਕੁਝਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਹੀ ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਤੋਟ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਖਮ, ਸਜੀਵ, ਹਕੀਕੀ ਅਤੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਭਕ ਲਹਿ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸ਼ਲੋਕ ਇਕ ਬੱਝਵੇਂ ਅਤੇ ਭਰਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲਾ ਇਹੀ ਗੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਵ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਉਚੱਤਮ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਖਲਾਰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸਾਡੀ ਇਹੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਬੌਧਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਵਕਤਾ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਮੇਲ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਅਤਿ ਉਤੱਮ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਂਹਦੀ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹੁਸਨ ਦੇ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਕੁਝ ਅਦਿਸ਼ਟ ਹੁਸਨ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦਾ 'ਭੂਮ ਰੰਗਾਵਲੀ' ਅਤੇ 'ਉਮਰ ਸੁਹਾਵਲੀ' ਆਦਿ ਬਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ 'ਚਿੱਤ ਖਟੋਲਾ ਬਾਣ ਦੁੱਖ ਬਿਰਹਿ ਹੰਡਾਵਣ ਲੇਵ' ਜੇਹੀਆਂ ਉਕਤੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਭਾਵਵਾਚਕ ਸੁਰਤੀ ਦੇ ਲਖਸ਼ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ। ਅਪਣੇ ਅੰਦਰਲੀ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ :

1. ਫਰੀਦਾ ਸਕਰ ਖੰਡ ਨਿਵਾਤ ਗੁਰੁ,
ਮਾਖਿਉਂ ਮਾਂਝਾ ਦੁਧ ।
ਸਭੇ ਵਸਤੂ ਮਿੱਠੀਆਂ,

ਰੱਬ ਨਾ ਪੁਜਿਨ ਕੁਧੁ ।

2. ਫਰੀਦਾ ਰੱਬ ਖਜੂਰੀ ਪਕੀਆ,
ਮਾਖਿਆ ਨਈ ਵਹੇਨਿ ।
ਜੋ ਜੋ ਵੇਏ ਡੀਹੜਾ,
ਸੋ ਉਮਰ ਹਥ ਪਵੇਨਿ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਹਲੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਾਹਣ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੈ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਹਕੀਕੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਰਹ ਨੂੰ ਸੋਹਰੂਣਾ ਬਣਾਉਣਾ । ਇਸ ਕਰਮ ਵਿਚ ਉਹ ਕੁਝ ਪਸਾਰੇ ਨੂੰ ਹੇਠ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਖ ਦਾ ਢੇਰ ਦਿਸਣ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ।

੨. ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ,
ਉਸਾਰੇਏ ਭੀ ਗਏ ।
ਕੁੜਾ ਸਉਦਾ ਕਰਿ ਗਏ,
ਗੋਰੀ ਆਇ ਪਏ ।

ਫਰੀਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜਾਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦਾ ਸੀ । ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਨਸਾਨੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਨੀਲਾਮੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਹੁਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਤੇ ਨਵਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਅਸਥਿਰਤਾ ਹੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਸੀ । ਸੋਮਨਾਥ ਦਾ ਮੰਦਰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਦਿਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਹੇਠ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇਤੂ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੇ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਗੁਲਾਮ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਬੇ-ਅੰਤ ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਵਸਾ ਲਈਆਂ ਸਨ । ਕੁਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਹਮਲੇ ਅਕਸਰ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਤੌਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥਿੜਕ ਗਈ ਸੀ । ਇਸ ਥਿੜਕਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਫ਼ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

1. ਫਰੀਦਾ ਰਾਤੀ ਵਡੀਆਂ ਧੁਖਿ ਧੁਖਿ ਉਠਨਿ ਪਾਸ ।
ਪ੍ਰਿਥੁ ਤਿਨਾ ਦਾ ਜੀਵਿਆ ਜਿਨਾ ਵਿਡਾਣੀ ਆਸ ॥
2. ਤਨ ਤਪੋ ਤਨੂਰ ਜਿਉਂ ਹਤ ਬਲੇਨਿ ।
ਪੈਰੀਂ ਥਕਾ ਸਿਰਿ ਜੁਲਾਂ ਜੋ ਮੂੰ ਪਿਰੀ ਮਿਲੇਨਿ ॥

3. ਅਜੁ ਨਾ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗ ਮੁੜੈ ਮੁੜ ਜਾਇ ॥

ਜਾਇ ਪੁਛੋਹ ਭੁਵਾਗਣੀ ਕੁਮ ਕਿਉਂ ਰੈਣੁ ਵਿਹਾਇ ॥

ਫਰੀਦ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਸੂਫੀ ਸੀ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਮ, ਮਿੱਠਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਘੁਲ ਮਿਲ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦਾਂ ਦਾ ਉਹ ਇੱਕ ਵਰਿੰਦਾ ਦਰਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੀ ਪਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਘੱਟ ਸਨੇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਪਿਆਰ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਫਰੀਦ ਵਿਚਲੇ ਇਸ ਕਰਨ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਕਲਾ ਸੁਹਜ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਚੇਤਨਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਹੇਠ — ਲਿਖੀਆਂ ਅਤਿ ਹੁਸੀਨ ਪੰਕਤੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਸ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵੰਗਾਰ, ਹਲੂਣਾ ਅਤੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਵੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਸਨੇਹ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ।

ਖ ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੇ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆ, ਤਿਨਾਂ ਨ ਮਾਰੇ ਘੱਮਿ।

ਆਪਨੜੇ ਘਰਿ ਜਾਈਐ, ਪੈਰ ਤਿਨਾਂ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ॥

ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਸਿਖਰ ਉੱਥੇ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮੌਤ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦਾ ਸਾਇਆ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਉੱਪਰ ਖੱਬੇ ਫਟਕਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਦਰਿਆ ਦਾ ਕਿਨਾਰਾ ਦਹਿ ਰਹਿਆ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪੀ ਬਿਰਛ ਇਸ ਉਪਰ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਸਾਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪਿਆ ਹੈ ਉਹ ਕੱਚਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਂਡਾ ਖੁਰ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਰੁੱਖੜਾ ਡਿਗ ਪਵੇਗਾ। ਤੇ ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਕੀ ਇਸ ਤੋਂ ਸੁਹਣਾ ਫਿਰ ਕਦੀ ਕੋਈ ਲਿਖੇਗਾ!

1. ਫਰੀਦਾ ਮਹਿਲ ਨਿਸ਼ਖਣ ਰਹਿ ਗਏ ਵਾਸਾ ਆਇਆ ਤਲਿ।

ਗੇਰਾ ਸੇ ਨਿਸਾਣੀਆਂ ਬਹਿਸਨਿ ਰੂਹਾਂ ਮਲਿ।

ਆਖੀਂ ਸੇਖਾ ਬੰਦਗੀ ਚਲਣ ਅਜੁ ਕਿ ਕਲਿ।

2. ਫਰੀਦਾ ਮਉਤੇ ਦਾ ਬੰਨਾ ਏਵੇ ਦਿਸੈ ਜਿਉਂ ਦਰੀਆਵੇਂ ਦਾਹਾ।

ਅਗੇ ਦੇਜਰ ਤਪਿਆ ਸੁਣੀਐ ਹੁਲ ਪਵੈ ਕਹਾਹਾ ॥

3. ਫਰੀਦਾ ਦਰਿਆਵੇ ਕੰਨੇ ਬਗੁਲਾ ਬੰਨਾ ਕੋਲ ਕਰੇ।

ਕੋਲ ਕਰੇਂਦੇ ਹੋਸੁ ਨੋ ਅਚਿਤੋਂ ਬਾਜ ਪਏ ॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਇਤਨੀ ਕੁਝ ਵਧੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪਕ-ਸੁਹਜ ਬੰਧਕ ਹਕੀਕਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸੁਜੀਵ ਭਾਸਦਾ ਹੋਇਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮਰਤਾ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋਏ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਨਿਰੋਆ ਅਤੇ ਅਰਖਕਾਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚਲੀ ਮਿਠਾਸ, ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਫਰੀਦ ਦੇ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਜੇਹੀ ਹੁਸੀਨ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਾਈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਨਿਜੀ ਤੋਂ ਅਨਿਜੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਕਲਿਆਣੀ ਵੀ ਸੀ।

ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮਿੱਠਤਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀ ਉਦਾਸੀ, ਤਰਸ, ਡਰ, ਹਮਦਰਦੀ, ਸਦ-ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਝੁੰਘਾਈ ਅਤੇ ਤੀਖਣ ਬੰਧਕਤਾ ਆਦਿ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਾਕੁਰ ਦਲੇਰੀ ਭਰਿਆ ਇਕ ਪਾਸੜ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਉਪਰਲੀਆਂ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਵਿਦਰੋਹ ਜਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੇਠਲੀਆਂ ਮਜ਼ਲੂਮ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਭੜਕਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ। ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਰਜਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੰਦੇਸ਼ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਦਾ ਭੇਦ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਨੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦਾ ਕਲਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਰਵ-ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਰੋਸ਼ਟ ਕਵੀ ਸਮਰਾਟ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਸੁਹਜ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਡੰਗ ਕੁਝ ਖੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ, ਸ਼ੈਲੀ, ਅਲੰਕਾਰ, ਭਾਵ-ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਬੰਧਕ ਸੰਕੇਤ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਅਜਬ ਛਬੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਦੀਆਂ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਜੇ ਤਕ ਅਸੀਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਮਾਣਦੇ ਆਏ ਹਾਂ। ਇਹੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਮੂਲ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਰੰਗ

ਨੀਲ ਗਗਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਬੱਦਲ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਬਣਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਬੱਦਲ ਇਕੋ ਰੁੱਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਲਪੇ ਚਿੱਤਰ ਵਾਂਗ ਜਾਂ ਫੇਰ ਕੁਝ ਕੁਝ ਕੁ ਦਿਸਾ-ਭ੍ਰਮ ਨਾਲ ਉਹ ਕਦੇ ਉਠ, ਘੋੜਾ, ਆਦਮੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਡੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਧਾਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਇਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਭਾਵੇਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕੋ ਹੈ, ਪਰ ਰਤਾ ਕੁ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਡਕਿਆਂ ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਤ-ਭਾਤ ਦੇ ਰੰਗ ਉਭਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ, ਭਾਤ-ਸੁਭਾਤੀ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਤਾ ਦਿਸੇਗੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਂਜ ਤਾਂ ਨੀਲ ਗਗਨ ਦੇ ਉਸ ਬੱਦਲ ਵਾਂਗ ਜਿਹੜਾ ਚਿਤਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਉਹੀ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਏਗਾ, ਪਰ ਏਥੇ ਮੈਂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਉਭਰੇ ਮੁਖ ਮੁਖ ਰੰਗਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਝਾਤ ਪਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਾਂਗੀ, ਤੇ ਉਹ ਰੰਗ ਹਨ :—ਭਗਤੀ, ਵੇਰਾਗ, ਪੁਨਰਜਨਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸ੍ਵੈ-ਅਭਿਮਾਨ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ, ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਵਰਤੋਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰ ਭੀ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਕਈ ਰੰਗ ਵਿਚ ਉਘੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਵੀ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਫੇਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਿਲਵੇਂ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭੀ ਸਜੀਲਾ, ਰੰਗੀਲਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਵੀ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

ਭਗਤੀ :—ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਚਹੁਆਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੀ ਰੱਬ ਦਾ ਸੱਚਾ ਭਗਤ ਅਖਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕੋ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ, ਕਿਸੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨਾ, ਰੱਬੀ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਬਿਰਹਾ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਾਫੀ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਚੌਥੀ ਗੱਲ, ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਲਈ

ਹੋਰਨਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਰੱਬ ਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਆਦਿ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਦਸੀ ਪਰ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਚੋਖੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬੰਦਸ਼ੀ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਭੁਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਪਾਖੰਦੀ ਨਹੀਂ ਲਾਈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ੈ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਇਸ ਦੇ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਉਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਰੱਬ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੋਰ ਸੂਫੀ ਆਦਿ, ਹਾਂ, ਫ਼ਰੀਦ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਵਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵਿਖਾਵੇ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਚੇ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਰੱਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਠਿਕਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰ ਵਢਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸਾੜ ਦੇਣ ਲਾਇਕ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨਖਾ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਜੇ ਉਸ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਖਣਾ ਰਖਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫੇਰ ਉਸ ਜਨਮ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ? ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਰੱਬ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰੇ ਤਾਂ ਹੀ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਕਮਲ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਖੁਦਾ ਦੀ ਇਸ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਮਸਤ ਬੰਦੇ ਦਾ ਜਦ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਤਿਆਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਸ਼ੈ ਵਿਚ ਉਸੇ ਇਕ ਰੱਬ ਦਾ ਨੂਰ ਨਸ਼ਰੀ ਆਉਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਬੰਦੇ (ਜੀਵ) ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਖੁਦਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਠੀਕ ਉਵੇਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, —

“ਲਾਲੀ ਮੇਰੇ ਲਾਲ ਕੀ ਜਿਤ ਦੇਖੁ ਤਿਤ ਲਾਲ।

ਲਾਲੀ ਦੇਖਣ ਮੈਂ ਚਲੀ ਮੈਂ ਭੀ ਹੋ ਗਈ ਲਾਲ।”

ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਆਪਣਿਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਆਪੁ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖੁ ਹੋਇ।

(ਫ਼ਰੀਦ) ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੋਇ ਰਹਿਆ ਸਭੁ ਜਗੁ ਰੇਰਾ ਹੋਇ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੰਨੀ ਗਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ‘ਮਾਇਆ’ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ‘ਦੁਨੀਆ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਜੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਦਿਲ ਪਰਚਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਫੇਰ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਬੰਦਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਪਰ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਤੇ ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਤਾਂ ਕੋਈ

ਕੰਮ ਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ :—

ਦਿਲ ਰਤਾ ਇਸ ਦੁਨੀ ਸਿਉ ਦੁਨੀ ਨ ਕਿਤੇ ਕੰਮਿ ।

ਮਿਸਲ ਡਕੀਰਾ ਗਾਖੜੀ ਸੁ ਪਾਈਐ ਪੂਰ ਕਰੰਮਿ ॥

ਵੇਰਾਗ :—ਵੇਰਾਗ ਦਾ ਖੇਤਰ ਫਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਫੀ ਲਮੇਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਨਿਤ ਮੰਨਣਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਮੌਹ ਤਿਆਗ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਕ ਵੇਰਾਗੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦਿਸਦਾ ਜਗਤ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਰੁਖ ਨਾਲ ਡੁਲਨਾ ਕਰ ਲਈਏ ਤਾਂ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਤੇ ਉਸ ਰੁਖ ਵਾਂਗ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਫਰੋਸਾ ਕਿ ਕਦੋਂ ਉਖੜ ਜਾਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਚੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਅਧਿਕ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰ ਸਕਦਾ, ਇਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਨ ਇਕ ਦਿਨ ਇਸ ਸਰੀਰ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਨੇ ਵੀ ਢੁਟਣਾ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ।

ਦਰਅਸਲ ਵੇਰਾਗ ਰੱਬ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਸ ਜੀਵ ਨੂੰ 'ਮੈਂ' ਦਾ ਗਿਆਨ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤਕ ਹੀ ਉਹ ਇਸ 'ਮੈਂ' ਤੇ 'ਮੇਰੀ' ਦੇ ਝੰਡੇ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਮੈਂ' ਤੇ 'ਮੇਰੀ' ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜੀਵ (ਮਨੁੱਖ) ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਆਪਣੇ 'ਮੈਂ' ਨੂੰ ਭੁਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ। ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸੇ ਰੱਬ ਦੇ ਨੂਰ ਦੀ ਇਕ ਕਿਰਣ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਰੱਬ ਦੇ ਨੂਰ ਉਸ ਕਿਰਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਜਾਂ ਸਤਗੁਰੂ ਦੀ ਛੂਹ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਚੰਗੇ ਸਤਗੁਰੂ ਦੀ ਇਕ ਛੋਹ ਜੀਵ ਨੂੰ ਵੇਰਾਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਇਉਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਵਹੈ ਕੰਧੀ ਕੇਰੇ ਹੇਤਿ ।

ਬੇੜੋ ਨੋ ਕਪਰ ਕਿਆ ਕਹੈ ਜੇ ਪਾਤਣ ਹਹੈ ਸੁਚੇਤਿ ॥

ਵੇਰਾਗ ਲਈ ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਲਾ ਇਹੋ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਤੇ ਜਾਨੋਂ ਇਕ ਬਾਗ ਵਾਂਗ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਜੀਵ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਰੁਖਾਂ ਦਾ ਪੰਛੀ ਹੈ ਜੋ ਐਵੇਂ ਭਰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਾਲ-ਰੂਪ ਰਖਵਾਲੇ ਨੇ ਇਸੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਭਰਮਾਂਦਿਆਂ ਰਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਆ ਵੜਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਫਟਪਟਾ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਜੀਵ-ਰੂਪ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਵਜਦੀ ਉਸ ਨੌਬਤ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚੰਗਾ ਹੈ ਜੋ ਵਜ ਵਜ ਕੇ ਇਹ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ

‘ਕਾਲ-ਰੂਪ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਾਲ ਰੂਪ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ’ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਇਸ ਝੂਠੇ ਤੇ ਬਠਾਉਣੀ ਮਨਮੋਹਣੇ ਬਾਗ ਵਿਚੋਂ ਉਭ ਜਾਵੇ :—

ਫਰੀਦਾ ਪੰਖ ਪਰਾਉਣੀ ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵਾ ਬਾਗੁ ।

ਨਉਬਤ ਵਜੀ ਸੁਖਹ ਸਿਉ ਚਲਣ ਕਾ ਕਰਿ ਸਾਜੁ ॥

ਇਹ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਹੁਤਾਂ ਵਾਂਝ ਬਾਲਪਣ, ਜੁਆਨੀ ਤੇ ਬੁਢੇਪਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਚੇਤੇ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਪਣ ਤੇ ਜੁਆਨੀ ਆ ਕੇ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਬੁਢੇਪਾ ਆ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਨਹੀਂ, ਭਾਵੇਂ ਸੈਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵੀ ਜੀਓਂਦਾ ਰਹੇ । ਇਸ ਲਈ ਜਦ ਇਹ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬੁਰੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫੇਰ ਇਸ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਏਨਾ ਮੋਹ ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵੇਰਾਗੀ ਬਣ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ :—

ਬਚਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫਰੀਦੁ ਕੰਬਣ ਲਗੀ ਚੇਹੁ ।

ਜੇ ਸੈਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਜੀਵਨਾ ਭੀ ਤਨੁ ਹੋਜੀ ਖੇਹੁ ॥

ਮੈਂ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਕਿ ਇਸ ਜੀਵ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਕੰਮ ਪੂਰੇ ਹੋਣੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ ਜਾਂ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ । ਉਹ ਤਾਂ ਇਸ ਸਰੀਰ-ਰੂਪੀ ਗੜ੍ਹ (ਕਿਲ੍ਹੇ) ਨੂੰ ਲੁਟੇਗੀ ਦੀ ਤੇ ਜਗਦੀਆਂ ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਬੁਝਾ ਜਾਏਗੀ ਫੇਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਉਸ ਸਾਂਚੇ ਮਾਲਕ ਵਲ ਧਿਆਨ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ । ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਉਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਦੁਹੁ ਦੀਵੀ ਬਲੀਦਿਆਂ ਮਲਕੁ ਬਹਿਠਾ ਆਇ ।

ਗਲੁ ਲੀਤਾ ਘਟੁ ਲੁਟਿਆ ਦੀਵੜੇ ਕਾਇਆ ਬੁਝਾਇ ॥

ਪਰਲੋਕਵਾਦ—ਇਸਲਾਮ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਪਰਲੋਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਮਤ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਬੇੜਾ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਰਤ ਦੇਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਜੀਵ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ, ਚੰਗਿਆਂ ਜਾਂ ਮੰਦਿਆਂ, ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਜਾਂ ਸੁਖ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਜੀਵ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜਨਮ ਵਿਚ ਫੁਰਤ ਲੈਵੇ ਜਾਂ ਕਈ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸਲਾਮ ਮਤ ਇਕੋ ਦਿਨ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਿਆਇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ

ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਧੰਨੇ ਜਾਂ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਰ ਲੈਵੇ ਪਰ ਪੈਰਬਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਸਾਰੇ ਗੁਨਾਹ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਯਾ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੁਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਗੋਝਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੋਹਣਾ, ਸੁੰਦਰ ਮਾਸ਼ੂਕ ਤੇ ਆਸ਼ਿਕ ਦੇ ਉਪਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਨਿਆਂਕਾਰਤਾ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਆਸ਼ਕ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਨਹੀਂ ਤੜਪਾਂਦਾ, ਤੜਪਣ ਚਿੰਦਾ, ਤੇ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹਵੇ ਕਿ ਆਸ਼ਕ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੱਚਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦਿਆਲੂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਐਵੇਂ ਹੀ ਆਸ਼ਕੀ ਦਾ ਦਮ ਭਰੇ ਤਾਂ ਫੇਰ ਉਹ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ (ਜੀਵ) ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਾਏ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਮੰਗਣ ਵਿਚ ਵਿੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਰੰਗ ਚੋਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਭਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

(ਫਰੀਦਾ) ਦਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਜਾਇਕੇ ਕਿਉ ਛਿਠੋ ਘੜਿਆਲੁ।

ਇਹ ਨਿਦੋਸਾ ਮਾਰੀਐ ਹਮ ਦੋਸਾ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲੁ।

ਕਿਉਂ ਜੋ ਫਰੀਦ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਾਏ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ ਇਸ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਜੋਂ ਰੱਬ ਨਰਾਜ਼ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਭਾਉਣ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਸਾਰ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹਨ, ਮਤਾਂ ਇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਾਈਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋਣਾ ਪਵੇ :—

ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹੀ ਗੁਣ ਤੇ ਕੰਮਝੇ ਵਿਸਾਰਿ।

ਮਤੁ ਸਹਮਿੰਦਾ ਬੀਵਹੀ ਸਾਈ ਦੇ ਦਰਬਾਰਿ॥

ਫਰੀਦ ਦਾ ਪਰਲੋਕਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇੰਨਾ ਗਹਿਰਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਧਨੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਹੋਵੇ ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹੋ ਜੇਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਤਿਆਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਥਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹੋ ਜੇਹੇ ਜੀਵ ਸੌਹ-ਮਾਇਆ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਆਪਣਾ ਆਪ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜੇ ਹੈ ਭੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਪਜਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਬੈਠਿਆਂ ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਹਉਮੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਘਾਸਿਉਂ ਪਰਤ ਕੇ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਸਚਾ ਪਰਲੋਕਵਾਦੀ ਰੱਬ ਨੂੰ ਹਰ ਕਿਤੇ

ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਜਾਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਤੇ ਸਕਲ ਜਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿਆ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਮੰਦਿਆਂ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇਹ ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜਾਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਇਹ ਅੰਞਾਂ ਨਹੀਂ ਗੁਆ ਦੇਣੀ, ਮਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਪਹਿਲਿਆਂ ਕਰਮਾਂ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਭੁਗਤਨ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਫੇਰ ਉਸੇ ਆਵਾਹਿਣ ਦੇ ਚਕਰ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਪਵੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸਿਮਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਜਮ ਦੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਪਾਣ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਚਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਤਿਨਾ ਮੁਖੁ ਤਰਾਵਨੈ ਜਿਨਾ ਵਿਸਾਰਿਉ ਨਾਉ ।

ਅੰਞੇ ਦੁਖੁ ਘਨੇਰਿਆ ਅਗੈ ਨਤ੍ਰੇਰ ਨ ਨਾਉ ॥

ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਆਏ ‘ਅਗੈ ਨਤ੍ਰੇਰ ਨ ਨਾਉ’ ਫਰੀਦ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਰਲੋਕਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਲੋਕਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਪਰਤੱਖ ਨਜ਼ਰੀਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਆਪਾ: —ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਰੰਗ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਥਾਂ ਥਾਂ ਪੂਰ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਉਂਜ ਜੋ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਮੂਰਤ ਕਹਿ ਲਈਏ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ:—

“ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਨ ਦੀ ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖੁ”

ਵਿਚ ਇਹ ਵੰਗ ਇੰਨਾਂ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ, ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਚਿਤਰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਣੇ ਪੈਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਸ ਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹੋਂਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਸੰਤੋਖ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਾ ਵੀ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਚੇ ਸਾਈਂ ਤਕ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੋਖ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹਰ ਭੋਖ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਤਾਂ ਨੀਯਤ ਸਾਫ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈ, ਉਂਜ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਤੇ ਤਿਲਕ ਛਾਪੇ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਸਜਾ ਲਈ ਜਾਵੇ ਪਰ ਇੰਜ ਤਾਂ ਕੋਈ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:—

ਕਾਇ ਪਟੋਲਾ ਪਾੜਹੀ ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰਾਇ।

(ਨਾਨਕ) ਘਰ ਹੀ ਬੈਠਿਆ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਜੇ ਨੀਯਤ ਰਾਸ ਕਰਾਇ ॥

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਰੰਗ ਪਹਿਲਾਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਦਿਖਾਵੇ ਨੂੰ ਭੰਡਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:—

ਪਾੜ ਪਟੋਲਾ ਧਜ ਕਰਿ ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਉ।

ਜਿਠੀ ਵੇਸੀ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਸੇਈ ਵੇਸੁ ਕਰੇਉ ॥

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜੇਹੇ ਸੂਖਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਚੰਗਾ ਤੇ ਉਚਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕੰਕਰ ਪੱਥਰ ਚੁਗ ਦੇ ਵੀ ਤੋ ਧਰਤੀ ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਪਿਆਰੇ ਦਾ ਪਾਸਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ ਅਤੇ ਸਮਝਦੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਹਉ ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿਨ ਪੰਧੀਆ ਜੰਗਲੁ ਜਿਨਾ ਵਾਸੁ।

ਕੋਕਰ ਚੁਗਨੁ ਥਲੁ ਵਸਨੁ ਰੱਖ ਨ ਛੋੜਨ ਪਾਸੁ ॥

ਇਕ ਗੱਲ, ਜਿਹੜੀ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹੈ 'ਆਪਾ'। ਸੰਤੋਖੀ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਇਕੋ ਸਦੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਚਾਰਥ ਕੁਝ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ ਉਹ ਤਾਂ ਉਸੇ ਰੱਬ ਦੀ ਬੇਦਗੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਚਿਤ ਨੂੰ ਖਟੋਲਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਦੇ ਦੁਖ ਨੂੰ ਬਾਣ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸਾਈ ਦੇ ਬਿਰਹਾ ਨੂੰ ਲੋਫ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ:—

(ਫਰੀਦਾ) ਚਿਤ ਖਟੋਲਾ ਵਾਲ ਦੁਖੁ, ਬਿਰਹੋ ਵਿਛਾਵਣੁ ਲੋਫੁ।

ਏਹੁ ਹਮਾਦਾ ਜੀਵਨ ਸਾਹਿਬ ਸਦੇ ਦੇਖੁ ॥

ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਨਾਹਾ ਭਰਿਆ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪਏ ਸਮਝਣ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਨਿਮੂਤਾ ਤੇ ਸਾਦਗੀ ਦੀ ਇਕ ਸੀਮਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ:—

ਕਾਲੇ ਸੈਂਡੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲਾ ਮੇਰਾ ਵੇਸੁ।

ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈਂ ਫਿਰਾ ਲੋਕ ਕਹੇ ਦਰਵੇਸੁ ॥

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ:— ਇਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਵਿਖੜਤਾ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਕਾਫੀ ਵੰਡ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਵਿਆ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ

ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰੇ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਇਕ ਸਰੇ ਅਲੰਚਕ ਵਾਂਗ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਢੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵਡੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪੇਟ ਪਾਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਲਮ ਲੈਣ ਤੇ ਮਰ ਜਾਣ ! ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਡੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜੀਉਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਸਮਾਜਕ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਸੂਝ ਤੇ ਅੱਖ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੀਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾ ਮਿਲੇ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਇਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਚਲਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਚਲਦਾ ਰਹੇਗਾ ਵੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਦੇ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਛੋਟੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਣੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਜੁਲਮ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਬੈਠਿਆ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਰਜਨਾਂ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਪੇਸ਼ਕ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਬਰਾਬਰੀ ਲਈ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਫੇਰ ਅਗਾਂਹ ਇਹ ਦਾ ਫਲ ਭੁਗਤਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਅੱਜ ਦਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਭਾਵੇਂ ਪਰਲੋਕਵਾਦ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਸ ਪਰਲੋਕਵਾਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦਿਆਂ ਵੀ ਇਸ ਕਾਣੀ-ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਖਲੂ ਕੇ ਲਲਕਾਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਨਵੀਨ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਤੇ ਸੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ:—

“ਇਕਨਾ ਆਟਾ ਅਗਲਾ ਇਕਨਾ ਨਾਹੀ ਲੈਣੁ”

ਦਾ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਿਥੇ ਕਤਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਥੇ ਸਮਾਜਕ ਬਰਾਬਰੀ ਲਈ ਵੀ ਇਕ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰੀ ਵੰਗਾਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਮੰਤਰ ਤੇ ਮਾੜੀਆਂ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਿਥੇ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਭੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਛਾਨੀ ਹੈ ਫੇਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਹ ਦੁਵੱਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਚੰਗੇ ਤੇ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਅਲੰਕਾਰ:—ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰ ਸੁਭੇ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਰਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁ ਭਾਂਤੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੇ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪਕ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜੇਹੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸੁਤੇ ਹੀ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਇਕੋ ਸੈਂ ਕੁਝ ਕੁ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਾਂਗੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਲੇਖ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਡਰ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ।

ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂੰ ਸੁਲਤਾਨ।

ਜਿਤੁ ਤਨੁ ਬਿਰਹ ਨ ਉਪਜੈ ਸੋ ਤਨੁ ਜਾਣ ਮਸਾਣੁ।

ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਲਕੀਰੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਯਮਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਦ ਵਿਚ ਬਿਰਹੋਂ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਕਹਿ ਕੇ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੀਜੇ ਪਦ ਵਿਚ ਨਿਖੇਧ ਹੋਣ ਵਜੋਂ ਵਿਨੋਕਤੀ ਤੇ ਚੌਥੇ ਪਦ ਵਿਚ ਤਨ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਮਸਾਣ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਹਿ ਤੇ ਉਤਪਰੇਤਸ਼ਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਕੋ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਚਾਰ ਭਾਂਤ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੰਗ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਹੈ।

ਰਤੀ ਰਤੁ ਨ ਨਿਕਲੇ ਜੇ ਤਨੁ ਚੀਰੇ ਕੋਇ।

ਜੋ ਤਨੁ ਰਤੇ ਰੱਬ ਸਿਉ ਤਿਨ ਤਨੁ ਰਚੁ ਨ ਹੋਇ॥

ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਯਮਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਵਹੈ ਕੰਧਿ ਕੋਰੇ ਹੇਤਿ॥

ਬੇੜੇ ਨੋ ਕਪਰ ਕਿਆ ਕਰੈ ਜੋ ਪਾਤਣ ਰਹੇ ਸੁਚੇਤਿ।

ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਭੇਦ ਪਰੰਪਰਿਤ ਰੂਪਕ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪ ਨਦੀ ਤੇ ਕਾਲ ਰੂਪ ਉਸੇ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ, ਨਾਮ ਰੂਪ ਬੇੜਾ, ਤੇ ਸੱਚਾ ਮਲਾਹ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਆਖ ਕੇ ਇਕ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ :—

ਚਿਤ ਖਟੋਲਾ ਵਾਣੁ ਦੁਖੁ ਬਿਰਹੋ ਵਿਛਾਵਣੁ ਲੇਵ।

ਏਹੁ ਹਾਰਾ ਜੀਵਨਾ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਦੇਖੁ॥

ਰੂਪਕਾਤਿਸ਼ਯੋਕਤੀ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ :—

ਨਾਤੀ ਧੋਤੀ ਸੰਭਰੀ ਸੁਤੀ ਆਇ ਨਚਿੰਦੁ॥

(ਫਰੀਦਾ) ਰਹੀ ਸੁ ਬੇੜੀ ਹਿੰਗ ਕੀ ਗਈ ਕਬੂਰੀ ਗੰਧੁ॥

ਹਿਸ ਵਿਚ ਹਿੰਗ ਦੀ ਬੇੜੀ ਲਈ ਅਭਿਮਾਨ ਜਾਂ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਅਤੇ ਕਬੂਰੀ (ਕਸਤੂਰੀ) ਦੀ
 ਚੰਧ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਉਂ ਦਾ ਆਰੋਪ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਿਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ
 ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਪਮਾਨ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਮੇਯ ਆਰੋਪ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ,
 ਇਸੇ ਲਈ ਇਥੇ ਰੂਪਕਾਤਿਸ਼ਯੋਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ।

ਹੇਸ਼ਾ ਦੇਖਿ ਤਰੰਦਿਆ ਬਗਾ ਆਇਆ ਚਾਉ।

ਫੁੱਥਿ ਮੁਏ ਬਗ ਬਪੁੜੇ ਸਿਰ ਤਲਿ ਉਪਰ ਪਾਉ॥

ਇਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਚੰਗੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਨ-ਸੁਫੰਨੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਉਪਮੇਸ਼, ਸਾਦਗੀ, ਰਸ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ
 ਅਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਵਖਰੇ ਲੇਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹਨ।

— — — —

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ। ਦੋ ਰਾਗਾਂ ਆਸਾ ਤੇ ਸੂਹੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ 4 ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਤੇ ਰਾਗਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਅੰਤਕਾ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 130 ਸਲੋਕ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਟੀਕਾ-ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਲੇ ਏਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰੇਗਾ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਕੇਵਲ 112 ਸਲੋਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 116 ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਜ ਛੇ ਪੰਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧ ਨਹੀਂ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਹੁਜਮ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀ ਧਾਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਰ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਕਈ ਹੋਰ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਭੇਦ ਦਖ਼ਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਕੱਟਰ ਸ਼ਰਧੀ ਸਨ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਪਰਚਾਰਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਗਲ-ਬਾਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ:-

ਬੇ ਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ ਇਹ ਨਾ ਭਲੀ ਰੀਤਿ।

ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨਾ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ।

ਉਨ੍ਹ ਫ਼ਰੀਦਾ ਉਜੂ ਸਾਜਿ ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜ਼ਾਰਿ।

ਜੇ ਸਿਰ ਸਾਈ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ।

ਇਹ ਸਿਧਾ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰਚਾਰ ਹੈ। ਹੁਰਾ ਗੋਰਾ ਮੱਲ ਕੇ ਬੈਠਣਗੀਆਂ ਆਦਿਕ, ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰਚਾਰ ਨਹੀਂ, ਇਸਲਾਮੀ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਪਰ ਦਿਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਕੋਈ ਅੜਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ?

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜੋ ਜੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਹ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੋ ਮਿਲੀ ਉਹ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਈ, ਮਹਿਜ਼ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅਕਸਰ ਵਧਾਉਣ ਜਾਂ

ਵਧੇਰੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਕਿ ਕੋਈ ਪਰਸਿੱਧ ਭਗਤ ਰਹਿ ਨਾ ਜਾਵੇ ।

ਜੇ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਕਾਨ੍ਹ, ਛੱਜੂ, ਖੀਲੂ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਆਦਿ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ । ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਰਸਿੱਧ ਭਗਤਣੀ ਕਰਕੇ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਪਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਉੱਤੇ ਖੇਡਦੇ ਸਨ ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਪਦਾ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਬੰਨੇ ਵਾਲੀ (ਭਾਈ ਬੰਨੇ ਦੀ) ਬੀੜ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਭਗਤਣੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਗਈ । ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਦਾ ਜਾਣ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਖੁਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਰੋਤਰਾਂ-ਪ੍ਰਣਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਹੋਰ ਕਈ ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਅਗੇ ਪਿੱਛੇ ਲਿਖੀਆਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, 'ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ' ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੋਥੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਪੰਡੇ ਮੋਖੇ ਸਿਖ ਨੂੰ ਸਿੰਘਲਾ ਦੀਪ ਭੇਜ ਕੇ ਮੰਗਵਾਈ ਸੀ । ਇਸ ਪੋਥੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹਾਨ ਮਸਲਾ ਸੀ । ਉਹ ਕਿਉਂ ?

ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ 'ਨਾ ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ' ਬੇ-ਮਹਜਬੋ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ-ਨੁਰ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੌਣ ਭਲੇ ਤੇ ਕੌਣ ਮੰਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਤਾਂ :

“ਸਭਨਾ ਘਟਾਂ ਵਿਚ ਸਹੁ ਵਸੈ ਸਹੁ ਬਿਨ ਘਟ ਨਾ ਕੋਟੇ ।” ✓

ਬੰਦੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਾਤਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜੇਤ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉਤਮ ਜਨਮ ਸੁ ਮਾਣਸ ਦੇਹੀ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਉਤਮ ਸੀ । ਜਿਸਨੂੰ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਮਾਣਸ ਤੋਂ ਹੇਠਤਾ ਬਣ-ਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਸੀ ।

ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਰਚੀ । ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ

ਦੀ ਹੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਿਆ ਗ੍ਰੰਥ ਅਜ ਕਲ ਦੇ ਬਣੇ ਕਈ ਕੱਟਰ ਗੁਰਮਤੀਆਂ ਲਈ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੁੰਦਾ ? ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਮਤ ਸੀ ? ਜੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਪੁਰਬ ਛੱਦੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਮਾਣ ਬਨਾਉਣ ਤੋਂ ਹੀ ਮਹਿਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਯਕੀਨਨ ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਕਰਦੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤ ਤਾਂ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਸੀ :

“ਸਭੈ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਸਾਦਾਇਨ ਕੋਇ ਨਾ ਦਿਸੈ ਬਾਹਰਾ ਜੀਓ ।”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਭਗਤੀ ਕਰਕੇ ਉਧਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚੰਗਾ ਬਣਨ ਲਈ ਅਮਲਾਂ ਜਾਂ ਕਰਮ ਖੇਤਰ, ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹਬ ਜਾਂ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤਕ ਮਹਿਦੂਰ ਨਹੀਂ :

ਗੁਰਮੁਖ ਨਾਮ ਜਪਹਿ ਉਬਰਹਿ ਕਲਮਹਿ ਘਟ ਘਟ ਨਾਨਕ ਮਾਝਾ ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਉਧਾਰ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਜਿਹੜੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ‘ਖਹਿ ਖਹਿ ਮਰਦ’ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵੰਡ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਕੁਰਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੁਆਲੇ ਲਿਪਟੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸੀ। ਤੇ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਟੀਆਂ ਜਾਣ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਕਿਹੜਾ ਹੋਵੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਕੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੰਦਾਂ ਕੱਟਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਤੇ ਝਗੜੇ ਕਰਨ ਦਾ :

ਜਗਤ ਜਲੰਦਾ ਰਾਖਲੈ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰ ।

ਜਿਤ ਦੁਆਰੇ ਉਭਰੈ ਤਿਥੈ ਲੋਹੁ ਉਥਾਰ ॥

ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਰਹੁ-ਰੀਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਮਨੁੱਖੀ ਉਧਾਰ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚਲ ਰਿਹਾ ਤੇ ਸੰਗੀਆਂ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਟੋਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਰੀਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹਬ ਜਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀਆਂ ਹੋਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਨੀਆਂ ਸੰਦੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੰਨਦੇ। ਜੇ ਗੱਲ ਨਿਰੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤਕ ਹੋ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਸਤਿਗੁਰੂਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸੀ। ਐਸੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸਭ ਲਈ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸਾਂਝੀ ਜਿਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਮਤ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਵਧੇਰੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਸੰਤ ਭਗਤ ਹੋ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ

ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਕਾਰਣ ਗੁਰਮਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ, ਠਾਕਰ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵੀ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਵਨਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਲ ਪਰੇਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਈ ਪੂਰਵ ਕਾਲੀ ਤੇ ਕਈ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹੋਣਾ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰਚਾਰ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੋਕ ਟੋਕ ਦੇ, ਜਦੋਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹਨ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦੇਣੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦਾ ਵੱਡੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ।

ਅਵਤਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਠਾਕਰ ਪੂਜਾ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਵਧੇਰੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਜਿਸ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਰੋਹ ਸਨ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹਿੰਦੂ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸੀ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਤਾਂ ਜੀ ਨਮਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦੇਣੀ, ਪਰ ਇਸ ਬਿਨਾਂ ਕੀ ਉਹ ਸਾਂਝਾ ਗ੍ਰੰਥ ਰਹ ਲੈਂਦੇ ? ਨਹੀਂ, ਤੇ ਇਹ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਚੌੜੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਦਕਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ।

‘ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰ ਐਸਾ ਜਾਣੀਐ ਜੋ ਸਭ ਸੈ ਲਏ ਮਿਲਾਏ ਜੀਓ।’ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਵੀ ਕਿ ਭਗਤੀ ਲਈ ਚੰਗਾ ਬਣਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਮਤ ਦੇ ਰਾਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ।

(3)

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਚੜ੍ਹੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿੱਧਾ ਉਤਰ ਓਹੋ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਚੜ੍ਹਾਈ। ਪਰ ਇਸ ਉਤਰ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਉਤਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅਤੇ ਮੁਆਦਲੀ ਬਹਿਸ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦਾ ਮਿਲਣਾ,

ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਅਤੇ ਅਮਰਦਾਸ ਤੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਕਫ਼ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਵਿਆਖਿਆਮਈ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ। ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ 'ਬੇੜਾ ਬੰਧ ਨਾ ਸਕਿਓ ਬੰਧਨ ਕੀ ਬੇਲਾ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਉਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ 'ਜਪ ਤਪ ਕਾ ਬੰਧ ਬੇਲੜਾ' ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਉਤਰ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਉਚਾਰਿਆ ਸ਼ਬਦ ਜਿਥੇ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਪਾਸ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੀ, ਉਥੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵੀ ਗੋਬਿੰਦ ਵਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈਆਂ ਆਦਿ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਚਿਹਿ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ ?

ਸ਼ੇਖ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸਹੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਵੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕ ਸਨ ਅਤੇ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਇਹੋ ਕੁਝ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਉਚਾਰਿਆ ਸ਼ਬਦ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ? ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਉਚਾਰਿਆ ਸ਼ਬਦ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ?

'ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕੇ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ', ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕ ਕਿਸੇ ਵਖਰੀ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਹੋਣਗੇ। ਫੇਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਰਾਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੋਵਾਂ ਆਦਿ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਗੋਬਿੰਦਵਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਜੋ ਹੁਣ ਦੇ ਪੋਥੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ, ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਚਾਰ ਸਨ, ਜੋ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂਤ ਕੁਝ ਜਾਣ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਜੇ ਸਮਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਸੇ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਸਮਝਿਆ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਗੋਬਿੰਦਵਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਆਦਿ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ

ਇਹੋ ਹੀ ਜਤਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲੀ ਹੋਈ ਮਾਝੇ ਤਕ ਨਾ ਪੁਜਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ (ਫਲਸਫਾ) ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਖੂਬੀਆਂ ਕਾਰਣ ਇਹ ਬਾਣੀ ਅਜ ਜਿਸ ਉਚੀ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਚਰਚਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਉਕੀਆਂ ਹੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਧਰੁ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਇਹ ਬਾਣੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਅੱਜ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਕਿਸੇ ਉਸ ਪੀੜ ਫਕੀਰ ਜਿਹੀ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਸ ਦੇ ਮਜ਼ਹਬ ਉਤੇ ਚੂਰਮੇ ਵੰਡ ਕੇ ਲੋਕ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਹੈ ਤੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣੀਕ ਨਮੂਨਾ। ਹੁਣ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨ ਵਾਲਾ, ਬੁੱਢੇ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਯਾਦਾਂ ਸਮੇਂਦੀ ਖੈਠਾ ਮਿੱਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਸੁਆਦ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਰਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਬਾਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਦਿਸ਼ਾ 'ਅੱਲਾ ਦੀ ਕਰ ਬੇਦਗੀ' ਹੈ। ਉਹ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਦਾ ਆਸ਼ਕ ਸੀ। ਖੁਦਾ ਦੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲੀ ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਮੁਹੱਬਤ ਆਖਦਾ ਸੀ 'ਜਿੰਨ ਮਨ ਹੋਰ ਮੁਖ ਹੋਰ' ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਵੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢੇ ਕੱਢੇ ਹੋਏ ਆਖਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਇਸ ਮਾਨਸ ਜਨਮ ਨੂੰ ਦੁਰਲੱਭ ਤੇ ਪਦਾ ਦੇ ਮੇਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਵਜੀਲਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਘੜੀ ਪਲ ਖੁਦਾ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਉਹ ਮੌਤ ਦੇ ਇਤਨੇ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਬੇਦਗੀ ਬਿਨਾਂ ਅਗਲੇ ਵੱਜ਼ਖ ਦਾ ਉਹ ਜਹੰਨਵੀ ਤਸ-ਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੈਫ਼ ਨਾਲ ਕੰਗੜੀ ਹੋਈ ਆਤਮਾ ਬਦੇ ਬਦੀ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਲ ਨੂੰ ਉਲਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ.....

‘ਵਿਧਣ ਖੂਹੀ ਮੁੰਧ ਅਕੈਲੀ’

.....

ਖੰਨਿਉ ਤਿਖੀ ਬਹੁਤੁ ਪਈਨੀ

ਲੋਕ-ਗਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਆਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪੱਥਰ-ਜਿਹੜਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਗਾਵਾਂ ਦੀ ਕੰਨੀ ਫੜ ਕੇ ਨਾਲ ਟੁਰਨ ਤੋਂ ਹਿਚਕਚਾਏ। ਕਈ ਥਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਰੂਪਕ ਚਿਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹੱਡਾਂ ਨੂੰ ਕੜਕਾਦੀ, ਤੇ ਸਭ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਭੰਨ ਕੇ ਆ ਰਹੀ ਮੌਤ ਦੇ

ਅਜਿਹੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ 'ਧੋਰ ਦੀ ਜੈ ਬੰਦਗੀ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਸੁਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਫਰੀਦ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਬੋਲਣ-ਹਾਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਪਾਠਕਾਂ ਤੋਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਹੁੰਘਾਰੇ ਭਰਾਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਹਨੀ ਜਾਪੀ ਤਪੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਪੱਸਿਆ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਫਕੀਰੀ ਕੱਦ ਉਚਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਜਪ ਤਪ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਦੀ ਅਮਲੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ—

... . ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿੰਨਾ ਪੰਖੀਆਂ ਜੋਗਲੁ ਜਿੰਨਾ ਵਾਸੁ।

ਕੰਕਰ ਦੁਗਣਿ ਬਲੁ ਵਸਣ ਰਬੁ ਨਾ ਛੋਡਨ ਪਾਸੁ।

ਤਨੁ ਤਪੈ ਤਨੁਰ ਜਿਉਂ ਬਾਲਣ ਹੋਡ ਨਾ ਬਲੰਨਿ।

ਪੈਰੀ ਬਕਾ ਮਿਰ ਜਲਾਂ ਜੇ ਮੂੰ ਪਿਰੀ ਮਿਲੰਨਿ।

ਜਾਂ

ਬੀਓ ਪਵਾਈ ਦਭੁ ਜੇ ਸਾਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ।

ਹੋਟੀ ਮੋਰੀ ਕਾਠ ਕੀ ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖ।

ਜਿੰਨਾ ਖਾਧੀ ਚੋਖੜੀ ਘਣੇ ਸਹਿਣਗੇ ਦੁਖ।

.....ਗਾਖੜੀ ਦਰਵੇਸੀ ਦੇ ਚਿੱਤ੍ਰ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਝੱਲੇ ਕਸਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਕੇ ਸਰਧਾ ਦੀ ਸਤਹ ਉਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਸਰਧਾ ਪ੍ਰੰਦਲੀ ਹੀ ਰਹੇ ਪਰ ਫਰੀਦ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਪਿਆਰ ਜਾਗ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਅਮਲੀ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਵੀਆਂ ਨਕੋਰ ਸੂਰਾਂ ਵਿਚ ਟੁਣਕਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਤੇ ਉਪਰੀ ਜਿਹੀ ਝਾਤ ਮਾਰਿਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਮ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਹੋਰਨਾਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਵਧ ਨਿਖੜਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਦਾੜੀ ਮੁਛਾਂ ਪਾਲਦੇ ਸਨ, ਲੱਜਾਂ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦੇ ਡੋਲ ਜਾਂ ਬੋਕੇ ਕਵਦੇ ਸਨ, ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਹੜ ਆਉਂਦੇ ਸਨ

ਜਿਹੜੇ ਕੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਹਿਣਾ ਵਿਚ ਹੜਾ ਲੈ ਲਿਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਪੰਛੀਆਂ ਤੇ ਛੋਟੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਲੇ ਫਾਹੀਵਾਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਚੋਟੀਆਂ ਲਈ ਭਖਦੇ ਤੰਦੂਰ, ਤਿਲਾਂ ਦੇ ਖੁੱਕ ਭਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ । ਸ਼ੱਕਰਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਸਨ, ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਖੰਡ ਮਿਸਰੀ ਮਾਖਿਓ ਤੇ ਮਾਝੇ ਦੁੱਧ ਦੇ ਰਸੀਏ ਸਨ । ਬਜ਼ੁਰ ਦੀਆਂ ਦਾਖਾਂ ਵੀ ਖੁਬ ਖਾਂਦੇ ਸਨ । ਇਕ ਪਾਸੇ ਫਪਰ-ਵਾਸੀ ਹਨ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਉਸਰਦੇ ਹਨ । ਸਿਰਾਂ ਉਤੇ ਪੱਗਾਂ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਖਜ਼ੂਰਾਂ ਤੇ ਮਾਖਿਓ ਖਾਂਦੇ ਹਨ । ਗ਼ਰੀਬ ਕੰਬਲੀ ਤੇ ਖਿੱਬਾ ਗੋਦੜੀ, ਉਹ ਵੀ ਟਾਕੀਆਂ ਲਾ ਲਾ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ, ਅਮੀਰ ਲੋਫ ਤੇ ਪੱਟ । ਉਸ ਦੇ ਵੇਲੇ ਮਜਾਣਾ ਵਿਚ ਮੁਰਦੇ ਫੁਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਗੋਰਾਂ ਵਿਚ ਦਬੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਸੀ ਵਿਚ ਕਰਤੱਵ ਨਾਲ ਚੀਰਿਆ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਕਜਲੇ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਹੇਥਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਪਤੀ ਦੇ ਮੇਲ ਲਈ ਸੋਹਣੇ ਕਪੜੇ ਤੇ ਕਸਤੂਰੀ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਵਰਤਦੀਆਂ ਸਨ । ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਕੰਤ ਨਾਲ ਨਾ ਸੋਣ ਤੋਂ 'ਅੰਗ ਮੁੜੇ ਮੁੜ ਜਾਏ' ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਵਾਪਰ ਜਾਣ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ । ਕਪਾਹ, ਤਿਲ, ਕਮਾਦ ਤੇ ਕਾਗਜ ਦੀ ਉਪਜ ਸੀ । ਦਰਿਆਵਾਂ ਉਤੇ ਪਾਤਣੀ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰ ਲੰਘਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਫਕੀਰ ਕੰਧਿਆਂ ਉਤੇ ਮੁਸੱਲਾ ਤੇ ਗਲ ਵਿਚ ਸੂਫ ਰਖਦੇ ਸਨ । ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਘੜਿਆਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਡੱਗੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਘੜੀ ਘੜੀ ਤੇ ਪਹਿਰਾਂ ਪਿਛੋਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਫੇਰ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਕਦਮਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਲੋਕ ਵਾਣ ਵੱਟਦੇ ਸਨ, ਲੁਹਾਰ ਲਕੜਾਂ ਵੱਚ ਕੇ ਕੋਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਬੇਸ਼ਕ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਛਤਰ ਝੁਲਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਦਮਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਗੇ ਅਗੇ ਭੇਰੀਆਂ ਵਜਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਅਖੀਰ ਨੂੰ ਚਾਰ ਜਣਿਆਂ ਦੇ ਕੰਧੇ ਤੇ ਜਲੂਸ ਠਿਕਲਣ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਪਰਾਏ ਬਾਰ ਬੈਠਣ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਚੰਗੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ (ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਵੇਰ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਐਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਰੁਤਬੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ- ਇਹ ਮਾਖਿਓ ਦੀ ਵਹਿੰਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪਕ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਮਾਖਿਓ ਦੀ ਨਦੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਪੱਕੀਆਂ ਖਜ਼ੂਰਾਂ ਤੇ 'ਮਾਖਿਓ ਮਾਝਾ ਦੁੱਧ' ਹੈ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ

1.

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਵੀ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪਰਮੁਖ ਕਵੀ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਚਰਪਟ ਤੇ ਗੋਰਖ ਆਦਿ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ। ਪਰ ਇਕ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਿੰਦੀ ਪਰਮਾਣੀਕ ਨਹੀਂ ਦੂਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਰਲ ਗੱਭ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਠੇਠਤਾ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦਾ ਕਮਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਅਸਥਿਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੀ ਬੋਲੀ ਠੇਠਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹ ਸ਼ੰਕਾ ਉਠ ਖਲੋਤੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਲੋਕ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਹੀਜ ਅਰਥਾਤ ਪਹਿਲੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡਾ. ਲਾਜਵੰਤੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨ ਸ਼ੇਖ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ, ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਸਿਆ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਕਿਸੇ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਤੇ ਅਧਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਵਿਰੁਧ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦਲੀਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਾਉਂ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਗਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜ਼ਰੂਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰ ਦੇਂਦੇ। ਦੂਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ

ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:—

ਫਰੀਦ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ' ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖੁ ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ ਘਣੇ ਸਹਿਣਗੇ ਦੁਖੁ ।

ਹੁਣ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਠੋਸ ਗਵਾਹੀ ਵੀ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗਵਾਹੀ ਇਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੁਸਤਕ, ਸੀਅਰੁਲ ਅੋਲੀਆ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਇਕਾਨਵੇਂ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਦੋ ਸਲੋਕ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਗਏ।

2.

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ:—

(1) ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ।

(2) ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿੱਚ ।

(3) 112 ਸਲੋਕ ।

ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ।

3.

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਆਪ ਸੂਫੀ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਰਫੀ ਸੰਤ ਵਧੇਰੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀਮਤ ਤੋਂ ਉਲਟ ਆਪ ਸ਼ਰਾ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਕਟਰ-ਪੰਥੀ ਵੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:—

“ਫਰੀਦਾ ਬੇਨਿਵਾਜਾ ਕਤਿਆ ਇਹ ਨਾ ਭਲੀ ਚੀਤਿ

ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨਾ ਆਇਐ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ

ਉਨ੍ਹ ਫ਼ਰੀਦਾ ਉਜ੍ਹ ਸਾਜਿ ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰਿ ।

ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਈਂ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਮਿਰਿ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ।

ਤੋਂ ਉਹ ਇੱਕ ਕਟਰ-ਪੰਥੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਲੀ ਮਸਤੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰੱਬ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਗੋਂ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਹਿਮ ਦਾ ਰੰਗ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਆਪ ਰੱਬ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਲਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੋਜ਼ਖ ਦੀ ਅੱਗ ਹੈ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਮਉਰੈ ਦਾ ਬੰਨਾ ਏਵੈ ਦਿਸੈ ਜਿਉਂ ਦਰਿਆਵੈ ਢਾਹ

ਅਗੈ ਦੋਜ਼ਖ ਤਪਿਆ ਹੁਸੁਣੀਐ ਲ ਪਵੈ ਕਾਹਾਹਾ

ਫੇਰ ਵੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਰੱਬ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ, ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ, ਸਬਰ ਸ਼ੁਕਰ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਮੁਰਾਜ਼ਦ ਦੀ ਟੇਕ, ਆਪੋ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਰੱਬ ਦੀ ਰੱਜਾ ਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਹਨ, ਜੋ ਆਪ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਫ਼ਕੀਰ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ:—

1. ਰੱਬ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ:—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਪਾਤਿ ਪਟੋਲਾ ਧਜ ਕਰੀ ਕੰਬਲਤੀ ਪਹਿਰੇਉ ।

ਜਿਨੀ ਵੇਸੀ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਸੇਈ ਵੇਸ ਕਰੇਉ ।

ਅਜੁ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ ।

ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ ਰੁਮ ਕਿਉ ਹੋਇ ਵਿਹਾਇ ।

2. ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ:—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਪਿਥੜਿ ਮੇਖਾ ਅਗਲੀਆ ਜਿੰਦੁ ਨ ਕਾਈ ਸੇਖ ।

ਵਾਰੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਚਲੇ ਮਸਾਇਖ ਸੇਖ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਗ਼ਰ ਨਿਮਾਣੀ ਸਫ਼ ਕਰੇ ਨਿਘਰਿਆ ਘਰਿ ਆਉ

ਸਰਪਰ ਮੈਥੇ ਆਵਣਾ ਮਰਣਹੁ ਨ ਡਰਿਆਹੁ ।

3. ਸਬਰ ਸ਼ੁਕਰ:—

ਸਬਰ ਅੰਦਰਿ ਸਾਬਰੀ ਤਨੁ ਏਵੈ ਜਾਲੇਨਿ ।

ਹੋਨਿ ਨਜੀਕਿ ਖੁਦਾਇ ਦ ਭੇਤੁ ਨ ਕਿਸੈ ਦੇਨਿ ।

4. ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ:—

ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾਡੀਆ ਏਤ ਨ ਲਾਏ ਚਿਤੁ
ਮਿਟੀ ਪਈ ਅਤੋਲਵੀ ਕੋਈ ਨ ਹੋਸੀ ਮਿਤੁ ।

5. ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਟੇਕ:—

ਖੜਾ ਪੁਕਾਰੇ ਪਾਤਣੀ ਬੇੜਾ ਕਪਰ ਵਾਤਿ ।
ਜੇ ਜਨ ਪੀਰ ਨਿਵਾਜਿਆ ਰਿਨ੍ਹਾ ਅੰਚ ਨਾ ਲਾਗ ।
ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ ਝੂਠੁ ਨਾ ਬੋਲੀਐ ।
ਜੋ ਗੁਰੁ ਦਸੈ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ ।

6. ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ:—

ਆਪੁ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖੁ ਹੋਇ ।
ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੋਇ ਰਹਿੰ ਮਭੁ ਜਗੁ ਤੇਰਾ ਹੋਇ ।

7. ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ:—

ਫਰੀਦਾ ਦੁੱਖੁ ਸੁੱਖੁ ਇਕੁ ਕਰਿ ਦਿਲ ਤੇ ਲਾਹਿ ਵਿਕਾਰੁ ।
ਅਲਹੁ ਭਾਵੈ ਸੋ ਭਲਾ ਤਾਂ ਲਭੀ ਦਰਬਾਰੁ ।
ਕੰਧੀ ਵਹਣ ਨਾ ਢਾਹਿ ਤਉ ਭੀ ਲੇਖਾ ਦੇਵਣਾ ।
ਜਿਧਰਿ ਰੱਬ ਰਜ਼ਾਇ ਵਹਣ ਤਦਾਉ ਗੰਊ ਕਰੇ ।

8. ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ:—

ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਨਾਹਣੁ ਮੁਲਿ ਸਚਾਗਵਾ ।
ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿੱਕ ਹਿਆਉ ਨਾ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ ।
ਇੱਕ ਫਿੱਕਾ ਨਾ ਗਾਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈ ਸੱਚਾ ਧਣੀ ।
ਹਿਆਉ ਨਾ ਕੋਹੀ ਠਾਹਿ ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੰਤਵ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਜ਼ਹਬੀ ਨਫਰਤ, ਤੰਗ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕਢ ਕੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਮਿਲ-ਜੀਉਣ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ । ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਾਣ ਲਈ ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ

ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਭਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਦੋਸ਼ਖ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਭਾਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਅਚਨਚੇਤਤਾ ਦਾ ਭੈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ। ਅੰਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪ ਦਾ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਜੋ ਹਰ ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤੇ ਸਿੱਧ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਥੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਉਤਮ ਗੁਣ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਬੋਲੀ ਆਮ ਫੌਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕ ਨਿਰੋਲ ਮੁਲਤਾਨੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹਨ। ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਫੁਲੇਖਾ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਲੋਕ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੇਂਦਰੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਜ਼ਰਾ ਠੇਠ ਕੇਂਦਰੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਦੇਖੋ:—

ਫਰੀਦਾ ਗਲੇਏ ਚਿਕੜੁ ਦੂਰਿ ਘਰੁ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ।

ਚਲ ਤ ਭਿਜੈ ਕੰਬਲੀ ਰਹਾਂ ਤ ਟੁਟੇ ਨੇਹੁ।

ਆਪ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ, ਥੀਓ ਪਵਾਹੀ, ਮੈਂਦਾ, ਨਚਕਾ, ਹਭੇ ਕੁੰ, ਹੰਢ ਮਚਾਂਗਵਾ, ਹਿਆਓ ਆਦਿ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਭਾਵੇਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਫੇਰ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:—ਕੰਤ, ਧਨ, ਸਾਹ; ਵਰ, ਮੀਰ, ਧੀਰ, ਪਿਰਚੜੀ ਆਦਿ।

ਆਪ ਦੀ ਬੋਲੀ ਮਾਖਿਉਂ ਵਰਗੀ ਮਿਠੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਮਿਠਤ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਫੁਲੂ ਫੁਲੂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਰਾ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਵੱਗ ਰਹੇ ਮਾਖਿਉਂ ਦਾ ਹੀ ਰੋਸ ਮਾਣ ਕੇ ਦੇਖੋ:—

ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਹਾਥ ਮਰੋਤਉ।

ਬਾਵਲਿ ਹੋਈ ਸੋ ਸਹੁ ਲੋਰਉ।

ਤੈ ਸਹਿ ਮਨ ਮਹਿ ਕੀਆ ਰੋਸੁ ।

ਮੁਝੁ ਅਵਗਨ ਸਹ ਨਾਹੀ ਦੋਸੁ ।

ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਦੋਹਰਾ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸਧ-ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਵਰਤ ਕੇ ਇਸ ਦੋਹਰੇ ਨੂੰ ਸੌਰਠਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਕਈ ਥਾਂ ਤੁਕਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਪਰ ਲੈ ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਬੜੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਲੰਕਾਰ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ । ਕਮਾਦ, ਕਪਾਹ, ਕਾਗਜ਼, ਤਿਲ, ਨਦੀ, ਦੁਖ, ਕੱਚਾ ਭਾਂਡਾ, ਘੜਿਆਲ, ਬੇੜਾ ਆਦਿ ਦਾ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਰੱਬ ਤੇ ਜੀਵ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਆਮ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ ਖਿਚਣ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਚਿਤਰ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆ ਖਲੋਂਦੇ ਹਨ :—

ਫਰੀਦਾ ਗਲੀਏ ਚਿਕੜੁ ਦੂਰਿ ਘਰੁ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ ।

ਚਲਾ ਤ ਭਿਜੈ ਕੰਬਲੀ ਰਹਾਂ ਤ ਤਟੈ ਨੇਹੁ ।

ਫਰੀਦਾ ਦਰਿਆਵੈ ਕੰਨੈ ਬਗੁਲਾ ਬੈਠਾ ਕੇਲ ਕਰੇ ।

ਕੇਲ ਕਰੇਏ ਹੰਝ ਨੋ ਅਚਿੰਤੇ ਬਾਜ ਪਏ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਚਿਤਰ ਆਮ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੇਖੇ ਪਰਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਗੁਣ ਜਿਹੜਾ, ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲੋਹੜੇ ਦਾ ਸੰਕੋਚ । ਦੋ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਉਹ ਸਹਾਈਆਂ ਭਰ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਕਹਾਉਣਾ ਬਣ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਹਨ ।

—5—

ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਆਖ ਦੇਣਾ ਕੁਝਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਗਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ

ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਮਿਲ ਜੀਊਣ ਦਾ ਰਾਹ ਦਰਸਾਇਆ । ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਲਿਤਾੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਹਾਗਾ ਦਿਤਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਲੈਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ । ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਅਜ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਰਾਹ-ਨਮਾਈ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਦਰਵੇਸ਼ ਕਵੀ ਫ਼ਰੀਦ

“ਫ਼ਰੀਦਾਕਾਲੇ ਮੈਂਡੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲਾ ਮੈਂਡਾ ਵੇਸੁ
ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈਂ ਫਿਰਾ ਲੋਕੁ ਕਰੇ ਦਰਵੇਸ਼।”

ਕੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਸਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤ ਭੇਦ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਕ ਸ਼ਰਫੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰਚਾਰ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਭਾਰਤ ਆਏ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਦਾ ਸ਼ੇਖ ਸਈਬ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਭਰਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦਾ ਭਣੇਵਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨੀ ਸਬੰਧ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਦਸਕੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਵਜ਼ਈਆਂ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਸ਼ਿਧ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

“ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਜ਼ਈਆਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਨਦਾਨੀ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਸ਼ੇਖ ਸਈਬ ਜੋ ਸੰਨ 1125 ਈ: ਵਿਚ ਕਸੂਰ ਆ ਕੇ ਵਸੇ, ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਭਰਾ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਉਤਲੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਗਜ਼ਨਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ*।

ਵਿਤਿਹਾਸ ਸਾਖੀ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਾਦਾ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਵਜ਼ਈ ਬਣਕੇ ਨਹੀਂ ਆਏ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਪਰਚਾਰਕ, ਬਲਕੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਕਾਬਲ ਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਖੂਨ ਖਰਾਬੇ ਤੋਂ ਤੰਗ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਬਣ ਕੇ ਆਏ ਸਨ**। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਵਜ਼ਈਆਂ ਦਾ

* ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਫਰਵਰੀ, 1953।

** ਸ੍ਰੀ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਾਦਾ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਬੇਬਸੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਾਬਲ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਰਤ ਆਏ। (ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੋ)

ਸਹਾਇਕ ਸਿਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਦਲੀਲ ਇਹ ਵੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਲਬਨ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਲਬਨ 1266 ਈ. ਵਿਚ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਜਦ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ 1265 ਈ. ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਿਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਬਲਬਨ ਨਾਉਂ ਦਾ ਕੋਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜਿਹੜਾ ਬਲਬਨ 1266 ਈ. ਵਿਚ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠਾ ਉਸਦਾ ਜਨਮ 1205 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਥਮ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ 28 ਸਾਲ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸ ਪਖ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ। ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੋ ਲੱਖ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਲੱਖ। ਪਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਪਰਮਾਣ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਿਧ ਹੋ ਸਕੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਦੱਸ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਲਈ ਪਰੇਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਕੁਰਾਨ ਜਾਂ ਕਲਮਾਂ ਆਦਿ ਕੋਈ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਲਖਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਦਸ਼ਾ ਸੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੰਮੀ ਤੇ ਨੀਚ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜੀ ਸੀ। ਕਲਾ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਪੂਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਅਤੇ ਕੰਮੀ ਸਮਝ ਕੇ ਦੁਰਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਕਰੜੇ ਬੰਧਨਾਂ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਵਿਤਕਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਬਰਾਬਰ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਲਿਤਾੜੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਅਛੂਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਚ ਜਾਤੀ

✓ ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸਖੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ : ਫਰਵਰੀ, 1953 ਤੇ ਬਾਵਾਂ ਬਧ
ਸਿੰਘ : ਹੰਸ ਚੌਧ।

ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿਰੁਧ ਹੋ ਕੇ ਵਾਹਰੇਂ ਆਏ ਹਮਲਾ ਆਵਰਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਫੌਜੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦੀ ਹੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਖਦੇ ਹਿੰਦੂ ਇਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਏ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਵਸ ਗਏ।

ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਬਦਲਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਉਹ ਸੀ ਜਜ਼ੀਆ, ਜੋ ਬਤੌਰ ਰਿੰਦੂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਿਠੇ ਸੁਭਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਬਦਲਿਆ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕੋਈ ਚੇਤਨ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਡਾਕਟਰ ਲਾਜਵੰਤੀ ਰਾਮਾ ਕਰਿਸ਼ਨਾ ਨੇ ਜੋ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਮੁਢਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਉਤਰੀ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਮੌਢੇ ਨਾਲ ਮੌਢਾ ਛਾਹਿਆ”, ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਚੋਣਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੰਤ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਆ ਚੁਕੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਦੇ ਨਾਉਂ ਅਲੀ ਬਿਨ ਉਸਮਾਨ, ਅਲ ਹੁਜਵਰੀ, ਸ਼ੇਖ ਇਸਮਾਈਲ ਬੁਖਾਰੀ, ਫਰੀਦ ਦੀਨ ਅਤਾਰ, ਖੁਆਜਾ ਮੁਇਉਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਤਬਰੀਜ਼ੀ ਹਨ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਤਰੀ ਹਿੰਦ ਉਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਦਿਨ ਖੂਨ ਖਰਾਬਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮੇਂ ਬੇਅੰਤ ਹਾਕਮ ਬਦਲੇ। ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਲਈ ਭਰਾ ਭਰਾ ਦਾ ਵੇਰੀ ਬਣਿਆ। ਭੱਟ ਨੇ ਭਰਾ ਵਿਰੁਧ ਗੱਦੀ ਗੁੰਦੀਆਂ, ਅਤੇ ਹਰ ਚੋਥੇ ਫੇਰੇਂ ਸਾਲ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਦੀ ਹੱਸਾ ਕਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਵਗਦਾ। ਬੇਗਮ ਰਜ਼ੀਆ ਜੋ ਸੰਨ 1229 ਈ. ਤੋਂ 1240 ਈ. ਤਕ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੇ ਬੈਠੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਹਥੋਂ ਹੀ ਯਤੀਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਮੋਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ੁੱਭਕ ਉਚਾਰਿਆ ਹੋਵੇ।

“ਪਾਸਿ ਦਮਾਮੇ ਛਤ੍ਰੁ ਜਿਰਿ ਭੇਰੀ ਸਭੋ ਰਭ

ਜਾਇ ਸੁਰੇ ਜੀਰਾਣ ਮਹਿ ਥੀਏ ਅਤੀਮਾ ਗਭ।”

ਰਜ਼ੀਆ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬੇਨੇਮੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ।

ਅਹਿਲਕਾਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਾਕਮ ਨਿਕੰਮੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਾਰਨ ਦੇ ਅਯੋਗ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਈ ਸਾਲ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਦੌਰ ਦੌਰਾ ਰਿਹਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਅਤੇ ਮਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕੋਈ ਕਲਾਵੰਤ ਹਿਰਦਾ ਪਸੀਜੇ ਬਿਠਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਗੁਝੀ ਭਾ ਆਖਦੇ ਹਨ:—

ਕਿਝੁ ਨਾ ਬੁਝੈ ਕਿਝੁ ਨਾ ਸੂਝੈ ਦੁਨੀਆ ਗੁਜੀ ਭਾਹਿ

ਸਾਂਈ* ਮੇਰੇ ਹੰਗਾ ਕੀਤਾ ਨਾਹੀਂ ਤ ਹੰਭੀ ਦਝਾਂ ਅਹਿ।

ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਆਪ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮੌਤ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਬਹੁਤਾ ਤੀਖਣ ਹੈ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਇਸ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰੋਗੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਕਈ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਏ ਹੋਏ ਸਨ*। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੋਗੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋਣ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਥਾਂ ਝਾਵਲਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਜਾਂ ਕੁਆਰੀ ਤਾਂ ਚਾਉ ਵੀਵਾਹੀ ਤਾ ਮਾਮਲੇ

ਫ਼ਰੀਦਾ ਏਹੋ ਪਛਤਾਉ ਵਡਿ ਕੁਆਰੀ ਨਾ ਬੀਐ

ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਰਤੱਖ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਮੌਤ ਦੀ ਗੱਦ ਵਿਚ ਆਸਰਾ ਲਭਦੇ ਹਨ :

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਜਿ ਇਹਿ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ ਜੇ ਗਲੁ ਕਪਹਿ ਚੁਖ

ਪਵਨਿ ਨਾ ਇਤੀ ਮਾਮਲੇ ਸਹਾਂ ਨਾ ਇਤੀ ਦੁਖ

ਇਹ ਮਾਮਲੇ ਕੁਝ ਭੀ ਹੋਣ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤੀ ਕਵਿਤਾ ਬਿਰਹ ਆਯੂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਕਈ ਸ਼ਲੋਕ ਆਪ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

“ਬੁਝਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫ਼ਰੀਦੁ ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹ

ਜੇ ਸਉ ਵਰਿਆ ਜੀਵਣਾ ਭੀ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖੇਹ।

ਦੇਖੁ ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੁ ਬੀਆ ਦਾੜੀ ਹੋਈ ਭੂਰ

*ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੋ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ। ਪ੍ਰੋ: ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਅਗਰੁ ਨੇੜਾ ਆਇਆ ਪਿਛਾ ਰਹਿਆ ਦੂਰਿ, . . ਆਇ
ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧਿ-
ਕਾਰੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :

“ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਰਾਜ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ
ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ। ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਨ
ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਆਪ ਨੇ ਆਖਿਆ ਦਸਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸਾਧਾਰਣ
ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਹੈ।”

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰਾਜਾ
ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਰੁਧ ਉਸ ਭਾਤ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਭਾਤ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰਲੇ ਕਈ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਫਰਮਾਉਂਦੇ
ਹਨ :

“ਜੋ ਰਤੁ ਲਗੈ ਕਪੜੈ, ਜਾਮਾ ਹੋਏ ਪਲੀਤੁ ।

ਜੋ ਰਤ ਪੀਵਣਿ ਮਾਣਸਾ ਤਿਨਿ ਕਿਉਂ ਨਿਰਮਲ ਚੀਤੁ ।

ਆਪ ਨੇ ਵੱਡੀ ਖੋਰ ਅਤੇ ਅਨਿਆਈ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿਰੁਧ ਬੜੇ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ
ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ
ਸੰਬੋਧਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚਾਰ ਲੈਣੇ
ਯੋਗ ਹਨ—

“ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਉਸਾਰੇਏ ਭੀ ਗਏ

ਕੂੜਾ ਸਉਦਾ ਕਰ ਗਏ ਗੰਗੇ ਜਾਇ ਪਏ ।

ਜਾਂ

ਫਰੀਦ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਏਤੁ ਨਾ ਲਾਇ ਚਿਤੁ

ਮਿਟੀ ਪਈ ਅਤੋਲਵੀ ਕੋਇ ਨ ਹੋਸੀ ਮਿਤੁ ਆਇ

ਕੀ ਇਹ ਮਹਲ ਤੇ ਮਾੜੀਆਂ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਪਾਸ ਹਨ ? ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ
ਕਿ ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੇ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ, ਉਥੇ
ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮੌਤ ਅਤੇ ਰੱਖ ਦਾ ਭੈ ਦੇ ਕੇ ਬੁਰੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਹੈ।

ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਸੇ ਕਮੜੇ ਵਿਸਾਇ

ਮਤੁ ਸਰਮਿਦਾ ਥੀਹਵੀ ਸਾਈਂ ਦੈ ਦਰਬਾਰਿ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜ ਹੋਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰਨੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹਿੱਤ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਾਨੀ ਆਰਥਕ ਵੰਡ ਦਾ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਕ ਦਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਆਰ ਸੀ, ਮਾਜੂਮਦਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ* :

"As regards the standard of living of different classes of the society, the difference between that of wealthier classes and of the peasants was antipodal. While ruling and official classes rolled in opulence and luxury the tiller of the soil had a very low standard of living."

ਹੁਣ ਇਸ ਹਾਲਤ ਦਾ ਝਾਂਵਲਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੇਖੋ। ਆਪ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :

"ਫਰੀਦਾ ਇਕਨਾ ਆਟਾ ਅਗਲਾ ਇਕਨਾ ਨਾਹੀ ਲੋਣੁ,

ਅਗੇ ਗਏ ਸਿਵਾਪਸਨਿ ਚੋਟਾਂ ਖਾਸੀ ਕਉਣ ।"

ਫਰੀਦ ਜੀ ਖੁਦ ਦਰਵੇਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਜੀਵਨ ਰਾਹੀਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਚਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾ ਕੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰੀ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਸਰੀਰਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੁਛ ਹਨ। ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਅੰਤ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

"ਫਰੀਦਾ ਜਿਨ ਲੋਇਣ ਜਗੁ ਮੋਹਿਆ ਸੇ ਲੋਇਣ ਮੈ ਡਿਨੁ"

ਕਲ ਲ ਰੇਖ ਨ ਸਹਦਿਆਂ ਸੇ ਪੱਖੀ ਸੂਈ ਬਹਿਨੁ ।"

ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਅਸਥਿਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

"ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨਾਂ ਭਰਾਂ ਜੇ ਸਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਾ ਜਾਇ,

ਫਰੀਦਾ ਕ੍ਰਿਤੀ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਿਨੁ ਸੁਕਿ ਗਏ ਕੁਮਲਾਇ ।"

ਨਿਮ੍ਰਤਾ, ਪਰੋਸ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਅਤੇ ਰਬ-ਭਗਤੀ ਆਪ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਬ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਅਸਮਾਨੋਂ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਵਸਦਾ ਸਾਰੀ ਖਲਕਤ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ :

"ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਹਿ,

ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ ਜਾ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ ।"

*ਆਰ ਸੀ. ਮਾਜੂਮਦਾਰ : ਅਨ ਅਡਵਾਂਸ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ : ਪਨਾ 366

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਕੋਈ ਮੌਮਨ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਕਾਫਰ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਰਬ ਦਾ ਰੂਪ ਹਨ ਕੋਈ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ; ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੂਫੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕਟਰ ਪੰਥੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨ। ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਥੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣੀ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸੂਫੀ ਮਤ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਫਿਰਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਈਰਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਮੇਲ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਅਧਾਰ ਤਾਂ ਕੁਰਾਨ ਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨੇ ਇਸਾਈ ਮੱਤ, ਨਵ ਅਫਲਾਤੂਨਵਾਦ, ਭਾਰਤੀ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦਾ ਕਾਫ਼ ਪਰਭਾਵ ਕਬੂਲਿਆ। ਸੂਫੀ ਲੋਕ ਉਨ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮਨ ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਅਤੇ ਰਬ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਸੂਫੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਬੰਦਗੀ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਸਕੇ ਪਰੰਤੂ ਮਗਰਲੇ ਸੂਫੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਜਲੀ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਬਲਕੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵੀ ਕਰਦੇ। ਹਨ। ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਤੋਂ ਬਾਕੀ ਬੁਲ੍ਹਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਕਾਰਦਾ ਹੈ :

“ਫੂਕ ਮੁਸੱਲਾ ਭੰਨ ਸੁਟ ਲੋਟਾ,
ਨਾ ਫੜ ਤਸਬੀ ਆਸਾ ਲੋਟਾ।
ਆਸ਼ਕ ਕਹਿੰਦਾ ਦੇ ਦੇ ਹੋਕਾ,
ਤਰਕ ਹਲਾਲ਼ੇ ਖਾ ਮੁਰਦਾਰ।”

ਜਾਂ

“ਭਨ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਚਿਕੜ ਰੋਜ਼ੇ,
ਕਲਮੇ ਤੇ ਫਿਰ ਗ਼ਾਈ ਸਿਆਹੀ।
ਬੁਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਹੁ ਅੰਦਰ ਮਿਲਿਆ,
ਭੁਲੀ ਵਿਰੇ ਲੁਕਾਈ।”

ਪਰ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪਾਬੰਦ ਸਨ। ਪੰਜੇ ਵਕਤ ਮਸੀਤ ਜਾ ਕੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਤ ਨੇਮ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਆਮ ਹਨ :

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਬੇਨਿਵਾਜ਼ਾ ਕੁਤਿਆ ਏਹ ਨ ਭਲੀ ਰੀਤਿ,
ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨਾ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਕਤ ਮਸੀਤਿ।”

ਆਪ ਹਜ਼ ਲਈ ਮਕੇ ਵੀ ਗਏ ਅਤੇ ਮੁਢਲੀ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਦਿਆ ਮਸੀਤ ਵਿੱਚ

ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸ਼ਹਿ ਹੁਸੈਨ ਵਰਗੀ ਮਸਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੁਲ੍ਹੇ ਵਰਗੀ ਸ਼ਰਾ ਤੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤ। ਆਪ ਉਸ ਪੜ੍ਹਾ ਦੇ ਸੂਫੀ ਹਨ ਜਿਥੇ ਸ਼ਰਾ ਵੀ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦਾ ਪਰਧਾਨ ਅੰਗ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖ ਨਾਲ਼ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਵਾਂਗ ਭੇਖੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਪਾਜ਼ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਘੇੜਿਆ ਹੈ :

“ਫਰੀਦਾ ਕੰਲਿ ਮੁਸੱਲਾ ਸੂਫੂ ਗਲਿ ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ ਗੁਰੂ ਵਾਤਿ
ਬਾਹਰਿ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ ਦਿਲ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ।”

ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਜਿਥੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚਰਿਤਰ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚਰਿਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਘੋਲ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਸ਼ਲੋਕ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਜਾਣਾ ਤਿਲ ਥੋੜੇ ਸੰਮਲਿ ਬੁਕੁ ਭਰੀ
ਜੇ ਜਾਣਾ ਸਹੁ ਨੰਢੜਾ, ਤਾਂ ਥੋੜਾ ਮਾਣੁ ਕਰੀ

ਤੇ ਨਿਰੋਲ ਮੁਲਤਾਨੀ :

“ਫਰੀਦਾ ਬੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ ਜੇ ਸਾਈਂ ਲੋੜਹਿ ਸਹੁ ਇਕ ਫਿਜਹਿ
ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਅਹਿ ॥

ਤਾਂ ਸਾਈਂ ਦੇ ਦਰ ਵਾੜੀਅਹਿ ॥

ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਢੇਰ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਕਾ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੈ? ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਹਾਲਾਂ ਤਕ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਪੱਕਾ ਪਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਲਭ ਸਕੇ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਸ਼ੰਕੇ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕਰ ਸਕਣ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਫਰੀਦ ਉਪਨਾਮ ਵਰਤਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਐਕਿਤ ਹੈ, ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਉਂ ਫ਼ਰੀਦਉਦੀਨ ਮਸਊਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲਉਦੀਨ ਦੇ ਘਰ ਬੀਬੀ ਮਰੀਅਮ ਦੀ ਕੁਖੋਂ 1173 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜਨਮੇ। ਲੇਖਕ ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਲਿਖਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਾਣੀ ਜੋ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਯਾਰੂਵੀਂ ਪੀੜੀ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਧੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੇ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 1266 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਲੇ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਹੀ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਐਤੀ ਨੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਦ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਦਾ ਦਾਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਖੇਤਵਾਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਗਵਾਚੀਆਂ ਦੇ ਬਚਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰਹ ਸਿਖ ਲਈ ਹੋਣੀ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਬਚੇ ਸਿਖ ਭਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਹ ਮੰਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਕਟਪਨ ਦੇ ਇਰਦ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਕੁਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਈਆਂ। ਆਪ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਬੜੇ ਆਲਮ ਸਨ ਪਰ ਮੁਲਤਾਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਣ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਉਸਤਾਦ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸੋਧ ਸੋਧ ਕ ਬਾਣੀ ਬੋਝ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਈ ਹੈ। ਜੇ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਇਹ ਬਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਦਸ ਦਿੰਦੇ। ਜੇ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਬਾਣੀ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਉਚਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ

ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਤਾਂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਮ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਮਹਲਾ ਲਿਖ ਕੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਫਿਰ ਸਈਅਰੁਲ ਅਲੀਆ ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਜੋ 755 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਮੁਕਾਈ ਗਈ, ਉਸ ਦੇ ਪੰਨੇ 361 ਪੁਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਕ ਦੋਹਰਾ ਮੁਲਤਾਨੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਉਚਾਰਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸ਼ੇਖ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਫਿਰ ਜਵਾਹਰ ਫਰੀਦੀ ਦੇ ਉਰਦੂ ਉਲਬੇ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 192 ਪੁਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਕ ਸਲੋਕ ਉਚਾਰਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਇਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਬਾਣੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ, ਜਾਨੂੰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਮਾਲੂਮ ਦਿੰਦਾ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੋ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਕ ਸੌ ਤੀਹ ਸਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਪਨਾਵਣ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਕੋ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਈਮਾਨ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ ਸੋਈ ਸਰਵਰੁ ਨੂੰ ਢੂੰਢਿ ਲਹੁ ਜਿਥਹੁ ਲਭੀ ਵਬੁ।

ਫਪੜਿ ਢੂੰਢੇ ਕਿਆ ਹੋਵੈ ਚਿਕੜਿ ਝੁਝੇ ਹਥੁ ਪਤੁ।

ਨਿਰੰਕਾਰ ਰੂਪੀ ਵਡੇ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਢੂੰਢ ਜਿਥੋਂ ਤੈਨੂੰ ਅਸਲੀ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਫਪੜਾਂ (ਭਾਵ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ) ਵਿਚ ਝੁਝੀਆਂ ਮਾਰਿਆਂ ਮੋਤੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲਭਦੇ। ਚਿਕੜ ਨਾਲ ਹੱਥ ਹੀ ਲਿਖੜਨਗੇ।

ਹੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੱਚਾ ਪਰੇਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਯਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰੇਮ ਉਪਜਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਪਰੇਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਿਤਵਦੇ ਰਹੀਏ, ਉਸ ਨਾਲ ਪਰੇਮ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਹੀ ਪਰੇਮ ਉਪਜਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁੰਦਿਆ ਹੈ:

ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿਨ ਸੇਈ ਸਚਿਆ ।

ਜਿਨ ਮਨਿ ਹੋਰੁ ਮੁਖਿ ਹੋਰੁ ਸਿ ਕਾਂਢੇ ਕਚਿਆ ।੧।

ਰਤੇ ਇਸ਼ਕ ਖੁਦਾਇ ਰੰਗਿ ਦੀਦਾਰ ਕੇ ।

ਵਿਸਰਿਆ ਜਿਨੁ ਨਾਮੁ ਤੇ ਭੁਇ ਭਾਰੁ ਥੀਏ ।੨। ਰਹਾਉ ।

ਪਰ ਇਹ ਪਰੇਸ ਪਿਆਲਾ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ।

ਆਪਿ ਲੀਏ ਲੜ ਲਾਇ ਦਰਿ ਦਰਵੇਸ ਸੇ ।

ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਿਆਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਜਗ ਵਿਚ ਆਵਣਾ ਸਫਲ ਹੈ :

ਤਿਨ ਧੰਨੁ ਜਣੇਦੀ ਮਾਉ ਆਏ ਸਫਲੁ ਸੇ ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਹੈ ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਦਮਬੋਸੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ।

ਪਰਵਦਗਾਰ ਅਪਾਰ ਅਗਮ ਬੇਅੰਤ ਤੂ ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਛਾਤਾ ਸਚੁ ਦੀਮਾ ਪੈਰ ਮੂੰ ।

ਅੰਤ ਭਗਤੀ ਦਾ ਦਾਨ ਮੰਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਤੂੰ ਬਖਸ਼ਣਗਾਰ ਹੈਂ, ਤੇਰੀ ਓਟ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ—

ਤੇਰੀ ਪਨਹ ਖੁਦਾਇ ਤੂ ਬਖਸ਼ਦਗੀ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੈ ਖੈਰੁ ਦੀਜੈ ਬੇਦਗੀ ।

ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸੋ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਾਹ ਪੂਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੰਵਰੇਗਾ :

ਜੋ ਗੁਰ ਦਸੇ ਵਾਟ ਮੁਹੀਦਾਂ ਜੋਲੀਐ... ।

ਅਤੇ ਉਹ ਵਾਟ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ । ਸੱਚ ਸਭਨਾਂ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਦਾਰੂ ਹੈ । ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਧੋ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਕੁਰ ਹੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਫੁਰਮਾਏ ਹਨ—

ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ ਬੂਠ ਨਾ ਬੋਲੀਐ... ।

ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਮਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਟਿਕ ਸਕਦਾ । ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਮੇਲ ਤੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰੋ, ਫਿਰ ਨਾਮ ਅੰਦਰ ਵਸੇਗਾ । ਭੇਖ ਧਾਰਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ। ਏਹੋ ਰਾਹ ਹੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ਿਆ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੂੰ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨ ਲੇਖੁ ।
ਆਪਣੇ ਛੋਟੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰੁ ਨੀਵਾਂ ਕਰਿ ਦੇਖੁ । ੬ ।

ਅਤੇ :

ਫਰੀਦਾ ਮਨੁ ਮੈਦਾਨੁ ਕਰਿ ਟੋਏ ਟਿੱਬੇ ਲਾਹਿ ।
ਅਗੈ ਮੂਲਿ ਨ ਆਵਸੀ ਦੋਜਕ ਸੰਦੀ ਭਾਹਿ । ੭੪ ।
ਫਰੀਦਾ ਬੁਰ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹਢਾਇ ।
ਦੇਹੀ ਰੋਗੁ ਨ ਲਗਈ ਪਲੇ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇ । ੭੮ ।
ਫਰੀਦਾ ਦੁਖੁ ਸਖੁ ਇਕੁ ਕਰਿ ਦਿਲ ਤੇ ਲਾਹਿ ਵਿਕਾਰੁ ।
ਅਲਹ ਭਾਵੈ ਸੋ ਭਲਾ ਤਾਂ ਲਭਾ ਦਰਬਾਰੁ । ੧੦੮ ।

ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ :

ਆਪ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈ ਮਿਲਹਿ ਮੈ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖੁ ਹੋਇ ।
ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੋਇ ਰਹਹਿ ਸਭੁ ਜਗੁ ਟੇਰਾ ਹੋਇ । ੮੫ :

ਜਦ ਤੀਕ ਨੀਅਤ ਸਾਫ ਨਾ ਹੋਵੇ ਭੇਖ ਧਾਰਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ :

ਫਰੀਦਾ ਕੇਨਿ ਮੁਸਲਾ ਸੂਫ ਗਲਿ
ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ ਗੁੜ ਵਾਤਿ ।
ਬਾਹਰ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ
ਦਿਲ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ । ੧੫੬ ।

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹਰ ਇਕ ਜੀਵ ਨੂੰ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । 'ਆਪੇ ਬੀਜ ਆਪੇ ਹੀ ਖਾਹੁ' । ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਪੁਰ ਬਹੁਤ ਝੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁਰੇ ਅਮਲ ਕਰ ਕੇ ਚੰਗੇ ਫਲ ਦੀ ਆਸ ਕਰਨਾ ਬਿਰਥਾ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ ਲੋੜੇ ਦਾਖ ਬਿਜਉਰੀਆਂ
ਕਿਕਰਿ ਬੀਜੈ ਜਟੁ ।
ਹੰਦੈ ਉਂਠ ਕਤਾਇਦਾ
ਪੈਧਾ ਲੋੜੇ ਪਟੁ । ੮੩ ।

ਅਤੇ :

ਸਾਢੇ ਤੂੰ ਮਣ ਦੇਹੁਰੀ ਚਲੇ ਪਾਣੀ ਆਨਿ ।
ਆਇਓ ਬੰਦਾ ਦੁਨੀ ਵਿਚ ਵਤਿ ਆਸੂਣੀ ਬੰਨਿ ।
ਮਲਕਲ ਮਉਤ ਜਾਂ ਆਵਸੀ ਸਭ ਦਰਵਾਜੇ ਭੰਨਿ ।

ਤਿਨਾ ਪਿਆਰਿਆਂ ਭਾਈਆਂ ਅਗੈਂ ਦਿਤਾ ਬੰਨਿ ।
 ਵੇਖੇ ਬੰਦਾ ਚਲਿਆ ਚਹੁ ਜਣਿਆ ਦੇ ਕੰਨਿ ।
 ਫਰੀਦਾ ਅਮਲ ਜਿ ਕੀਤੇ ਦੁਨੀ ਵਿਚਿ
 ਦਰਗਹ ਆਏ ਕੰਮਿ । ੧੦੦ ।

ਪੁਨਾ—

ਫਰੀਦਾ ਮਉਤੈ ਦਾ ਬੰਨਾ ਏਵੈ ਦਿਸੈ
 ਜਿਉ ਦਰਿਆਵੈ ਦਾਹਾ ।
 ਅਗੈ ਦੋਜਕ ਤਪਿਆ
 ਸੁਣੀਐ ਹੁਲ ਪਵੈ ਕਾਹਾਹਾ ।
 ਇਕਨਾ ਨੋ ਸਭ ਸੋਈ ਆਈ
 ਇਕ ਫਿਰਦੇ ਬੇਪਰਵਾਹਾ ।
 ਅਮਲ ਜਿ ਕੀਤਿਆ ਦੁਨੀ ਵਿਚ
 ਸੇ ਦਰਗਹ ਓਗਾਹਾ ।੬੮।

ਮੀਂਦੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜਾ ਵੀ ਮਿਲੇਗੀ—

ਫਰੀਦਾ ਵੇਖੁ ਕਪਾਹੈ ਜਿ ਥੀਆ
 ਜਿ ਸਿਮਿ ਥੀਆ ਤਿਲਾਹ ।
 ਕਮਾਦੈ ਅਹੁ ਕਾਗਦੈ
 ਕੁੰਨੇ ਕੋਇਲਿਆਹ ।
 ਮੀਂਦੇ ਅਮਲ ਕਰੇਦਿਆਂ
 ਇਹ ਸਜਾਇ ਤਿਨਾਹ ।੬੯।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿਖੀ ਜੋਗ ਦੀ ਗੋਦੜੀ 'ਮੌਤ ਦੀ ਯਾਦ' ਨੂੰ ਥਾਪਿਆ ਹੈ । 'ਖੰਥਾ ਕਾਲੁ ਕੁਆਰੀ ਕਾਇਆ ।' ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਯਾਦ ਕਰਾਇਆ ਕਿ ਮੌਤ ਦਾ ਤੰਡਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਪੂਰ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨ ਅਜਾਈਂ ਨਾਂ ਗਵਾਓ :—

ਜਿਤ ਦਿਹਾੜੈ ਧਨ ਵਰੀ ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ ।
 ਮਲਕੁ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ ਮੂਹੁ ਦੇਖਾਲੇ ਆਇ ।
 ਜਿੰਦੁ ਨਿਮਾਣੀ ਕਵੀਐ ਹਭਾ ਕੁ ਕਝਕਾਇ ।

ਸਾਹ ਲਿਖੇ ਨ ਚਲਨੀ ਜਿੰਦੂ ਕੂੰ ਸਮਝਾਇ ।
 ਜਿੰਦੂ ਵਹੁਟੀ ਮਰਣੁ ਵਰੁ ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਛਾਇ ।
 ਆਪਣ ਹਥੀ ਜੋਲਿ ਕੈ ਕੈ ਗਲਿ ਲਗੇ ਧਾਇ ।
 ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਪੁਰਸਲਾਤ ਕੰਨੀ ਨਾ ਸੁਣੀਆਇ ।
 ਫਰੀਦਾ ਕਿੜੀ ਪਵੰਦੀਈ ਪੜਾ ਨ ਆਪੁ ਮੁਹਾਇ । ੧ ।

ਅਤੇ :

ਪਾਸਿ ਦਸਾਮੇ ਫਤੁ ਸਿਰਿ ਭੇਰੀ ਸਫ਼ ਰਛ ।
 ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਹਾਣ ਮਹਿ ਥੀਏ ਅਤੀਮਾ ਗਛ । ੪੫ ।
 ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਉਸਾਰੇ ਦੇ ਭੀ ਗਏ ।
 ਕੂੜਾ ਸਉਦਾ ਕਰ ਗਏ ਗੋਰੀ ਆਇ ਪਏ । ੪੬ ।

ਜੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਬਤ ਇਹਹੂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ।
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ—

ਫਰੀਦਾ ਤਨੁ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰੁ ਥੀਆ ।
 ਭਲੀਆਂ ਖੁੰਡਹਿ ਕਾਗ ।
 ਅਜੈ ਸੁ ਰੋਖੁ ਨ ਬਾਹੁੜਿਓ
 ਦੇਖੁ ਬੰਦੇ ਕੇ ਭਾਗ । ੯੦ ।

ਇਹ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦੇ ਸਲੋਕ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਸ਼ਾ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ
 ਜ਼ੁਹਦ ਜਾਂ ਤਪੱਸਿਆ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ? ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ
 ਯਾਦਦਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁਧ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੋਂ ਬੜੀ ਕੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ
 ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਦੱਸੇ ਅਸਰਾਂਗ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਦਾ ਕੋਈ
 ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ
 ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ .

ਰੋਤ ਅੱਕ ਆਹਾਰ ਕਰ
 ਰੋਤਾਂ ਕੀ ਗੁਰ ਕਰੀ ਵਛਾਈ ।
 ਭਾਰੀ ਕਰੀ ਤਪੱਸਿਆ
 ਬੜੇ ਭਾਗ ਹਰਿ ਸਯੋਂ ਬਲਿ ਆਈ । ੨੪। ੧ ਵਾਰ ।

ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਰਾਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ
 ਕਰੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਅੰਤ ਇਹ ਗੱਲ ਸਹੀ ਤੇ

ਗਈ। ਆਪ ਵਰਮਾ ਦੇ ਹਨ—

ਤਨੁ ਨ ਤਪਾਇ ਤਨੂਰ ਜਿਉ
ਬਾਲਣ ਹਡ ਨ ਬਾਲਿ,
ਜਿਹਿ ਪੈਰੀ ਕਿਆ ਢੇਡਿਆ
ਅੰਦਰ ਪਿਰੀ ਨਿਹਾਲਿ। ੧੨੦।

ਆਪ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਨ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ। ਰਬ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ।
ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੁਢੇਹਿ। ੧੨੧।

ਇਕ ਦੇ ਸਲੋਕ ਚੌਰ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਚਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਦਿਸਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਜਿ ਇਹ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ ਜੇ ਗਲੁ ਕਪਹਿ ਬੁਖ
ਪਵਨਿ ਨਾ ਇਤੀ ਮਾਮਲੈ ਸਹਾਂ ਨ ਇਤੀ ਦੁਖ।

ਇਸ ਭਾਵ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਘਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਪ ਸਾਧ ਸਾਧ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਸੇ ਰਾਹ ਪੁਰ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮ: 5 ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠਾਂ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ ਭੂਮਿ ਰੰਗਾਵਲੀ ਮੰਤਿ ਵਿਸੁਲਾ ਬਾਗ।
ਜੇ ਜਨ ਪੀਰਿ ਨਿਵਾਜਿਆ ਤਿਨਾ ਅੰਚ ਨ ਲਾਗ। ੧੨੨।

ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਜੋ ਉਤਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਹਨ ਅਤੇ ਤਪ ਦੇ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੁਧ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਜਿਹੜੇ ਸਾਧਨ ਪਰਮ ਪਦ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸੇ ਹਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੱਸੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਾਗਣ ਤੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਪ-ਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ--

ਫਰੀਦਾ ਪਿਛਲ ਰਾਹਿ ਨ ਜਾਗਿਓਰਿ
ਜੀਵਦੜੇ ਮੋਇਹਿ।

ਜੇ ਤੈ ਰਬੁ ਵਿਸਾਰਿਆ
 ਤੇ ਰਬਿ ਨ ਵਿਸਰਿਓਹਿ । ੧੦੭।
 ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰੇ ਫੁਲੜਾ
 ਫਲੁ ਭੀ ਪਛਾ ਰਾਤਿ ।
 ਜੇ ਜਾਹੀਨਿ ਲਹੀਨਿ ਸੇ
 ਸਾਈ ਕੰਨੋ ਦਾਤਿ । ੧੧੨।
 ਫਰੀਦਾ ਰਾਤਿ ਕਬੂਰੀ ਵੰਡੀਐ
 ਸੁਤਿਆ ਮਿਲੇ ਨ ਭਾਉ ।
 ਜਿੰਨਾ ਨੈਣ ਨੀਂਦਾਵਲੇ
 ਤਿਨਾ ਮਿਲਣੁ ਕੁ ਆਉ । ੧੦।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਪਾਠ
 ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਬਰ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ
 ਸਬਰ ਮੰਤ੍ਰ ਕਮਾਣ ਦੇ ਸਬਰੁ ਕਾ ਨੀਹਣੇ ।

ਸਬਰ ਸੈਦਾ ਬਾਣੁ ਖਾਲਕੁ ਖਤਾ ਨਾ ਕਰੈ । ੧੧੫।

ਸੰਤੋਖ ਧਾਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਆਤਮਿਕ ਉਨਤੀ ਵਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ—

ਸਬਰੁ ਏਹ ਸੁਆਉ ਜੇ ਤੂੰ ਬੰਦਾ ਦਿੜੁ ਕਰਹਿ ।

ਵਹਿ ਥੀਵਹਿ ਦਰੀਆਉ ਟੁਟਿ ਨ ਥੀਵਹਿ ਵਾਹੜਾ । ੧੧੭।

ਸਬਰ ਵਾਲੇ ਰਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:—

ਸਬਰ ਅੰਦਰ ਸਾਬਰੀ ਰਨੁ ਏਵੇ ਜਾਲੇਨਿ ।

ਹੋਨਿ ਨਜੀਕਿ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਭੋਤੁ ਨ ਕਿਸੈ ਦੇਨਿ । ੧੧੬।

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਫਿੱਕਾ ਬੋਲਣੇ ਵਰਜਿਆ ਹੈ।
 ਫਰੀਦ ਜੀ ਡਾਢੇ ਮਿੱਠੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ—

ਦਿੜੁ ਫਿੱਕਾ ਨਾ ਗਾਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ ।

ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਰੀ ਠਾਹਿ ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ । ੧੧੮।

ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹਣੁ ਮੂਲਿ ਮਚਾਗਵਾ ।

ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ । ੧੨੦।

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਮਿੱਠਤਾ ਨੂੰ ਸਭ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਦਾ ਤੱਤ

ਆਖਿਆ ਗਇਆ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਕੰਤ ਦੇ ਵੱਸ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸਾਧਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ—

ਕਵਣੁ ਸੁ ਅਖਹੁ ਕਵਣੁ ਗਣੁ ਕਵਣੁ ਸੁ ਮਣੀਆ ਮੰਤ੍ਰ ।

ਕਵਣੁ ਸੁ ਵੇਸੇ ਧਉ ਕਰੀ ਜਿਤੁ ਵਸਿ ਆਵੇ ਕੰਤੁ । ੧੨੬।

ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਖਵਣ ਗੁਣੁ ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤ੍ਰ ।

ਏ ਤ੍ਰੇ ਭੇਣੇ ਵੇਸੁ ਕਰਿ ਤਾਂ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤੁ ।

ਮਨੁਖਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਪੁਰ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਦੇ ਹਨ । ਉਤਮ ਤੇ ਨੀਚੁ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖੀਏ ਜਦੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੇ ਉਦੀ ਜੋਤ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕੁ ਮਹਿ ਖਲਕੁ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ ।

ਮੰਦਾ ਕਿਸਨੋ ਆਖੀਐ ਜਾਂ ਤਿਸੁ ਥਿਨੁ ਕੋਇ ਨਾਹਿ । ੧੨੭।

ਜਿਹੜੇ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਜਪਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖ ਡਰਾਵਣੇ ਹਨ । ਇੱਥੇ ਦੁਖੀ ਹਨ ਤੇ ਅਗੇ ਵੱਢੀ ਨਹੀਂ ਲਭਣੀ—

ਫਰੀਦਾ ਤਿਨਾ ਮੁਖ ਡਰਾਵਣੇ ਜਿਨਾ ਵਿਸਾਰਿਓਨੁ ਨਾਉ ।

ਐਥੇ ਦੁਖ ਘਣੇਰਿਆ ਅਗੇ ਠਹਿਰ ਨ ਠਾਉ । ੧੨੮।

ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਵਰਮਾਦੇ ਹਨ ਸਾਰੀਆਂ ਆਸਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਲਗੋ—

ਦੂਦੇਂਦੀਏ ਸੁਹਾਗ ਕੂ ਤਉ ਤਨਿ ਕਾਈ ਕੋਰ ।

ਜਿਨਾ ਨਾਉ ਸੁਹਾਗਣੀ ਤਿਨਾ ਝਾਕ ਨ ਹੋਰ । ੧੨੯।

ਪਾਠਕ ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਐਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ

ਬਾਣੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ :—ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ 203 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਨ 1266 ਵਿਚ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਦੁਹਾਂਡ 93 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰੇ ਪਿੰਡ ਅਜੋਧਨ (ਪਾਕਪਟਨ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ:—

ਰਾਗ ਆਸਾ—ਦੋ ਸ਼ਬਦ

(1) ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤ ਜਿੰਨ...

(2) ਬੋਲੈ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ

ਰਾਗ ਸੂਹੀ—ਦੋ ਸ਼ਬਦ

(1) ਤਪਿ ਤਪਿ ਲਹਿ ਲਹਿ...

(2) ਬੋਲੈ ਬੰਧਿ ਨ ਸਕਿਓ...

ਸਲੋਕ:—‘ਸਲੋਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ’ ਦੇ ਸਿਰ-ਲੇਖ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 130 ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਲੋਕ ਵੀ ਹਨ :—

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ—੩

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ—੫

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ—੧

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ—੮

ਜੋੜ : ੧੭

ਬਾਕੀ 113 ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਉਚਾਰੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਅੰਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਹੈ:—

ਮਹਲਾ ੧—ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ: ੧੧੩, ੧੨੦, ੧੨੪=੩

ਮਹਲਾ ੩—ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ: ੧੩, ੫੨, ੧੦੪, ੧੨੨ ੧੨੩=੫

ਮਹਲਾ ੪—ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ: ੧੨੧=੧

ਮਹਲਾ ੫—ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. ੭੫, ੮੨, ੮੩, ੧੦੮, ੧੦੯, ੧੧੦, ੧੧੧=੮

ਇਹਨਾਂ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਨਤੀਜਾ:—ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖੋ। ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. 13 ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. 12 ਦੇ ਪਰਥਾਇ ਹੈ। ਫਿਰ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. 52 ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. 51 ਦੇ ਪਰਥਾਇ ਹੈ। ਅਗਾਂਹ ਚੱਲ ਕੇ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. 104 ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. 103 ਦੇ ਪਰਥਾਇ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਾਂਹ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. 122, 123।

ਸਾਫ਼ ਪਿਆ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸ਼ਲੋਕ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਵਲ ਭੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ। ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. 13, 52 ਅਤੇ 104 ਸਿਰਫ਼ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦਰਜ ਹਨ, ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. 52 ਅਤੇ 104 ਵਿਚ ਭੀ 'ਨਾਨਕ' ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸ਼ਲੋਕ ਸਿਰਫ਼ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਰਥਾਇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਭੀ ਇਹੀ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

ਕਿਥੋਂ ਮਿਲੇ ? ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਭੀ ਤਿੰਨ ਸ਼ਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਰਥਾਇ ਲਿਖੇ ਇਥੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਭੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ। ਤੇ, ਦਰਜ ਹੀ ਤਾਹੀਏਂ ਕੀਤੀ, ਜੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਸਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਲ ਸਾਂਝ

ਇਹ ਜੀਵਨ ਚੰਦ-ਰੋਜ਼ਾ ਹੈ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਿੱਥੀ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਖਲੋਤੀ ਇਕ ਜੁਆਨ, ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ

ਕਿ ਉਹ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਮਾਣ ਵਿਕ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਅੱਗੇ ਨਿਥੁਣ ਦੀ ਭੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ
ਕਰਦੀ। ਪਰ ਇਸ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਕੀਹ ਮਾਣ ? ਇਥੇ ਤਾਂ ਬੜੇ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਤੇ ਪਕੇ
ਮਹਲ-ਮਾੜੀਆਂ ਦੇ ਢਹਿੰਦਿਆਂ ਭੀ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਆਪ ਫੁਰਮਾਏ ਹਨ :—

ਉਤੰਗੀ ਪੈਓਹਰੀ, ਗਹਿਰੀ ਗੰਭੀਰੀ ॥

ਸਸੁਤਿ ਸੁਹੀਆ ਕਿਦ ਕਰੀ, ਨਿਵਣੁ ਨ ਜਾਇ ਥਣੀ ॥

ਗਚੁ ਜਿ ਲਗਾ ਗਿਝਵੜੀ, ਸਖੀਏ ਧਉਲਹਰੀ ॥

ਸੇ ਭੀ ਢਹਿੰਦੇ ਡਿਠੁ ਮੈ ਮੁੱਖ ਨ ਗਰਬੁ ਥਣੀ ॥

ਸਲੋਕ ਵਾਰਾ ਤੇ ਵਧੀਕ ਮਹਲਾ ੧ ॥

ਫਰੀਦ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ.—

ਸੇਖ ਹਯਾਤੀ ਜਗਿ, ਨ ਕੋਈ ਬਿਰੁ ਰਹਿਆ ॥

ਜਿਸ ਆਸਣਿ ਹਮ ਬੈਠੇ, ਕੇਤੇ ਬੈਸਿ ਗਇਆ ॥ ਆਸਾ

ਫਰੀਦਾ ਇਨੀ ਨਿਕੀ ਜੰਘੀਐ, ਬਲ ਝੰਘਰ ਭਵਿਓਮਿ ॥

ਅਜੁ ਫਰੀਦੈ ਕੂਜੜਾ, ਸੇ ਕੰਹਾਂ ਥੀਓਮਿ ॥੨੦॥

ਫਰੀਦਾ ਜਿਨ ਲੋਇਣ ਜਗੁ ਮੋਹਿਆ, ਸੇ ਲੋਇਣ ਮੈ ਡਿਠੁ ॥

ਕਜਲ ਰੇਖ ਨਾ ਸਹਾਇਆ, ਸੇ ਪੰਖੀ ਸੂਇ ਬਹਿਣੁ ॥੧੪॥

ਫਰੀਦਾ ਖਿਬੜਿ ਮੇਖਾ ਅਗਲੀਆ, ਜਿੰਦ ਨਾ ਕਾਈ ਮੇਖ ॥

ਵਾਰੀ ਆਪੇ ਆਪਣੀ, ਚਲੇ ਮਸਾਇਕ ਸੇਖ ॥੪੭॥

ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਮਾਣ ਕੂੜਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫੁਰਮਾਏ ਹਨ—ਜਿਵੇਂ ਫੁੱਲ
ਦੇ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਪਰਾਹੁਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਇਹ ਧਨ ਤੇ ਜੁਆਨੀ ਭੀ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ
ਦੇ ਹੀ ਪਰਾਹੁਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੁਪੜੀ ਵਾਗ ਇਹ ਜੰਬਨ ਭੀ ਢਲ ਕੇ ਆਖਰ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ
ਹੈ। ਜੁਆਨੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਜਿਵੇਂ ਸਾਥੀ ਮਿੱਤਰ ਸਝੌਂਈ ਇਥੋਂ ਕੂਚ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਾਂ ਹਰੇਕ
ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਆਖਰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੈਕਾ ਘਰ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ
ਜਾਣਾ ਹੀ ਪਏਗਾ। ਜਿਹੜੀ ਜੀਵ-ਇਸਤ੍ਰੀ ਇਥੇ ਗਫਲਤ ਦੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਮੁੱਤੀ ਰਹਿੰਦੀ
ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਾਸ-ਪੁੰਜੀ ਦਿਨ-ਦੀਵੀ ਲੁੱਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਆਪ ਸਿਰੀ ਰਾਣਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

ਧਨ ਜੋਬਨੁ ਅਰੁ ਫੁਲੜਾ, ਨਾਨੀਅੜੇ ਦਿਨ ਚਾਰ ॥

ਪਥਣ ਕੇਰੇ ਪਤ ਜਿਉ, ਢੁਲਿ ਢੁਲਿ ਜੁਮਣਹਾਰੁ ॥ ੧ ॥

ਰੰਗ ਮਾਣ ਲੈ ਪਿਆਰਿਆ, ਜਾ ਜੋਬਨੁ ਨਉ ਹੁਲਾ ॥
 ਦਿਨ ਥੋੜੇ ਥਰੇ, ਭਰਿਆ ਪੁਰਾਣਾ ਚੋਲਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਸਜਣ ਮੇਰੇ ਰੰਗਲੇ, ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣਿ ॥
 ਹੰਭੀ ਦੇਵਾ ਝੁਮਣੀ, ਹੋਵਾ ਬੀਣਿ ਬਾਣਿ ॥੨॥
 ਕੀ ਨ ਸਣੇਹੀ ਗੋਬੀਏ, ਆਪਣ ਕੰਨੀ ਸੋਇ ॥
 ਲਗੀ ਆਵਹਿ ਸਾਹੁਰੈ, ਨਿਤ ਨ ਪੋਈਆ ਹੋਇ ॥੩॥
 ਨਾਨਕ ਸੁਤੀ ਪੋਈਆ, ਜਾਣੁ ਵਿਰਤੀ ਸੈਨਿ ॥
 ਗੁਣਾ ਗਵਾਈ ਗੰਠੜੀ, ਅਵਗਣ ਚਲੀ ਬੰਨਿ ॥੪॥
 ਫਰੀਦ ਜੀ ਭੀ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਏ ਹਨ :—

ਪਾਮਿ ਦਮਾਏ ਫਤੁ ਸਿਰਿ, ਭੇਰੀ ਸਤੋ ਰੰਡ ॥
 ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣ, ਮਹਿ, ਥੀਏ ਆਤਮਾ ਗਡ ॥੪੫॥
 ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ, ਉਸਾਰੇਏ ਭੀ ਗਏ ॥
 ਕੂੜਾ ਸਉਦਾ ਕਰਿ ਗਏ, ਗੋਰੀ ਆਇ ਪਏ ॥੪੬॥

ਪਰ, ਫਕੀਰ ਬਣ ਜਾਣਾ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ (ਹੱਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰੋ)—
 ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ 'ਤਿਆਗੀ' ਬਣੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਵਿਹਲੜਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ
 ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫੁਰਮਾਏ ਹਨ (ਵੇਖੋ ਸਾਹਗ ਕੀ ਵਾਰ ਮ. ੪, ਪਉੜੀ ਨੰ: ੨੨) :—

ਗਿਆਨ ਵਿਹੁਣਾ ਗਵੇ ਗੀਤ ॥
 ਭੁਖੇ ਮੁਲਾਂ ਘਰੇ ਮਸੀਤਿ ॥
 ਮਖਣੁ ਹੋਇ ਕੇ ਕੰਠ ਪੜਾਏ ॥
 ਵਕਰੁ ਕਰੇ, ਹੋਰੁ ਜਾਤਿ ਗਵਾਏ ॥
 ਗੁਰੁ ਪੀਰੁ ਸਦਾਏ ਮੰਗਣ ਜਾਇ ॥
 ਤਾਕੇ ਮੂਲਿ ਨ ਲਗੀਐ ਪਾਇ ॥
 ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਹੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ ॥
 ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੋਇ ॥੧॥ ਸਲੋਕ ਮ: ੧

ਫਰੀਦ ਜੀ ਭੀ ਇਹੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੋ ਭਾਈ : ਰੱਬ ਤੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵੱਸ
 ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿੱਥੇ ਲੱਭਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ? ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ
 ਉਸ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰ, ਅਤੇ ਹੱਕ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਾਰ ਕਰ । ਫੁਰਮਾਏ ਹਨ :—

ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ,
ਵਣਿ ਕਿੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ ॥
ਵਸੀ ਰਬੁ ਰਿਆਲੀਐ ॥
ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੁਵੇਹਿ ॥ ੧੯ ॥

ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਬਚੋ—ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਭਾਈ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਮਾਇਆ ਕਸ਼ੀਏ ਦੇ ਵੱਲ ਵਰਗੀ ਹੈ ਜੋ ਖਿੜ ਕੇ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਾਹ ਪਾਈ ਰੱਖ। ਸੰਸਾਰ-ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਣ ਲਈ ਆਤਮਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਬੋਝਾ ਤਿਆਰ ਕਰ। ਇਹ ਕੰਮ ਦੁਆਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦੁਆਨੀ ਵੇਲੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਦੇ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਤੂੰ ਜਕੜਿਆ ਰਿਹਾ, ਜੇ ਮੋਹ ਵਾਲੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਭੀ ਧੱਕੇ ਹੀ ਮਿਲਣਗੇ, ਪ੍ਰਾਣ-ਮਿਲਾਪ ਵਾਲਾ ਮੌਕਾ ਹੱਥੋਂ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੋਹ ਇਤਨਾ ਤੰਗ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਤੁਰਨ ਲਗਿਆਂ ਹਰਕੇ ਭਰਦਾ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਪ ਫੁਰਮਾਏ ਹਨ :—

ਬੋਝਾ ਬੰਧਿ ਨ ਸਕਿਓ, ਬੰਧਨ ਕੀ ਵੇਲਾ ॥

ਭਰਿ ਸਰਵਰੁ ਜਬ ਊਛਲੈ, ਤਬ ਤਰਣੁ ਦੁਹੇਲਾ ॥੧॥

ਹਥੁ ਨ ਲਾਇ ਕਸੁੰਭੜੈ, ਜਲਿ ਜਾਸੀ ਵੇਲਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਇਕ ਆਪੀਨੈ ਪਤਲੀ, ਸਹ ਕੇ ਰੇ ਬੇਲਾ ॥

ਦੁਧਾ ਬਣੀ ਨ ਆਵਈ, ਫਿਰਿ ਹੋਇ ਨ ਮੇਲਾ ॥੨॥

ਕਹੇ ਫਰੀਦੁ ਸਹੇਲੀਹੋ, ਸਹੁ ਅਲਾਏਸੀ ॥

ਹੰਸੁ ਚਲਸੀ ਡੁੰਮਣਾ, ਅਹਿ ਤਨੁ ਵੇਰੀ ਬੀਜੀ ॥੩॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚੇਵ ਜੀ ਫੁਰਮਾਏ ਹਨ—ਹੇ ਭਾਈ ! ਇਸ ਸੰਸਾਰ—ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਠਿੱਲਾਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਸਮੁੰਦਰ ਉਛਾਲੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਤੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਬੋਝਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਏਂ, ਤਾਂ ਤੂੰ ਸੌਖਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘ ਜਾਵੇਂਗਾ, ਇਹ ਠਿੱਲਾ ਤੇਰੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਉਣਗੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕੇਗਾ, ਜੇ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਲੇ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਬੰਨ੍ਹੇਂਗਾ। ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਤਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹਾਉਮੈ ਦੂਰ ਕਰ ਲਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਆਦਰ-ਸਤਕਾਰ ਮਿਲਦਾ

ਹੈ। ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਜਪ ਤਪ ਕਾ ਬੰਧੁ ਬੋਝੁਲਾ, ਜਿਤੁ ਲੰਘਹਿ ਵਹੇਲਾ ॥
 ਨਾ ਸਰਵਰੁ, ਨਾ ਉਛਲੈ, ਐਸਾ ਪੰਥੁ ਸੁਹੇਲਾ ॥੧॥
 ਤੇਰਾ ਏਕੋ ਨਾਮੁ ਮਜੀਠੜਾ
 ਰਤਾ ਮੇਰਾ ਚੋਲਾ ਸਦ ਰੰਗੁ ਚੋਲਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਸਾਜਨ ਚਲੇ ਪਿਆਰਿਆ, ਕਿਉ ਮੇਲਾ ਹੋਈ ॥
 ਜੇ ਗੁਣ ਹੋਵਹਿ ਗੰਠੜੀਐ, ਮੇਲੇਗਾ ਸੋਈ ॥੨॥
 ਹਉਮੈ ਮਾਰਿ ਨਿਵਾਰਿਆ, ਸੀਤਾ ਹੈ ਚੋਲਾ ॥
 ਗੁਰਬਚਨੀ ਫਲੁ ਪਾਇਆ, ਸਹ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬੋਲਾ ॥੩॥
 ਨਾਨਕੁ ਕਹੈ ਸਹੇਲੀਹੋ, ਸਬੁ ਖਰਾ ਪਿਆਰਾ ॥
 ਹਮ ਸਹ ਕੇਰੀਆ, ਦਾਸੀਆ ਸਾਚਾ ਖਸਮੁ ਹਮਾਰਾ ॥੪॥

ਨੋਟ:—ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖੋ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਫ੍ਰੀਪੀ ਸਾਂਝ !

ਮੋਹ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਹੇ ਭਾਈ ! ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਠਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਹੀ-ਸਲਾਮਤ ਪਾਰ ਲੰਘਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਜਾਚ ਸਿੱਖ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਤਾਰੂ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ-ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਝੱਖੜ ਝੁੱਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਝੜੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਬੜੀਆਂ ਠਿਲਾਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਬੇੜੀ ਝੁੱਥਣ ਤੋਂ ਬਚਾਣੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਢਹਿ ਪਉ ॥

ਵੇਖੋ 'ਸ਼ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ'। ਆਪ ਵਰਸਾਂਦੇ ਹਨ:—

ਜੇ ਤੂੰ ਤਾਰੂ ਪਾਣਿ, ਤਾਰੂ ਪੁਛਿ ਤਿੜੇਨ ਕਲ ॥
 ਤਾਰੂ ਖਰੇ ਸੁਜਾਣ, ਵੰਞਾ ਏਨੀ ਕਪਰੀ ॥੩॥

ਤਾਰੂ ਪਾਣਿ—ਪਾਣੀ ਦਾ ਤਾਰੂ (ਬਣਨਾ ਚਾਹੇ)।

ਤਿੜੇਨ ਕਲ—ਤਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ॥ ਤਾਰੂ—ਉਹ ਹੀ। ਕਪਰ,—ਲਹਿਰਾਂ।

ਝੜ ਝਖੜ ਉਹਾੜ, ਲਹਰਾਂ ਵਹਿਨ ਲਖੇਸਰੀ ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਸਿਉ ਆਲਾਇ, ਬੇੜੇ ਫੁਬਣਿ ਨਹਿ ਭਉ ॥੫॥

ਆਤਮਕ ਮੋਹ-ਰੂਪ ਬਘਿਆੜ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ

ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਰਨ ਪੈ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਕਰੋ ।
ਆਪ ਫੁਰਮਾਏ ਹਨ:—(ਸੁਲੋਕ ਵਾਰਾ ਤੋਂ ਵਧੀਕ)

ਹੇ ਮਨ ਡੀਗਿ ਨ ਡੋਲੀਐ, ਸੀਧੇ ਮਾਰਗਿ ਧਾਉ ॥
ਪਾਛੈ ਬਾਘੁ ਡਰਾਵਣੈ, ਆਗੈ ਅਗਨਿ ਤਲਾਉ ॥
ਸਹਸੈ ਜੀਅਰਾ ਪਰਿ ਰਹਿਓ, ਮਾ ਕਉ ਅਵਰੁ ਨ ਢੰਗੁ ॥
ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਫੁਟੀਐ, ਹਰਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿਉ ਸੰਗੁ ॥੨॥
ਬਾਘੁ ਮਰੈ ਮਨੁ ਮਾਵੀਐ, ਜਿਸੁ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀਖਿਆ ਹੋਇ ॥
ਆਪੁ ਪਛਾਣੈ ਹਰਿ ਮਿਲੈ, ਬਹੁਤਿ ਨ ਮਰਣਾ ਹੋਇ ॥
ਕੀਚੜ ਹਾਥ ਨ ਬੁਢਈ, ਏਕਾ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲਿ ॥
ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਉਬਰੈ, ਸੁਰੁ ਸਰਵਰੁ ਸਚੀ ਪਾਲਿ ॥੩॥

ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ—ਜਗਤ ਵਿਚ ਸੋਹ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਖੂਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ
ਜੀਵ ਗੱਤੇ ਖਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰ ਕੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ
ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਫੁੱਥਣੋਂ ਬਚ ਗਿਆ । ਆਪ ਫੁਰਮਾਏ ਹਨ:—

ਵਿਧਣ ਖੂਹੀ, ਮੂੰਧ ਇਕੋਲੀ ॥
ਨਾ ਕੇ ਸਾਖੀ ਨਾ ਕੇ ਬੋਲੀ ॥
ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਭਿ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਮੇਲੀ ॥
ਜਾ ਫਿਰਿ ਦੇਖਾ, ਤਾ ਮੇਰਾ ਅਲਹੁ ਬੋਲੀ ॥੩॥

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜੀਵ-ਦਿਸਤ੍ਰੀ ਉਹਨਾਂ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਮੋਹ ਦੇ
ਦਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭੀ ਹੋਸਲਾ
ਬੱਝਦਾ ਹੈ । ਫੁਰਮਾਏ ਹਨ:—

ਫੋਲ ਲੰਘਦੇ ਪਾਰਿ, ਗੋਰੀ ਮਨੁ ਧੀਰਿਆ ॥ ਆਸਾ

ਸੁਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—ਜਗਤ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਇਹ ਇਕੱਲਾ
ਜੀਵ-ਪੰਛੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਫਾਹੀਆਂ ਪਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਮਾਦਿਕ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ
ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇਕੋ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਜਗਤ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪਵੇ ।
ਆਪ ਫੁਰਮਾਏ ਹਨ:—

ਸਰਵਰ ਪੰਖੀ ਹੋਕੜੇ, ਫਾਹੀਵਾਲ ਪਚਾਸ ॥

ਇਹੁ ਤਨੁ ਲਹਰੀ ਗਛੁ ਥਿਆ, ਸਚੇ ਤੇਰੀ ਆਸ ॥੧੨੫॥

ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ ਬਣਾਓ :

ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਧਨ-ਪਦਾਰਥ ਜੋੜਨ ਦੇ ਹੀ ਆਹਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਧਨ ਇਥੇ ਹੀ ਪਿਆ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਨਿਰਾ ਦਿਸੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਉਮਰ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਲੋਂ ਖਾਲੀ-ਹੱਥ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰੀਰਕ ਨਿਰਬਾਹ ਵਾਸਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦਾ ਅਰਥੀਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ, ਪਰ ਨਿਰੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਜਿਵੇਂ ਹਾਲੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਵਾਸਤੇ ਉਦਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਹਲ ਵਾਂਹਦਾ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਸਿੰਜਦਾ ਹੈ, ਥੀ ਬੀਜਦਾ ਹੈ, ਸੁਹਾਗਾ ਵੇਰਦਾ ਹੈ, ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਕ ਫਸਲ ਦਾ ਭੀ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦਮ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰੇਮ' ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੌਦਾ ਪਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਗਾਹਕਾਂ ਨਾਲ ਵਣਜ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਾ ਨੂੰ, ਤਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਆਪਣੀ ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਰਖੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦਾ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿੜਾਉ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੇਵਾਗਰ ਆਪਣਾ ਮਾਲ ਲੱਦ ਕੇ ਦੇਸਾਂ ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਚਰਨ ਨੂੰ ਉੱਦਾ ਬਣਾਂਦਾ ਰਹੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਢੇ ਢਿੱਲ ਨਾਹ ਕਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਮਿਲੀ ਰਹੇਗੀ।

ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਜੀਵ ਸਰੀਰਕ ਨਿਰਬਾਹ ਦੇ ਉਦਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਰੱਖੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਈ ਰਖੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਰੋਕੀ ਰੱਖੇ, ਲੋਕ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿਚ ਸੋਭਾ ਮਿਲੇਗੀ। ਆਪ ਵਰਮਾਂਦੇ ਹਨ:—

ਮਨੁ ਹਾਲੀ, ਕਿਰਸਾਣੀ ਕਰਣੀ, ਸਰਸੁ ਪਾਣੀ, ਤਨੁ ਖੇਤੁ ॥

ਨਾਮੁ ਬੀਜੁ, ਸੰਤੋਖੁ ਸੁਹਾਗਾ, ਰਖੁ ਗਰੀਬੀ ਵੇਸੁ ॥

ਭਾਉ ਕਰਸੁ ਕਹਿ ਜੀਸੀ, ਸੇ ਘਰ ਭਾਗਨ ਦੇਖੁ ॥੧॥

ਬਾਬਾ ਮਾਇਆ ਸਾਥਿ ਨ ਚੋਇ ॥

ਇਨਿ ਮਾਇਆ ਜਗੁ ਮੋਹਿਆ, ਵਿਰਲਾ ਬੂਝੈ ਕੋਇ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

(ਸਿਰਠ ਮ: ੧)

ਇਹ ਉਦਮ ਮਨੁਖਾ ਜਨਮ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਥੋਂ ਖੁੰਡਿਆ, ਤੇ ਗਿਆ ।
ਸਾਹਿਬ ਵਰਮਾਦੇ ਹਨ—

ਸੁਣਿ ਮਨ ਮਿਤ੍ਰ ਪਿਆਰਿਆ, ਮਿਲੁ ਵੇਲਾ ਹੈ ਇਹੁ ॥

ਜਬ ਲਗੁ ਜੋਬਨਿ ਸਾਸੁ ਹੈ, ਤਬ ਲਗੁ ਇਹੁ ਤਨੁ ਦੋਹੁ ॥

(ਮਿਰੀ ਰਾਗੁ)

ਫਰੀਦ ਜੀ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਪਿਆਰੇ ! ਰੱਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਕਰ ।
ਇਹ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਆਖਰ ਢਹਿ ਵੇਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ । ਵੇਖ, ਨਾਮ-ਧਨ ਖੱਟਣ ਦਾ ਇਹੀ
ਸਮਾਂ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸੁਆਸਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਸ਼ੁਕ ਗਈ, ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਕੂਚ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਵਰਮਾਦੇ
ਹਨ:—

ਬੇਲੈ ਸੇਖ ਫਰੀਦੁ, ਪਿਆਰੇ ਅਲਹ ਲਗੇ ।

ਇਹੁ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖਾਕੁ, ਨਿਮਾਣੀ ਗੋਰੇ ਘਰੇ ॥੧॥ ਆਸਾ ॥

ਫਰੀਦਾ ਜਾਂ ਤਉ ਖਟਣ ਵੇਲ, ਤਾਂ ਤੂ ਰਤਾ ਦੁਨੀ ਸਿਉ ॥

ਮਰਗ ਸਵਾਈ ਨੀਹਿ, ਜਾਂ ਭਰਿਆ ਤਾਂ ਲਾਇਆ ॥੮॥

ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਨ-ਮੋਹਣੇ ਪਦਾਰਥ ਰੋਖ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕਠੇ ਕਰਨ ਵਿਚ
ਮਨੁਖ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ । ਦਿਨ ਦੀ ਦੋੜ ਭੱਜ ਦਾ ਥਕਿਆ ਹੋਇਆ ਰਾਤ
ਸੌਂ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ । ਰੱਬ ਹਿਸਾਬ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਜਗਤ ਵਿਚ
ਆਇਆ ਸੀ । ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਫਰੀਦਾ ਦੇ ਵਿਸੁ ਗੋਦਲਾ ਧਰੀਆਂ ਖੰਡੁ ਲਿਵਾੜਿ ॥

ਇਕਿ ਰਾਹੇ ਦੇ ਰਹਿ ਗਏ, ਇਕਿ ਰਾਹੀਂ ਗਏ ਉਜਾੜਿ ॥੩੭॥

ਫਰੀਦਾ ਚਾਰਿ ਗਵਾਇਆ ਹੰਢਿ ਕੈ, ਚਾਰਿ ਗਵਾਇਆ ਸੰਮਿ ॥

ਲੇਖਾ ਰਬੁ ਮੰਗੋਸੀਆ, ਤੂੰ ਆਹੋ ਕੇਰੇ ਕੰਮਿ ॥੩੮॥

ਨਿਰੋ ਪਨ ਪਦਾਰਥ ਪਿਛੇ ਹੀ ਸਦਾ ਦੋੜ ਭੱਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁਖ ਸਾਰੀ ਉਮਰ
ਢਿੰਡਾ ਫਿਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਇਉਂ ਖਾਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਘੜੀਆਲ ।

ਫਰੀਦਾ ਦਹਿ ਦਰਿਵਾਜ਼ੇ ਜਾਇ ਕੈ, ਕਿਉਂ ਡਿਠੋ ਘੜੀਆਲੁ ॥

ਏਹੁ ਨਿਦੋਸਾ ਮਾਰੀਐ, ਹਮ ਦੋਸਾਂ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲੁ ॥੩੯॥

ਘੜੀਏ ਘੜੀਏ ਮਾਰੀਐ, ਪਹਰੀ ਲੋਹ ਸਜਾਇ ॥

ਸੋਰੋੜਾ ਘੜੀਆਲ ਜਿਉ, ਝੁਖੀ ਹੋਣਿ ਵਿਹਾਇ ॥੪੦॥

ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵਿਛੁੜੇ ਹੋਏ ਦੀ ਆਤਮਕ ਹਾਲਤ:

ਕਿਸੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਕੋਲ ਫੁੱਲ ਉਗੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਉਹ ਤਦ ਤਕ ਹੀ ਲਹਿ ਲਹਿ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦ ਤਕ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਆਉਂਦਾ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੋਮੇ ਨਾਲੋਂ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇ, ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੋਲ ਫੁੱਲ ਵੀ ਸੜ ਸੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਰਾ ਭਰਾ ਸਰੋਵਰ ਕਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੋਮੇ ਪਰਭੂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੁੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅੰਦਰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ, ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ।

ਆਪ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ:—

ਪਥਰ ! ਤੂੰ ਹਰੀਆਵਲਾ, ਕਵਲਾ ਕੰਚਨ ਵੰਨਿ ॥
ਕੈ ਦੇਖੜੈ ਸਤਿਓਹਿ, ਕਾਲੀ ਹੋਈਆ ਦੇਹੁਰੀ,
ਨਾਨਕ ਮੈ ਤਨਿ ਭੰਗੁ ॥
ਜਾਣਾਂ ਪਾਣੀ ਨ ਲਗਾਂ, ਜੈ ਸੇਤੀ ਮੇਰਾ ਸੰਗੁ ॥
ਜਿਤੁ ਡਿਠੈ ਤਨੁ ਪਰਫੁੜੈ, ਚੜੈ ਚਵਗਣਿ ਵੰਨੁ ॥੩੦॥

ਭਾਵ:—ਹੇ ਪੱਥਰ ! ਹੇ ਪਦਮਾਕਰ ! ਹੇ ਸਰੋਵਰ ! ਤੂੰ ਕਦੇ ਹਰਾ ਭਰਾ ਸੀ, ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸੋਮੇ ਦੇ ਰੰਗ ਵਰਗੇ ਕੋਲ ਫੁੱਲ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਕਿਸ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੂੰ ਸੜ ਗਿਆ ਹੈਂ ? ਤੇਰਾ ਸਰੀਰ ਕਿਉਂ ਕਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ?

(ਉੱਤਰ) ਹੇ ਨਾਨਕ ! ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ (ਪਾਣੀ ਨਾਲੋਂ) ਟੋਟ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਸੀ ਉਹ ਪਾਣੀ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ।

ਕੈਸੀ ਦਰਦ-ਭਰੀ ਦਸ਼ਾ ਹੈ !

ਰੱਬ ਤੋਂ ਵਿਛੁੜੇ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਦੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਹੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਚਿਤ ਖਟੋਲਾ, ਵਾਣੁ ਦੁਖੁ, ਬਿਰਹ ਵਿਛਾਵਣੁ ਲੇਵੁ ॥

ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਨਾ, ਤੂ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਦੇਖੁ । ੩੫ ॥

ਭਾਵ : ਹੇ ਫਰੀਦ ! (ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਭੁੱਲਾ ਕੇ) ਚਿੰਤਾ (ਅਸਾਫੀ) ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਮੰਜੀ (ਥਣੀ ਹੋਈ ਹੈ), ਦੁੱਖ (ਉਸ ਮੰਜੇ ਦਾ) ਵਾਣ ਹੈ, ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਕਾਰਨ (ਦੁੱਖ ਹੀ)

ਤੁਲਾਈ ਤੇ ਲੇਵ ਹੈ। ਹੇ ਸੱਚੇ ਮਾਲਕ, ਵੇਖ (ਤੈਥੋਂ ਵਿੱਛੜ ਕੇ) ਇਹ ਹੈ ਅਸਾਡਾ ਜੀਉਣ (ਦਾ ਹਾਲ)। ੩੫।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਦੇ ਇਹ ਚੋਭ ਨਹੀਂ ਵਜੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵਿਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤਰਿਸ਼ਨਾ ਦੀ ਅੱਗ ਇਉਂ ਬਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਸਾਣਾਂ ਵਿਚ ਮੁਰਦਾ ਸੜਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰਮਾਏ ਹਨ—

ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ, ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨੁ ॥

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜਿਹੁ ਤਨਿ ਬਿਰਹੁ ਨ ਊਪਜੈ, ਸੋ ਤਨੁ ਜਾਣੁ ਮਸਾਨੁ ॥ ੩੬ ॥

ਭਾਵ : ਹਰ ਕੋਈ ਆਖਦਾ ਹੈ (ਹਾਂਇ !) ਵਿਛੋੜਾ (ਬੁਰਾ)। ਪਰ ਵਿਛੋੜੇ ! ਤੂੰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੈਂ (ਭਾਵ, ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ ਸਲਾਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ) ਹੇ ਫ਼ਰੀਦ ! ਜਿਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਸੱਲ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ (ਭਾਵ, ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਦੇ ਇਹ ਚੋਭ ਨਹੀਂ ਵਜਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵਿਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ) ਉਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮਸਾਣ ਸਮਝੋ (ਭਾਵ, ਉਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਰੂਹ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੜ ਰਹੀ ਹੈ)। ੩੬।

ਖਲਕਤ ਨਾਲ ਪਿਆਰ (ਸਭ ਵਿਚ ਰੱਬ ਵਸਦਾ ਵੇਖਣਾ)

ਪਹਿਲੀ 'ਉਦਾਸੀ' ਸਮੇਂ ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ 1507 ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਇਸ ਲੰਮੇ ਸਵਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਣ ਵਾਸਤੇ, ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਤਲਵੰਡੀ ਆਏ। ਇਥੋਂ ਚਲ ਕੇ ਸੈਦ ਪੁਰ (ਐਮਨਾਬਾਦ) ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਨ 1508 ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਸਮੇਂ ਹਰਿਦੁਆਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ—ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਇਕ ਵੈਸਨਵ ਸਾਧੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੌਂਕੇ ਵਿਚ ਅੱਗ ਬਾਲੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਉਸ ਸਾਧੂ ਪਾਸੋਂ ਥੋੜੀ ਕੁ ਅੱਗ ਲੈਣ ਗਿਆ। ਚੌਂਕੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਸਾਧੂ ਦੇ ਚੌਂਕੇ ਵਿਚ ਜਾ ਪਿਆ। ਸਾਧੂ ਦਾ ਚੌਂਕਾ ਭਿੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਲੋਹਾ-ਲਾਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਬਲਦਾ ਚੌਂਕੇ ਦੇ ਉਹ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਪਿਆ। ਮਰਦਾਨਾ ਉੱਠ ਨੱਠਾ। ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਮਰਦਾਨਾ, ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਹਥ ਵਿਚ ਚੌਂਕੀ ਵੈਸਨਵ ਸਾਧੂ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਜਿਸ ਹਿਰਦੇ-ਚੌਂਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ ਉਸ ਚੌਂਕੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁਬੁਧਿ, ਕੁਦਇਆ, ਪਰ-

ਨਿੰਦਾ, ਕਰੋਧ ਆਦਿਕ ਸੁਦਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਮੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਹੇ ਸਜਣ ! ਤੂੰ ਇਸ ਬਾਹਰਲੇ ਚੌਂਕੇ ਦੀ ਸੁਚ ਵਿਚ ਹੀ ਮਸਤ ਹੈਂ । ਆਪ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ—

ਕੁਬੁਧਿ ਡੂਮਣੀ, ਕੁਦਇਆ ਕਸਾਇਣ,
ਪਰਨਿੰਦਾ ਅਟ ਚੂਹੜੀ, ਮੁਠਿ ਕਰੋਧਿ ਚੰਡਾਲਿ ॥
ਕਾਰੀ ਕਦੀ ਕਿਆ ਬੀਐ, ਜਾ ਚਾਰੇ ਬੈਠੀਆ ਨਾਲਿ ।
ਸਚੁ ਸੰਜਮ, ਕਰਣੀ ਕਾਰਾ, ਨਾਵਣੁ ਨਾਉ ਜਪੋਹੀ ॥
ਨਾਨਕ ਅਗੈ, ਉਤਮ ਸੇਈ, ਜਿ ਪਾਪਾ ਪੰਦਿਨ ਦੇਹੀ ॥

ਸਲੋਕ ਮ: ੧. ਵਾਰ ਸਿਰੀ ਚਾਗ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਦੇ ਫਾਟਨ ਹੀ ਜਗਤ ਵਿਚੋਂ ਪਰਸਪਰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਸੀ —

ਨਾਨਕ ਦੁਨੀਆਂ ਕੈਸੀ ਹੋਈ ॥
ਸਾਲਕੁ ਮਿਤ ਨ ਰਹਿਓ ਕੋਈ ॥
ਭਾਈ ਬੰਧੀ ਹੋਤੁ ਜੁਕਾਇਆ ॥
ਦੁਨੀਆ ਕਾਰਣਿ ਦੀਨੁ ਗਵਾਇਆ ॥

। ੫। ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਭਾਈ ! ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਦੇਹ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਵਿਤਕਰੇ ਦੂਰ ਕਰ । ਜੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਰੇਂਗਾ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਜੀਵਨ—ਰਾਗ ਵਿਚ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਅਗ ਇਉਂ ਭੜਕ ਉਠੇਗੀ, ਜਿਵੇਂ ਦੋਜਕ ਦੀ ਅੱਗ । ਆਖਰ ਤੂੰ ਇਤਨਾ ਦੁਖੀ ਹੋਵੇਂਗਾ ਕਿ ਇਸ ਜੀਉਣ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਪਸੰਦ ਕਰੇਂਗਾ । ਆਪ ਫੁਰਮਾਏ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਮਨੁ ਮੈਦਾਨੁ ਕਰਿ, ਟੋਏ ਟਿਬੇ ਲਾਹਿ ॥
ਅਗੈ ਮੂਲਿ ਨ ਆਵਸੀ, ਦੋਜਕੁ ਸੇਈ ਭਾਹਿ ॥੭੪॥
ਫਰੀਦਾ ਜਿ ਦਿਹਿ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ, ਜੇ ਗਲੁ ਕਪਹਿ ਦੁਖ ॥
ਪਵਨਿ ਨ ਇਤੀ ਮਾਮਲੇ, ਸਹਾ ਨ ਇਤੀ ਦੁਖ ॥ ੭੫ ॥

(ਨੋਟ—ਸਲੋਕ ਨੰ: ੭੪ ਦੇ ਨਾਲ ਸਲੋਕ ਨੰ: ੭੫ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੈ । ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਟੋਏ ਟਿੱਬੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਇਹ ਗੱਲ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਖਿਆਲ

ਨੂੰ ਉਘੇੜਨ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

ਮਹਲਾ ੫. ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕੁ ਮਹਿ, ਖਲਕੁ ਫਸੈ ਰਬ ਮਾਰਿ
ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ, ਜਾ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ ॥੨੫॥

ਧਰਮ-ਪਖੰਡ

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਚੰਗੇ ਪਾਸੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣੇ ਚਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕੁਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਹਜੇ ਸਹਜੇ ਬੇ-ਮਲੂਮੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਈ ਲਾਲਚ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਲ ਸਿਰਫ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਭਖ ਹੀ ਫਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰੋਂ ਉਹ ਧਰਮ ਵਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਸਾ ਤਕ ਅੱਪੜਿਆ ਹੋਇਆ ਨਾਹ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੀ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾਹ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਸਮਝਾਇਆਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੋਹ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਹਥ ਮਲੀਏ ਤਾਂ ਹਥ ਕਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਹ ਦਾ ਇਹ ਸੁਭਾਉ ਕਦੇ ਭੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮਾਂਜ ਮਾਂਜ ਕੇ ਲਿਸ਼ਕਾਈਏ। ਬਗਲੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਚਿੱਟੇ ਖੰਡਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿੱਤ ਦਾ ਕੰਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਬਲ ਦਾ ਰੁੱਖ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਸੋਹਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਫਲ ਭੀ ਲਗੇ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੁੱਝੇ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਨੂੰ ਚੁੰਝ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਾ ਰੂ ਹੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਖਤਰਨਾਕ ਹਸਤੇ ਵਲੋਂ, ਧਰਮ ਪਖੰਡ ਵਲੋਂ, ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ—

ਉਜਲੁ ਕੋਹਾ ਚਿਲਕਣਾ, ਘੋਟਿਮੁ ਕਾਲਜੀ ਮਸੁ ॥

ਧੋਤਿਆ ਜੂਠ ਨ ਉਤਰੈ, ਜੇ ਸਉ ਧੋਵਾ ਤਿਸੁ ॥੧॥

ਬਗਾ ਬਗੇ ਕਪੜੇ, ਤੀਰਥ ਮੰਝ ਵਸੇਨਿ ॥

ਘੁਟਿ ਘੁਟਿ ਜੀਆ ਖਾਵਣੇ, ਬਗੇ ਨਾ ਕਹੀਅਨਿ ॥

ਸਿੰਬਲੁ ਰੁਖੁ ਸਦੀਰ ਮੈ, ਮੈਜਨ ਦੇਖਿ ਭੁਲੰਨਿ ॥

ਸੇ ਫਲ ਕੰਮਿ ਨ ਆਵਨੀ, ਤੇ ਗੁਣ ਸੇ ਤਨਿ ਹੈਨਿ ॥

ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਸਮਝਿ ਤੂ, ਬਧਾ ਫੁਰਹਿ ਜਿਤੁ ॥...

ਸੂਰੀ ਮ. ੧

ਫਰੀਦ ਜੀ ਭੀ ਇਸ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਰਸਤੇ ਵੱਲੋਂ ਵਰਜਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਖਾਵੇ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਾਣੀ-ਮਾਰੀ ਫਸਲ ਵਰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਔੜ ਨਾਲ ਮਰ ਰਹੇ ਬੂਟਿਆਂ ਨੂੰ ਜੇ ਪਾਣੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਮਰਨੇ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਫਸਲ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਛੁੱਬ ਕੇ ਸੜ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਪਾਣੀ ਦਿਉਂ ਉਹ ਹਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕੁਆਰੀ ਜ਼ੁਆਨ ਲੜਕੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਆਹ ਦਾ ਚਾਉ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਵਿਆਹੀ ਜਾ ਕੇ ਘਰ ਦੇ ਜੰਜਾਲਾਂ ਵਿਚ ਫਸਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚਾਅ ਮੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਜ਼ਾਹਰਦਾਰੀ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਵੱਲੋਂ ਇਉਂ ਵਰਜਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਕੰਨੀ ਮੁਸਲਾ, ਸੂਫੁ ਗਲਿ, ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ, ਗੁਣੁ ਵਾਤਿ ।

ਬਾਹਰਿ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ, ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤ । ੫੦ ।

ਅਤੇ:—ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਸੈਭੇ ਕਪੜੇ, ਕਾਲਾ ਸੈਭਾ ਵੇਸੁ ॥

ਗੁਨੀਹ ਭਹਿਆ ਮੈ ਫਿਰਾ, ਲੋਕੁ ਕਹੈ ਦਹਵੇਸੁ ॥੬੧॥

ਅਤੇ:—ਤਤੀ ਤੋਇ ਨ ਪਲਵੈ, ਜੇ ਜਲਿ ਦੁਬੀ ਦੇਇ ।

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੋਹਗਣਿ ਰਬ ਦੀ, ਬੁਰੇਦੀ ਬੁਰੇਦਿ ॥੬੨॥

ਜਾਂ ਕੁਆਰੀ ਤਾਂ ਚਾਉ, ਵੀਵਾਰੀ ਤਾਂ ਮਾਮਲੇ ॥

ਫਰੀਦਾ ਏਹੋ ਪਛੋਤਾਉ, ਵਤਿ ਕੁਆਰੀ ਨ ਥੀਐ ॥੬੩॥

ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ

ਅਸੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲਿਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ 130 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ 113 ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ, ਬਾਕੀ 17 ਸ਼ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਖੋਜ ਕੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਆਟੇ ਵਿਚ ਲੂਣ ਸਮਾਨ ਭੀ ਨਹੀਂ। ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਹੋਕਾ ਹੀ

ਨਾਮ-ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਕਰਦੇ ਭੀ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਭੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਪਾਠ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਓਪਰੀ ਨਿਗਾਹੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਨੇਕਾਂ ਭੁਲੇਖੇ ਬਣ ਚੁਕੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਭੁਲੇਖੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਚੁਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

(ੳ) ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਉਕਾ ਹੀ ਬੁਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਇਤਨੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆਂ ਭੀ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਫੋਲ ਕੇ ਕਦੇ ਵੇਖੋ, ਅੰਦਰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਨਿਰੇ ਦੁਖ ਤੇ ਚਿੰਤਾ-ਫਿਕਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਾਲੀ ਦੌੜ-ਭਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਭੀ ਦੁਖੀ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਲੰਮੀ ਜੀਵਨ-ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ-ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ? ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਵਿਛੋੜਾ। ਜੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਨਾਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਛੱਡ ਕੇ ਫ਼ਕੀਰ ਬਣਨ ਨੂੰ ਭੀ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਫਰਮਾਂਦੇ ਹਨ—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਪਾਇ ਪਟੋਲਾ ਧਜ ਕਰੀ, ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਉ ॥

ਜਿਨੀ ਵੇਸੀ ਸਹੁ ਮਿਲੇ, ਸੇਈ ਵੇਸ ਕਰੇਉ ॥ ੧੦੩ ॥

ਫ਼ਰੀਦਾ ਤਿਨਾ ਮੁਖੁ ਡਰਾਵਣੇ, ਜਿਨਾ ਵਿਸਾਰਿਓਨੁ ਨਾਉ ॥

ਐਥੇ ਦੁਖ ਘਣੇਰਿਆ, ਅਗੈ ਠਉਰ ਨ ਠਾਉ ॥ ੧੦੬ ॥

ਭਾਵੇਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਛੱਡ ਕੇ ਫ਼ਕੀਰ ਬਣਨ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਾਫ਼ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਾੜਨਾ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਭੀ ਸਾਡੇ ਇਸ ਦੇਸ ਉਤੇ 'ਨਕਲੀ ਤਿਆਗਾਂ' ਦਾ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਬੜੀ ਜਿਤਨੀ ਭੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਬੱਟ ਨੇੜਾ ਪਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਆਖਿਆ—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ, ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ ॥

ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ, ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਦੂਚੇਹੀ ॥ ੧੯ ॥

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ੁਲੋਕ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬੱਟ ਇਹ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਪ ਗਏ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਲੋੜ ਜਾਪੀ ਕਿ ਇਸ ਯੁੱਤੀ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤਾ ਜਾਏ ਤਾਕਿ ਕੋਈ 'ਸਾਧੂਆਂ' ਦਾ ਗਰਵੀਦਾ ਇਥੇ ਕਿਤੇ ਠੇਡਾ ਨਾਹ ਖਾਹ ਜਾਏ । ਸੌ, ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਸਲੋਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਜੋਂ ਲਿਖ ਦਿਤਾ :

ਮ. ੩: ਕਾਇ ਪਟੋਲਾ ਪਾੜਤੀ,

ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਦਿ ॥

ਨਾਨਕ ਘਰ ਹੀ ਬੈਠਿਆਂ ਸਹੁ ਮਿਲੈ,

ਜੇ ਨੀਅਤਿ ਰਾਸਿ ਕਰੇਦਿ ॥ ੧੦੪ ॥

ਬੜੀ ਸਾਦਾ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਬਾਣੀ ਲਿਆਉਣੀ ਹੀ ਕਿਉਂ ਸੀ ? ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਸਹਿ-ਮਤ ਨਹੀਂ । ਅਸਹ-ਮਤ ਬਾਣੀ ਦੱਸਣ ਹੀ ਕਿਉਂ ਕਰਨ ਸੀ ?

(ਅ) ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਵੇਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਖੇੜਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਸਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਪਰੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਪਿਆ ਕੱਖ ਨਹੀਂ ਰੜਕਦਾ ਤਾਂ ਚੁਫੇਰੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਐਸੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ।

ਮਨੁੱਖ ਕਹੇ ਭੀ ਕੀਹ ? ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਹਨ ਹੀ ਇਤਨੇ ਸਾਮਾਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਚੁਫਾਲ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਹ ਗੱਲ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ:—

ਸਰਵਰੁ ~~ਗੁਰੂ~~ ਪੰਖੀ ਹੋਕੜੈ, ਫਾਹੀਵਾਲ ਪਦਾਸ ।

ਇਹੁ ਤਨੁ ਲਹਰੀ ਗਭੁ ਕਿਆ, ਸਚੇ ਤੇਰੀ ਅਸ ॥ ੧੨੫ ॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਡਿੱਗਣਾ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਰਸਤਾ ਹੈ । ਦੁਨੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਫਾਹੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚੁਫਾਲ ਡਿੱਗ ਪੈਣਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਹਾਸ-ਹੀਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਆਈ ਗਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ । ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਪਰਾਲਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਵਿਚ ਜੁੜੋ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ-ਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ

ਹੀ ਰੱਬ ਵਿਚ ਜੁੜੋ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾਂਦੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਗੱਲ
ਨਾਹ ਸਮਝੋ । ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਮੈਂ ਤਾਂ, ਭਾਈ ! ਇਸ ਗੱਲ ਵਾਸਤੇ ਭੀ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ
ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰਣੀਆ ਭੀ ਤਪਾਣੀਆਂ ਪੈਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਸਤਾ ਸੌਦਾ
ਸਮਝਾਂਗਾ । ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ:—

ਤਨੁ ਤਪੈ ਤਨੂਰ ਜਿਉ, ਬਾਲਣੁ ਹਡ ਬਲੰਨਿ ॥

ਪੈਰੀ ਥਕਾ ਸਿਰਿ ਜੁਲਾਂ, ਜੇ ਮੂੰ ਪਿਰੀ ਮਿਲੰਨਿ ॥੧੧੯॥

ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ: 119 ਅਤੇ 125 ਨੂੰ ਰਲਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹੋ। ਗੱਲ ਬੜੀ ਸਾਫ਼ ਹੈ । ਪਰ ਨਿਰੋ
'ਭੇਖ' ਨੂੰ ਹੀ 'ਧੰਨ ਜੀ ਧੰਨ ਜੀ' ਆਖਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਬੜੀ ਛੋਟੀ ਟਪਲੇ ਲਗ
ਸਕਦੇ ਹਨ । ਟਪਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਨਾਲ
ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਜੋਂ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਪ੍ਰਣੀਆਂ
ਤਪਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਏਗੀ—

ਤਨੁ ਨਾ ਤਪਾਇ ਤਨੂਰ ਜਿਉ,

ਬਾਲਣੁ ਹਡ ਨਾ ਬਾਲਿ ॥

ਸਿਰ ਪੈਰੀ ਕਿਆ ਫੇੜਿਆ,

ਅੰਦਰਿ ਪਿਰੀ ਨਿਹਾਲਿ ॥ 120 ॥

ਵੇਖੋ: 'ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀ ਮੈ'

ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਭਲੀਭਾਂਤ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਰੱਬ, ਮਾਇਆ, ਜੀਵ-ਆਤਮਾ, ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ, ਕਰਮ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਮੌਤ, ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਬਤ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਕੀਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਆਪ੍ਰੀ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸੱਚਾ ਅਤੇ ਨਿਆਇਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਨਿਯਮ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਅਪਣਾਏ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਕੀ ਹਨ।

ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਗੁਰਮੱਤ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਾਂਗੇ।

ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਲਾਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਜੋਗ ਮੱਤ ਅਤੇ ਬੁਧ ਮੱਤ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਆਏ ਭਾਰਤੀ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀਮੱਤ ਦੇ ਕਈ ਖੋਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਬੁਲੋਸ਼ਾਹ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਾਲੀ ਖੁਲ੍ਹ ਤੇ ਸ਼ੇਖੀ ਦਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਅਭਾਵ ਸੀ।

ਸਿਦਕ, ਸਫਾਈ, ਸੇਵਾ, ਸਰਬ ਸਾਂਝਾ ਪਿਆਰ, ਨਿਰਫਲਤਾ, ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ, ਆਚਰਨ ਦੀ ਪਕਿਆਈ, ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ, ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਅਤੇ “ਮਨੁ ਜੀਤੈ ਜਗੁ ਜੀਤੁ” ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਗੁਰਮੱਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਵੀ ਚੰਬਾ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਰੱਬ ਦੀ ਟੇਕ, ਚੰਗੇ ਅਮਲ, ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਉਪਕਾਰ ਦੀ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਪਵਿੱਤਰ ਗੁਣ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਅਟੁੱਟ ਸਾਂਝ ਦਾ ਕਾਰਣ

ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਥੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ।

ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਸੂਲ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਔਲਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ:—

ਤੇਰੀ ਪਨਹ ਖੁਦਾਇ ਤੂ ਬਖਸੈਦਗੀ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੈ ਖੈਰੁ ਦੀਜੈ ਬੰਦਗੀ।

ਪਰ ਉਸ ਰੱਬ ਜਾਂ ਖੁਦਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੱਤਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਜਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਸਿੱਦਕ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:—

ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ, ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੰਡੋਹਿ

ਵਸੀ ਰੱਬੁ ਹਿਆਲੀਏ, ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਦੁੰਡੋਹਿ।

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਰੱਬ ਨੂੰ ਅਕਾਰ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਿਰਾਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਔਲਾ ਤਾਲਾ ਸੱਤਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਪਰ ਦਰਬਾਰ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾਹੀਂ ਕਾਰਿਨਾਤ ਉੱਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕੁਰਾਨ ਸਰੀਫ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਉਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਵਧੀਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਮਨੁੱਖ ਦੀ "ਬਾਹਰਗ ਦੇ ਨੇੜੇ" ਹੈ।

ਏਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਫਰੀਦ ਰੱਬ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਖਲਕਤ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਆਪੋ ਵਿਚ ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਵਾਗ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਕ-ਰੂਪ ਹਨ:—

ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕ ਸਹਿ, ਪਲਕ ਵਸਹਿ ਰੱਬ ਮਾਹਿ।

ਮੰਦਾਂ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ, ਜਾਂ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ।

ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਤੇ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਪਰੇਮ, ਭਗਤੀ, ਸਿੱਦਕ, ਭਰੋਸਾ, ਇਸ਼ਕ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਸਚੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ:—

ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿਨੈ ਸੇਈ ਸਚਿਆ ।

ਜਿਨ ਮਨਿ ਹੋਰੁ ਮੁਖਿ ਹੋਰੁ, ਸਿ ਕਾਢੇ ਕਚਿਆ ।

ਮਨੁੱਖੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੀ ਰੱਬੀ ਇਸ਼ਕ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸਾਰਨ ਵਾਲੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਨਿਰਾ ਭਾਰ ਹਨ :—

ਰਤੇ ਇਸ਼ਕ ਖੁਦਾਇ ਰੇਗਿ ਦੀਦਾਰ ਕੇ ।

ਵਿਸਰਿਆ ਜਿਨ ਨਾਮ ਤੇ ਭੋਇ ਭਾਹੁ ਧੀਏ ।

ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਰਸਤਾ ਕਮਾਲ ਮੁਰਸ਼ਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰੱਬ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਰਾਹ ਤੇ ਟੁਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸਚੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਤੇ ਟੁਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜ਼ਰੂਰ ਉਪਜਦਾ ਹੈ:—

ਛੈਲ ਲੰਘਦੇ ਪਾਰਿ ਗੋਰੀ ਮਨੁ ਧੀਰੀਆ

ਕੋਚਨ ਵੰਨੇ ਪਾਸੇ ਕਲਵਤਿ ਚੀਰੀਆ ।

ਜੇ ਗੁਰੁ ਦਸੈ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ ।

ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ । ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਟਿਕਾਣੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ । ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰੱਤ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:—

ਫਰੀਦਾ ਰਤੀ ਰਤੁ ਨ ਨਿਕਲੈ, ਜਉ ਤਨੁ ਚੀਰੈ ਕੋਇ ।

ਜੇ ਤਨ ਰਤੇ ਰੱਬ ਸਿਉ, ਤਿਨ ਰਨਿ ਰਤੁ ਨ ਹੋਇ ।

ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਰਸਤੇ ਪਰ ਨਿਮ੍ਰਤਾ, ਗਰੀਬੀ, ਸਬਰ, ਸ਼ੁਕਰ, ਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਸਹਿਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:—

ਫਰੀਦਾ ਥੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ ਜੇ ਸਾਂਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ ।

ਇਕੁ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਅਹਿ, ਤਾਂ ਸਾਂਈ ਦੈ ਵਹਿ ਵਾੜੀਅਹਿ ।

ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਟੁਰਦਿਆਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁਖਾਂ ਅਤੇ ਸੁਆਦਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ:—

ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇ ਕੈ, ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ ।

ਫਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ।

ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ:—

ਫਰੀਦਾ ਦਰਵੇਸੀ ਗਾਖੜੀ, ਚੋਪੜੀ ਪਰੀਤਿ ।

ਦਿਕਾਨ ਕਿਠੇ ਚਾਲੀਐ, ਦਰਵੇਸਾਵੀ ਰੀਤਿ ।

ਫਕੀਰੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ-ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਦੋਵੇਂ ਰਸਤੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਹਨ । ਰੱਖੀ ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰੀ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਪਰੇ ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:—

(ੳ) ਫਰੀਦਾ ਦਰ ਦਰਵੇਸੀ ਗਾਖੜੀ ਚਲਾਂ ਦੁਨੀਆ ਭਰਿ ।

ਬੀਨਿ ਉਠਾਈ ਪੋਟਲੀ, ਕਿਥੇ ਵੇਵਾ ਘਰਿ ।

(ਅ) ਫਰੀਦਾਂ ਪਾੜਿ ਪਟੋਲਾ ਧਜ ਕਰੀ, ਕੈਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਉ ।

ਜਿਲੀ ਵੇਸੀ ਸਹੁ ਮਿਲੈ, ਸੋਏ ਵੇਸ ਕਰੇਉ ।

ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ 'ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ' ਦੇ ਮੂਭ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ 'ਕਾਦਰ ਤੇ ਕੁਦਰਤ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਵੇਦਾਂਤ, ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਯੋਗ ਵੇਸਿਸ਼ਟ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਾਦਰ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ । ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਮਾਇਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਦਾਮਨਕ ਝਿਲਕਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਠੇ ਰੰਗ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝੇ । ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਇਨਸਾਨ ਮਾਨਸਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਟਿਕਾਉ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਆਤਮਕ ਟਿਕਾਉ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ । ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਇਸ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਕਸ਼ੁੰਭੇ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਚਮਕੀਲੇ ਤੇ ਵਿਚੋਂ ਕਚੇ ਰੰਗ ਦੇ ਵੁੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੈ । ਮਾਇਆ ਅੱਗ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾੜ ਸੱਟਦੀ ਹੈ:—

ਹੱਥੁ ਨਾ ਲਾਇ ਕਸ਼ੁੰਭੜੈ ਜਲਿ ਜਾਸੀ ਢੋਲਾ ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ-ਆਤਮਾਂ ਮਾਨਸਕ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ:—

ਆਜੂ ਮਿਲਾਵਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ

ਟਾਕਿਮ ਕੁੰਜੜੀਆਂ ਮਨਹੁ ਮਚਿੰਦੜੀਆ ।

ਰੂਹ ਜਾਂ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰੋਲ ਇਸਲਾਮੀ ਹੈ। ਉਹ 'ਆਵਾ ਗਵਾਣ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਤਾਲਾ ਨਵੀਆਂ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕੇ ਦਰ ਰੱਜ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਕਿਆਮਤ ਤੀਕ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਬੰਨੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ:

(ੳ) ਗੋਰਾਂ ਸੇ ਨਿਮਾਣੀਆਂ ਬਹਿਸਨ ਰੂਹਾਂ ਮਲਿ ।

(ਅ) ਦੁਪਾਂ ਬਣੀ ਨ ਆਵਈ ਫਿਰਿ ਰੋਇ ਨ ਮੋਲਾ ।

ਮਿਰਤਕ ਸਰੀਰ ਵੀ ਕਿਆਮਤ ਤੀਕ ਰੂਹ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਵਖਰਾ ਬੰਦ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:—

ਇਟ ਸਿਰਾਣੇ ਭੁਇ ਸਵਣੁ, ਕੀਡਾ ਲੜਿਓ ਮਾਸਿ ।

ਕੋਤਕਿਆਂ ਜੁਗ ਵਾਪਰੇ, ਇਕਤੁ ਪਲਿਆ ਪਾਸਿ ।

ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਨੂੰ ਮੌਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਮੌਤ ਅਤੀ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਦੁਖਦਾਈ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜਾਨ ਨੂੰ ਵਹੁਟੀ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਫਤਿਸਤੇ ਨੂੰ ਲਾੜੇ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿਤੀ ਹੈ:—

ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੈ ਧਨ ਵਰੀ, ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ ।

ਮਲਕੁ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ, ਮੁਹੁ ਦੇਖਾਲੇ ਆਇ ।

ਜਿੰਚੁ ਨਿਮਾਣੀ ਕਚੀਐ, ਹਡਾ ਕੂ ਕੜਕਾਇ ।

ਜਿੰਦੁ ਵਹੁਟੀ ਮਰਣ ਵਰੁ, ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ ।

ਇਹ ਮੌਤ ਕੇਵਲ ਮਨੁਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਸ਼ੂ ਪੰਖੀ ਤੇ ਬਨਾਸਪਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ:—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਹੁਤਿ ਫਿਰੀ ਵਣੁ ਕੰਬਿਆ,

ਪਤਿ ਝੜੇ ਝੜਿ ਪਾਹਿ ।

ਚਾਰੇ ਕੁਝਾਂ ਢੁੰਦੀਆਂ,

ਰਹਣ ਕਿਥਾਉ ਨਾਹਿ ।

ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੁਗਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਮੌਤ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਕਿਆ-

ਮਤ ਸਮੇਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਰਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਬੀ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਮੰਦਾ ਫਲ ਭੁਗਤਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਵਾਲੇ ਬਹਿਸ਼ਤਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨਗੇ ਅਤੇ ਬੁਰੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ਖ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁਟਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ:—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ, ਤੇ ਕਮੜੇ ਵਸਾਰਿ।

ਮਰੁ ਸਰਮਿੰਦਾ ਥੀਵਈ, ਸਾਂਈ ਦੇ ਦਰਬਾਰ।

ਜਾਂ

ਲੇਖਾ ਰਬੁ ਮੰਗੇਸੀਆ, ਅਹਿ ਕੇਰੇ ਕੰਮ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਅਮਲ ਜਿ ਕੀਤੇ ਦੁਨੀ ਵਿਚ, ਦਰਗਹ ਆਏ ਕੰਮਿ।

ਸੰਸਾਰ ਸਬੰਧੀ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਆਦਲੇ ਪਦਾਰਥ, ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਕ ਨਜ਼ਾਰੇ ਤੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਦੁਖ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀਰ ਤੇ ਅੱਲਾ ਦੀ ਪਨਾਹ ਹੈ, ਉਹ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:—

(ੳ) ਫ਼ਰੀਦਾ ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵਣੀ,

ਮੰਨ ਵਸੂਲਾ ਬਾਗ਼।

ਜੇ ਜਨ ਪੀਰ ਨਿਵਾਜ਼ਿਆ,

ਤਿਨ ਅੰਚ ਨ ਲਾਗ਼।

(ਅ) ਫ਼ਰੀਦਾ ਦੁਨੀ ਵਜਈ ਵਜਦੀ,

ਤੂੰ ਭੀ ਵਜਹਿ ਨਾਲਿ।

ਸੋਈ ਜੀਉ ਨ ਵਜਦਾ,

ਜਿਸ ਅਲਹੁ ਕਰਦਾ ਸਾਰ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਮੁਹਸ਼ਦ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੈ—

ਆਖੀਂ ਸੇਖਾ ਬੰਦਗੀ ਚਲਣ ਅਜ ਕਿ ਕਲ।

ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਭਾਵੇਂ ਸਭ ਦਾ ਸਾਂਝਾ, ਸੁਲਾਹ-ਕੁਲ, ਮਜ਼ਹਬੀ ਈਰਖਾ ਤੋਂ ਉਚਾ, ਤਰਸ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਵਾਲਾ ਸਾਂਈ ਲੋਕ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਨਿਰੋਲ ਇਸਲਾਮੀ ਸੀ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਖਲਕਤ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ
ਦੇਹ ਤੇ ਪਰਖੰਡ ਬੁਰੇ ਲਗਦੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਫੌਕੇ
ਅਤੇ ਕੱਟੜ ਸਰਾਹ ਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਉਹ ਸੱਚਾ ਤਪੱਸਵੀ ਜਾਹਦ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਸੀ।

ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਵਾਂਗ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਮਲੀ ਤੇ ਸ਼ਖਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ
ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿੱਮਤਾ ਗਰੀਬੀ, ਸਬਰ, ਸ਼ੁਕਰ, ਜੋਹਦ, ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ
ਖਿਆਂ ਧਾਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ:—

(ੳ) ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ,

ਤਿਨਾ ਨਾ ਮਾਰੇ ਘੁਮਿ।

ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ,

ਪੈਰ ਤਿਨਾਂ ਦੇ ਚੁੰਮਿ।

(ਅ) ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ,

ਠਾਹਣੁ ਮੂਢਿ ਮਚਾਂਗਵਾ।

ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਅ ਦੀ ਸਿਕ,

ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ।

ਸ਼ੁਕਰ ਜਾਂ ਨਜਾਤ ਤੇ ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਬਾਬਤ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤੇ
ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਨਜਾਤ ਹੈ।
ਸਾਹਿਦ ਫਰੀਦ ਵੀ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਦ
ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਕੀਆਂ ਖਜੂਰਾਂ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬਹਿ-
ਸ਼ਤ ਦੇ ਮੇਵੇ ਹਨ ਜੋ ਪੱਕੇ ਨਿਆਜੀਆਂ ਹਾਜੀਆਂ ਤੇ ਸੰਮਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ
ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵੈਰਾਂਗ, ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਰੱਬੀ
ਇਸ਼ਤ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਤ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ
ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਮਝਦਾ ਹੈ:—

ਜੇਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਡਰਾਂ,

ਜੇ ਸਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਾ ਜਾਇ।

ਫਰੀਦਾ ਕਿਤੀ ਜੇਬਨ ਪ੍ਰੀਤ ਬਿਨੁ,

ਸੁਕ ਗਏ ਕੁਮਲਾਇ।

ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜੁਆਨੀ ਤੇ ਦੌਲਤ

ਉਤੇ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਰੱਬੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਤੇ ਬਰਕਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ:—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਗਰਬੁ ਜਿਨਾ ਵਡਿਆਈਆ,

ਧਨਿ ਜੋਬਨਿ ਆਗਾਹ ।

ਖਾਲੀ ਹਲੇ ਧਣੀ ਸਿਉ,

ਦਿਬੇ ਜਿਉ ਮੀਹਾਹੁ ।

ਸਵੈ ਪੜਚੋਲ ਅਤੇ ਸੁਭ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ:—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫ਼,

ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨਾ ਲੱਖ ।

ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ,

ਸਿਰੁ ਨੀਵਾ ਕਰਿ ਦੇਖੁ ।

ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਬਦਲਾ ਬੁਰਾਈ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ, ਭਲਾਈ ਵਿਚ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਏ:—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ, ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨਾ ਹਢਾਇ ।

ਦੇਹੀ ਰੋਗੁ ਨਾ ਲਗਾਈ, ਪਲੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇ ।

ਇਸ ਉਚੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਢੰਗ ਅਪਣਾਇਆ ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਇਸਲਾਮੀ ਸੀ । ਉਹ ਪੰਜ ਵੇਲੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦਾ, ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਦਾ, ਮਸਜਦ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਮਰਾਕਵਾ ਕਰਦਾ ਪਰ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਸਟਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸਮਝਕੇ ਕਾਫ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਿਲੋਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ । ਇਹੋ ਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਸਭਾਵ ਦੀ ਨਿਮੂਤਾ, ਸਿਠਾਸ ਅਤੇ ਨਰਮਾਈ ਕਰਕੇ ਹੀ ਲੋਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ “ਸ਼ਕਰਗੰਜ” ਅਰਥਾਤ ਖੰਡ ਦਾ ਚੋਰ ਆਖਦੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਚਰਨ ਵਿਚ ਵਡੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਸਨ, ਦਿਲ ਦੀ ਸਚਿਆਈ, ਵਰਤਾਵ ਦੀ ਸਫਾਈ ਅਤੇ ਆਚਰਨ ਦੀ ਪਕਿਆਈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉਤੇ ਹੀ ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਪਰਖਦੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਧੂਰਾ, ਅਸਫਲ, ਘਟੀਆ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਦੁਖਦਾਈ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ।

ਅਸੀਂ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਚੰਬਾ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ

ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਗੁਰਮਤ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ, ਗੁਰਮਤ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਿਹੜਾ ਮਹਾਂ ਪਵਿਤਰ, ਅਕਾਲ ਸੇਵੀ ਤੇ ਰਾਜ ਜੋਗ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਉਸ ਨੂੰ “ਗੁਰਮਤ” ਆਖਦੇ ਹਨ । ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ, ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਤੇ ਨਾਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਦਸਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕ ਬਾਣੀ ਤੇ ਰਹਿਤ ਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਰੱਬ ਦੀ ਵਾਹਦਾਨੀਯਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਦੇਗ ਭਾਵੇਂ ਵਖੋ ਵਖਰਾ ਹੈ । ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਮਸਜਦ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪੰਜ ਵੇਲੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਦੇਗ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਹਰ ਨੂੰ ਮਸੀਤ ਅਤੇ ਸਿਦਕ ਨੂੰ ਮੁਸੱਲਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ:—

ਮਿਹਰ ਮਸੀਤ ਸਿਦਕੁ ਮੁਸੱਲਾ, ਹਕ ਹਲਾਲ ਕਰਾਨੁ ।

ਸਹਮ ਸੁਨਤਿ ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ, ਹੋਹਿ ਮੁਸਲਮਾਨੁ ।

ਪਰ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ:—

ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿੰਨ ਸੇਈ ਸਚਿਆ ।

ਜਿਨ ਮਨਿ ਹੋਰੁ ਮੁਖਿ ਹੋਰੁ ਸੇ ਕਾਂਚੇ ਕੱਚਿਆ ।

ਸਾਫ਼ ਜਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਦਿਲ ਦੀ ਸਚਾਈ, ਸਫ਼ਾਈ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸੱਚਾ ਅਮਲ ਹੀ ਜੀਵ ਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝਾ ਹੈ । ਜੇਕਰ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਕੋਵਲ ਇਕੋ ਰੱਬ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸੇ ਹੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਅਸਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:—

ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਤੂੰ ਹੈ ਮੇਰਾ ਮਾਤਾ ।

ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਬੰਧਪੁ, ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਭਰਾਤਾ ।

ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਰਾਖਾ ਸਭਨੀ ਥਾਈ ।

ਤਾਂ ਭਹੁ ਕੇਹਾ ਕਾੜਾ ਜੀਉ (ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੫)

ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਰੂਹ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ
 ਵੱਡਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਹ ਦਾ ਮਾਲਕ ਕੇਵਲ ਰੱਬ ਜਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਹੀ
 ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਝ ਫ਼ਰੀਦ ਰੂਹ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਕਿਰਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਉਸ ਨੂੰ
 ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਆਖਦੀ ਹੈ:—

(ੳ) ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਹੈਂ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਪਛਾਣ ।

(ਅ) ਏ ਸਰੀਰਾ ਮੇਰਿਆ ਹਰਿ ਤੁਮ ਮਹਿ ਜੋਤ ਰਖੀ ।

ਤਾ ਤ ਜਗ ਮਹਿ ਆਇਆ ।

(ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੩, ਅਨੰਦੁ)

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੇ ਆਵਾਗਵਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਪਰ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਇਸ
 ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:—

ਕਈ ਜਨਮ ਭਏ ਕੀਟ ਪਤੰਗਾ,

ਕਈ ਜਨਮ ਗਜ ਮੀਲ ਕੁਰੰਗਾ ।

ਕਈ ਜਨਮ ਪੰਖੀ ਸਰਪ ਹੋਇਓ ।

ਪਰ ਇਹ ਗਲ ਦੋਵੇਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰੇਕ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ
 ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:—

ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ, ਵਾਚਹਿ ਧਰਮ ਹਦੂਰ ।

ਕਰਨੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ, ਕੇ ਨੇੜੈ ਕੇ ਦੂਰ (ਜਪੁਜੀ)

ਨਾਮ ਜਪਣ, ਪਵਿਤਰ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਆਚਰਨ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਉਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕੋ
 ਜਿਹਾ ਜੋਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:—

ਸਗਲ ਧਰਮ ਮਹਿ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਰਮੁ

ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ ਜਪੁ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮੁ (ਸੁਖਮਨੀ, ਮਹਲਾ ੫)

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਭਗਤੀ, ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ
 ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਮਝਦੇ ਹਨ :—

ਭਈ ਪਰਾਪਤਿ ਮਾਨੁਖੁ ਦੇ ਹੁਰੀਆਮ ।

ਗੋਬਿੰਦ ਮਿਲਨ ਕੀ, ਇਹ ਤੇਰੀ ਬਰੀਆ ।

ਅਵਹਿ ਕਾਜ ਤੇਰੇ ਕੀਤੇ ਨ ਕਾਮੁ ।

ਮਿਲੁ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਭਛੁ ਕੇਵਲ ਨਾਮੁ

(ਆਸਾ ਮਹਲਾ, ੫)

ਇਸ ਸ਼ਰਅ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਥੇ ਫਰੀਦ ਘੋਰ ਟਪਸਿਆ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਗੁਰਮਤ ਸਹਿਜ ਜੋਗ ਤੇ ਰਾਜ ਜੋਗ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਭਾਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ:—

ਕਰਮੀ ਸਹਿਜ ਨਾ ਉਪਜੈ ਕਿਠ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜਾ ਨਾ ਜਾਇ
ਨਾ ਜਾਏ ਸਹਿਜਾ ਹੋਰ ਤੇ ਕਿਤੇ ਦੇਖੋ ਕਰਮ ਕਮਾਇ ।

(ਰਾਮਕਲੀ ਅਨੰਦ ਮਹਲਾ ੩)

ਫਰੀਦ ਜਿਥੇ ਨਿਵੀ ਦਰਵੇਸ਼ੀ, ਜੌਹਦ ਅਤੇ ਫਕੀਰੀ ਦਾ ਹੀ ਰਾਂਹ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰਸਤੀ ਜੀਵਨ, ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ, ਸੇਵਾ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਅਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:—

(ੳ) ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਹਿ ।

ਨਾਨਕ ਰਾਹ ਪਛਾਣੇ ਸੇਈ ।

(ਅ) ਸੇਵ ਕਰੀ ਪਲ ਚਗਾ ਨ ਵਿਛਕਹਿ

ਜਨ ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਤੁਮਾਰੇ ਜੀਉ (ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੫)

(ੲ) ਅਨਦਿਨੁ ਮੇਲੁ ਭਇਆ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ, ਘਰ ਮੰਦਰ ਸੁਹਾਏ ।

ਪੰਚ ਸ਼ਬਦ ਧੁਨਿ ਅਨਹਦ ਵਾਜੇ, ਹਮ ਘਰਿ ਸਾਜਨ ਆਏ ।

(ਸੁਹੀ ਮਹਲਾ ੧)

ਪਰ ਫਰੀਦ ਵੀ ਗੁਰਸਤੀ ਜੀ । ਉਸ ਦੇ ਵੀ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰ ਸਨ । ਸ਼ਾਇਦ ਗਰੀਬ ਹੋਵੇ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਰੁੱਖੀ ਮਿੱਸੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਚੰਪੜੀ ਚਿਘੜੀ ਨੂੰ ਪਰਾਈ ਰੋਟੀ ਆਖਦਾ ਹੈ—ਪਰ ਜੇਕਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਛੱਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੋਜਨ ਜਾਇਜ਼ ਸਮਝੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਜੇਕਰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਜਪਿਆ ਜਾਏ:—

ਜਹਿ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਛੱਤੀ ਅੰਮਿਤ ਖਾਹਿ ।

ਤਿਸਿ ਠਾਕਹ ਕਉ ਰਖ ਮਨ ਮਾਹਿ (ਸੁਖਮਨੀ ਮਹਲਾ ੫)

ਜੇਕਰ ਭੁੰਘੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਲੋਂ ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪੱਖ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ । ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਰਾਖਸ਼ੀ, ਭਾਈਚਾਰਕ, ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਪੱਖ ਸੁਧਾਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਫਰੀਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਬਤ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਚੁੱਪ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਲਕੀਰ ਦਾ ਫਕੀਰ :—

ਫਰੀਦਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੁ ਗੰਦਲਾਂ, ਧਰੀਆਂ ਖੰਡ ਲਿਵਾੜਿ ।
ਇਕ ਰਾਹੋਦੇ ਰਹਿ ਗਏ, ਇਕਿ ਰਾਹੀ ਗਏ ਓਜਾੜਿ ।

ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:—

ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ, ਜਿਉ ਜੰਮੇ ਰਾਜਾਨੁ ।
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧)

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਫੂਤ ਛਾਤ, ਸੁੱਰ ਭਿੱਟ, ਸਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਰੀਤ, ਉਚ ਨੀਚ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਫੰਕੇ ਭਰੇ। ਫੂਤ ਉੜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਏਕਤਾ ਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਉਚ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਿਰਤੋੜ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:—

(ੳ) ਕਬਹਿ ਭ੍ਰਮਣੀ ਕ੍ਰਦਇਆ ਕਸਾਇਣ, ਮੁਨੀ ਕਰੋਧ ਚੰਡਾਲ ।
ਕਾਹੀ ਕਢੀ ਕਿਆ ਥੀਐ ਜਾ ਚਾਹੇ ਬੈਠੀਆ ਨਾਲ ।
(ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧)

(ਅ) ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ, ਨੀਚੀ ਹੂੰ ਅਤਿ ਨੀਚ ।
ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆਂ ਸਿਉਂ ਕਿਆ ਰੀਸ ।

ਏਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਚੰਗੇ ਵਰਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਬਾਟੇ ਵਿਚ ਸਾਂਝਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਨ ਕੇਵਲ ਭਰਾ ਭਰਾ ਹੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਗਿੱਦੜਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਅਬਲਾ ਤੋਂ ਕੋਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਫਾ ਸਫਾ ਲੱਖ ਨਾਲ ਇਕ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੜਾ ਕੇ ਵੀ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤਾ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਧਰਮ ਨਿਰਬਲ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫੈਲ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਪਰਗਟ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਖਾਲਸੇ ਬਾਬਤ ਆਪ ਨੇ ਇਉਂ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:—

ਖਾਲਸਾ ਮੇਰੇ ਰੂਪ ਹੈ ਖਾਸ,
ਖਾਲਸੇ ਮੇ ਹਉ ਕਰੋ ਨਿਵਾਸ ।

ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ:—

ਦਾਨੁ ਦੀਉ ਇਨਹੀ ਕਉ ਭਲੈ ਪੁਨੇ ਅਰਕਉ ਦਾਨ ਨ ਲਾਗਤ ਨੀਕੋ ।
ਸੇਵ ਕਹੀ ਇਨ ਹੀ ਕੀ ਭਲੀ, ਪੁਨ ਐਰ ਕੀ ਸੇਵ ਸੁਹਾਤ ਨ ਜੀ ਕੋ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੱਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਆਇਆ । ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕ, ਭਾਈਚਾਰਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ

ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸੰਗਲ ਕਟੇ ਗਏ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਝੂਠੇ ਮੁੱਲਾਂ ਵਾਦ ਤੇ ਵੀ ਇਕ ਕਰਾਰੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਗੁਰੂ ਚਮਕ ਉਠੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤੀ ਤੇ ਕਿਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਮੱਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਉਂ ਲਾਇਆ ਸੀ:—

ਹਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ, ਉਸ ਸੁਅਰ ਉਸ ਗਾਏ।
ਗੁਰ ਪੀਰ ਹਾਮਾ ਤਾਂ ਭਰੇ, ਜਉ ਮੁਰਦਾਰ ਨ ਖਾਏ।
ਮਾਰਨ ਪਾਇ ਹਰਾਮ ਮਇ, ਹੋਇ ਹਲਾਲ ਨਾ ਜਾਏ।
ਗਲੀਂ ਭਿਸਤਿ ਨਾ ਜਾਇਐ, ਛੁਟੇ ਸਚੁ ਕੁਮਾਏ।
ਨਾਨਕ ਗਲੀਂ ਕੂੜੀਆਂ, ਕੂੜੇ ਪਲੈ ਪਾਏ।

ਬਿਆਲ, ਅਮਲ ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਦੀ ਇਹ ਦਲੇਰੀ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਪਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਨੂੰ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੈਰਾਗੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਵਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰਮੱਤ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਿਖਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪਰਹਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਕੂੜ ਰਾਜਾ ਕੂੜ ਪਰਜਾ' ਦੀ ਗੂੰਜ ਵਿਚ ਆਪ ਸਤਿ ਕੀਆ ਸਭ ਸਤਿ' ਦਾ ਰਾਗ ਵੀ ਆਲਾਪਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ 'ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ ਹੈ ਭੀਸੱਚੁ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀਸਚੁ' ਦੇ ਮਹਾਂ ਵਾਕ ਵਿਚੋਂ 'ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਖੰਡ ਸਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਅਤੇ ਗੁਰਮੱਤ ਸਿਧਾਂਤ ਵੈਰਾਗ, ਵਵੇਕ ਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਅਧਾਰਤਾ ਦੇ ਇਕੋ ਸੁਰ-ਤਾਲ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ ਵਵੇਕ ਤੇ ਕਰੂਣਾ ਦਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਬੀਰ ਰਸ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਮਿਟਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਉਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ:—

ਦੇਹ ਸਿਵਾ ਵਰ ਮੋਹਿ ਇਹਾ,
ਸੁਭ ਕਰਮਨ ਤੇ ਕਬਹੂੰ ਨ ਟਰਉ।
ਨ ਡਰਉ ਅਰਿ ਸਿਉ ਜਬ ਜਾਏ ਲਰਉ,
ਨਿਸਚੈ ਕਰ ਅਪਨੀ ਜੀਤ ਕਰਉ।
ਅਰ ਸਿਖ ਹੋਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮਨ ਕਉ,

ਇਹ ਲਾਲਸ ਹੈ ਗੁਣ ਤਉ ਉਚਰਉ ।
ਜਬ ਆਵਿ ਕੀ ਆਉਧ ਨਿਦਾਨ ਬਨੈ,
ਅਤਿ ਹੀ ਰਣ ਮਹਿ ਤਬ ਜੂਝ ਮਰਉ ।

ਪਰ ਜੇਉ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਬਲ, ਜੋਸ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ । ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਨਰਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਏਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ :—

ਭਿਜਹੁ ਸਿਜਹੁ ਕੰਬਲੀ, ਅਲਹ ਵਰਸਉ ਮੇਹੁ ।
ਜਾਇ ਮਿਲਾ ਤਿਨਾ ਸਜਣਾ, ਤੁਟਉ ਨਾਹੀ ਨੇਹੁ ।

ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਉਤਸ਼ਾਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਦੇ ਤਰਲਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿਉਂ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: —

ਫਰੀਦਾ ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ ਵਾਣੁ ਦੁਖੁ ਬਿਰਹੁ ਵਿਛਾਵਣੁ ਲੇਫੁ ।
ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ ਤੁ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਵੇਖੁ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਗੁਰਮੱਤ ਸਿਧਾਂਤ ਸਦਾ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:—

ਕੋਈ ਆਣ ਮਿਲਾਵੇ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਪਿਆਰਾ,
ਹਉ ਤਿਸੁ ਪਹਿ ਆਪੁ ਵੇਚਾਈ ।
ਦਰਸਨੁ ਹਰਿ ਦੇਖਣ ਕੈ ਤਾਈ ।

ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਹਿ ਤਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਲਹਿ, ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਈ
ਜੇ ਸੁਖੁ ਦੇਹਿ ਤਾ ਤੁਝਹਿ ਅਰਾਧੀ, ਦੁਖ ਭੀ ਤੁਝਹਿ ਧਿਆਈ ।
ਜੇ ਭੁਖ ਦੇਹਿ ਤ ਇਤ ਹੀ ਰਾਜਾ, ਦੁਖ ਵਿਚਿ ਸੂਖੁ ਮਨਾਈ ।
ਤਨੁ ਮਨੁ ਕਾਟਿ ਕਾਟਿ ਸਭੁ ਅਰਪੀ, ਵਿਚਿ ਅਗਨੀ ਆਪੁ ਜਲਾਈ

(ਸੁਹੀ ਮਹਲਾ ੪)

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ

ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਅੰਕਣ ਸਮੇਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਮਤ ਅਜੇ ਤਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ : ਪਹਿਲਾ ਮਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਇਕ ਮੁਸਲਿਮ ਫ਼ਕੀਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਬਲੀਗ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਟੜ ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਮਸੀਤ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣੀ, ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਰਮ ਉਪਰ ਚੌਰ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਤੁਕਾਂ, ਤੁਕਾਂਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਸ ਦਲੀਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਦੂਜਾ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਰਜੇ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਦਾ ਸੂਫੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਵੇਦਨਾ, ਉਸ ਦੀ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਮੌਤ ਤੇ ਗ਼ੌਰ ਦੀ ਯਾਦ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਨੂੰ ਛੁੱਟਦਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਾਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ; ਇਸ ਮਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਵੀ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਮੁਸਲਿਮ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁੰਨੀ ਗ਼ਲਬੇ ਵਾਲੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੋਟੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਿਸਾਲ ਸਾਨੂੰ ਪਠਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਆਏ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚਲੇ ਫਰਕ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ—ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਉਹ ਫਰਕ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇੰਜ ਹੀ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇਣ ਲਗਿਆਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੂਫੀ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਸਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤਕ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਕਤਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਫ਼ਰੀਦ ਅੰਦਰ ਸਾਨੂੰ ਸੂਫੀਆਂ ਜਿਹਾ ਅਦਵੈਤਵਾਦਸ਼ਰਹ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਛੱਡ ਕੇ ਹਸੂਲ ਤਕ ਜਿੱਥੀ ਰਜਾਈ ਦੇ ਪੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਤਾਂ ਹੱਲ ਉਸ ਦੇ ਸੂਫੀ ਹੋਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ।

ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਫ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਦਮਸਕ ਤੋਂ
ਈਰਾਨ ਤਕ ਆ ਪੁਜੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਲਨਾ ਦੇ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖੀਏ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ
ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਨ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਕੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਇਸ
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂ
ਗੁਰਮਤ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਸਫਲ ਕਸ਼ਵੱਟੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ 'ਸ਼ੇਖ' ਦੇ
ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਜਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਅਰਥ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਾ ਥਹ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦੇ।

ਇਸਲਾਮ-ਅਰਥ ਦੇ ਕਬੀਲਾਸ਼ਾਹੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਸਾਢੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ
ਮੋਟਾ ਠੁੱਲ੍ਹਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਮੁਆਫ਼ਿਕ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸ਼ੀਹ-ਬੇਖਰ ਹੋਏ ਜੀਵਨ
ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕੰਮ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਜਥੇਬੰਦ-ਅਰਥ ਦੀ ਪਹਿਲੀ
ਕਾਂਗ ਜਦੋਂ ਚੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਇੱਕ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ
ਭਾਗ, ਯੂਰਪ ਦੀ ਦੱਖਣ-ਪਛਮੀ ਕੰਨੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ
ਲਿਆ। ਜਥੇਬੰਦ ਕੰਮ ਨੇ ਬਾਹੂਬਲ ਨਾਲ ਇਰਾਕ ਤੇ ਈਰਾਨ ਜਹੀਆਂ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹੀਆਂ
ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਇਸਲਾਮ ਤਾਂ ਕਬੂਲ ਕਰਾ ਲਿਆ, ਕਲਮਾ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾ ਲਿਆ ਪਰ ਇਸਲਾਮ
ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਇਕ ਨਵੇਂ ਤਸੱਵਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ
ਤੋਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਬੁਧਵਾਦੀ ਮਨ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਨਾ ਰੋਕ ਸਕਿਆ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ
ਮੈਜ਼ੋਪੋਟਾਮੀਆ ਦੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਾਲੇ ਬਸਰੇ ਬਗਦਾਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੰਧੀ ਤੇ
ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਇਲਾਕੇ—ਜੀਸਤਾਨ ਤਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਜੀਵਨ
ਪ੍ਰਕਰਨ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਹ
ਘਟਨਾ-ਚੱਕਰ ਸਾਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਉਹ ਸਮਾਂ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾ-
ਣੀਕਤਾ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ
ਦੀਆਂ ਮੀਮਾਂਸਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਵੀ ਮੀਮਾਂਸਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
ਵਿੱਕਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਨਵੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣੇ ਵਿਦਾਰ ਅਤੇ ਨਵੀਂ
ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਦਵੰਦ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਾਧਾਰਕ
ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਵੰਦ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰਤੋਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਸ਼ਬਦ
ਮਗਰੋਂ ਅੱਲ (Slang) ਜਾਂ ਗਾਲ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਪਹਿਲਾਂ
ਫ਼ਿਰਤੋਂ ਯਹੂਦੀਓਂ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਈਰਾਨ ਲਿਆਏ, ਇਬਨ ਸਬਾ ਵਲੋਂ ਦੁਨੀਆਂ
ਗਿਆ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਦਵੇਤਵਾਦ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ 'ਹਲੂਲ' ਦਾ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੂਦ

ਵਿਚ ਆਇਆ।

ਬੁੱਧੀ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਫਿਰਨਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ-ਸੁਮਾਰ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਵੇਂ 'ਫਿਰਨੇ' ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਭੇਡਾ ਰਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਉਸ਼ਕ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਪਕੜ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ ਉਨੀ ਕੁ ਜ਼ਬੇਬੰਦੀ ਵੀ ਇਹ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਇਸਲਾਮ ਅੰਦਰ ਮੌਤਜ਼ਿਲਾ, ਅਖਵਾਨੁਸ਼ਕਾ (ਪਵਿਤਰ ਕੁਤਾਬ ਜਾਂ ਸਭਾ) ਬਾਤਿਨੀ, ਜ਼ਿੰਦੀਕ, ਮੁਲਹਿਦ, ਸ਼ੀਆ ਆਦਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਇਹ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਸਨ ਪਰ ਅਮਲਾਂ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕੱਟੜ ਤੇ ਉਪਰਾ ਵਤੀਰਾ ਇਕ ਦੂਜੀ ਲਈ ਰਖਦੀਆਂ ਸਨ।

ਕੁਰਾਨ ਪਾਕ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਖਾਇਆ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧੀ ਅਚੇਤ ਰਹੀ ਪਰ ਅਖਵਾਨੁਸ਼ਕਾ ਤਕ ਅਵਸਥਾ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਖਵਾਨੁਸ਼ਕਾ ਵਲੋਂ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਸਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਸਬੰਧੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ "ਸਾਡੇ ਪੈਗੰਬਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਅਸਭਯ ਰੋਗਸਤਾਨੀ ਕੌਮ ਕੋਲ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾ ਇਸ ਲੋਕ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਪੁਲੋਕ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੂਪ ਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਮੋਟੀ-ਨੁਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਰਥ ਵਧੇਰੇ ਸਭਯ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਕਬੀਲਾ ਸ਼ਾਹੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਅਜੇ ਤਕ ਅਰਬੀ ਗ਼ਲਬੇ ਵਾਲਾ ਇਸਲਾਮ 'ਹਲੂਲ' ਜਾਂ ਤੰਹੀਦ (ਅਦਵੈਤਵਾਦ) ਤੋਂ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟੱਪਿਆ। ਨਵੀਂ ਧਾਰਨਾਂ ਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਜਦੋਂ ਆਈ ਤਾਂ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਬਨੀ ਉਮਈਆ ਦੀ ਖਿਲਾਫ਼ਤ ਸਮੇਂ ਸਾਬਦ ਬਿਨ ਖ਼ਾਲਿਕ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ। ਬਗ਼ਾਵਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜੀ ਸਰਗਰਮੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਵੀ ਸੀ। ਇੰਸ ਗ਼ਾਲਿਬ, ਗ਼ਾਸਿਬ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਉਪਰ ਖੜੀਆਂ ਕੁਰਾਮਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿਰੁਧ ਜਿਹੜੀ ਨਵੀਂ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਨਾ ਬਣੀ ਉਸ ਦੇ ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਲੱਛਣ ਸਨ ਕਿ ਜੀਵ ਕਰਮ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ (ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਤਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਰਣ ਹੋ), ਦੀਸ਼ਵਰ ਨਿਰਕੁਣ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਅਜਜ਼ਾ (ਚਮਤਕਾਰ) ਗ਼ਲਤ ਤੇ ਵਹਿਮ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਮੌਤਜ਼ਿਲਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪਈ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਬਗ਼ਦਾਦ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਬਨੀ ਉਮਈਆ ਹਥੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਬਾਸੀ

ਦੇ ਹਥ ਵਲੀ ਗਈ ਜਿਸ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਮੋਤਸਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਹੀ ਵਿਚਾਰ ਮਗਰੋਂ ਬਿਲਾਵਤ ਦੀ ਪੋਪ ਵਾਂਗ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੇ ਈਰਾਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹਿਨ-ਸ਼ਾਹੀਅਤਾਂ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਏ।

ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਅੰਦਰ ਦਵੇਦ ਲਿਆਂਦਾ। ਅਖਵਾਨੁਸ਼ਾ ਇਕ ਭਰੂਂ ਪਿਸ਼ਾਗੋਰਸੀ ਯੂਨਾਨੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਇਸਾਈਅਤ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਓਤ-ਪੋਤ ਰੂਪ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਚੋਰ ਤਿਆਗ ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਆਤਮ ਸੰਜਮ ਉਪਰ ਸੀ। ਅਖਵਾਨੁਸ਼ਾ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 'ਪ੍ਰੇਮ' ਉਪਰ ਭੌਤਿਕ ਪਧਰ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ: "ਪਰੇਮ ਜੀਵ ਦੀ ਅੱਲਾ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਬੱਕਰਾਰੀ ਹੈ.... ਇਸੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ੍ਰ ਲਈ ਖਿਮਾਂ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਸਨੇਹ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਅਖਵਾਨੁਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਖਾਸੇ ਵਿਚ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਪੂਰਣ ਭਾਂਤ ਇਸਲਾਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਜੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਹੀ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਅਖਵਾਨੁਸ਼ਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ, ਸੰਜਮ, ਮੁੱਕੇ ਖਾ ਕੇ ਪੈਰ ਚੁੰਮਣ, ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣਕ-ਮੋਤੀ ਸਮਝਣ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ-ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ।

ਫੇਰ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਅਖਵਾਨੁਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਈਰਾਨੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਰੰਗੀਨੀ ਤੇ ਰੋਮਾਂਸ ਵਿਚ ਰਚਾ ਕੇ ਨਵੇਂ ਮਿਰਿਉਂ ਅਜਿਹਾ ਜੋਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਅੱਲਾ ਦੇ ਸਿਧੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਰਸੂਲ ਤੋਂ ਬੇਨਿਆਜ਼ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਰਸੂਲ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਚਲੀ ਸ਼ਰਹ ਤੋਂ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋਏ ਜਾਪਣ ਲਗੇ।

ਪਰ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰ ਭਾਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਸੋਧ ਫੜ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਅਜੇ ਉਹ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਸਾਹਵਾਂ ਵਖਰ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ। 70 ਪ੍ਰਸਤਕਾਂ ਦਾ ਲੇਖਕ, ਬਗ਼ਦਾਦ ਅਤੇ ਫੂਸ (ਮੀਸਤਾਨ : ਈਰਾਨ) ਦੇ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦਾ ਸਿਰਮੌਰ ਅਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ (ਜਨਮ 1050 ਅਤੇ ਚਲਾਣਾ 19 ਦਸੰਬਰ 1111 ਈ: ਫਰੀਦ 1173-1265) ਹੋਇਆ।

ਗਜ਼ਾਲੀ ਸੂਫੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਸੂਫੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਫੀ ਮਤ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖਹਿ ਦਾ ਮਾਸਾ ਰਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕੇਵਲ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ-‘ਕੁਵਰੁੱਲ ਕਲੂਬ’ (ਲੇਖਕ ਅਬੂ ਤਾਲਿਬ ਮੱਕੀ) (ਅਤੇ ‘ਰਿਜਾਲਾ ਕੈਸਰੀਆਂ’ (ਲੇਖਕ ਇਮਾਮ ਕੈਸਰੀ) ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਗਜ਼ਾਲੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਸਤਕ ਅਹਯਾ-ਉਲ-ਅਲੂਮ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮਤ ਲਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਧਰ ਦਾ ਉਚਿਤਤਾ justification ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਹਯਾ-ਉਲ-ਅਲੂਮ ਵਿਚ ਗਜ਼ਾਲੀ ਨੇ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ-ਯੋਗ (ਮੁਕਾਸ਼ਫਾ) ਦਾ ਸੰਬਾਦ ਕਰ ਕੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਗਜ਼ਾਲੀ ਬੌਧਿਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ “ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਰਬ ਦੇ ਟੱਪਰੀ ਵਾਸ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆ ਬਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਆਡਮਿਕ ਅਨੰਦ ਜਹੀਆਂ ਗਲਾਂ ਦਸਣਾ ਮਹਿੰ ਅਗੇ ਬੀਣ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ : ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਮੁਰਦੇ ਜੀ ਉਠਣਗੇ, ਬੱਦਲਾਂ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਸਾਡਾ ਇਹ ਪਿਆਰਾ ਸ਼ਰੀਰ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਛੜਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਹੀ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੀਆਂ ਦੁਪ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਦ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ, ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼, ਹੂਰਾਂ, ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਮਠ ਨੂੰ ਲੁਭਾਇਮਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਗਿਆਨੀ, ਜੋਗੀ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨੂੰ ਕਹੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਖਿਚ ਨਹੀਂ ਘਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਕਰਨਗੀਆਂ।”

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗਜ਼ਾਲੀ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਮਠ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਇਸ ਪੁਰਾਣੀ ਸਿਖਿਆ-ਦੀਖਿਆ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਅੱਖ ਨੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਬੀਨ ਕਲਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਲਤਾਨ ਸੰਜਰ ਸਲਜੂਕੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ : “ਅਫਸੋਸ ! ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ (ਆਮ ਜਨਤਾ) ਦੀਆਂ ਧੋਣਾਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੇ ਤਜੀਹਿਆਂ ਨਾਲ ਟੁਟਣ ਤੇ ਆਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ ਤੇ ਤੇਰੇ ਪੌਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧੋਣਾਂ ਸੌਨੇ ਦੀਆਂ ਹਮੇਲਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਝੰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।” ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਝਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਲਗ ਚੁਕਾ ਸੀ, “ਇਹ (ਮੁਲਾਣੇ) ਲੋਕ ਗਿਆਤੀਨ-ਉਲ-ਉਨਸ (ਮਨੁਖੀ ਜਾਮੇ) ਵਿਚ ਸੈਤਾਨ) ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਦੁਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਸਭ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਹਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਨੁੱਕਰੇ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਅਪਵਾਦ ਹੋਵੇ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਦਿਸਿਆ।”

ਬੌਧਿਕ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਗਿਆਸਾ ਕਾਰਣ ਸਭ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਜ਼ਾਲੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਵਾਲੇ ਮਤ ਮੁਤਕਲਿਮ, ਬਾਤਨੀ,

ਫਿਲਾਸਫੀ, ਸੂਫੀ, ਜ਼ਿੰਦੀਕ ਅਤੇ ਸੁਲਹਿਦ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮੈਤੀਆਂ ਹਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗਜ਼ਾਲੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਰਹ ਦੀ ਜਕੜ-ਬੰਦ ਵਿਚ ਉਹ ਰਹਿ ਨਾ ਸਕਿਆ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਇਸਲਾਮ ਉਪਰ ਸ਼ਰਧਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਅਤਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਤਕੇ ਤਾਂ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਮਾਨਸਿਕ ਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਦੁਢਿਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦਾਨ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਸਿਰਤ ਸ਼ਰਾਬ। ਅਖੀਰ 30 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਛੱਡ ਕੇ ਕੰਬਲੀ ਮੈਂਦੇ ਤੇ ਹੱਥ ਨਿਕਲ ਆਇਆ। ਦਮਸਕ, ਯੂਰੋਸਲਮ, ਮਕੇ ਤੇ ਕਾਹਿਰਾ ਵਿਚ ਭੁੰਦੇ ਗਜ਼ਾਲੀ ਜਹੀ ਹਾਲਤ ਸ਼ਾਇਦ ਫਰੀਦ ਦੀ ਵੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਕਾਲੇ ਮੈਂਡੇ ਕਪੜੇ, ਕਾਲਾ ਮੈਂਡਾ ਵੇਸ' ਅਤੇ 'ਬਲ ਤੁਗਰ ਭਵਿਉਮ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਚਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਮੁਕਤੀ ਜਾ ਤਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਰਾਹ ਅਪਨਾ ਕੇ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਂ ਰਹਿਸਯਵਾਦੀ ਮਨ-ਮੰਦਰ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੋਣ, ਜਿਥੇ 'ਰੁਖੀ ਸੁੱਖੀ ਖਾਇਕੇ ਨਾ ਤਰਸਾਈ ਜੀ' ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਤ ਪੂਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਗਜ਼ਾਲੀ ਨੇ ਦੂਜਾ ਰਾਹ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ।

ਮੁਹੰਮਦ ਇਬਨ ਮੁਹੰਮਦ, ਅਲ ਗਜ਼ਾਲੀ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਕ ਲੰਮੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਲਗ ਭਗ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਅੰਦਰ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰਵਾਦ ਜਾਂ ਬੁਧੀਵਾਦ ਦੇ ਚਲ ਰਹੇ ਦਵੰਦ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਸਾਨੂੰ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਲਗ ਭਗ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕੋ ਭਾਡ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ-ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਪਧਰ ਦਾ ਹੈ। ਗਜ਼ਾਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ-ਖੇਤਰ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੁਲਤਾਨੀ ਵਿਰੁਧ ਨਫ਼ਰਤ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨੀ ਕਹਿਰ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫਰੀਦ ਗਜ਼ਾਲੀ ਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੌਹੜ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਰੋਹ ਨੂੰ ਬੈਧਿਕਤਾ ਵਿਚ ਲੁਕਾ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਲਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਰਬੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਅਤੇ ਆਤੁਰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਛੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉ-ਖੇਤਰ; ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਕਿਉਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਨਿਰੋਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਗੁਰਮਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰਮਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਭੇਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਭਾਉ ਭਗਤੀ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਵੀ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਰੇਮ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰ ਯਕੀਨ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦੇ ਮਸੇ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ 63 ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਗ ਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ, ਸਿਫਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿਖ ਦੇ ਵਰਜਾਂ ਸਬੰਧੀ ਹਨ)। ਗੁਰਮਤ ਪਰੇਮ-ਮਾਰਗੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵੀ ਨੇੜੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਗੁਰੂ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਦੋਵੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਪਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਅਤ ਵੈਦਵਾਦੀ ਭਗਤ, ਮੀਰਾਂ ਤੇ ਸੂਰਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਜਿਹੜੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਸਿਧੇ ਪਰੇਮ ਦਾ ਰਾਹ ਅਪਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਅਖਵਾਨੁਸਫਾ ਜਾਂ ਇਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ ਵਾਂਗ ਰੱਬ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪਰੇਮ-ਮਾਰਗੀ ਹੋ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਇਸ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਜ਼ੂ ਨਿਮਾਜ਼ ਮਸੀਤ ਆਦਿਕ ਕੁਝ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਰੀਅਤ ਉਪਰ ਇਕ ਹਦ ਤਕ ਈਮਾਨ ਰਖਦਾ ਹੋਇਆ-ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਉਪਰ ਸੁੰਨੀ ਅਤੇ ਸੁੰਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਹਨਫ਼ੀ ਸੁੰਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਉਚਾਰੇ ਉਜ਼ੂ, ਨਿਮਾਜ਼, ਮਸੀਤ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਸਬੰਧੀ ਤਰਾਵੇ ਤੇ ਜਜ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਲਾਰੇ ਸਿਖਾਂ ਲਈ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਮਨ-ਮੰਦਰ ਦਾ ਸੁਪਨਲ ਪਰਾਹੁ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਸਮਾਜਕ ਕਰਮ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਦਵੇਤਵਾਦੀ ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ ਦੀ ਉਹ ਅਵੱਤਵਾਦੀ ਸਿਖਰ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਰੱਬ ਨਾਲ ਸਿਧੇ ਪ੍ਰੇਮ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੀ, ਧਰਤ ਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਭ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੀ ਸਮਾਜਕ ਕਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਵਡ ਬੈਠੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਪਾਹਜ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਨਫ਼ੀ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਸਮਾਜਕ ਕਰਮ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੇ ਕਰਮ ਕਾਭ ਦੇ ਹਤਿਆ ਕਾਭ ਵਿਚ ਹੀ ਉਲਝ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਬਲੀ ਭਾਵੇਂ ਹੋਵੇ, ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਰਾਹ ਸਰਗਰਮ ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਗਾਭੀ-ਰਾਹ ਸੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ, ਸਦਨਾਂ, ਰਵਿਦਾਸ ਆਦਿ ਵੀ ਇਸੇ ਗਾਭੀ-ਰਾਹ ਉਪਰ ਅਗੇ ਪਿਛੇ ਚਲ ਰਹੇ ਪਾਥੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ।

ਅੱਤ, ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਬਿੜਕਣ ਹੈ। ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਅੱਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਲਈ ਵੇਰ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਫਰੀਦ ਜੱਬ, ਸੰਸਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਖਾਂ ਸੁਖਾਂ ਸਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅੱਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਆਤੁਰਵਾਦੀ, ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਸ਼ਾਵਾਦ ਦੀਆਂ ਕੰਨੀਆਂ ਛੋਹਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਤਾੜ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕ ਸ਼ਬਦ ਛਹੀਦ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਤ-ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਰੋਕਣ-ਠਾਕਣ ਲਈ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਮਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕ 31, 112 ਅਤੇ 119 ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਮਵਾਰ 32, 113 ਅਤੇ 120 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਫਰੀਦ, ਜੋਗ ਸਮਾਂ ਅਜਾਈਂ ਲੰਘ ਜਾਣ ਤੇ ਪਛੋਤਾਵੇ ਵਿਚ ਨਿਰਸ਼ਾ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤਰ ਕੇ ਲੰਘ ਜਾਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਹਨ :

“ਜਪ ਤਪ ਕਾ ਬੰਧ ਬੇੜੁਲਾ ਜਿਤੁ ਲੰਘਹਿ ਵਹੇਲਾ

ਨਾ ਸਰਵਰ ਨਾ ਉਛਲੇ ਐਸਾ ਪੰਥ ਸੁਹੇਲਾ,

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਲੇ ਕੰਮ ਕਰੋ ਸਈ : ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਲੋਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਬੁਢੇਪੇ ਦਾ ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ।

“ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਧਰੁਲੀ ਸਾਹਿਬੁ ਸਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕੋ ਚਿਤਿ ਕਢੇ।”

ਕੁਰਕੀ ਸੁਲਤਾਨੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਬਰਾਬਰੀ, ਭਰੋਪਣ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਨਿਆਂ ਹੁਣ ਲੋਪ ਹੋ ਚਕਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਇਸਲਾਮ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਬਰ ਤੇ ਚੁਲਮ ਅਤੇ ਖੁਦ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਯਾਸ਼ੀ, ਵਿਤਕਰਾਂ ਤੇ ਬੇ-ਮੁਖਤਾ ਦੇਖ ਕੇ ਫਰੀਦ ਰਾਜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਝੁੰਜਲਾ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਗੁੱਝੀ ਰਾਅ ਆਖ ਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਬੈਠਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਮਤ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਿਉਣ ਜੋਗ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਨੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ :

“ਫਰੀਦਾ ਭੂਮਿ ਰੈਗਾਵਲੀ ਮੰਤਿ ਦਿਸੁਲਾ ਬਾਗ਼”

ਅਤੇ ਨਾੜੂ ਛੇਕਣ ਸਮੇਂ ਗਲ ਕਟਵਾਉਣ ਦੀ ਰੀਝ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਸੀ :

ਫਰੀਦਾ ਉਮਰ ਸੁਹਾਵਤੀ ਸੰਗਿ ਸੁਵੰਨਤੀ ਦੇਹ ।

ਵਿਰਲੇ ਕੇਈ ਪਾਇਅਨਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹ ।

ਗੁਰਮਤ ਵਲੋਂ, ਫਰੀਦ ਦੇ ਆਤੁਰਵਾਦ ਵਲ ਹੋਏ ਰੁਖ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੋੜਿਆ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਰਨ ਵਿਚ ਭ੍ਰੰਜਲਾਹਟ ਤਕ ਪੁੱਜੇ ਦ੍ਰੋਤਵਾਦ ਦਾ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੰਬਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਭਾਣੇ (ਦ੍ਰੋਤਵਾਦ) ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ ।

“ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕ ਮਹਿ, ਖਲਕ ਵਸੈ ਰੱਬ ਮਾਹਿ ।”

ਗੁਰਮਤ ਉਸ ਹਦ ਤਕ ਹੀ ਦ੍ਰੋਤਵਾਦੀ ਸੀ, ਕਰਮ ਸੀਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਹਦ ਤਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਸਤੀ ਦਾ ਘੁਣ ਨਾ ਲਗੇ ਪਰ ਇਹ ਜੀਵਨ ਉਹ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਜੀਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਇੰਜ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਦ੍ਰੋਤਵਾਦ ਅਤੇ ਅਦ੍ਰੋਤਵਾਦ ਜਾਂ ਨਿਭਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦਾ ਸੰਬਾਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਫਰੀਦ ਗੁਰਮਤ ਲਈ ਉਸ ਹਦ ਤਕ ਪ੍ਰਵਾਨੀਯ ਸੀ ਜਿਸ ਹਦ ਤਕ ਉਹ ਭਾਣੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ।

ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ (ਇਕ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ) ਮੇਲ, ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ । ਫਰੀਦ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਨੀਝ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪੈਰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਜਮੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਫਰੀਦ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ (ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਵੇਂ) ਉਦਾਸੀਨ ਸੀ । ਗੁਰਮਤ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਨਕੇਵਲਾ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਪੜਚੋਲ

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਰਬਪੂਜ ਭਾਰਤੀ ਹਿਰਦਯ ਵਿਚ ਆਪ ਲਈ ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਭਾਵ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਲ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅੱਲਾ ਤੇ ਰਾਮ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ। ਅੱਲਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਧੱਕਾ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਚੱਗੇ ਨਾਲ ਰਾਮ-ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਨ ਧਾਰਾ ਨੇ ਪਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸੀ ਇਸਲਾਮੀ-ਸੂਫੀ ਧਾਰਾ। ਇਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨਾ ਅਵਤਾਰ ਸਨ ਨਾ ਪੈਗੰਬਰ। ਇਕ ਦੋਵੀ ਮਾਂ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸਪੂਰਤ ਸਨ। ਦਾਨੀ ਮਾਂ ਨੇ ਰੱਬੀ-ਰੰਗ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿਤਾ। ਰੱਬ ਸ਼ਕਰ ਨਾਲੋਂ ਮਿੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਸ਼ਕਰ ਖੰਡ ਨਿਵਾਤ ਗੁਣ, ਮਾਖਿਉ ਮਾਂਡਾ ਦੁਧੁ
ਸਬੈ ਵਸਤੂ ਮਿਠੀਆਂ, ਰਬ ਨ ਪੁਜਨਿ ਤੁਧੁ ॥੨੭॥”

ਮਾਂ ਬਾਲ-ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਨਿਤ ਸਵੇਰੇ ਉਠਾਏ।

“ਉਠੁ ਫ਼ਰੀਦਾ ਉਜੂ ਸਾਜਿ, ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ।
ਜੇ ਸਿਰੁ ਸਾਂਈ ਨਾ ਨਿਵੈ, ਸੇ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ॥ ੭੧ ॥”

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕੈ-ਕੀਤ ਹੋ ਉਠਦੇ। ਉਜੂ ਕਰਦੇ। ਨਿਮਾਜ ਪੜ੍ਹਦੇ। ਘਾਜ਼ਿ ਥਾਂਇ ਪੈਂਦੀ। ਮਾਂ ਸ਼ਕਰ ਦੀ ਸੁਨੀ ਦੇ ਦਿੰਦੀ :—

“ਪੁਤਰ ਨਿਮਾਜ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਸ਼ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਏ।” ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਪੰਜੇ ਵਕਤ ਪੰਜੇ ਨਿਮਾਜ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨਾ ਨਿਮਾਜ ਕਜਾ ਹੋਈ। ਨਾ ਸ਼ਕਰ ਘੁਸੀ। ਹੋਲੇ ਹੋਲੇ ਰੱਬ ਸ਼ਕਰ ਨਾਲੋਂ ਮਿੱਠਾ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ। ਸ਼ੋਕ ਵਧ ਗਿਆ। ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ਕਰ ਛੱਡ :—

“ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇ ਕੇ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ॥ ੨੬ ॥”

ਰੁਖੀ ਸਖੀ ਵੀ ਨਾ ਨਿਭੀ :—

“ਫਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖ ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ ਘਣੇ ਸਹਿਨਗੇ ਦੁਖ । ੨੯ ।”

ਉਪਰਾਮਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਰਾਸਤਾ ਵਧਦੀ ਗਈ । ਜੀਵਨ ਜੋਤੀ ਮਧਮ ਪੈ ਗਈ । ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਭੂਤ ਬਣ ਕੇ ਚੰਬੜ ਗਿਆ । ਬਾਲ-ਪਨ, ਜਵਾਨੀ, ਤੇ ਅਧ-ਖੜ ਵਰੇਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਬਹਾਰਾਂ ਜ਼ੁਹਦ ਦੀਆਂ ਪਾਲਿਆਂ ਘੁਟ ਛਡੀਆਂ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਇੰਝ ਜਾਪੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀ ਪੀ ਕੇ ਬਨਾਂ ਦੇ ਕੰਡੇ ਲੁਹਾਰਾਂ ਲਈ ਅੰਗਿਆਰੇ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਆਪਣੇ ਤਪੋ-ਬਨ ਵਿਚ ਲੁਹਾਰ ਨੂੰ ਮੌਢੇ ਤੇ ਕੁਹਾੜਾ ਰਖੀ ਫਿਰਦਾ ਦੇਖਕੇ ਵਿੱਸ ਪਏ:—

“ਕੰਧਿ ਕੁਹਾੜਾ ਸਿਰਿ ਘੜਾ, ਵਣਿ ਕੈ ਸਰੁ ਲੋਹਾਰੁ ।

ਫਰੀਦਾ ਹਉ ਲੋੜੀ ਸਹੁ ਆਪਣਾ, ਤੂੰ ਲੋੜਹਿ ਅੰਗਿਆਰ । ੩੩ ।”

ਪਰ ਇਹ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਨੰਗੀ-ਪੰਗੀ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ । ਜਿਸ ਜੀਵਨ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਹਰ ਲੁਹਾਰ ਦੇ ਕੁਹਾੜੇ ਲਈ ਅੰਗਿਆਰ ਹਨ । ਕਿਸੇ ਫਰੀਦੇ ਦਾ ਕੋਈ ਲੁਪਤ ਰੱਖ ਉਥੇ ਨਹੀਂ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਹਿਮੇ ਪਏ ਸਨ:—

“ਫਰੀਦਾ ਤਨੁ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰੁ ਥੀਆ, ਤਲੀਆਂ ਖੂਡਹਿ ਕਾਗ ।

ਅਜੇ ਸੁ ਰਬੁ ਨ ਬਾਹੁੜਿਉ, ਦੇਖੁ ਬੰਦੇ ਕੇ ਭਾਗ । ੯੦ ।”

ਰਤ-ਹੀਨ ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨੇ ਨਵੀਂ ਰੱਤ ਨਾ ਦਿਤੀ । ਅਗਲੀ ਰਤ ਕੰਡਿਆਂ ਪੀ ਲਈ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਪਛਤਾਵੇ ਦਾ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰ ਰਹਿ ਗਏ ।

“ਜਾਂ ਕੁਆਰੀ ਤਾਂ ਚਾਉ ਵੀਵਾਰੀ ਤਾਂ ਮਾਮਲੇ ।

ਫਰੀਦਾ ਏਹੋ ਪਛਤਾਉ ਵੀਤ ਕੁਆਰੀ ਨ ਥੀਐ । ੯੩ ।”

ਸ਼ਕਰ ਦੇ ਭੁਲਾਵੇ ਜਿਸ ਸ਼ਹੁ ਨੂੰ ਵਰਨ ਲਈ, ਚਾਈਂ ਚਾਈਂ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਜੀਵਨ-ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਸ਼ਹੁ ਨੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬਾਹੁੜੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ (ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਪੰਨਾ 794), ਅਤੇ ਸਾਰੇ 112 ਸਲੋਕ (1377-84 ਪੰਨੇ ਤਕ) ਇਕਸਾਰ ਮਾਰੂ ਨਿਰਾ-ਸਤਾ ਦਾ ਹੜ ਹਨ । ਮੌਤ ਦੇ ਝਖੜ ਨਾਲ ਝੰਬੇ ਹੋਏ ਉਸ ਬਿਰਧ-ਬੂਟੇ ਦੇ ਠੰਡੇ ਝੋਕੇ ਹਨ ਜਿਸ ਬੂਟੇ ਨੇ ਜੀਵਨ-ਬਹਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਹੁਲਾਰਾ ਨਾ ਮਾਣਿਆ ਹੋਵੇ । ‘ਜੀਵਨ ਰੋ ਉਪ-ਰਾਮਤਾ’ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਸਹਿਮ ‘ਏ ਦੋ ਪੁੜਾ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਲੂੰ ਲੂੰ ਦੁਖੀ ਪਿੰਜਰ,

ਪਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਝੰਨੇ ਦੀਆਂ ਕਰਲਾਟਾਂ ਹਨ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਲੋਕ:—

“ਫਰੀਦਾ ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ ਵਾਣੁ ਦੁਖੁ ਬਿਰਹ ਵਿਛਾਵਣ ਲੇਵੁ।

ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ ਤੁ ਸਾਹਿਬ ਸੱਚੇ ਵੇਖੁ। ੩੫।”

ਧੰਨੇ ਭਗਤ ਵਹਗੀ ਦਲੇਰੀ ਕਿਥੋਂ ? ਇਹ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਗੋਸਲੇ ਨੇ। ਖਰੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ :—

“ਗੋਪਾਲ ! ਤੇਰਾ ਆਰਤਾ। ਜੋ ਜਨ ਦੁਮਾਰੀ ਭਗਤਿ ਕਰੇਤੇ

ਤਿਨ ਕੇ ਕਾਜ ਸਵਾਰਤਾ। ੧। ਰਹਾਉ।

ਦਾਲਿ ਸੀਧਾ ਮਾਗਉ ਘੀਉ।

ਹਮਰਾ ਖੁਸੀ ਕਰੈ ਨਿਤ ਜੀਉ। ਪੁਨੀਆ ਛਾਦਨੁ ਨੀਕਾ।

ਅਨਾਜੁ ਮਗਉ ਸਤ ਸੀ ਕਾ। ਗਉ ਭੈਸ ਮਗਉ ਲਾਵੇਰੀ।

ਇਕ ਤਾਜਨਿ ਤੁਹੀ ਚੰਗੇਰੀ। ਘਰ ਕੀ ਗਹਿਣਿ ਚੰਗੀ।

ਜਨੁ ਧੰਨਾ ਲੇਵੇ ਮੰਗੀ॥”

ਜਿਹੜੀ

ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਵਾਦ ਤਾਂ ਆਇਆ। ਐਡੇ ਵਡੇ ਦਾਤੇ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰ ਕੇ ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਚਟਦੇ ਰਹੇ। ਗਉ ਮਝ ਗੁੰਘਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਵਿਆਹੁਤਾ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇ। ਸੌਦਾ ਠਕਦੇ ਏ। ਭਗਤੀ ਕਰ ਕੇ ਪਛੋਤਾਉ ਕਿਉਂ ਲਗੇ ?

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਈ ਹੋਰ ਸੀ। ਘੁਮ ਹਨੇਰਾ :

“ਫਰੀਦਾ ਕੰਨਿ ਮੁਸੱਲਾ ਸੂਝ ਗਲਿ, ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ ਗੁੜੁ ਵਾਰਿਤ।

ਬਾਹਿਰ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਹਾਰਿਤ। ੫੦।”

ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਕੈਮਰੇ ਠਾਲ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤਕ-ਚਿਤਰ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਖਿਚੇ ਹਨ। ਦੇਖੋ।

ਪਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਹਉਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਖਿਚ ਸੀ। ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਉਤੇ ਗੁਜਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੋਂ ਰਾਜੇ ਦਾਤਾਂ ਮੰਗਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਸਨ।

ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਹ ਨਿਰਜਿੰਦ ਕੂੜਾਂ ਪਰਾਧੀਨ ਭਾਰਤੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਸਾਈ ਰਾਜਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਪਰਾਧੀਨ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤਿ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦੇ ਪਰ ਪੀਰਾਂ ਵਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾ ਵਿਚ ਰਲਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦਮ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਨਿਗਰ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ। ਮੁਸ਼ਕ ਜ਼ਹਿਦ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਅਸਲੀਅਤਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਜਿਆ। ਨਿਗੀਤਾਂ ਹਉਂਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦ ਭਰੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ 112 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ 18 ਪੜਚੋਲੀਆਂ ਸ਼ਲੋਕ ਇਵੇ ਰਮੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ।

ਜੀਅ-ਜਾਨ ਦੇ ਕੇ ਭਗਤੀ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਕੀਤੀ ਪੜਚੋਲ ਸਦੀਵੀ ਸਚਿਆਈਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ:

‘ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਬਾਰੂਵਾਂ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ:

“ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਜਿਨੀ ਨ ਰਾਵਿਆਂ ਧਉਲੀ ਰਾਵੈ ਕੋਇ।

ਕਰਿ ਸਾਂਈ ਸਿਉ ਪਿਰਹਤੀ ਰੰਗੁ ਨਵੇਲਾ ਹੋਇ।੧੨।”

ਫਰੀਦ ਜੀ ਸੈਂਦ ਬੁਝਾਏ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰੂਪ—ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਉਲਝਾਈਆਂ ਅਨੁ-ਭਵ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਇਸੇ ਬੁਝਾਏ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਵਜੋਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ :

‘ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਧਉਲੀ ਸਾਹਿਬੁ ਸਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕੋ ਚਿਤਿ ਕਰੇ।

ਆਪਣਾ ਲਾਇਆ ਪਿਰਮੁ ਨ ਲਗਈ ਜੇ ਲੋਚੈ ਸਭੁ ਕੋਇ।

ਏਹੁ ਪਿਰਮੁ ਪਿਆਲਾ ਖਸਮ ਕਾ ਜੈ ਭਾਵੈ ਤੇ ਦੋਇ।੧੩।’

ਸਚ ਫੁਰਮਾਇਆ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ। ਪਛਤਾਵਾ ਕਾਹਦਾ ?

‘ਕਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜੀ ਆ, ਧੌਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੁਵਾਰਿ।’

੫੧ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਫੁਰਮਾਏ ਹਨ:—

‘ਫਰੀਦਾ ਰਤੀ ਰਤੁ ਨ ਨਿਕਲੈ ਜੇ ਤਨੁ ਚੀਰੈ ਕੋਇ।

ਜੇ ਤਨੁ ਰਤੇ ਰੱਬ ਸਿਉ ਤਿਨ ਤਨਿ ਰਤੁ ਨ ਹੋਇ।੫੧।’

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਫੁਰਮਾਏ ਹਨ। ਰੱਬ ਦੀ ਭਗਤੀ ਤਾਂ ਭਗਤਿ ਨੂੰ ਸੋਹਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ :

‘ਇਹ ਤਨੁ ਸਭੇ ਰਤੁ ਹੈ ਰਤੁ ਬਿਨੁ ਤੰਨ ਨਾ ਹੋਇ।

ਜੇ ਸਹ ਰਤੇ ਆਪਣੇ ਤਿਤੁ ਤਨਿ ਲੋਭੁ ਰਤੁ ਨ ਹੋਇ।

ਭੈ ਪਇਐ ਤਨੁ ਖੀਣੁ ਹੋਇ ਲੋਭੁ ਰਤੁ ਵਿਚਹੁ ਜਾਇ।

ਜਿਉ ਖੇਸੇਤਰਿ ਧਾਤੁ ਸੁਧੁ ਹੋਇ।

ਤਿਉ ਹਰਿਕਾ ਭਉ ਦਰਮਤਿ ਮੈਲੁ ਗਵਾਇ।

ਨਾਨਕ ਤੇ ਜਨ ਸੋਹਣੇ ਜਿ ਰਤੇ ਹਰਿ ਚੰਗੁ ਲਾਇ।”

ਭਗਤੀ ਤਾਂ ਲੋਭ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦੀ ਏ । ਲੋਭ ਏ ਕੂੜਾ ਨੇਂਹੁ । ਕੂੜਾ ਪਾਸ ਲਇ ਗਿਆ ।
ਸਚੇ ਪਰੇਮ ਦੀ ਰੰਗਣ ਚੜ੍ਹੀ । ਸਰੀਰ ਸੁੰਦਰ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ :

“ਫਰੀਦਾ ਪਾੜਿ ਪਟੋਲਾ ਧਜ ਕਰੀ ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਉ ।

ਜਿਨੀ ਵੇਸੀ ਸਹੁ ਮਿਲੇ ਸੇਈ ਵੇਸ ਕਰੇਉ । ੧੦੩।”

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਫਰਮਾਨ ਦੇਖੋ,

‘ਕਾਇ ਪਟੋਲਾ ਪਾੜਤੀ ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਇ ।

ਨਾਨਕ ਘਰ ਹੀ ਬੈਠਿਆ ਸਹੁ ਮਿਲੇ

ਜੇ ਨੀਅਤਿ ਰਾਸਿ ਕਰੇਇ । ੧੦੪।’

ਜਿਸ ਰੱਬ ਨੂੰ ਘਰ ਬੈਠਿਆ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ । ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਜਾ ਮਿਲੂ ।
ਇਹ ਤਾਂ ਨੀਤ ਉੱਤੇ ਨਿਬੜਣੀ ਏ ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਖਰੀ ਸੁਣਾਈ :

‘ਫਰੀਦਾ ਗਰਬੁ ਜਿਨ੍ਹਾ ਵਡਿਆਈਆ ਧੰਨ ਜੋਬਨਿ ਆਗਾਹੁ ।

ਖਾਲੀ ਚਲੇ ਧਣੀ ਸਿਉ ਟਿੱਬੇ ਜਿਉ ਮੀਰਾਹੁ । ੧੦੫।”

ਟਿੱਬੇ ਤੇ ਲਖ ਮੀਰਾਂ ਦੇ ਵਸਣ । ਪਾਣੀ ਕਿਵੇਂ ਠੰਢੇ ?

ਫੇਰ ਇਹ ਕਿਹੜੀ ਸਿਆਣਪ ਹੈ ? ਨਾ ਆਪ ਖੇਡਣਾ, ਨਾ ਖੇਡਣ ਦੇਣਾ । ਜਾਪਦੈ ਫਰੀਦ
ਜੀ ਨੂੰ ਦੋਜਕ ਦਾ ਡਰ ਤਰਾਹ ਰਿਹਾ ਸੀ :

‘ਫਰੀਦਾ ਮਨੁ ਸੰਦਾਨੁ ਕਰਿ ਟੋਏ ਟਿੱਬੇ ਲਾਹਿ ।

ਅਗੈ ਮੂਲਿ ਨ ਆਵਸੀ ਦੋਜਕ ਸੰਦੀ ਭਾਹਿ । ੧੦੬।”

ਅਗੈ ਕਿਥੇ ? ਕਿਸ ਦੋਜਕ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਰਗ ਨੂੰ ਨਰਕ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ?

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਦੀਵੀ ਸਚ ਕਹਿ ਕੇ ਇਹ ਟਪਲਾ ਤੇ ਟਪਲੇ ਦਾ ਡਰ
ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ! ਫੁਰਮਾਇਆ :

“ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕੁ । ਹਿ ਖਲਕੁ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ ।

ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨ ਆਖੀਐ ਜਾਂ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ । ੧੦੭।”

ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਚਰਨਾ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿਉਂ ਤਿਆਗੀਐ ? ਕਰਨਹਾਰ
ਦੇ ਕੀਤੇ ਨੂੰ ਨਿੰਦ ਕੇ ਕਿਹੜੇ ਮੂੰਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਦਿਖਾਈਐ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ

ਵਿਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਦੁਖ ਹੀ ਦੁਖ ਨਜ਼ਰ ਆਏ :

‘ਫਰੀਦਾ ਮੈਂ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖੁ ਮੁਝ ਕੂ ਦੁਖੁ ਸਬਾਇਐ ਜਗਿ ।

ਉਚੇ ਚੜ੍ਹਿ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ । ੮੧’

ਪਰ ਨਜ਼ਰ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ, ਪਸੰਦ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ—ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ
ਜੀਵਨ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਿਆ:—

‘ਫਰੀਦਾ ਭੂਮਿ ਰੰਗਾਵਲੀ ਮੰਝਿ ਵਿਸੂਲਾ ਬਾਗਿ ।

ਜੋ ਜਨ ਪਹਿਰਿ ਨਿਵਾਜਿਆ ਤਿਨਾਂ ਅੰਚ ਨਾਂ ਲਾਗਿ । ੮੨’

ਫਰੀਦਾ ਉਮਰ ਸੁਹਾਵੜੀ ਸੰਗਿ ਸੁਵੰਨੜੀ ਏਹੁ ।

ਵਿਰਲੇ ਕੋਈ ਪਾਇਅਨਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ । ੮੩ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਵਰਿਆ ਤਾਂ ਸੁਖ ਦੀ ਨੀਂਦਰ ਕਿਥੋਂ ?

‘ਫਰੀਦਾ ਪਿਛਲ ਰਾਤਿ ਨਾ ਜਾਗਿਉਹਿ

ਜੀਵਦੜੋ ਮੁਇ ਓਹਿ ।

ਜੇ ਤੇ ਰਬੁ ਵਿਸਾਰਿਆ ਤ ਰਬਿ ਨ ਵਿਸਰਿਓਹਿ । ੧੦੭ ।’

ਇਹ ਰੋਂਦੂ—ਵਰਨ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭਾਉਂਦਾ । ਰੱਬ ਤਾਂ
ਰੰਗੀਂ ਵਸਦੇ । ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ :—

‘ਫਰੀਦਾ ਕੰਤੁ ਰੰਗਾਵਲਾ ਵਡਾ ਵੇ ਮੁਹਤਾਜੁ ।

ਅਲਹ ਸੇਤੀ ਰਤਿਆ ਏਹੁ ਸਚਾਵਾ ਸਾਜੁ । ੧੦੮ ।

ਫਰੀਦਾ ਦੁਖੁ ਸੁਖੁ ਇਕੁ ਕਹਿ ਦਿਲ ਤੇ ਲਾਹਿ ਵਿਕਾਰੁ ।

ਅਲਹ ਭਾਵੈ ਸੋ ਭਲਾ ਤਾਂ ਲਭੀ ਦਰਬਾਰੁ । ੧੦੯ ।

ਫਰੀਦਾ ਦੁਨੀ ਵਜਾਈ ਵਜਾਈ ਤੂੰ ਭੀ ਵਜਹਿ ਨਾਲਿ ।

ਸੋਈ ਜੀਉ ਨਾ ਵਜਦਾ ਜਿਸ ਅਲਹੁ ਕਰਦਾ ਸਾਰ । ੧੧੦ ।

ਫਰੀਦਾ ਦਿਲੁ ਰਤਾ ਇਸੁ ਦੁਨੀ ਸਿਉ ਦੁਨੀ ਨ ਕਿਤੇ ਕੰਮਿ ।

ਮਿਸਲ ਫਕੀਰਾਂ ਗਾਖੜੀ ਸੁ ਪਾਈਐ ਪੂਰ ਕਰੰਮਿ । ੧੧੧ ।’

ਇਹ ਚਾਰੇ ਸ਼ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹਨ । ਰਬ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਤਾਂ
ਰੰਗੀਲਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ :

“ਦਰਸਨੁ ਦੇਖਿ ਭਈ ਨਿਰਕੇਵਲ

ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੁਖ ਨਾਸਾ”

ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰੁ ੧ ।

ਰਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਮਨ ਚਿੰਤਿ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ :

“ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਿਲਿਆ ਸੁਭਾਇ

ਹਰਿ ਮਨਿ ਤਨਿ ਮੀਠਾ ਲਾਇਆ ਬਲਿਰਾਮ ਜੀਉ”

ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੪ :

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਵੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਏ ਚਿਤ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੁਖ ਆਉਂਦੇ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸੁਹਾਗ ਦਾ ਰਸ ਨਹੀਂ ਮਾਣਿਆ :

“ਸਾਹੁਰੇ ਦੁੱਈ ਨਾ ਲਹੈ ਪੈਈਐ ਨਾਹੀ ਥਾਉ ।

ਪਿਰੁ ਵਾਤੜੀ ਨ ਪੁਛਈ ਧਨ ਸੋਹਾਗਣਿ ਨਾਉ ॥੩੧॥”

ਸਾਹੁਰਾ ਕਿਥੇ ? ਪੈਕਾ ਕੀ ? ਦੋ ਤਾਂ ਨਹੀ :

“ਸਾਹੁਰੇ ਪਈਐ ਕੰਤ ਕੀ ਕੰਤ ਅਗੰਮੁ ਅਥਾਹੁ ।

ਨਾਨਕਸੋ ਹਾਗਣੀ ਜੁ ਭਾਏ ਥੇ ਪਰਵਾਹ ॥੩੨॥”

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ‘ਜੇ’ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਇਕ ਜਲਣਿ, ਇਕ ਰੜਖ :

“ਤਨੁ ਤਪੈ ਤਨੂਰ ਜਿਉ ਬਾਲਣੁ ਹਡ ਬਲੰਨਿ ।

ਪੈਰੀ ਥਕਾ ਸਿਰਿ ਜੁਲਾ ਜੇ ਮੂੰ ਪਿਰੀ ਮਿਲੇਨਿ ॥੧੧੯॥

ਪੈਰੀ ਟਰ ਕੇ ਕਿਥੇ ਜਾਣਾ ਦੇ ? ਰੱਸ ਤਾਂ ਰੱਬੀ ਪਿਰ ਨਾਲ ਅੰਦਰੋਂ ਦਿਸਣਾ ਦੇ :

“ਤਨੁ ਨ ਤਪਾਇ ਤਨੂਰ ਜਿਉ ਬਾਲਣੁ ਹਡ ਨਾ ਬਾਲਿ ।

ਸਿਰਿ ਪੈਰੀ ਕਿਆ ਫੋੜਿਆ ਅੰਦਰਿ ਪਿਰੀ ਨਿਹਾਲਿ ॥੧੨੦॥

ਹਉ ਵੂਢੇਦੀ ਸਜਣਾ ਸਜਣੁ ਮੈਡੇ ਨਾਲਿ ।

ਨਾਨਕ ਅਲਖੁ ਨ ਲਖੀਐ ਗੁਰਮੁਖ ਦੇਇ ਦਿਖਾਲਿ ॥੧੨੧॥

ਫਰੀਦ ਜੀ ਤਾਂ ਭਲੇਖੇ ਵਿਚ ਲਾ ਬੈਠੇ ਸਨ :

“ਮੈਂ ਜਾਣਿਆ ਵਡ ਹੰਸੁ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਸੰਗੁ ।

ਜੇ ਜਾਣਾ ਬਗੁ ਬਖੁਤਾ ਜਨਮਿ ਨ ਭੇੜੀ ਅੰਗੁ ॥੧੨੩॥”

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਤਰ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਏ ਹਨ :

“ਕਿਆ ਹੰਸੁ ਕਿਆ ਬਗੁਲਾ ਜਾ ਕਉ ਨਦਰਿ ਧਰੇ ।

ਜੇ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਨਾਨਕਾ ਕਾਗਹੁ ਹੰਸੁ ਕਰੇ ॥੧੨੪॥”

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਕੀਤੀ ਪੜਚੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪੜਚੋਲ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਤਕ ਸਾਹਿਤਕ ਆਸ਼ੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਇਹ ਪੜਚੋਲ ਬੇਦਾਗ਼ ਹੈ (ਪੜਚੋਲ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਿੱਖ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਉਣਾ ਨਹੀਂ) ਮੌਤ ਦੀ ਲੋਰੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਲੈ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਬ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਜੁਗ-ਪਲਟਾਉ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀਆਂ, ਚਠ-ਯੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰੜੀ ਤਪਸਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪਰੇਮ ਸਹਿਤ ਦਸਿਆ:—

“ਪਿਆਰੇ ! ਇਨਿ ਬਿਧਿ ਮਿਲਨਿ ਨ ਜਾਈ।

ਮੈਂ ਕੀਏ ਕਰਮ ਅਨੇਕਾ ।

ਹਾਰਿ ਪਰਿਉ ਸੁਆਮੀ ਕੇ ਦੁਆਰੈ ।

ਦੀਜੈ ਬੁਧਿ ਬਿਬੇਕਾ ।”

ਰੱਬ ਕੋਈ ਲੁਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਟਕਰਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਜਾਣ। ਉਹ ਤਾਂ—

“ਮੇਰੇ ਜੀਅੜਿਆ ਪਰਦੇਸੀਆ

ਕਿਤਿ ਪਵਹਿ ਜੰਜਾਲੇ ਰਾਮ ।

ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਬ ਮਨਿ ਵਸੈ

ਕੀ ਫਾਸਹਿ ਜਮ ਜਾਲੇ ਰਾਮ ।

ਮਛਲੀ ਵਿਛੁੰਨੀ ਨੈਣ ਰੁੰਨੀ

ਜਾਲੁ ਬਧਕਿ ਪਾਇਆ ।

ਸੇਸਾਰੁ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਮੀਠਾ

ਅੰਤ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਇਆ ।

ਭਗਤਿ ਕਰਿ ਚਿਤੁ ਲਾਇ ਹਰਿ ਸਿਉ

ਛੋਡ ਮਨਹੁ ਅੰਦੇਸਿਆ ।

ਸਚੁ ਕਹੈ ਨਾਨਕ, ਚੇਤਿ ਹੇ ਮਨ

ਜੀਅੜਿਆ ਪਰਦੇਸੀਆ ।”

(ਮਹਲਾ ੧ ਛੰਤ ਘਰ ੩)

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਠੇਕ ਸੀ “ਰੱਬ ਪ੍ਰਾਪਤੀ” ਸਨ੍ਹਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਾਹ ਇਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਧਨ ਕਰੜੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਮੁਲਾਇਮ ਕਰ ਦਿਤੇ।

ਇਹ ਪਤਚੇਲ ਅਦੁਤੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਤੇ ਛੰਦ ਚਾਲ ਵੀ ਦੇਖ ਲਈਏ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਇਹ 31 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦਰਜ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ "ਸੁਹੀ ਰਾਗ" ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਕ ਹੈ :

“ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਹਾਥ ਮਰੋਰਉ”

ਦੂਜਾ ਹੈ :

“ਝੋੜਾ ਧੰਧਿ ਨਾ ਸਕਿਓ ਬੰਧਨ ਕੀ ਵੇਲਾ”

ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ “ਸ਼ਲੋਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ” ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ 130 ਸ਼ਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 18 ਸ਼ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਖੋਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕਦੇ ਕਿ ਬਾਕੀ 112 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ “ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ” ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਿਤਨੇ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ? ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਬਾਰੂਵੇਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ (ਬਿਰਹਮ ਜੀ) ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਿਤਨੇ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਹਨ? ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਿਹੜੇ ਤੇ ਕਿਤਨੇ?

ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਚਰਨ 8 ਹਨ। 100ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਚਰਨ 6 ਹਨ। 98ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਚਾਰ ਚਰਨ : 49 ਵੇਂ ਤੇ 97ਵੇਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਹਨ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਤੁਕੇ ਹਨ।

ਇਸ ਬੌੜੀ ਜਿੰਨੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਕਮਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਖਾਸੇ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਕ ਇਕ ਤੁਕ ਵਿਚ ਅੰਸ਼ੇ ਸ਼ਬਦਾਤਿਕ ਚਿਤਰ ਖਿਚੇ ਹਨ ਕਿ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਖਾਂ ਮੂਹਰੇ ਲਟਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਛੰਦ ਚਾਲ ਦੋਹਿਰੇ ਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਇਕ ਤੁਕ ਦੀਆਂ 24 ਮਾਰਗਾਂ (13—11 ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ)। ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਅਤੇ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਹੁਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਉਸਤਾਦੀ ਹਥ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ।

ਅਜ ਪੰਜਾਬੀ-ਸਾਹਿਤ ਬਹੁ-ਛੋਟੀ ਮਾਤਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭ ਰੰਗ ਤੇ ਸਭ ਸਵਾਦ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦਿਲ ਖਿਚਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕ ਤੇ

ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੱਦਾ ਹਨ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ। ਇਸ ਨਿਗਰ ਨੀਂਛ ਤੇ ਉਸਾਰਿਆ ਧਿਆ ਹੈ :

“ਜੇ ਦਰੁ ਕੇਹਾ ਸੈ ਘਰੁ ਕੇਹਾ
ਜਿਤੁ ਬਹਿ ਸਰਬੁ ਸਮਾਲੇ ।” (ਜਪੁਜੀ)

ਇਸ ਦਰ ਤੋਂ ਦਾਰਾਂ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ ਹਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਦੋਵੇਂ ਵੇਲੇ।

“ਸੇਈ ਤੁਧੁ ਨੋ ਗਾਵਿਨਿ ਜੇ ਤੁਧੁ ਭਾਵਨਿ
ਚਰੇ ਚੇਰੇ ਭਗਤ ਫੁਰਸਾਲੇ ।”

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਯੋਗੀ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੌਢੀ ਕਵੀ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਟਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇੰਝ ਜਾਪੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀ ਮੌਢੀ ਕਵੀ ਹਨ। ਬਾਰੂਣੀਂ ਤੇਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਚੋਂ ਅਜ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਧੁਰਤਾ ਤੇ ਰਸ ਫੁਲ੍ਹ ਫੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਾਗ ਤੇ ਲੈ ਹੋ ਜੋ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮੱਲੋ ਮੱਲੀ ਸੰਸਾਰੀ ਵਖੋਂਵਿਆਂ ਤੋਂ ਉਠਿਆਂ ਚੁੱਕ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਲੋਚਾ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਛਿਨ ਪਲ ਲਈ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਇੰਝ ਜਾਪਦੀ ਹੈ—

ਇਹ ਜਗ ਧੁੰਏਂ ਕਾ ਧਵਲਹਾਰ

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸੰਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਲ ਪਸ਼ੇਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬ੍ਰਿਹਾ ਵਿਚ ਤੜਪਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਹੀਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਇੰਝ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਫ਼ਰੀਦਾ ਤਨੁ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰੁ ਥੀਆ

ਤੁਲੀਆਂ ਖੁੰਡਹਿ ਕਾਗ।

ਅਜੈ ਸੁ ਰਬ ਨਾ ਬਹੁੜਿਓ,

ਦੇਖੁ ਬੰਦੇ ਦੇ ਭਾਗ।੬੦।

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ ਇਥੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕੀ ਹਾਲਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਰੀਰ ਪਿੰਜਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖਾਜਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਪ ਅੱਗੇ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਕਾਗਾ ਕਰੋਗ ਢਢੋਲਿਆ ਸਗਲਾ ਖਾਇਆ ਮਾਸੁ।

ਇਹ ਦੋਇ ਨੈਨਾ ਮਤਿ ਫੁਹਉ ਪਿਰ ਦੇਖਨ ਕੀ ਆਸ।੮੧।

ਜਿਸ ਸ਼ਹੁ ਲਈ ਇੰਨਾ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਝਲਿਆ ਹੈ, ਕੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ ? ਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਖਦੇ ਹਨ :

ਕਾਗਾ ਚੁੰਡਿ ਨਾ ਪਿੰਜਰਾ
 ਬਸੈ ਤ ਉਡਰਿ ਜਾਹਿ ।
 ਜਿਤੁ ਪਿੰਜਰੈ ਮੇਰਾ ਸਹੁ ਵਸੈ
 ਮਾਸੁ ਨਾ ਤਿਦੁ ਖਾਹਿ । ੯੨ ।

ਇਸ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਪਿੰਜਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਸਣ ਲਈ ਇਕ ਤਿਲ ਭਰ ਦੀ ਬਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮੇਰਾ ਅਲਾ ਹੀ ਵਸੇਗਾ, ਕਾਗਾ ਉਡ ਜਾ !

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ 12ਵੇਰੇ ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵਿੱਡ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰਖੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਭੁਖ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਚੱਕ ਮਾਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮਨ ਦੇ ਸਮਝਾਣ ਲਈ ਆਖਦੇ ਸਨ:—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ
 ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖ ।
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ
 ਘਣੇ ਸਹਨਿਗੇ ਦੁੱਖ । ੨੮ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਖਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦੇ ਮਾਲ ਤੇ ਅੱਖ ਰੱਖਣੀ ਦੁੱਖ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣਨਾ ਹੈ। ਹੱਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਫ਼ੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ—

ਹਕ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ
 ਉਸ ਸੁਅਰ ਉਸ ਗਾਇ ।
 ਗੁਰ ਪੀਰ ਹਾਮਾ ਤਾਂ ਭਰੈ
 ਜਾਂ ਮੁਰਦਾਰ ਨਾ ਖਾਇ ।

ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ।

ਪਟ ਘਾਲ ਕਿਛੁ ਹਥੋਂ ਦੇ
 ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣੈ ਸੇਇ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦੁਨੀਆਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਵੱਲ ਪਰੇਰਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਮਹਿਲ ਮਾੜੀਆਂ, ਤੇ ਹੋਰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਜੰਨਾ ਵੀ ਪਸਾਰਾ ਹੈ, ਸਭ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਵਣਾ ਹੈ, ਆਪ ਫ਼ੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ
 ਏਤ੍ਰ ਨਾ ਲਾਏ ਚਿਤੁ ।

ਸਿਟੀ ਪਈ ਅਡੋਲਵੀ,

ਕੋਇ ਨ ਹੋਸੀ ਮਿੱਤ੍ਰ ॥੫੭॥

ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਿਲ ਮਾੜੀਆਂ ਤਾਂ ਸਖਣੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਣਗੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤ ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਕੋਵਲ ਰੱਬ ਨੇ ਹੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੁਪਨ-ਮਾਮਾਨ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:—

ਰਾਮ ਗਇਓ ਰਾਵਨੁ ਗਇਓ

ਜਾ ਕਉ ਬਹੁ ਪਰਵਾਰ ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬਿਰ ਕਛੁ ਨਹੀਂ,

ਸੁਪਨੇ ਜਿਉ ਸੰਸਾਰ ।

ਕਿੰਨੀ ਸਪਸ਼ਟ ਤਸਵੀਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਾਸਵੰਤ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਖਿੱਚੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਪਨਾ ਛਿਨ ਭਰ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਛਿਨ ਪਲ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਣ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਜ਼ਹਬੀ ਰੰਗਣ ਸਾਫ਼ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਜ਼ਹਬੀ ਵਲਗਣ ਦੀ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਬੜੇ ਦੁਕਵੇਂ ਤੇ ਭਾਵ-ਪੂਰਨ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਮ ਪਰਚਲਤ ਸਨ, ਖੂਬ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਹਨ।

ਮਲਕੁ, ਮਲਕੁਲਮਉਤ, ਅਜ਼ਰਾਈਲ, ਫਰੇਸ਼ਤਾ, ਨਉਬਤਿ ਅਲਹ, ਸਬਰ, ਤਨੂਰ, ਨਮਾਜ਼, ਮੁਸੱਲਾ, ਸੂਫ, ਉਜੂ, ਅਜੀਤ, ਦਰਵੇਸ਼, ਸ਼ੀਤਾਨ, ਸਾਈਂ, ਖਾਕੁ, ਸੁਲਤਾਨ, ਖੋਰ, ਗੋਰ ਤੇ ਦੋਜ਼ਖ ਆਦਿ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਜ਼ਹਬ ਜਾਂ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰੀਂ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਸ ਮਜ਼ਹਬ ਜਾਂ ਫਿਰਕੇ ਤੇ ਟੀਕਾ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਚਾਈ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਪਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗ ਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਾ-

ਉਦਿਆਂ ਸਿਧੇ ਰਾਹ ਪਾਉਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਤੇ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੇਰ-ਵੇਰੋਂ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਨਿੰਦਾ-ਦੁਗਲੀ, ਫੌਕੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਚਉਧਰ, ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ, ਭਾਵ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਭ ਵਿਤਕਰਿਆ ਤੋਂ ਉਥੇ ਹੋਕੇ, ਇਕੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਭਗਤੀ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸੂਫੀ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਜਿਵਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤੁਲਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਏਕ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ
ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਗੁਰ ਹਾਈ।

ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ—

ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤਿ ਸਭੈ ਏਕ ਪਹਿਰਾਨਬੈ

ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਖਦੇ ਸਨ :

ਘਟ ਘਟ ਮੈ ਹਰਿ ਜੀਉ ਬਸੈ,
ਸੰਤ ਨ ਕਰਿਓ ਬਖਾਨ।

ਜਾਤ ਪਾਤ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਉਲਟ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ—

ਨੀਚਾਂ ਅੰਦਰ ਨੀਚ ਜਾਤ ਨੀਚੀ ਹੂੰ ਅਤਿ ਨੀਚ
ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਕੇ ਸੇਰਾ ਸਾਥ ਵਡਿਆਂ ਸਿਉਂ ਕਿਆ ਰੀਸ।

ਫੌਕੀ ਵਡਿਆਈ, ਉਸਤੱਤ ਤੋਂ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਬੜਾ ਹੋੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਖਦੇ ਹਨ —

ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਮੈਝੇ ਕਪੜੇ
ਕਾਲਾਂ ਸੈਫਾ ਦੇਸੁ।
ਗੁਨਗੀ ਭਰਿਆ ਮੈ ਫਿਤਾ
ਲੋਕੁ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸੁ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵੇਖੋ, ਕਿੰਨੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਹੈ ਉਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ—

ਗਲੀ ਅਸੀਂ ਚੰਗੀਆਂ ਆਚਾਰੀ ਬੁਰੀਆਂ।

ਮਨੋਂ ਕਸਦਾਂ ਕਾਲੀਆ ਬਾਹਰੋਂ ਚਿਟੀਆਂ ।

ਗਲਾਂ ਕਰੇ ਤਿਨਾੜੀਆਂ ਜੋ ਸੇਵੇਂ ਦਰ ਖੜੀਆਂ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 'ਸ਼ਲੋਕ' ਛੰਦ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਛੰਦ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਲੋਕ ਛੰਦ ਨੂੰ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਕੁੱਜੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਨ ਹੈ । ਆਪ ਨੇ ਬੜੇ ਸੂਖਸ਼ਮ ਤੋਂ ਸੂਖਸ਼ਮ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਹੈ । ਆਪ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਅੱਡਰੇ ਹੋ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਉਹ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵਸਦਾ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਹਾ ਭਵਹਿ

ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਸੋਝੇਹਿ

ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੂਢੇਹਿ ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੇ ਹੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਲਾਭ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਨੇ 'ਬੇਨਿਵਾਜਾ' ਕੁਝਿਆ ਤਕ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੁਣ ਕੇਵਲ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲੇਗਾ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ । ਅਖੌਤੀ ਭਗਤਾਂ ਬਾਰੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਲਾਲਚੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਿਹੇਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਜਾ ਲਬੁ ਤਾ ਨੇਹੁ ਕਿਆ

ਲਬੁ ਤ ਕੁਝਾ ਨੇਹੁ ।

ਕਿਦਰੁ ਝਤਿ ਲੰਘਾਈਐ

ਛਪਰਿ ਤੁਟੈ ਮੇਹੁ ।੧੮।

ਜਿਥੇ ਲਾਲਚ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ, ਲਾਲਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਲਾਲਚ ਵਾਲਾ ਪਿਆਰ ਛਿਨ ਪਲ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤੁਟਦਿਆਂ ਕੋਈ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਲਾਲਚੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਆਖਦੇ ਹਨ 'ਲੰਗਨ ਰਾਮ ਖਿਲੋਨਾ ਜਾਨਾ ਜਦੋਂ ਜੀ ਕੀਤਾ ਵਜਾ ਲਿਆ ਤੇ ਜਦੋਂ ਜੀ ਕੀਤਾ ਪਰਾ ਸੁਟ ਦਿਤਾ । ਪਰੰਤੂ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਲਾਲਚ ਦਾ ਕੁਝਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਪਰੇਮ ਦਾ ਕੁੱਖਾ ਹੈ ।

ਪਰਾਈ ਆਸ ਤੇ ਜਿਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਰਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਰਿਕਾਰਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਰਾਤੀ ਵਡੀਆਂ ਧੁਖਿ ਧੁਖਿ ਉਠਨਿ ਘਾਸਿ

ਧਿਗ ਤਿਨਾ ਦਾ ਜੀਵਿਆ ਜਿਨਾ ਵਿਡਾਣੀ ਆਸ ॥੨੧॥

ਨਾਲ ਹੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਹ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੋ ਅਲਾ । ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਾ ਕਰੀਂ । ਦੂਜੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਤ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਜਾਵੇ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮੁਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ।

ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਂਈ ਮੂਝੈ ਨਾ ਦੇਹਿ

ਜੇ ਕੂ ਏਵੈ ਰਖਸੀ ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ ॥੨੨॥

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਵਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ—
‘ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਰੁਪਨੇ ਸੁਖ ਨਹੀਂ’ ਭਾਵੇਂ ਕੰਦ ਸੋਨੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਦੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਆਖ਼ਰ ਨੂੰ ਹੈ ਤਾਂ ਕੰਦ ਹੀ । ਕਬੀਰ ਜੀ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ —

ਮੋਹਿ ਮਰਨੇ ਕਾ ਚਾਉ ਹੈ ਮਰਉ ਤ ਹਰਿ ਕੇ ਦੁਆਰ ।

ਮਤ ਹਰ ਪ੍ਰਭੈ ਕੋਨ ਹੈ ਪਰਾ ਹਮਾਰੇ ਬਾਰ ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਮਤਾ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਮੋਏ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਕੌਣ ਪਿਆ ਹੈ ।

ਭੈੜੇ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਚੰਗੇ ਫਲਾਂ ਦੀ ਆਸ ਰਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਚੰਗੀ ਕਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰਦੇ ਹਨ—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਲੋੜੈ ਦਾਖ ਬਿਜਉਰੀਆ

ਕਿਕਰਿ ਬੀਜੈ ਜਟੁ ।

ਹੰਦੈ ਉਨ ਕਤਾਇਦਾ

ਪੈਧਾ ਲੋੜੈ ਪਟੁ ।

ਦਾਖਾਂ ਤੇ ਰੇਸ਼ਮ ਹੰਢਾਉਣ ਲਈ ਅਮਲ ਵੀ ਚੰਗੇ ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ । ਕਿੱਕਰ ਬੀਜ ਕੇ ਦਾਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਦਾਖਾਂ ਵੀ ਫੇਰ ਬਿਜਉਰ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ।

ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਘਰ ਦੂਰ ਹੈ ਤੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਚਿੱਕੜ ਵੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਨੈਰੁ ਫੁਟਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਮੈਂ ਤੁਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਕੰਥਲੀ ਭਿੱਜਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬਚਨਾਂ ਤੋਂ ਡਿੱਕਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮਿਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਇਆ ਬਾਰਸ਼ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ

ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

ਫ਼ਰੀਦਾਂ ਗਲੀਦੇ ਚਿਕੜ ਦੂਰਿ ਘਰੁ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ ।

ਚਲਾ ਤ ਭਿਜੈ ਕੰਬਲੀ ਵਹਾਂ ਤ ਭੂਟੈ ਨੇਹੁ । ੨੪ ।

ਫੇਰ ਸੋਚ ਕੇ—

ਭਿਜਉ ਮਿਜਉ ਕੰਬਲੀ ਅਲਹ ਵਰਸਉ ਮੇਹੁ ।

ਜਾਇ ਮਿਲਾ ਤਿਨਾਂ ਸਜਣਾ ਭਟਉ ਨਾਹੀ ਨੇਹੁ ।

ਗੁਰੂ ਜੀ, ਗੁਰ-ਦਰਸ਼ਨਾ ਲਈ ਸਿਖ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

ਝਖੜ ਝਾਂਗੀ ਮੀਂਹ ਵਰਸੈ

ਭੀ ਗੁਰ ਦੇਖਣ ਜਾਈ ।

ਸਮੁੰਦਰ ਸਾਗਰ ਹੋਵੇ ਬਹੁ ਖਾਰਾ ।

ਗੁਰ ਸਿਖ ਲੰਘ ਗੁਰੂ ਪਹਿ ਜਾਈ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਗੁਰਮਤ ਨਾਲ ਹੋਰ ਗਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਫ਼ਰਕ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਿਸੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ । ਖਿਆਲਾਤ ਤੇ ਆਸ਼ੇ ਇਕ ਮਿਕ ਹਨ । ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾ ਕੇ ਹੀ ਗੁਜਰਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰੇਰਦੇ ਹੋਏ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇਕੈ ਨੰਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵ ਇੰਨੇ ਡੂੰਘੇ ਰਖੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪ ਤਾਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਰੇ ਸਨ । ਕਈ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ੈਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਫ਼ਰ ਜੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸਲੀਅਤ ਤੇ ਪਛਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕ ਨਾਲ ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਕਮੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਇਹੇ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤਕ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ 112 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ 18 ਸ਼ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਰਚੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੁਲ 130 ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨ ਤਕ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਲਈ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ ਬਾਣੀ

ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਤੇ ਕਈ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਪੂਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ, ਤੇ ਤੁਲਨਾ ਦਰਸਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਇਹ ਸਮਾਨਤਾ ਹੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਉਚੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕੀਮਤ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਰੋਬਰੀ ਸ਼ਾਇਦ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਬੋਲੈ ਸੇਖ ਫਰੀਦ

ਫਰੀਦ ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਸੈਲਾਨੀ ਇਬਨ ਹੋਕਲ* ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬੋਲੀ ਮੁਲਤਾਨੀ, ਤੇ ਸਿੰਧ ਦੀ ਜਬਾਨ ਅਰਬੀ ਹਿੰਦੀ ਸੀ। **ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਖੋਜ ਮੁਤਾਬਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਮ ਜਾਂ ਲੱਛਣ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ, ਸਿੰਧ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਪੂਰ ਨਿਰਭਰ ਤੇ ਨਿਸਚਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯਾਤਰੂਆਂ, ਸੁਦਾਗਰਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਨਿਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸਫਰਾਂ, ਮੇਲ ਮਿਲਾਪਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸੰਪਰਕਾਂ ਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਸਨਾਤਨੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮ-ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਜਿਸਦਾ ਲਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਅਵੱਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਜਾਟਕੀ ਜਾਂ ਜਟਕੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੁਲਤਾਨ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਸੰਖਯਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇਹੋ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦਵੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦਕੋ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਲਗੀ। ਇਸਪੀਰੀਅਲ ਗਜ਼ੇਟੀਅਰ (ਜਿਲਦ 18ਵੀਂ ਪੰਨਾ 27-29) ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਮੁਲਤਾਨੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੀ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਪਛਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਲਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤਕ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੀ ਬੋਲੀ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ। ✓ਗੁਰਮਿਸਤ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟਤਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ 'ਉਚਾਰਨ ਹਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਨਵੀਨ ਲਹਿੰਦੇ ਵਰਗੀ ਬੋਲੀ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਅਜੋਕੇ ਸਾਰੇ ਦੋ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅੰਜੀਲ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਪੁਰ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ 1819 ਈ. ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾਈ ਗਈ।

*ਤਾਰੀਖੇ ਜਬਾਨ ਉਰਦੂ : ਪੰਨਾ 12

**ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ: ਪੰ. 12-13

✓ਗੁਰਮਿਸਤ: ਲਿੰ ਸਰ: ਐ. ਇੰ: ਜਿਲਦ 8ਵੀਂ, ਭਾਗ 1, ਪੰ. 233-45

ਪਹਿਲੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ, ਯੂਰਪੀਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੀਆਂ ਵਿਆਕਰਣਾਂ, ਡਿਕਸ਼ਨਰੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀਆਂ ਸੰਕਲਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਓਬੈਨ ਥਾਰਨਟਨ, ਵਿਲਸਨ, ਟੈਵਰ, ਮੈਕਲੈਗਨ, ਜਿਊਕਸ ਤੇ ਰੋਜ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪੂਰ ਵੀ (ਡਾ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ) ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਨੇ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਅਸਰ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਲੈਣ ਲਗ ਪਈ। ਡਾ. ਸਿੰਘ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਉਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਕਿ 'ਬੇਸ਼ਕ ਮਸਊਦ, ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਤੇ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਾਹੌਰੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ—' (ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਾਂਗਾ— ਮੁਲਤਾਨੀ) ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਨੇ ਵੀ ਆਈਨ-ਇ-ਅਕਬਰੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ 'ਮੁਲਤਾਨੀ' ਹੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ (653-725 ਹਿ:) ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ (ਟਕਸਾਲੀ) ਨੂੰ ਲਾਹੌਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਲਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਲਾਹੌਰੀ ਜਾਂ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣਾ ਵਖਰਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਜੂਦ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਪੂਰ ਲਹਿੰਦੇ ਦਾ ਪ੍ਰਫਾਵਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਅਬਦਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਕਈ ਇਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਦੋਹਰਿਆਂ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਅਲਬੈਰੂਨੀ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੇ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਇਕੋ ਵਰਣ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਚਲੀ ਆਈ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਤਕ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਲਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪੂਰਬ ਵਲ ਆਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਟਕਸਾਲੀ ਦਾ ਰੰਗ ਫਜ਼ਦੀ ਜਾਂਦੀ, ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਾਲਕ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਲੋਹ-ਜੁਤੀ ਵਾਂਗ ਫਸੀ ਹੋਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਧਣੋਂ ਫੁਲਣੋਂ ਰੋਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਰੰਗ ਮਿਲਣਗੇ। ਮੁਲਤਾਨੀ ਤੇ ਠੇਠ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਪੂਰ ਗੂੜ੍ਹਾ ਇਮਲਾਮੀ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਣਾ ਵੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗਜ਼ਨਵੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਇਕ ਸੂਬਾ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ। 1001 ਈ: ਵਿਚ ਜੈਪਾਲ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ

ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਬੋਧੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 1195 ਈ. ਵਿਚ ਦਿਲੀ ਤੇ ਬਨਾਰਸ ਆਪਣੀ ਹਿੰਦਵੀ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਗੌਰਵ ਮਿਟਾ ਚੁਕੇ ਸਨ। 1206 ਈ. ਵਿਚ ਕੁਤੁਬੁੱਦੀਨ ਐਬਕ ਦੀ ਸੁਲਤਾਨੀ ਸਥਿਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਇਸਲਾਮੀ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀਚੂਸ ਵਾਂਗ ਗਹਿਣ ਕਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਹੂਰ, ਭਾਵ ਤੇ ਖਿਆਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬ੍ਰਿਫ ਪੁਰ ਅਮਰ ਵੇਲ ਵਾਂਗ ਵਧ ਤੇ ਛਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਕਤਰ ਦੀ ਲਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹਰਿਆਲੀ ਵਿਚ ਘੁਲਦੀ ਤੇ ਮਧਮ ਪੈਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਪੁਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਅਵੱਜ਼ ਸੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਮੇਂ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰਚਾਰਕਾਂ, ਧਾਰਮਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ, ਸਿੱਧਾਂ ਪੀਰਾਂ, ਬੋਧੀ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰਾਂ ਤੇ ਗਵੱਈਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਇਤਕਾਦਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਸਾਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਏਹੀ ਪਿਛੋਂ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬੋਲ ਤੇ ਵਾਹਨ ਬਣ ਗਏ। ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਕਬੀਰ ਨੇ ਅਪਨਾਇਆ। ਇਸੇ ਭੋਛਣ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਵਜ਼ੀਦ, ਹਾਸਮ, ਤੇ ਮਮਤਾਚ ਅਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਪਹਿਣਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਿਆਰਾ ਰੰਗ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੌਰਤ ਰਖਣ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਇਹ ਬਾਣੀ ਆਪਣੀ ਪਿਛੋਂਗੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਰਚੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹਿ। ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਆਪ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਦਿਲੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੀਆਂ ਤੇ ਸੰਸਾਰ-ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਦੀਆਂ ਮਾਲਕ ਦਰਸ਼ਨਾਹਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਫਿਕ੍ਹਾ, ਸ਼ਰੀਅਤ, ਕੁਰਾਨ, ਹਦੀਸ ਤੇ ਤਸਵੂਫ ਪੁਰ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਫਿਰ ਰਿਆਜ਼ਤ, ਇਬਾਦਤ, ਜੁਹਦ ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿਚ ਵਡੀ ਉਮਰ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਅਸਲ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾ ਦਿਤੇ। ਫ਼ਰੀਦ ਕੁੰਦਨ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਕੁੰਦਨ ਦੀ ਚਮਕਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਰੱਬੀ ਵਸਾਲ ਤੇ ਬਿਰਹਾ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਭਾਖਾ ਦੀ ਪੱਟੀ ਪੁਰ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ-ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਮੂੰਹ ਵਿਚ

ਉਂਗਲਾਂ ਪਾ ਬੈਠਾ—ਹੀਰੇ ਮੂੰਜ ਦੀ ਰੱਸੀ ਵਿਚ ਪਰੰਤੋਂ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ—ਮੂੰਜ ਵਿਚ ਰੇਸ਼ਮੀ ਧਾਗੇ ਦੀ ਲਚਕ ਤੇ ਲਿਸ਼ਕ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਜ ਗੋਲੀ ਰਾਣੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਲੋਕ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਾਕਾਰ ਤਰਜਮਾਨ ਬਣਨ ਦਾ ਮਾਨ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਭਵਿੱਤਾ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕਫ਼ੈਲ ਤੇ ਹਾਮਿਲ ਬਣਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਫ਼ਰੀਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਸੀ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਕਿੰਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਸੰਘਾਸਨ ਮਿਲ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਤੇ ਚਰਵੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਲੀ ਪਾਈ, ਤੇ ਥੱਈਆਂ ਥੱਈਆਂ ਫਰ ਨਚ ਉਠੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਹਿਫ਼ਲ ਚਮਕ ਪਈ, ਉਸ ਦੀ ਰੋਣਕ ਵਧ ਗਈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਜਿਥੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਖਿਡਾਉਂਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਖੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਅੱਜ ਦੇ ਬੋਲੀ ਵੀ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਲਹਿੰਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ, ਭਾਵਕਤਾ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗ ਪਰਥਲ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਧੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਉਤਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਮੁਲਤਾਨੀ ਅਥਵਾ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵੰਸ਼ਨੀਕ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਰਸ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਧੀ ਪਰੇਰਨਾ ਹੈ-ਸਨਮੁਖ-ਸੰਬੋਧਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:—

‘ਹਡਾ ਕੂ ਕੜਕਾਇ,
ਜਿੰਦੂ ਕੂ ਸਮਝਾਇ; ਜੋਲਿ ਕੈ;
ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁਮ; ਆਇ:

ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹੀ ਰੰਗ ਵੇਖੋ:—

ਮੰਗੋਸੀਆ, ਕਿਥੈ ਵੰਝਾ ਘਤਿ:

ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਟਣਾਇ; ਕਰੇਂਦੀ, ਪਕੰਦੀ, ਆਇਆ, ਕੁਕੇਂਦਿਆ ਚਾਗੇਂਦਿਆ, ਜੇ ਲੋਚੈ ਸਭਿ ਕੋਇ ਆਇ।

ਇਕ ਵਚਨ ਉਤਮ ਪੁਰਖ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ‘ਮ’ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:—

‘ਭਵਿੱਓਮ; ਥੀਓਮ;

‘ੜ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖਿਆ—‘ੜ’ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮੀ, ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਫਤੀਦ ਦੀ ਬਾਂਣੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸਠਾਤਨੀ ਹੈ, ਇਹ ‘ੜ’ ਹਰ ਵਿਆਕਰਣਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵਾਤੜੀ, ਗਾਖੜੀ, ਕੰਥਲੜੀ, ਨੰਢੜਾ, ਕੂਸੜਾ, ਰੁਖੜਾ, ਵਾਹੜਾ, ਫੁਲੜਾ, ਦੀਵੜੇ, ਜੀਵਦੜਿਆਂ, ਅਧੰਦੜਿਆ, ਅਧਨੜੇ ਆਦਿ।

ਹੋਰ ਲਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਨਗਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਦਮਕ ਤਕੇ:—

‘ਭੁਖਾਂ’ ਦਿਹੁ, ਤਿਦੁ, ਘਣੇ, ਕ੍ਰੀ, ਜੁਲਾਂ, ਮੂੰ, ਹਿਆਉ, ਕੈਹੀ, ਹੇਕੜੇ, ਹਿਕ, ਗੰਢੇ-ਦਿਆਂ, ਆਦਿ।

ਬਹੁ-ਵਚਨਾਂ ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਸਾਰੀ ਲਹਿੰਦੀ ਵਾਲੀ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:—

‘ਖਜੂਰੀ’, (ਖਜੂਰਾਂ)

ਗਾਲੀ (ਗਲਾਂ)

ਵੇਸੀ (ਵੇਸਾਂ)

ਲਹਿਰੀ (ਲਹਿਰਾਂ) ਆਦਿ।

ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਵਾਕਾਂਸ ਵੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਨਿਤ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:—

‘ਕੈਨੀ ਸੁਣੀਦਾ, ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ, ਗਲਿ ਲਗੈ ਧਾਇ’ ਕਿੜੀ ਪਵੇਦੀਦੀ, ਖੜਾ (ਨ) ਆਪੁ ਮੁਹਾਇ, ਕਰੇਂਦੀ ਵੰਨ, ਫੇਹਹਿ ਚਿਤ, ਲੋਕਾਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਆਦਿ।

ਟਿੱਪਣੀ ਤੇ ਬਿੰਦੀ ਦੀ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਅਣਹੋਂਦ ਵੀ ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਪਰਭਾਵ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਕੋਚਵੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਟਕਸਾਲੀ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਪਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਪੱਕਾ ਸਬੂਤ ਹਨ, (ਜੇ ਕਿਸੇ ਸਬੂਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ), ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਵਰੰਤਰ ਸਵਰੂਪ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕਵੀ ਜਾਂ ਚਾਰਸ਼ਨੀ ਨ ਬਚ ਸਕਿਆ। ਟਕਸਾਲੀ ਰੰਗ ਵੇਖੋ:—

‘ਜਿਧਰ ਰਬ ਰਜਾਇ;

ਬੈਠਾ ਕੇਲ ਕਰੇ;

ਸਭ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਭੰਨਿ;

ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਵਹੇ;

ਕੰਨੀ ਬੁਜੇ ਦੇ ਰਹਾਂ,

ਨਿਘਰਿਆਂ ਘਰਿ ਆਉ,

ਲੋਕਾਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀ;

ਅਤੇ ਇਹ ਪੂਰਨ ਸਲੋਕ:—

ਆਪੁ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖੁ ਹੋਇ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੋਇ ਰਹਹਿ, ਸਭੁ ਜਗੁ ਤੇਰਾ ਹੋਇ ।

ਨਿਆਰੇ ਨਿਆਰੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲੀ ਜੋਖਨ ਉਭਰਦਾ ਤਕ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਪਿਆਰ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਉਭਾਰੇ:—

ਕਿਚਹੁ ਨਿਸ਼ਖਣ (ਜਿਥੋਂ ਨਿਖਾਲਸ), ਉਗਾਹਾਂ, ਚੁਗਨਿ, ਵਸਨਿ, ਚਹੁ ਜਣਿਆਂ ।

ਹਿੰਦ-ਸਾਹਿਤ-ਸਾਗਰ ਦੀ ਰੇਤ ਪੁਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪਗ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਾਗਰ ਕੰਢੇ ਖਲੋਤਿਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਿਸ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਰਤਾ ਹੇਠਾਂ ਤਕੋਂ ਤੇ ਆਪ ਵੇਖ ਲਓ:—

‘ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਹਾਥ ਮਰੋਰਉ ।

ਬਾਵਲਿ ਹੋਈ ਸੋ ਸਹੁ ਲੋਰਉ ।

ਜਾਂ ਫਿਰ:—

ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਤੂ ਕਿਤ ਗੁਨ ਕਾਲੀ ।

ਅਪਨੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੇ ਹਉ ਬਿਰਹੈ ਜਾਲੀ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਪਿਛੋਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਬੁਜਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਹੇ ਗਏ ਦੋਹਿਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉ, ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਆਦਿ ਸਮੇਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਬੁਕਾ ਭਰ ਭਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਤਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ‘ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿਨ ਸੇਈ ਸਚਿਆ’ ਤੇ ‘ਬੋਲਾ ਬੰਧਿ ਨ ਸਕਿਓ’ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਰੰਗੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ । ਹਿੰਦੀ ਵਾਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵੀ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਅਖਾਂ ਨੂੰ ਠੰਢ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ :—

‘ਕੈਰੇ ਹੋਇ, ਵੇਸ ਕਰਉ, ਹਾਥਿ ਮਰੋਰਉ;

ਫ਼ਿਰਿ ਹੋਇ ਨਾ ਮੇਲਾ; ਬਿਰਹੈ ਜਾਲੀ ਆਦਿ;

ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਢੀਢੇ ਜਗ ਜਗ ਆਪਣੀ ਲੋਅ ਇਉਂ ਦੇਂਦੇ

ਹਨ : —

‘ਸੁਚੇਤਿ; ਦੁਇ ਨੈਨਾ; ਕੇਤੀ; ਦੇਹੁਰੀ; ਕਵਣ; ਮੰਤ; ਜਿਤ; ਕੰਤ; ਮਾਣਕ;
ਵਿਕਾਰ; ਆਦਿ; ਪੰਖੀ; ਕਿਤੁ; ਰੈਣਿ; ਚਿਤ; ਕਜਲ; ਲੋਚੈ;

ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਛੁਟ, ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਚੌਖੀ ਸੰਖਯਾ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਲੰਮੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਦੋਵਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਅਜ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਟੱਬਰ ਵਿਚ ਰਲੇ ਪਛਾਣੇ; ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪਰਯੋਗ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਵੀ ਕਰਨੇ ਨ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਹਿੰਦੂ ਕਵੀ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕਈ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪਰਯੋਗ ਕਰ ਜਾਂਦੇ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਗ ਰਹੀ ਹਵਾ ਦੇ ਰੁਖ਼ ਨੂੰ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹਨ :—

ਜਿਵੇਂ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਲਕੂ (ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ) ਅਕਲ ਲਤੀਫ਼; ਮਰਗ; ਸੁਲਤਾਨ;
ਅਲਹੁ; ਰੂਹ; ਅਤੀਮਾ (‘ਯਤੀਮ’ ਦਾ ਅਰਬੀ ਬਹੁਵਚਨ) ਗੌਰ, ਅਮਲ; ਮਲਕੁਮੈਤ ਵਰਤੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ :—

‘ਪੁਰਸਲਾਤ (‘ਪੁਲਸਰਾਤ’ ਲਈ);
ਗ਼ਿਰੀਵਾਨ (‘ਗ਼ਰੇਬਾਨ’ ਲਈ)
ਮਸ਼ਾਇਕ ਸ਼ੇਖ (‘ਮਸ਼ਾਇਖ਼ ਸ਼ੇਖ’ ਦੀ ਥਾਂ);
ਦੋਜ਼ਕ (ਦੋਜ਼ਖ ਦੀ ਥਾਂ) :
ਉਜੂ ਸਾਜ਼ (‘ਵਜੂ ਸਾਜ਼’ ਦੀ ਥਾਂ)
ਨਿਵਾਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰ (ਨਮਾਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦੀ ਥਾਂ)
ਵਖਤ (‘ਵਕਤ’ ਲਈ)
ਨਜ਼ੀਕੀ (‘ਨਜ਼ਦੀਕੀ’ ਦੀ ਥਾਂ)
ਪਰਵਦਗਾਰ (‘ਪਰਵਰਦਗਾਰ’ ਲਈ)! ਤੇ
ਬਖਸ਼ਦਗੀ (‘ਬਖ਼ਸ਼ਿਦਗੀ’ ਲਈ) ਆਦਿ

ਦਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਛੋਂ ਰਚੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ-ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਇਉਂ ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ

ਹੈ ਲਾਲ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗੁਲਾਬੀ ਲਾਲੀ ਖਿਲ੍ਹਰਦੀ ਹਰ ਪੰਛੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਗ ਜਾਂਦਾ
ਹੈ । ਹੇਠਲੀਆਂ ਝੁਕਾਂ ਵਿਚ ਹਾਲੀ-ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨੇਸ਼ ਦਾ ਪਰਤਾਪ ਵੇਖੋ: —

ਤੈ ਜੇ ਵਡੇ ਮੈਂ ਨਾਹਿ ਕੋ;
ਸਭੁ ਜਗੁ ਡਿਠਾ ਹੋਦੁ;
ਜਾਂ ਤੂੰ ਰਤਾ ਦੁਨੀ ਸਿਉ;
ਸਾਈਂ ਬਾਝੋਂ ਆਪਣੇ
ਵੇਦਣ ਕਹੀਐ ਕਿਸ;
ਪੈਧਾ ਲੋੜਹਿ;
ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ ; ਜਾਂ
ਰਹਾਂ ਤਾ ਝੁਟੈ ਨੇਹੁ ।

ਜਾਂ ਫਿਰ —

‘ਫਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰ
ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹੋਦਾਇ,
ਦੇਹੀ ਰੋਗ ਨਾ ਲਗਾਈ
ਪਲੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇ ।

ਹੋਰ ਤਕੋ ‘ਨੈਣ ਨੀਂਦੁਵਾਲੇ’.. ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧ-ਸੁੰਦੇ ਵੇਖਦਿਆਂ ਕਿਸਦੇ ਨੈਣ ‘ਭਿੰਨੀ
ਰੈਣੜੀਏ, ਚਮਕਣ ਤਾਰੇ’ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਨੀਂਦੁਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ?

ਸਿੰਧੀ ਦਾ ਇਕ ਅੱਧ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ । ਮੁਲਤਾਨੀ, ਨੇ ਸਿੰਧੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ
ਅਸਰ ਕਬੂਲ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਰ ਸਿੰਧੀ ਜ਼ਰੂਰ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੀ ਖਜੂਰੀ ਮਿਠਾਸ, ਦਾਖ
ਬਿਜੂਰੀ ਤੇ ਖੰਡ ਨਵਾਤ ਨਾਲ ਮਿਠੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਸਿੰਧੀ ਦਾ ‘ਜੀਰਾਣ’ (ਮਸ਼ਾਨ) ਵਰ-
ਤਿਆ ਸ਼ਬਦ ਫਰੀਦ ਦੀ ਸਰਬੱਗਤਾ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਰੂਪਕ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਲੂ ਵੀ ਸਰਕਾਨ ਰੰਗ ਵਿਚ ਲਾਲ ਰੱਤਾ
ਹੋਇਆ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਆਪ ਨੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ
ਰੂਪਕਾਂ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤਾਂ ਸਮਾਨ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ।
ਇਹ ਰੂਪਕ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ,
ਸਰਵਰ, ਤਟ ਦਰਿਆ ਸਭ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀ ਹਨ ।

‘ਰੂਪਕ’ ਵਿਚੋਂ:—

‘ਕਚੇ ਭਾਂਡੇ ਹਥੀਐ

ਕਿਚਰ ਤਾਈ ਨੀਰ’

ਸਵਾਸਾਂ ਦਾ ਪਾਨੀ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਕਚੇ ਘੜੇ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾਂ ਕੁ ਚਿਰ ਟਿਕ ਸਕਦਾ ਹੈ.. ਸੋਹਣੀ ਕੋਲੋਂ ਪੁਛ ਵੇਖੋ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਕੰਨੋਂ ਬਗਲਾਂ ਵਿਚ ਝੀਲਾਂ ਕਚੇ ਬੈਠੇ ਬਗਲੇ ਕਲਪਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਅੱਜੋਂ ਸਾਂ ਜਾਂ ਕਰਦੇ ਉਡਦੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:—

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਟੂਟੀ ਨਾਗਰ ਲਜੁ’ ਖਿੱਬੜਿ ਮੋਖਾਂ ਅਗਲੀਆਂ : ਗੜ੍ਹ ਲੀਤਾ ਘਟੁ ਲੁਟਿਆ ; ਅਤੇ ਦੀਵੜੇ ਗਇਆ ਬੁਝਾਇ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਹੈ।

ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੂਪਕ-ਹੀਰਿਆਂ ਜੜੀਆਂ ਅੰਗੂਠੀਆਂ ਜਾਂ ਆਰਸੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ-ਰਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਮੁਖੜਾ ਵੇਖ ਸਕਦੀ ਹੈ:—

‘ਚਿੱਤ ਖਟੋਲਾ ਵਾਣ ਦੁਖ

ਬਿਰਹਿ ਵਿਛਾਵਣੁ ਲੇਹੁ’

ਜਾਂ ਫਿਰ:—

ਚੋਟੀ ਮੋਟੀ ਕਾਠ ਕੀ

ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਕੁਖ’।

ਉਪਮਾਂ ਵੀ ਦੇਸੀ ਤੇ ਘਰੇਲੀ ਹੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ

‘ਬੁਖਾਂ ਜਿਉ ਮਾਲੀਹ ; ਕੰਚਨ ਵੇਨੇ ਪਾਸ;’

ਤਕਾਬੁਲ ਜਾਂ ਤੁਲਨਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਵਰਤੀਆਂ ਵਸਤੂ ਵੇਖੋ.... ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਠੀ-ਮਾਖਿਉ ਹਨ:—

ਸ਼ਕਰ ਖੰਡ, ਨਵਾਬ ਗੁੜ, ਮਾਖਿਉਂ ਮਾਝਾ ਦੁਧ।

ਸਭੇ ਵਸਤੂ ਮਿਠੀਆਂ, ਹਥ ਨਾ ਪੁਜਨਿ ਤੁਧ।

ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਸੁਆਦਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਤਰੰਗੀ ਪੰਘ ਵਿਚ ਘੁਲਦੇ ਵੇਖ ਵੇਖ ਹੁਤ-ਲਿਲਾਗੀ ਫਰੀਦ ਦੇ ਰੰਗਲੇ ਰੱਖਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਮਾਣੋ:—

‘ਕਤਿਕ ਕੁੰਜਾਂ ਚੇਤਿ ਡਉ ਸਾਵਣ ਬਿਜਲੀਆਂ।

ਸੀਆਲੇ ਸੋਹਦੀਆਂ ਪਿਰ ਗਲਿ ਬਾਹੜੀਆਂ।

ਫਰੀਦ ਨੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸਮਾਸ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਰੂਪ ਘੜੇ, ਬਣਾਏ ਤੇ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਵਿਸਥਾਰ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਕਈ ਇਕ ਘਾੜਤਾਂ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਜੁੜੀਆਂ ਤੇ ਸੁਠਾਰਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਾੜਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪੱਥਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਪਾਈ ਦੀ ਨਿਮੀਂ ਨਿਮੀਂ ਬਖਸ਼ ਸਾਹਿਤ-ਸੁਰਵਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਣੋ:—

ਦੋਸੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ	ਦੋਸਾਂ (ਹਮਦੋਸਾਂ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲ)
	ਨਿਦੋਸਾਂ; (ਨਿਰਦੋਸ਼);
ਸੰਮਿ.	.. ਸੈਂਕੇ
ਦਰਵੇਸ਼ਾਵੀ	.. ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀ
ਖਟਣ ਵੇਲ	.. (ਖਡਣ ਵੇਲਾ)

ਕ੍ਰਿਆਵਾਚੀ ਨਾਵ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਖੁਲ੍ਹ ਲਈ ਹੈ:—

ਜਿਵੇਂ 'ਮਰਣੁ	.. ਮੌਤ
ਚਬਣ	(ਦੰਦ)
ਚਲਣ	(ਲੜਾਂ)
ਵਿਛਾਦਣ	(ਵਛਾਉਣਾ)

ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵੀ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਲਿਆਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:—

'ਰੰਗਾਵਲਾ, (ਰੰਗੀਲਾ); ਹੇਕੜੇ	(ਇੱਕਲਾ)
ਨਿਸਖਣ	(ਬਿਲਕੁਲ ਸੱਖਣੇ)

'ਅਗੰਮ, ਅਬਾਹ' ਵਿਚ ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਅਗੰਮਤਾ ਦਿਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਲਹਿੰਦੀ ਘਾੜਤ ਵਿਚ ਘੜੇ ਜਾਪਏ ਹਨ;

ਕਾਲੀ	(ਕਾਲੇ (ਕੇਸਾਂ) ਸਮੇਂ)
ਧੁਲੀ	(ਧੁਲੇ (ਵਾਲਾਂ) ਸਮੇਂ)
ਪਾਸ	(ਪਾਸੇ, ਕੋਲੋਂ) ਆਦਿ :

ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ (ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿਨਿ ਅਤੇ 'ਬਲੈ ਸੇਖ ਫਰੀਦ'), ਦੋ ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿਚ (ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ) ਅਤੇ 'ਬੇਜਾ ਬੰਧਿ ਨ ਸਕਿਓ') ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਨਾਥਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ

ਕਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਰਾਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਸੰਜੋਗ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਸਾਰੇ ਸੂਫੀਆਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਚਿਰੰਜੀਵ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਸੰਜੋਗ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਬੜਾ ਸੁਭ ਤੇ ਨੇਕ-ਫ਼ਾਲ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਹਰ ਬਾਲਕ, ਨਵੇਂ ਤੇ ਜਵਾਨ ਦੀ ਜੀਭਾ ਪੁਰ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਲਹਿੰਦੀ ਅਸਲੇ, ਟਕਸਾਲੀ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ, ਹਿੰਦੀ/ਹਿੰਦ ਵੀ ਅੰਸ਼, ਸੂਫੀ ਤੇ ਸੰਤ ਮਾਰਗੀ ਭਾਵਾਂ, ਘਰੇਲੀ ਉਪਮਾਵਾਂ ਤੇ ਰੂਪਕਾਂ, ਦੇਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਾਰਨ ਅਜ ਅਠ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਉਨੇ ਹੀ ਆਕਾਰਸ਼ਕ, ਰੰਚਕ, ਤੇ ਤਰ੍ਹੇ-ਤਾਜ਼ਾ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਅਮਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਬੋਲ ਤੇ ਭਾਵ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੋਮਾਂਤਾ ਵਾਲਾ ਸੁਆਦ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨਤਾ, ਇਲੀਅਡ ਵਾਲੀ ਸੁਰੀਧੀ ਤੇ ਲਪਟ ਅਤੇ ਚਾਰਸ ਵਰਗੀ ਮੌਲਕਤਾ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੇ ਕੰਵਾਰੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਲੋਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਸਥਾਨਕ ਅਲੰਕਾਰੀ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਭੁੰਘਾਈ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਮੁਢਲੀ ਸੂਫੀ ਲਹਿਰ ਜਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਦਿ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਦਿ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਲੋਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨੀ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਚੇਰੇ ਪਧਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਫਲਤਾ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਕਿਆ—ਇਹ ਹੀ ਇਸ ਸੂਫੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ। ਉਹ ਬੋਲੇ, ਕੇਵਲ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਹਿਤ; ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੇਣ ਲਈ—ਉਹ ਬੋਲੇ, ਵਿਛੜੀ ਕੁੰਜ ਨੂੰ ਵਿਰਲਾਪ ਸੁਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਤ ਸਹਿਤ ਮਿਲਾਉਣ ਹਿਤ—ਉਹ ਬੋਲੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਇਕ ਵੇਰ ਬੋਲ ਕੇ ਮੁੜ ਨ ਬੋਲਣਾ ਪਵੇ—ਉਹ ਸਚੁ ਬੋਲੇ—ਸੱਚੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੋਲੇ—ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਸੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੋਲੇ—ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਮਾਰਗ ਪੁਰ ਟੁਰਦੇ ਟੁਰਦੇ ਗਾਉਂਦੇ ਗਾਉਂਦੇ ਬੋਲੇ—ਇਸ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬੋਲਦਾ ਤੇ ਭਵਸਾਗਰ ਦੇ ਪੁਲ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਵੇਖ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਹੌਂਸਲੇ ਸਿੰਗ ਬੋਲੇ—ਅਜ ਦੀ ਜ਼ਿਮੀਂ ਅਸਮਾਨ ਪੁਛ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਕਿਧਰ ਗਏ। ਅਜਿਹੇ ਮਿਠੇ ਬੋਲ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਫ਼ਰੀਦ, ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ, ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ, ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ਕਰ ਫ਼ਰੀਦ—ਦੀ ਬੋਲੀ ਕਿਨੀ ਕੁ ਮਿਠੀ ਤੇ ਹਿਰਦੈ-ਟੁੰਬਕ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਉਸਦੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਗੰਗਾ-ਵਿਚ ਚੁਭੀ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਹਾਥ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਚੁ ਨੂੰ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ, ਜਿਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਜਿਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਹੋਗੇ, ਉਹ ਵੀ ਸਚ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਅਮਰ

ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ—ਕਦੀ ਮਰ ਨਾ ਸਕੇਗੀ—ਸਦਾ ਨੌ ਬਰ ਨੌ ਦਿਸੇਗੀ :—

“ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ, ਬੂਠੁ ਨਾ ਬੋਲੀਐ

ਜੋ ਗੁਰੁ ਦਸੇ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ”

ਕਾਸ਼ ਅਸੀਂ ਅਜ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਤੇ ਕਵੀ ਇਸ ਦਸੀ ਵਾਟ ਪੂਰ ਸਚੁ ਤੇ ਧਰਮੁ
ਦੀ ਗਠਜੀ ਚੁਕੀ ਹਲਕੇ ਫੁਲਕੇ ਟੁਰ ਸਕੀਏ. ਸਿਧੇ—ਅਸਲੋਂ

ਸਿੱਧੇ—ਕਦੀ ਬਿੜਕੀਏ ਨਾਂ—ਕਦੀ ਡੋਲੀਏ ਨਾਂ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਪੱਖ

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਹਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ। ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਜੀਭ ਉਤੇ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦੇਰ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਈ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਭਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਭੀ ਇਹ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਤਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਜਾਂ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕੁਝ ਬਾਣੀ ਫ਼ਰੀਦ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਭਨਾ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਉਣੀਆਂ ਨਾ ਸੰਭਵ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਚਿਤ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਖਿਆਲ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਮਹਾਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ, ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਵਿਖੇ ਠਾਠੇ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਭੁੰਘੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੂਪਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੜੇ ਚੁਕੇ ਨੁਕ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗੌਰਵ ਭਰਿਆ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਥੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਵਰਤੀ ਬੋਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਹਾਲੀ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਪਤਾ ਲਗਣ ਦੀ ਆਸ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਮਿਠਾਸ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਇਸ ਦਾ ਭੇਦ ਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਵਰਤੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਠੰਠਤਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਚਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਿਵਰਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਵਰਤਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਅਤੇ ਮਿੱਠਾ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਪੁੰਨੀ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਭਾਰੇ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੌਲੇ ਸੁਖਕ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਫਰੀਦ ਦੀ ਵਰਤੀ ਬੋਲੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸ ਬਲਵਾਨ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੀਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਇਕ ਸਾਂਝਣ ਯੋਗ ਯਾਦਗਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਉਤੇ ਝਾਤ ਪਾਉਣ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਜਨਕ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਜਮ-ਪਲ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਦੇਸ ਚਟਨ, ਵਿਜ਼ਾਲ ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਚੌੜੇਰੇ ਵਾਹ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਯਤਾ ਵਧੇਰੇ ਵਡੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕੇ। ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕੁਝ ਠੇਠ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਹਿਕ, ਸਢ, ਥੀਉ, ਭੁਖਾ, ਥੀਐ, ਕੂ, ਵੇਵਣਾ, ਵਤਿ ਆਦਿ ਦਾ ਹੋਣਾ ਉਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਲਹਿਜ਼ਾ ਕੇਂਦਰੀ ਹੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤਾ, ਥਾਰਕ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮੰਗੇਸੀਆ, ਵਿਸਾਰਿਓਹਿ, ਮੁਇਓਹਿ ਆਦਿ ਜੋ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਦ ਤਕ ਪੈਂਟੋਹਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਲਛਣ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਮੁਲਤਾਨੀ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾਧਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਲਹਿਜ਼ੇ, ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਾਲੀ ਦਾ ਦਿਤਨਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਛੁਲ੍ਹਾ ਪਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕੇਂਦਰੀ ਹੀ ਮਨਾਂਗੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹੀ ਸਿਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਿਸੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਤਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਕਸਵਟੀ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਵੀ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਹੀ ਸਿਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਵਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਪੱਧਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਲਿਖਤ ਲਈ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਰੂਪ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸੂਝਤਾ ਤੋਂ ਕੋਈ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਉਂ ਵੀ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਲਈ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ

ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਅਪਣਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਵਾਨ ਅਤੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਪਧਰ ਅਤੇ ਸੂਝ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬੋਲੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਘੜਦਾ ਸੀ।

ਵਿਰ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੀ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਅਤੇ ਨਿਗਲੀ ਜਿਹੀ ਛਾਪ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਿਛਲੇਰੇ ਕਾਲ ਜਾਂ ਘਟੇ ਘਟ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚਾਲ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦੂਰ ਦੂਰੇ ਵਸਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਮੇਲ ਜੋਲ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ, ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਹਸਮਾਂ ਵੀਤਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਅਤੇ ਰੂਪਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਬੋਝਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਅਜੋਕੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਦੀ ਪਰੀਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਹਦ ਤਕ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁਣ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਨੁਕੂਲ, ਅਤਿ ਤੀਖਣ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਪਰਮ ਚੇਤਨ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗ ਨਾ ਹੋਣ ਕ ਰਣ ਲਗਾਤਾਰ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਜਿਤਨੀ ਕੋਈ ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਭਾਖਾਈ ਰੰਗਣ ਦਾ ਘਟ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪਰਖਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਖੁਲੇ ਫੁੱਲੇ ਸੁਭਾਊ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਥੇ ਪਿੰਗਲ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਰੜੀਆਂ ਬਦਲਾਂ ਤੋਂ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਥੇ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬੇਮੁਹਾਰੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਠੇਠ, ਜਟਕੇ ਅਤੇ ਅਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣ ਉਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਇਹ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਪਟਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਲੋੜਾਂ ਕਾਰਣ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਾ ਵਧੇਰੇ ਨਿਯਮਬੱਧ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਕੇਂਦਰੀ ਰੂਪ ਨਿਖਰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਭਾਖਾਈ ਰੰਗਣ ਘਟਦੀ ਗਈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਕ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਸਪੂਕੜੀ ਬੋਲੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਦੁਕਾ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਕੇਵਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਜਾਂ ਉਚੇਰੀ ਆਤਮਕ ਪਧਰ ਦੇ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤ ਜਾਂ ਜੌਗ ਮਤ ਵਾਲਾ ਬੋਧਿਕ ਫਲਸਫ਼ਾ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਖੇਰੀ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ।

ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ 'ਨਜੀਹਤ-ਨਾਮਾ' ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਸੋਚੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਹੀ ਵਰਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਲੌਕਿਕ ਪਧਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਿਯ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਖੇਵੇਂ ਦੇ ਹਰ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹਰ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਹੂਕ ਉਠਦੀ ਹੈ ਬਿਰਹੇ ਦਾ ਜਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਅਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਡਲਕਾਂ ਮਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਜੀ ਰੰਗਤ, ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਅਨੋਖੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ, ਗੂੜ੍ਹਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ, ਬੋਝਲ ਪਰਤੀਤ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਘਰੇਲੂ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਯਮਬੱਧ ਰਾਜ਼ਾਤਮਕਤਾ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਹ ਵੀਣਕ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਪ ਜਾਂ ਰਵਨ ਵਿਚ ਮਧੁਰ ਸੰਗੀਤ ਆਪ ਮੁਹਾਣਾ ਫੁਟ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਸਿਧਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਰ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀਏ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਤਤਸਮ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਰਤੇ। ਇਹ ਅਰੰਭੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜਿਹੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ੁਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਰਲਾ ਹੈ। ਸੂਬਹ ਖਤਾ, ਗੋਰ ਆਦਿ ਕੁਝ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਹੀ ਵਰਤਿਆ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਦੀ ਲੀਹ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤਤਸਮ ਨਾਲੋਂ ਤਦਭਵ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਰਬ-ਪਰਵਾਨ ਰਹੀ ਹੈ। ਤਦਭਵ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਰਵੇਸ਼, ਗੁਲਹੀ ਚੌਜ਼ਕ, ਸਾਬਰੀ, ਨਜ਼ੀਕ, ਪਰਵਦਗਾਰ, ਗ਼ਿਰੀਵਾਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਬੇ-ਸੰਕੋਚ ਪਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਮੂਲ ਜੜ੍ਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ ਸੀ ਜਾਂ ਜਿਸਦੇ ਸੁਮਾਸ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਓਟ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬੀਉਮ, ਭਵਿਉਮ ਆਦਿ ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ ਆਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸਲਾਮੀ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ

ਨਾਲ ਹੈ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕੰਝ, ਸਹੁ, ਧੀਰ, ਮਾਣੁ ਸਿਉ, ਨੈਣ, ਆਸ, ਵਣੁ, ਨੀਰ ਆਦਿ ਉਸ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ । ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੀ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਪਾਰ, ਅਗੰਮ, ਬੇਅੰਤ, ਸਗਲਾ ਆਦਿ । ਭਾਰੇ ਹਿੰਦਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੋਖਾ ਬਣਾ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਿਸਚਿੰਤ ਦੀ ਥਾਂ ਨਚਿੰਦੁ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜੇਹੇ ਨਰੋਂਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਭਾਵਚਾਰੀ ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਸੁਮਾਸ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਭਾਵੇਂ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਟ ਆਏ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਖੁਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵਚਾਰੀ ਸ਼ਬਦ, ਬਹੁਵਚਨ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਮੂਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਸੂਲ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਢਾਲਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਖਸ਼ਿਦਗੀ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਵੀ, ਮਸਾਇਕ ਆਦਿ ਪਰੰਤੂ ਹਿੰਦਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਵਿਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨੀਂਦਾਵਲੇ, ਦੁਧਾਬਣੀ ਆਦਿ । ਇਉਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਹਪਣ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਹੈ । ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਦ ਅਤੇ ਤ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੀ ਵਰਤੋਂ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਢ, ਮਚਿੰਦੜੀਆਂ, ਕੁੰਜੜੀਆਂ, ਪਿਥੜਿ ਆਦਿ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪਕ ਗੁਣ ਉਸ ਦਾ ਸੰਕੋਚ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਹੈ ਸ਼ਲੋਕ ਜਿਹੇ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਖਿਚ ਵਖਾਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :—

“ਪਾਜਿ ਦਮਾਮੇ ਫਤੁ ਸਿਹਿ ਭੇਰੀ ਸਤੋ ਰਤ

ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣ ਮਹਿ ਕੀਏ ਅਤੀਸਾ ਗਡ ।”

ਕਈ ਥਾਈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਰਣ ਨਾਦ ਚਿਤਰ(onomatopoeia) ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆਉਣ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕੰਨ ਵੀ ਰਸ ਮਾਣਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ—

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਕੂਕੇਦਿਆਂ ਚਾਂਗਦਿਆਂ ਮਤੀ ਦੇਦਿਆ ਨਿਤ” ਜਾਂ “ਜੋ ਦਿਹ ਲਧੇ ਗਾਣਵੇ ਗਏ ਵਿਲਾੜਿ ਵਿਲਾੜਿ”

ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸੁਆਦ ਵਿਲਾਸ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਹੇਠ ਲਿਖੀ

ਫੁਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਸਦਾ ਮੂੰਹ ਮਿਠਾਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਰ ਜਾਂਦਾ :

“ਫਰੀਦਾ ਸਕਰ ਖੰਡੁ ਨਿਵਾਤ ਗੁਰੁ ਮਾਖਿਉ ਮਾਝਾ ਦੁਖ”

ਫਰੀਦ ਜੀ ਜਿੰਨੇ ਥੋੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮੂਰਤਕਾਰੀ ਗੁਣ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪੁਜਿਆ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ :

“ਫਰੀਦਾ ਤਨੁ ਸੁਕਾ, ਪਿੰਜਰ ਖੀਆ,
ਤਲੀਆਂ - ਖੁੰਡੀਹ ਕਾਗ”

ਫਰੀਦ ਦੇ ਭਾਵ-ਚਿਤਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ ਦਿਸ਼ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ । ਪਾਠਕ ਦਾ ਮਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

“ਤਨੁ ਤਪੈ ਤਨੁਰ ਜਿਉਂ ਬਾਲਣੁ ਹਭ ਬਲੰਨਿ
ਪੈਰੀ ਥਕਾਂ ਸਿਰਿ ਜੁਲਾਂ ਜੇ ਮੂੰ ਪਿਤੀ ਮਿਲੰਨਿ ।”

ਫਰੀਦ ਦੇ ਭਾਵ ਚਿਤਰ ਕੋਈ ਕਲਪਤ ਚਿਤਰ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨ ਅਗੇ ਮੂਰਤੀ-ਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੋਵੇ । ਉਸ ਦੇ ਭਾਵ-ਚਿਤਰ ਤਾਂ ਯਥਾਰਥੀ, ਨਿਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਝਟ ਪਟ ਅਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹਨ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਡਾ ਰੂਪਕ ਗੁਣ ਅਸਾਡੇ ਪਛਾਣੇ, ਜੀਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਦੁਖ ਭੋਗਦਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁਠੜ ਪਸਚਾਤਾਪ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਤੀ ਕਿੰਨੇ ਸੁਆਦਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਸੀ ਹੈ :

“ਫਰੀਦਾ ਗਲੀਏ ਚਿਕੜੁ ਦੂਰਿ ਘਰ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ
ਚਲਾ ਤ ਭਿਜੇ ਕੰਥਲੀ ਰਹਾ ਤ ਤੁਟੈ ਨੇਹੁ ।”

ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਰੀਦ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਦੇ ਚਿਤਰਾਂ ਦੇ ਉਹਲੇ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਗੁਣੇ ਭਾਵਾਂ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਡਮੁੱਲੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਅਤੇ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰਮਾਹਬਕ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਣ ਵਿਚ ਨੂੰ । ਇਹ ਭਾਵ ਚਿਤਰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਫਰੀਦ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮਨਮੋਹਣੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ । ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕਾਰੀ ਢੰਗ ਅਤੇ ਉਤਮ ਪੁਰਖੀ ਸੰਬੋਧਨ ਉਸ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਰਗਦਾ ਹੈ ।

ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਫਰੀਦ ਹੀ

ਸੀ। ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜਨਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਸੂਝ ਗੋਚਰਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਸ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਾਏ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਏ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਂ ਤਾਂ ਮਗਰੋਂ ਆਇਆ ਦਰਬਾਰੀ ਰੰਗ ਹੈ, ਨਾ ਬੋਰੋਕ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਫਾਰਸੀ ਤਸ਼ਬੀਹਾਂ ਇਸ਼ਤਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਠਕਲ। ਜੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵੀ ਢੇਰ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਫਰੀਦ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਸਿਧੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦੇਸ਼ੀ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਵੇਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ। ਘੜਿਆਲ, ਤਿਲ, ਕੂਜਾ ਅਤੇ ਧੰਸ ਆਦਿ ਵਰਤ ਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਈ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਭੇਦ ਸਮਝਾਏ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਚੁਕਵਾਂਪਣ ਵੇਖਣੇ ਯੋਗ ਹੈ।

“ਫਰੀਦਾ ਮਉਤੇ ਦਾ ਬੰਨਾ ਏਵੈ ਦਿਸੈ ਜਿਉ ਦਰਿਆਵੈ ਢਾਹਾ।”

ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕੰਤ ਕਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਣਾ, ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਿਧੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਜ਼ਿੰਟਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ‘ਵਿਸ਼ੁ ਗੰਦਲਾ’ ਕਹਿਣਾ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ‘ਬੇੜਾ ਬੰਨਣਾ’ ਕਹਿਣਾ, ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ‘ਕਲਰ ਕੋਰੀ ਛਪੜੀ’ ਕਹਿਣਾ, ਫਰੀਦ ਦੇ ਕੁਝ ਸੁਹਣੇ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰਣ ਦਾ ਬਠਾਵਟੀ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਸੁਆਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ‘ਭਨ ਤਪੈ ਤਨੂਰ ਜਿਉ’। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਲੀਲ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਕਾਵਿ—ਲਿੰਗ ਅਲੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:—

“ਫਰੀਦਾ ਖਕੂ ਨ ਨਿੰਦੀਐ ਖਕੂ ਜੇਡਿ ਨ ਕਇ

ਜੀਵਦਿਆਂ ਪੈਰਾਂ ਟਲੇ ਮੋਇਆਂ ਉਪਰਿ ਹੋਇ।”

ਫਰੀਦ ਨੇ ਕੋਇਲ ਦੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਬਿਰਹੇ ਵਿਚ ਸੜਨਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਅਕਾਰਣ ਨੂੰ ਕਾਰਣ ਮੰਨਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੰਤੂਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਸੁਹਣਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ :

“ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਤੂੰ ਕਿਤ ਗੁਣ ਕਾਲੀ

ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੇ ਹਉ ਬਿਰਹੈ ਜਾਲੀ।”

ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਸਮਝਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਲੜੀਵਾਰ ਖਿਆਲ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਤਰਤੀਬ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਤੀਬ ਦੁਆਰਾ ਖਿਆਲ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਵਿਚ ਨਾ ਕਿਤੇ ਰੋਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਬੇਡੋਲਾਪਨ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਸ਼ਿਖ ਗੁਰੂ ਮਾਰਿਥਾਨ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵੇਲੇ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਯੋਗ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਤਰਤੀਬ ਫਰੀਦ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਕਲੇ ਇਕਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਵੀ ਕੁਦਰਤੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:—

“ਫਰੀਦਾ ਰੂਤਿ ਫਿਰੀ, ਵਣੁ ਕੰਥਿਆ, ਪਤ ਝੜੇ ਝੜ ਪਾਹਿ”

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਥਿਆਸਕ ਸੰਕੇਤ ਘਟ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਕੋਈ ਲੰਮੀ ਲੜੀ-ਬੰਧ ਬਾਣੀ ਰਚਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮਿਥਿਆਸਕ ਸੰਕੇਤ ਪਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਜੋਂ ਬਿਜੋਰ ਸਹਿਰ ਦੀ ਦਾਖ ਦੀ ਪਰਸਿਧਤਾ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਰਤੇ ਮਿਥਿਆਸਕ ਇਸ਼ਾਰੇ ਪੁਰਸਲਾਤ, ਦੇਜਕ, ਸ਼ੈਤਾਨਿ, ਰਬ ਦੀਆਂ ਖਜ਼ੂਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਦਿ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ।

ਫਰੀਦ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਹਸਮਾਂ ਗੀਤਾਂ 'ਤਿਲ ਵੇਤਰੇ' ਅਤੇ 'ਗੰਢ ਚਿਤਰਾਵਾਂ' ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਆਤਮਕ ਪਾਥੀ ਨੂੰ ਮਹੂ ਨਾਲ ਪਰਮਾਣਿਆ ਹੈ ਤਾਂ 'ਤਿਲ ਬੋਝੇ' ਹੋਣ ਅਤੇ 'ਲੜੂ ਛਿਜਣ' ਦਾ ਗਿਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਚਹੁ ਜਾਣਿਆ ਦੇ ਕੰਨ੍ਹ' ਕਹਿ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਤਮ ਪੰਧ ਦੀ ਇਸ ਰਸਮ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਕਮਾਦ, ਕੋਧੂ, ਕਾਗਦ; ਮਣ, ਭੋਰੀ, ਦਮਾਸੇ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ, ਤੋਲ ਦੇ ਨਾਪ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਛੰਦਾ-ਬੰਦੀ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਪਰਖ ਕੀਤੀਆਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਫਰੀਦ ਨੇ ਜੋਰੀਆਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਦੋਹਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਤਿਆ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਵਿਚਾਲੇ ਮਿਲਾਉਣ ਨਾਲ ਉਹ ਸੋਰਠੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:—

“ਇਕ ਫਿਕਾ ਨਾ ਗਾਲਾਇ ।

ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਨੀ,

ਹਿਆਉ ਨਾ ਕੇਹੀ ਨਾਹਿ,

ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ ।”

ਪਰੰਤੂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹਰੇ ਦੀਆਂ 13-14 ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੋਰਠੇ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਤੇ ਵਧ ਕੇ 24 ਤੋਂ 31 ਤਾਈਂ ਪੁਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਨੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹਰੇ ਦੇ ਸੁਧ ਅਤੇ ਅਸੁਧ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ । ਅਸੁਧ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤਰਿਕ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੋਹਰੇ ਦੀ ਤੁਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਤੋਂ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੈ । ਉੱਚ ਮਗਰੋਂ ਹੋਏ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਕਰੜੇ ਨਿਯਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਏ ਗਏ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਫਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਲੰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਕਾਇਦਾ ਮਾਤਰਿਕ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਤਾਲ ਦੁਆਰਾ ਗਿਣਤੀ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸੀ ।

ਫਰੀਦ ਨੇ ਚੋਪਈ ਦੇ ਤੋਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਤੁਕਾਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਹੀ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ‘ਬੀਉ ਪਵਾਈ ਦਫ਼’ ਵਾਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਜਾਂ ‘ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਹਾਥੁ ਮਰੋਰਓ’ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ । ਚੋਪਈ ਦੇ ਤੋਲ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆਂ ਕਈ ਥਾਈਂ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਧ ਗਈ ਹੈ । ‘ਫਰੀਦ’ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਕਰਕੇ ਮਾਤਰਿਕ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਵਾਧੂ ਹੀ ਵਰਤਿਆ । ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਲੰਮਾਈ ਜ਼ਰੂਰ ਵਧ ਘੱਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਲੰਮਾ ਕਾਇਮ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਸ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬਠਨ ਹੈ ਪਰ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਮਲਦੇ ਹਨ । ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਵਰਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਿਹਾਰੀ ਜਾਂ ਐਂਕੜ, ਕਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਸੰਬਧਕ ਦੇ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਦੀਰਘ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਬਿਹਾਰੀ ਜਾਂ ਦੁਲੈਂਕੜ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ‘ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਤੋਂ ਚੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਂਭਿਆ ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ, ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਕੁਝ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਹੇਠਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਸੰਗੀਤ ਬੰਧ

ਕਵਿਤਾ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਲਵਲੇ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਤੋਂ ਪਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਖਿਆਲ ਉਡਾਰੀ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਉਚੇਰੇ ਨਿਰੋਲ ਭਾਵਕ ਅਤੇ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਉਡਣ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਾਗਾਡਮਕਤਾ ਅਤੇ ਤੀਖਣ ਪਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਸ ਵੀਣਕ ਪਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਤਨਾ ਨਿਭਾਇਆ ਕਿ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਨਿਰੋਲ ਸਰੋਦੀ ਅਤੇ ਮੁਕਤਕ ਰੂਪ ਦੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇਰ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤਿਕ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜਿਹੇ ਕਣਕ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਚਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦੀ ਕਵੀ ਨੇ ਮੌਤ ਦਾ ਇਸਲਾਮੀ ਭੈ ਤਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਡਰਾਉਣੀ ਪਦਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸੱਚਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਭਰ ਕੇ ਸਹੁ ਨੂੰ ਨਦਰਾਂ ਕਹਿਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

‘ਜੇ ਜਾਣਾ ਸਹੁ ਨੇਦਰਾਂ ਤਾਂ ਥੋੜਾ ਮਾਣੁ ਕਰੀ’।

ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾਪਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਰਾਣੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮਜਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਵਿਰੁਧ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਡੰਡਣੋਂ ਨਹੀਂ ਟਲਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਟਿਚਕਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਥਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹਸ ਥਾਂ ਥਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਤੀ ਦੇ ਗਲ ਬਾਹਵਾਂ ਪਾਣੀ ਸੁਹਾਗਣ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ-ਰਸੀ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਭੂਖ ਨੂੰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਹੋ ਸਰੋਦੀ ਗੁਣ ਮਗਰੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁਜ ਗਿਆ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹਾਸ ਦੀ ਖੁਲ ਵੀ ਲਈ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਸ ਹੈ ਤਾਂ ਖੁਲਾ ਛੁਲਾ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਛਿਪਦੇ ਤੀਖਣ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਸੂਲ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਚੁਭਵੀਂ ਹੈ :

‘ਗਹਲਾ ਲੋਕੁ ਨ ਜਾਣਦਾ ਹੰਸੁ ਨ ਕੋਧੁ ਖਾਇ’ ਜਾਂ ‘ਪਿਰ ਵਾਤੜੀ ਨ ਪੁਛਈ ਧਨ ਸੋਹਾਗਣਿ ਨਾਉ’

ਜਿਥੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਰਣਾ ਤੋਂ ਉਘੜੀ ਹੈ,

ਉਥੇ ਵੀਰਤਸ ਰਸ ਜਿਹਾ ਸੁਆਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾ ਇਹ ਤਨੁ ਭਉਕਣਾ ਨਿਤ ਨਿਤ ਦਖੀਐ ਕਉਣੁ'

ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਰਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤ ਮੌਕੇ ਅਨਕੂਲ, ਸੁਖਕ ਅਤੇ ਫਹਲ ਜਿਹੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਫਰੀਦ ਨੇ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਦਿਲਖਿਰਵੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਹੌਲੀ ਜਿਹਾ ਪਰਦਾ ਸਰਕਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਸਰੀਰ ਲਈ 'ਸਵੰਨਣੀ ਘੜੀ' ਅਤੇ ਸੁਆਸਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਲਈ 'ਨਾਗਰ ਲਜੁ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

'ਫਰੀਦਾ ਭੰਨੀ ਘੜੀ ਸਵੰਨਣੀ ਟੁਟੀ ਨਾਗਰ ਲਜੁ'

ਫਰੀਦ ਦੀ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਵਧੇਰੇ ਨਿਖਰਵੀਂ ਹੈ, ਲਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰਲਾ ਘਟ ਹੈ । ਫਾਰਸੀ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਲਗ ਪਗ ਅਭਾਵ ਹੈ । ਭਾਵ-ਚਿਤਰ ਘਟ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਕਈ ਥਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰ-
ਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:

'ਫਰੀਦਾ ਫਟੀਆਂ ਲਖ ਮਿਲਨਿ ਫੱਟੀ ਮਿਲੈ ਨ ਕਾਇ

ਫਟੀ ਨੂੰ ਫਟੀ ਮਿਲੈ ਤ ਦੇਵੈ ਦਰਦੁ ਬਝਾਇ ।'

ਜਾਂ 'ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਵੇਵੇ ਹਜੁ ਹਜ ਹਭੋ ਹੀ ਜੀਆ ਮੈਂ'

ਪਰੰਤੂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਕਈ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਮਗਰੋਂ ਹੋਏ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਹੂ ਬਹੁ ਰਲਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

'ਅਉਗਣਿਆਰੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਕੰਤ ਵਸਾਵੈ ਮੈਂ ਗੁਣ ਕੋਈ ਨਾਹੀ ।'

ਜਾਂ 'ਫਰੀਦਾ ਇਕਨਾ ਮਤਿ ਖੁਦਾਇ ਦੀ ਇਕਨਾ ਮੰਗ ਲਈ

ਇਕ ਦਿਤੀ ਮੂਲ ਨ ਘਿੰਨਦੇ ਜਿਉਂ ਪਥਰ ਖੁੰਦ ਪਈ ।'

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਵਜੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਰਲਦੀ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਵਿਚ ਪਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਲਈ ਤੇ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਹੀਂ । ਮਗਰੋਂ ਹੋਏ ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਲੇ ਤਾਹਨੇ ਮਿਹਣੇ ਦੀ ਵੀ ਖੁਲ ਹੈ ਜਿਵੇਂ

'ਇਕ ਮੈਂ ਮੁਸਾਫਰ ਬੇਵਤਨ

ਸਜਣ ਕਦੀ ਮੌੜ ਮੁਹਾਰਾਂ ਆ ਵਡਣੇ

ਹੋ ਯਾਰ ਸਜਣ ਜਿੰਦਗੀ ਲੁਟੀ ਤੈਂ''

ਇਸ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬੋਲੀ, ਖਿਆਲ, ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਖਰਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ

ਣੀਕਤਾ ਬਾਰੇ ਸੋਚਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕਈ ਸਲੋਕ ਆਪਣੀ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪਤਾ ਕਾਰਣ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਅਖਾਉਤਾਂ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

‘ਉਚੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ’

ਜਾਂ

‘ਰੁਖੀ-ਸੁਖੀ ਖਾਇਕੈ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ’

ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖਾਉਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਹਾਰਿਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਹਦਬੰਦੀ ਦਾ ਚੌਖਟਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਆਪਣਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਚੌਖਟਾ ਕੋਈ ਸੀਮਤ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਲਗਣ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸੜ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਦਿੰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਅਲੰਕਾਰ ਚੋਣ, ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਘਰੋਗੀਪਨ ਦੇ ਪੂਰਨੇ ਇਤਨਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਜਾਉਣ ਤੇ ਵੀ ਧੁੰਧਲੇ ਨਹੀਂ ਪਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਲੀ ਵੀ ਲੋਅ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ

ਕੁਰਾਨੀ (ਸ਼ਰਈ) ਜਾਂ ਪਹਿਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾ ਦੇ ਸੂਫੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ 112 ਸ਼ਲੋਕ ਰਚੇ। 18 ਸ਼ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਦਰਜ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਦਾ, ਜਾਂ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਸ਼ਲੋਕ ਨਾਲ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤੇ ਕਿਸੇ ਭੁਲੇਖੇ ਦੇ ਪੈਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਾ ਰਹੇ।

ਸ਼ਲੋਕ ਉਸ ਛੋਟੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਦ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਨੇ ਕਾਫੀਆਂ ਦੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਖ਼ਾਲਿਸ਼ ਦੇਸੀ 'ਦੋਹਰੇ' ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ। ਸ਼ਲੋਕ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ ਭੇਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦੋ ਤੋਂ ਵਧ ਸਤਰਾਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਰਚੇ ਹਨ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ, ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਧਾਰਮਿਕ ਕਵੀ ਸਨ। ਧਰਮ ਕੋਈ ਅਫ਼ੀਮ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਈ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਹੀ ਧਰਮ ਤਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਸਹੀ ਦਰਵੇਸ਼, ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਟੱਟੇ ਟਿੱਬੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਚਿੜ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਹਟਾਂਦੀ ਨਹੀਂ (ਦੋ ਤਿੰਨ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਝਲਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ)। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਤੇ ਕਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਰੋਫੈਸਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਚਰਜਨ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵੀ ਅਨੂਠੀ ਹੈ। ਇਸ

ਵਿਚ ਵਿਤਰੇਕ ਅੰਸਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਚਾਵਧਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਸੰਜੋਗਾਤ-
ਮਕ ਮੇਲ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਫਲਸਫਾ (ਸ਼ਰੀਅਤ) ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ (ਤਰੀਕਤ) ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ
ਧਾਰਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਖ ਹੈ। ਫਰੀਦ
ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕਵੀ ਸੀ। ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਰਬੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਂਝਾਂ ਨੂੰ
ਉਘੋੜਨ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦਾ ਰੱਬ ਕਿਤੇ ਅਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ
ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਦਰਾਂ ਜਾਂ ਜੰਗਲਾਂ
ਫੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ :—

ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ

ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜਹਿ।

ਵਜੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ

ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਦੂਢਹਿ ॥

ਲੋੜ ਤਾਂ ਮਨ ਦੀ ਸਵਫਤਾ ਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਉਸ ਦੇਲੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਜਦ
ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਚਰਨ ਨੂੰ ਉਚਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਂਦਾ। ਦਿਲ ਦੀ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਪਹਿਲੀ
ਸ਼ਰਤ ਹੈ—

ਆਪੁ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈ ਮਿਲਹਿ

ਮੈ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖੁ ਹੋਇ ॥

ਫਰੀਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਿੰਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਿਸਾਰ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇਵੀਂ ਤਾਂ ਫਰ-
ਮਾਇਆ ਸੀ, 'ਆਖਾਂ ਜੀਵਾਂ ਵਿਸਰੈ ਮਤ ਜਾਤੁ'। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ
ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬੇ-ਮੁਖ ਬੰਦੇ ਕਿਵੇਂ ਜੀਂਦੇ ਹਨ—

ਅਜੁ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ।

ਜਾਇ ਪ੍ਰਭਹੁ ਭੋਰਾਯਾਣੀ ਰੁਮ ਕਿਉ ਭੈਣਿ ਵਿਹਾਇ ॥

ਜਿਥੇ ਸਾਹ ਹੁਸੈਨ ਵਿਛੋੜੇ ਤਾਂ ਬੜਾ ਦੁਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੂਕ ਉਠਦਾ ਹੈ 'ਦਰਦ
ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਹਾਲ ਨੀਂ ਮੈਂ ਕਿਨੂੰ ਆਖਾਂ ਜਾਂ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਉਹਦੀਆਂ ਹਡੀਆਂ ਕੜਕੜ
ਕਰਨ ਲਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਥੇ ਫਰੀਦ ਬਿਰਹਾ ਨੂੰ 'ਸੁਲਤਾਨ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।
ਫਰੀਦ ਤਾਂ ਉਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮਸ਼ਾਣ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਇਹ ਚੇਤ ਨਹੀਂ ਵਜੀ ਕਿ
ਮੈਂ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵਿਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ :—

ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨੁ ।

ਫਰੀਦਾ ਜਿਤੁ ਤਨਿ ਬਿਰਹੁ ਨ ਉਪਜੈ ਸੋ ਤਨੁ ਜਾਣੁ ਮਸਾਨੁ ।

ਫਰੀਦ ਦਾ ਰਬ ਦਿਆਲੂ ਤੇ ਮਿਠਾ ਵੀ ਹੈ, ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਵੀ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਠਾ ਦਰਸਾਂਦਾ ਹੈ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਰੱਬ ਵੀ ਕਦੇ ਕੰਡਾ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ, ਮਿਠ ਬੋਲਦਾ ਸਜਣ ਹੈ) :

ਫਰੀਦਾ ਸ਼ਕਰ ਖੰਡ ਨਿਵਾਤ ਗੁਣ ਮਾਖਿਉ ਮਾਝਾ ਦੁਧੁ ।

ਸਭੇ ਵਸਤੂ ਮਿਠੀਆਂ ਰੱਬ ਨ ਪੁਜਨਿ ਤੁਧੁ ।

ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਦੀਰਘ ਰੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਫਰੀਦ ਲੋਭ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਬੀਮਾਰੀ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦਾ ਹੈ । ਲੋਭੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ । ਮਾਦਾ ਪ੍ਰਸਤੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਫੇਗਦੀ ਹੈ :

ਫਰੀਦ ਜਾ ਲਬੁ ਭਾ ਨੇਹੁ ਕਿਆ, ਲਬੁ ਤੇ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ ।

ਕਿਚਰੁ ਝਤਿ ਲਘਾਈਐ ਛਪਰਿ ਤੁਟੈ ਮੇਹੁ ।

ਆਤਮਾ ਦੇ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਣ ਲਈ ਪੰਜ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮਗਰ ਲਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਸਰਵਰ ਪੰਥੀ ਦੇਕੜੋ ਫਾਹੀਵਾਲ ਪਚਾਸ ।

ਇਹੁ ਤਨੁ ਲਹਰੀ ਗਛੁ ਥਿਆ ਸਚੇ ਤੇਰੀ ਆਸ ।

ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਵਲੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਹੋ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੁਣ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਔਗਣ ਆ ਘੇਰਦੇ ਹਨ । ਜਾਂ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਬਾਹਰਲੇ ਧਾਰਮਕ ਸਾਧਨ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹੇ, ਪਰ ਸਚੇ ਦਿਲੋਂ ਹਰੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਮਗਨ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ :

ਨਾਤੀ ਧੋਤੀ ਸੰਥਹੀ ਸੁਤੀ ਆਇ ਨਬਿੰਦੁ ।

ਫਰੀਦਾ ਰਹੀ ਸੁ ਬੇੜੀ ਹਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਗਈ ਕਬੂਰੀ ਰੀਧੁ ।

ਸਰਬੀ ਸੂਫੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ਾ ਤੇ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਜੋਰ 'ਦੇ'ਦਾ ਹੋ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸਿਰ ਉਸ ਖਾਲਿਕ ਤੇ ਪਾਲਕ ਪ੍ਰਭੂ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਨਿਵੰਦਾ, ਉਹ ਕੋਟਣ ਯੋਗ ਹੈ :

ਉਨੁ ਫਰੀਦਾ ਉਚੁ ਸਾਜਿ ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ ।

ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਈ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੇਵਲ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਚਰਨ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਹੈ :—

ਨਿਵਨੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਖਵਣੁ ਗੁਣੁ ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਸੰਤੁ ।

ਏ ਤੂੰ ਬੈਠੇ ਵੇਸ਼ ਕਹਿ, ਤਾਂ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤੁ ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਅਖਲਾਕ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਜਪੁਜੀ' ਇਕ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਾਣ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਸਵਫਤਾ ਤੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਇਹੋ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਵਾਂਦੇ ਹਨ।

ਫਰੀਦ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਦਰ ਸਿਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਣਕ ਤੇ ਮੋਢੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਚਨ ਤੇ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਦੁਖਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੈ :—

1. ਇਕ ਫਿਕਾ ਨ ਗਲਾਇ, ਸਭਨਾ ਮੈਂ ਸਚਾ ਧਣੀ,

ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਨਾਹਿ, ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ ।

2. ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ, ਠਾਹਣੁ ਮੂਲਿ ਮਾਚਾਂਗਵਾ ।

ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ, ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਭਹੀਦਾ ।

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦਰਜਿਆਂ ਵਾਲਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਹੈ, ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦੁਖਦਾਈ ਅਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਸਮਾਜਕ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਮੰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਟੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਤੇ ਜਾਖਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਗ਼ਦੀਬਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਉਭਾਰਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਮੀਰ ਤੇ ਲੋਟੂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹੇ ਸਲਾਹਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਤੇ ਨਾਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਡਰ ਦੇਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਹ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨਚੜਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਐਸ਼ ਪਸੰਦ ਅਮੀਰ ਨੂੰ ਜਾਂ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੁਕਾ ਛਿਪਾਏ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ (ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਹੋਰ ਬਚਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ) ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਜਾਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਾਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ

ਮਹਾਰਾਜੇ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧੌਸੇ ਤੇ ਲਛਮੇ ਵਜਦੇ ਸਨ: ਸਿਰ ਉਤੇ ਛਤਰ ਝੁਲਦੇ ਸਨ: ਫੂਫੀਆਂ, ਸ਼ਹਿਨਾਈਆਂ, ਤੇ ਭੇਰੀਆਂ ਵਜਦੀਆਂ ਸਨ: ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਜਤਤੀ ਵਿਚ ਕਸੀਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਭੱਟ ਵਾਰਾਂ ਉਚਾਰਦੇ ਸਨ। ਅਖੀਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦਿਆ-ਗਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਅਮੀਰ, ਜੇ ਤੂੰ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਰਤ ਕਢਕੇ ਮਹਿਲ ਮਾੜੀਆਂ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ, ਤਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਮਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈਆਂ ਨੇ ਉਸਾਰੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਉਸਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਅੰਜ ਨਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਫ਼ਰੀਦ ਲੋਟੂ ਸ਼੍ਰੋਣੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ 'ਕੂੜਾ ਸਉਦਾ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਪਾਰ ਖਰਾ ਹੈ, ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਦਾ ਹੈ। ਆਖਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਜਦ ਕਿ ਮੌਤ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਆ ਦਬੋਚਦਾ ਹੈ :—

ਫ਼ਰੀਦ ਦਰਿਆਵੇ ਕੰਨੇ ਬਗੁਲਾ ਬੈਠਾ ਕੇਲ ਕਰੇ।

ਕੇਲ ਕਰੇਦੇ ਹੋਸ ਨੇ ਆਚਿਤੋ ਬਾਜ ਪਏ।

ਬਾਜ ਪਏ ਤਿਸੁ ਰਬ ਦੇ ਕੇਲਾਂ ਵਿਸਰੀਆਂ।

ਜੇ ਮਨਿ ਚਿਤਿ ਨ ਚੇਤੇ ਸਨਿ, ਸੇ ਗਾਲੀ ਰਬ ਕੀਆਂ।

ਫ਼ਰੀਦ ਚਿਕਨੀ ਚੋਪੜੀ ਰੰਗੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਨਹੀਂ ਜੇ ਹੱਕ ਹਲਾਲ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਉਹ ਰੱਬੀ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਸੰਤ ਹੈ, ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਜੀਰਾਂਦ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਹ ਗੱਲ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਬੰਦਾਂ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਦਿਸ਼ਟ ਭੋਜਨ ਪਾਇਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸਵਾਦਿਸ਼ਟ ਭੋਜਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਯੋਗ ਸਾਧਨ ਨਾ ਵਰਤਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਓ 'ਇਸੇ ਲਈ ਫ਼ਰਮਾਇਆ:—

ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇਕੈ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ

ਫ਼ਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ।

ਹੁੰਫੈਸਰ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਰਾਜਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦੀ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ 'ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਹ ਮੁਕੱਦਮ ਕੁਤੇ' ਜਾਂ 'ਪਾਪ ਦੀ ਜਵਾਬ ਨੂੰ ਕਾਬਲੀਂ ਧਾਇਆ') ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਬੇ-ਮਿਸਾਲ ਗਲ ਹੁੰਦੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਪਰਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਵੀ ਇਕਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਿਵੇਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਚੁਭਦੇ ਹੋਣਗੇ ਜੇ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗਲ ਨਹੀਂ ਜੋ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ

ਨੂੰ ਭੰਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ (ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਤੇ ਸਹੀ ਜੀਵਨ ਮਿਲਣ ਤੇ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।) ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਨੂੰ ਸਖਤ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਨਾਂ ਕਰੋ, ਇਹਦਾ ਸਿੱਟਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ ਵੇਖੁ ਕਪਾਹੀ ਜਿ ਥੀਆ ਜਿ ਸਿਰਿ ਥੀਆ ਤਿਲਾਹ।

ਕਮਾਏ ਅਹੁ ਕਾਗਦੈ ਕੁੰਨੈ ਕੋਇਲਿਆਹ।

ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਕਰਦਿਆ ਸੋਹ ਸਜਾਇ ਤਿਨਾਹ।

ਮੌਤ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇਕੇ ਵੀ ਕੰਮ ਸਾਰਨਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ :

1. ਫਰੀਦਾ ਦੂਹ ਦੀਵੀ ਬਲੀਦਿਆਂ ਮਲਕੁ ਬਹਿਠਾ ਆਇ।

ਗੜ੍ਹ ਲੀਤਾ ਘਟੁ ਲੁਟਿਆ ਦੀਵੜੇ ਗਇਆ ਬੁਝਾਇ।

ਫਰੀਦ ਉਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਵੀ ਵਿਰੁਧ ਹੈ ਜੋ ਦੇਸ਼ੀ ਤੇ ਪਖੰਡੀ ਹਨ। ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹਾਫਿਜ਼ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪਖੰਡੀ ਜ਼ਾਰਿਫਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਖਲ ਲਾਹੀ ਹੈ, ਫਰੀਦ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਸੈਭੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲਾ ਸੇਭਾ ਵੇਸੁ।

ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੇਂ ਫਿਰਾ ਲੋਕ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸੁ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਬਦਲੇ ਦੇ ਹਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਅਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਮੋਧਤਮਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਾਲਿਮ ਪਾਪੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਜਿਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੇਂ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ।

ਆਪਨੜੇ ਘਰਿ ਜਾਈਐ, ਪੈਰ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੁੰਮਿ।

ਉਹ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਹਦ ਤਕ ਆਪਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ

ਫਰੀਦਾ ਥੀਉ ਪਵਾਰੀ ਦਭੁ।

ਜੇ ਸਾਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ।

ਇਕ ਫਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਤਾੜਾਹਿ।

ਤਾਂ ਸਾਈ ਦੇ ਦਰਿ ਵਾੜੀਅਹਿ।

ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼, ਸਰਵ ਸਾਂਝੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਮੌਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜਿਥੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਜ਼ਿਕਰ ਖ਼ੂਨ ਸੁਕਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਬਲਕਿ ਹਲੂਣਨ ਤੇ ਜਗਾਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਦੀ

ਤਮੀਜ਼ ਕਰਾਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਕਵੀ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ । ਇਤਨੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸ਼ਲੋਕ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਹਾਰ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਤੇ ਲਘਾਤਿਕ ਨਿਕਲ ਆਉਣ ਤਾਂ ਇਹ ਗ਼ਲ ਕਹਿਣੀ ਮੁਨਾਸਿਬ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਭਾਵ ਹਾਰ, ਫ਼ਰਾਰ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ ।

1. ਫ਼ਰੀਦਾ ਜਿ ਦਿਹਿ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ ਜੇ ਗਲ ਕਪਹਿ ਚੁਖ ।
ਪਵਨਿ ਨ ਇਤੀ ਮਾਮਲੇ, ਸਹਾ ਨ ਇਤੀ ਦੁਖ ।
2. ਫ਼ਰੀਦਾ ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ, ਵਾਣੁ ਦੁਖੁ ਬਿਰਹ ਦਿਛਾਵਣ ਲੇਛੁ ।
ਇਹ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ ਤੂ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਵੇਖੁ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੂਪਕ ਕਾਫ਼ੀ ਬਲਵਾਨ ਹੈ । ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਜਦ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਯੁਗ ਦਾ ਮੁਢ ਸੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ 1000 ਈਸਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਉਦੋਂ ਟੱਕੀ ਜਾਂ ਉਪਨਗਰ ਜਾਂ ਕੈਕੇਯੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਸੀ । ਇਸੇ ਲਈ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਹਥਾਤ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਤੇ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕ ਦਾ ਰਲਾ ਹੈ ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਕੇਵਲ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਧਾਰਮਕ ਵਿਦਿਆ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਜੋ ਨੇਸ਼ਾਪੁਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ ਸਨ, ਉਥੋਂ ਕੁਝ ਨ ਕੁਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਤੇ ਉਥੇ ਜੋ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਜਾਂ ਅਰਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਗਲ ਹੈ, ਪਰ ਸਵਾਦ ਦੀ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਘਟ ਵਰਤੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਉਹੋ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਰ ਕੋਈ ਬੋਲਦਾ ਤੇ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਅਕਲਿ, ਲਤੀਫ਼, ਮਲਕਉਲ ਮੌਤ, ਸਿਦਕ, ਸਬੂਰੀ, ਆਇਕਾ ਕੇਸਰ, ਮਸ਼ਾਇਸ, ਅਲਹ ਦਰ, ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਸੁਲਤਾਨ, ਤੰਸਾ, ਦਰਗਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਬਦ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ, ਪਰ ਕੁਝ ਤਦਰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਜੂ (ਵਜੂ) ਨਿਵਾਜ਼ (ਨਮਾਜ਼) ਦੌਜਕ (ਦੌਜਖ਼) ਅਤੀਮਾਂ (ਯਤੀਮਾਂ) ਨਿਵਾਤ (ਨਿਬਾਤ) ਨਜ਼ੀਕ (ਨਜ਼ਦੀਕ ਪੁਰਸਲਾਤ (ਪੁਲਸਰਾਤ)

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਪਾਥਰ ਤੇ ਪੂਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ ਬੋਲੀ ਇਤ-
ਨੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਜੇ ਵੀ ਤਾਜ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਿਠੀ ਲਗਦੀ ਹੈ,
ਮਿਠੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਫਰਪੂਰ ਹੈ ਰਸਭਿੰਨੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ
ਕਿ ਇਸ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਵਰਤੀ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ
ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤਜਰਬਾ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ
ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਤਅਸਬ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਭੂਮ, ਕੰਡ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ। ਇਕ ਯੂਰਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੈ 'ਤਪਿ
ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ' ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਜੇ ਸੰਜੋਗਤਮਕ ਰੁਚੀ ਹੈ ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ
(ਉਪਭਾਸ਼ਾ) ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸਾਹਿਉਨ, ਮੁਦੀਆਸ, ਮਿਲੀਆਸ, ਜਾਗਿਓਹਿ,
ਮੁਇਉਹਿ। ਕਈ ਅੰਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ
ਜਿਵੇਂ ਧਨ (ਇਸਤਰੀ) ਬਿਆ (ਦੂਜਾ)

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ
ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਵੈਸੇ ਸੂਖਮ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਨਹੀਂ
ਜਾ ਸਕਦਾ। ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੋਗਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ ਤੇ ਚੁਣੇ ਵੀ ਅੰਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ
ਠੋਸ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪੀਲ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹੰਸ, ਬਗਲਾ ਕੰਡ ਦੁਹਾ-
ਗਣ, ਸੁਹਾਗਣ। ਪਖੰਡੀ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਬਗਲਾ ਕਿਹਾ ਤੇ ਅਸਲੀ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਹੰਸ :

ਮੈ ਜਾਣਿਆ ਵਡਹੰਸ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਸੰਗ ।

ਜੇ ਜਾਣਾ ਬਗੁ ਬਪੁੜਾ, ਜਨਮਿ ਨ ਭੇੜੀ ਅੰਗੁ ।

ਕੰਡ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਲਈ, ਨਵੀ, ਧਨ ਆਦਿ ਮਨੁਖ ਲਈ :

ਅਜ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਡ ਸਿਉ ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਨਾਂ ਹੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਪਿੰਗਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਯਤਨ
ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਧਾਰੋਂ ਲੈਣ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਵਲੀ ਇਥੇ
ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ। ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਿਲਕੁਲ ਮਾਮੂਲੀ ਹੈ।

ਅਲੰਕਾਰ ਦੋਗਿਰਦੇ ਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਤੇ ਪ੍ਰਾਸਰੀਰਕ
ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਾਖਿਉਂ, ਖੰਡ, ਸ਼ਕਰ, ਤਨੂਰ, ਬਾਲਣ, ਮਾਝਾ ਦੁਧ,
ਦੀਨ ਰੁਖ, ਕਚਾ ਭਾਂਡਾ ਜਿਵੇਂ :

1. ਕੇਧੀ ਉਤੇ ਰੁਖੜਾ ਕਿਚਰਕੁ ਬੰਨੈ ਧੀਰ

ਫਰੀਦਾ ਕਚੇ ਭਾਂਡੇ ਰਖੀਐ ਕਿਚਰੁ ਭਾਈ ਨੀਰੁ

2. ਫਰੀਦਾ ਲੋੜੇ ਦਾਖ ਬਿਜਊਟੀਆਂ ਕਿਕਰਿ ਬੀਜੈ ਜਟੁ
ਹੰਢੇ ਉਂਨ ਕਭਾਇੰਦਾ ਪੈਧਾ ਲੋੜੇ ਪਟੁ ।
3. ਫਰੀਦਾ ਵੇਖੁ ਕਪਾਹੇ ਜਿ ਬੀਆ
ਜਿ ਸਿਰ ਬੀਆ ਤਿਲਾਹ ।
4. 'ਜੇ ਜਾਣਾ ਲਛੁ ਛਿਜਣਾ, ਪੀਢੀ ਪਾਈ' ਗੰਦਿ ।
5. ਕਿਚਹੁ ਝਰਿ ਲਘਾਈਐ ਫਪਪਿ ਤੁਟੈ ਮੋਹੁ ।
6. ਫਰੀਦਾ ਬੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ
ਜੇ ਸਾਂਈ' ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ ।

7. ਤਨੁ ਤਪੈ ਤਨੂਰ ਜਿਉ ਬਾਲਣੁ ਹਡ ਬਲੰਨਿ ।

ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵਿਖਾਈ ਦਾਂਦਾ ਹੈ । ਮੌਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਹੁਟੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਵਰ ਦਸਿਆ ਹੈ :

ਜਿੰਦੁ ਵਹੁਟੀ, ਮਰਣੁ ਵਰੁ, ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ ।

ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਚੰਗਾ ਹੈ । ਸਨਾਤਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੁਖ ਗੁਣ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਰਲਤਾ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਆਦਿ । ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਗਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਜਾਚ ਹੈ । ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਉਹੋ ਹੀ ਕਹਿਣੀ ਹੈ ਤੇ ਗੱਲ ਵੀ ਐਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਪਰ ਐਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਲਮ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਫਿਕ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ।

ਦੋ ਸਲੋਕ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਫ਼ੀਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :—

1. ਜਾਂ ਕੁਆਰੀ ਤਾਂ ਚਾਉ, ਵੀਵਾਹੀ ਤਾਂ ਮਾਮਲੇ
ਫਰੀਦਾਂ ਏਹੋ ਪਛਤਾਉ, ਵਤਿ ਕੁਆਰੀ ਨ ਬੀਐ ।
2. ਇਕ ਫਿਕਾ ਨਾ ਗਲਾਇ, ਸਭਨਾ ਮੈਂ ਸਚਾ ਧਣੀ
ਹਿਆਉ ਨ ਕੋਹੀ ਠਾਹਿ, ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮਲਵੇ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਗਾਗਾਤਮਕ ਬਾਣੀ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਰੰਗ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ।

ਸੋ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਚੰਗਾ ਤੇ ਸਹੀ ਮਨੁਖ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਲਈ ਦਰਦ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਲੋਚਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਬੋਲੀ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਬੋਧਕ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਬੋਲੀ ਚਿਤਰਾਵਲੀ ਦੀ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ

ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਰਸਿਆ ਕਵੀ ਕਈ ਵੇਰ ਉਹ ਉਚਾਣਾਂ ਛੋਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਸਾਧਾਰਣ ਅਲੋਚਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਹੁੰਚਦੀ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਪਹੁੰਚਦੀ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਉਚਾਣ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈਣੇ (ਪੂਰਣ ਤੌਰ ਤੇ) ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਅਲੋਚਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਹਿ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਣੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਤਾਂ ਗਰਮ ਰੂਤ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਾਂਗ ਸਾਫ਼, ਚਮਕੀਲਾ ਤੇ ਨਿਘ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ* ਬਾਏ ਫਰੀਦ ਦਾ ਰਹੱਸ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਰਸਿਆ ਰਹੱਸ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਗੁੰਨੀ ਹੈ। ਮਿਠਾਸ ਗੁਨਣ ਦੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਆਟਾ ਗੁੰਨ ਲੈਣ ਜਿੰਨੀ ਸੌਖੀ ਉਕਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਹੋਣ ਲਈ ਇਕ ਸਰਬ ਨਿਪੁੰਨ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਕਲਪਣਾ ਭਰਪੂਰ ਮਨ ਦੀ। ਏਸੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਗੁਣੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ()। 'ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਦਾ ਪਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ—ਮਨੁੱਖ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ—ਕਦੇ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਘੱਟ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿੱਚ, ਪਰ ਅੰਤਲੇਰਾ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਹਰ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ'। ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਇਹੋ

*They seem to imagine that mystic Philosophy must be full of mist and clouds and vapours. True mystic philosophy however, is as clear as a summer day, it's full of brightness and full of warmth.... and mysterious were not dark things left dark, but dark things made bright, clear and intelligible.

(Maxmiller—The Vedānta Philosophy)

() To catch the subtle message of Nature a highly sensitive soul or imaginative mind's necessary. (M. M. Bhatta Charya—Pictorial Poetry page—6)

➤ Poetry has three objects which in varying degree enter into it—man, Nature and God. The presence of this last pervades all great poetry (Sharip—on poetic Interpretation of Nature—P. 26)

ਤਿੰਨੋਂ ਹਨ-ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਤਮਾ ਮੁਖੀ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਮੇਲ, ਸਬੰਧ ਆਦਿ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਚਿਤ੍ਰਾਵਲੀ ਤੇ ਰੂਪਕ ਹਨ, ਸਭ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ, ਹਨ, ਫਰੀਦ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਛੰਦਾ-ਬੰਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਰਥਾਤ ਲੇਖ ਦੀ ਵਿਰਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਵੇਗੀ :

(ੳ) ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਭਾਵ ਚਿੱਤ੍ਰ ।

(ਅ) ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਰੂਪਕ ।

(ੲ) ਛੰਦਾ ਬੰਦੀ ।

1. ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤ੍ਰ :— ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਚਿੱਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਉਂ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਜਾਪੇ*—ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਤ੍ਰਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਨਮੁਖ ਇੱਕ ਚਿੱਤ੍ਰ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤ੍ਰ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਬੜੀ ਸੰਕੁਚਿਤ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਚੌੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਰੇਖਾਵਾਂ, ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣਕਰਕੇ ਫੇਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤ੍ਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤ੍ਰ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿੱਗੀਆਂ ਟੇਢੀਆਂ ਅਨੁਭਵ-ਰੂਪੀ ਰੇਖਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਖਸੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਿਰੀਖਕ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿੱਤ੍ਰ ਬਣਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਚਿੱਤ੍ਰ ਵਿਚੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਸਿਆਣਾ ਨਿਰੀਖਕ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਲੰਸਿੰਗ ਫਿਲਾਸਫੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਚਿੱਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਪਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਰੂਹ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਣਾ ਹੈ ਤੇ ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਕੋਝਾਪਣ ਵੀ ਕਈ ਵੇਰ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਵਿਚ ਕੋਝੇਪਣ ਲਈ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਨਿਰੀ ਰੂਪਤ ਕਲਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਕਦੇ ਵੀ ਅੰਧੇ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ* । ਕੇਵਲ ਚਿੱਤ੍ਰਕਾਰੀ ਤੇ ਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਭਾਵੇਂ

*ਸ਼ਾਬੀਂ ਮੈਂ ਕਿਸੀ ਬਿਧਯ ਅਥਵਾ ਧਾਰ ਕੀ ਏਲੀ ਸਪਾਸ਼ਟ ਆਰ ਕਿਸ਼ਰੂਤ ਕਰੀਂ ਜੋ ਦੇਖਨੇ ਮੈਂ ਤਸਕੇ ਬਿਥ ਕੇ ਸਮਾਜਿ ਯਾਜਿ ਪੜ੍ਹੇ। ਜਾਲਨਾ ਸਾਹਿਰ (1324)

ਡਾਕਟਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਪੰਨਾ 232-233

ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਹੀਂ ਪਰ ਲੈਸਿੰਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਚਿਤ੍ਰ—ਕਲਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਬੰਨੇ ਉਲਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਅਨੁਪਾਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾਵਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਏਸੇ ਵਿੱਚ ਚਿਤ੍ਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਜਾਂ ਸੋਝ ਲੁਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੋਝ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਬਖ਼ੂਬੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਅੰਗ ਚਿੱਤ੍ਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜੀ ਆਗੂਆਂ, ਦੰਭੀ ਆਦ੍ਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ, ਮੰਦੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਕੋਝ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ? ਵਗ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜੇ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਆਤੁਰ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਤਰਸਯੋਗ ਚਿੱਤ੍ਰ ਕੋਝ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਚਿਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ? ਜਾਂ ਕੀ ਇਹ ਸੋਹਜ ਭਰੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ ? ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਬਦ ਚਿੱਤ੍ਰ ਨਿਰੇ ਰੇਖਾ ਚਿਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਝੀ, ਕਲਾਮਈ ਤੇ ਆਦ੍ਰਸ਼ਕ ਕਿਤ੍ਰਾਤਮਕਤਾ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵਰਤਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

ਗੁਝੇ ਚਿੱਤ੍ਰ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰੀਦ ਨੇ ਜੋ ਸਬਦੀ ਬਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੁਝਾ ਸੰਕੇਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੈਸਿਆਂ ਨਗਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਤੇ ਫਤਹ ਝੁਲ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਮੌਤ ਦਾ ਨਾਉਂ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਚਿੱਤ੍ਰ ਖਿਚ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਹਣ ਤੋੜ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਚਿੱਤ੍ਰ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਹਾਂ ਕੋਈ ਗੁਝੀ ਚੀਜ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਹੈ :

ਪਾਸਿ ਦਮਾਸੇ ਛਤ੍ਰ ਸਿਰਿ ਭੇਰੀ ਸਤੋ ਰਝ ।

ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਨੁ ਮਹਿ ਥੀਏ ਅਤੀਮਾ ਗਝ । ੫੯

ਗੁਝੇ ਚਿੱਤ੍ਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਇਹ ਹਨ :

1. ਫਰੀਦਾ ਸਿਰੁ ਪਲਿਆ ਦਾੜੀ ਲਖੇ ਮੁਛਾਂ ਭੀ ਪਲੀਆਂ ।

ਚੇ ਮਨ ਗਹਿਲੇ ਬਾਵਲੇ ਮਾਣਹਿ ਕਿਆ ਰਲੀਆਂ । ੫੯

2. ਕਲਰ ਕੇਰੀ ਛਪੜੀ ਆਇ ਉਲਥੇ ਹੰਝ ।

ਚਿੰਨ੍ਹ ਬੋਝਨਿ ਨਾ ਪੀਵਹਿ, ਉੱਡਣ ਸਿੰਦੀ ਡੰਝ ।

3. ਹੋਸ ਉਡਰਿ ਕੋਧੇ ਪਇਆ ਲੋਕੁ ਵਿਛਾਰਣਿ ਜਾਇ ।

ਗਹਲਾ ਲੋਕੁ ਨ ਜਾਣਦਾ ਹੋਸੁ ਨਾ ਕੋਧਾ ਖਾਇ । 65

ਇਤਿ ਆਦਿ ।

ਕਲਾਮਈ ਚਿੱਤ੍ਰ : ਕਲਾਮਈ ਚਿੱਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਇਕ ਨਿਪੁੰਨ ਕਾਰੀਗਰ ਹੁੰਦਾ

ਹੈ—ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਤੇ ਠੁਕ ਦਾ ਮਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤੀ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮੱਝਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਕਲਾਮਈ ਚਿੰਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉਪਰੋਕਤ ਕਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਬਾਂ ਜਚਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਲਾਕਾਰ ਉਹੋ ਰੰਗ ਵਰਤੇਗਾ ਜੋ ਉਸਦੇ ਚਿੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਕਰ ਦਿਖਾਉਣ । ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਲਾ-ਮਈ ਚਿੰਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਹੇਠਾਂ ਅੰਕਤ ਹਨ :

1. ਵਿਧਣ ਖੂਹੀ ਮੁੰਧ ਇਕੋਲੀ ।
ਨਾ ਕੋ ਸਾਥੀ ਨਾ ਕੋ ਬੋਲੀ ।
2. ਕਤਿਕ ਕੁੰਜਾਂ ਚੌਂਤ ਡਉ ਸਾਵਣਿ ਬਿਜਲੀਆਂ ॥
ਸੀਆਲੇ ਸੋਹੰਦੀਆਂ ਪਿਰ ਗਲਿ ਬਾਹੜੀਆਂ ॥
3. ਸਰਵਰ ਪੰਖੀ ਹੋਕਰੋ ਫਾਹੀਵਾਲ ਖਰਾਸ ।
4. ਹੰਸਾਂ ਦੇਖਿ ਤਰੰਦਿਆਂ ਬਗਾ ਆਇਆ ਚਾਉ ।
ਭੁਭਿ ਮੁਏ ਬਗ ਬਪੁੜੇ ਸਿਰੁ ਤਲਿ ਉਪਰਿ ਪਾਉ ।
ਇਤਿਆਦਿ ।

ਆਦ੍ਰਸ਼ ਚਿੱਤ੍ਰ : ਆਦ੍ਰਸ਼ ਚਿੱਤ੍ਰ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਿਚੀਆਂ ਉਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦ੍ਰਸ਼ ਨੂੰ ਉਘੇੜਦੀਆਂ ਹਨ । ਆਦ੍ਰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਹਰ ਰੇਖਾ ਤੇ ਹਰ ਬਿੰਦੂ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਝਾਕਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੱਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ । ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਹੇਠ-ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੰਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਆਦ੍ਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

1. ਬੁਝਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫਰੀਦੁ ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹ ।
ਜੇ ਸਉ ਵਰ੍ਹਿਆ ਜੀਵਣਾ ਭੀ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖੇਹ । ੫।
2. ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਮੈਡੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸੁ ।
ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈ ਫਿਰਾ ਲੋਕੁ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸੁ । ੬।
3. ਫਰੀਦਾ ਤਨੁ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰੁ ਥੀਆ,
'ਤਲੀਆਂ ਖੁੰਡਹਿ ਕਾਰਾ ।
ਅਜੈ ਸੁ ਰੱਬੁ ਨ ਬਾਹੁਡਿਓ ਦੇਖੁ ਬੰਦੇ ਕੇ ਭਾਗ ।
ਇਤਿਆਦਿ ।

2. **ਭਾਵ ਚਿੱਤ੍ਰ** :—ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਹਰ ਚਿੱਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦੀਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਚਿੱਤ੍ਰ ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿੰਬੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤ੍ਰਣ ਲਈ ਰੇਖਾਵਾਂ-ਬਿੰਦੂਆਂ, ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਕੋ ਜਿੰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਲਟ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਚਿੱਤ੍ਰਣ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਅਜਿਹੇ ਚਿੱਤ੍ਰਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਤਕਰੀਬੀ ਹੱਦ ਤੀਕ ਰਿਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜਿੰਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਲਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਸਹਿਤ। ਸੁਆਸਾਂ ਲਈ ਭਿਲ; ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਲਈ ਦੱਭ; ਗੁਰਮੁਖ ਲਈ ਹੰਸ; ਬੁਰਾਈ ਲਈ ਕੋਧਰਾ; ਦੁਖ ਲਈ ਅੱਗ; ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰਾ; ਦੁਖ ਲਈ ਨਦੀ ਵਹਿਣ; ਵਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਕਾਂ; ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਬਗਲਾ; ਮੌਤ ਲਈ ਬਾਜ਼; ਉਮਰ ਲਈ ਹੁੱਤ ਵਿਰੀ; ਮੌਤ ਲਈ ਪਤਝੜ; ਅਸਥਿਰਤਾ ਲਈ ਕੁਸੰਭਾ; ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਅਜਿਹੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਦੀ ਉਦੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਲੁਕਾਵਾਂ ਪਰ ਸਪਸ਼ਟ ਬਿਆਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਸਮਾਲੋਚਕ ਕਈ ਵੇਰ ਉਕਾਈ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕੇਵਲ ਰਹੱਸ (Mystery) ਕਹਿਕੇ ਭੰਡ ਚਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਸਰਾ ਕਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ, ਪਰ ਦਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਹੈ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ; ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ। 'ਜਾਨ' ਉਸ ਲਈ 'ਵਹੁਣੀ', 'ਮੌਤ', 'ਲਾਜ਼ਾ', 'ਚਿਤਾ', 'ਮੰਜਾ', 'ਦੁਖ', 'ਬਣ', 'ਵਿਛੋੜਾ', 'ਬਿਸਤਰ', 'ਮਨ', 'ਮੈਦਾਨ', ਤੇ 'ਸਬਰ', 'ਕਮਾਣ' ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ)—ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਰੂਪਕ

'ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ' ਦੰਡੀ* ਨੇ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵ, ਅਲੰਕਾਰ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਰਾਹਿਣੀਆਂ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਵੇਂ ਰਾਹਿਣੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੀਵੀਂ ਨਹੀਂ ਸੋਹਦੀ (ਬੱਚੀ ਬੁੱਚੀ ਲਗਦੀ ਹੈ) ਤਿਵੇਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਵਿ ਨਹੀਂ ਸੋਹਦਾ। ਸੋ ਕਾਵਿ ਦੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਲਈ ਕਵੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਾਧਨ ਵਰਤਦਾ ਹੈ :

1. ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਾਵਾਂ ਅਰਥਾਤ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਠਾ ਤੇ ਰਜਦਾਇਕ ਲਗੇ ਏਸ ਸਾਧਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਹਨ।

*ਕਾव्यशोभाकराग्रसजितं काराग्रचक्षुरे-ਵੰਡੋ (काव्यादर्श)

2. ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸਾਧਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਹਨ।

3. ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਚੋਣ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਹੋਣ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਨ ਵਿਚ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸਬੰਧੀ ਅਸੀਂ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੀ ਦਿਆਂਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਲੰਕਾਰ ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਆਦਿ ਦੀ ਹੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ ਫ਼ਰੀਦ ਕਾਵ ਵਿਚ।

ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਰੇਨਾਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਅੰਕਤ ਹਨ :

ਪੂਰਣ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ :

1. ਹੇੜਾ ਜਲੈ ਮਜੀਠ ਜਿਉ ਉਪਰਿ ਅੰਗਾਰਾ।
2. ਸੋ ਹੇੜਾ ਘੜਿਆਲ ਜਿਉਂ ਕੁਖੀ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ।

ਅਪੂਰਣ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ :

1. ਫ਼ਰੀਦਾ ਥੀਉ ਪਵਾਰੀ ਦਭੁ।

ਨੋਟ :—ਪੂਰਣ ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਚਾਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਪਮੇ, ਉਪਮਾਨ, ਸਾਧਾਰਣ ਧਰਮ ਤੇ ਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਅਪੂਰਣ ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਚੌਥੀ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ :

ਇਸ ਵਿਚ ਉਪਮੇ ਨੂੰ ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨ ਲਈਦਾ ਹੈ।

1. ਜਿੰਦੁ ਵਹੁਟੀ ਮਰਣੁ ਵਰੁ ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ।
2. ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਕੁਖ।
3. ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ, ਵਾਣੁ ਦੁਖੁ, ਬਿਰਹਾ ਵਿਛਾਵਣੁ ਲੇਕੁ।
4. ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨੁ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ :

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਵੇਖੁ ਕਪਾਹੇ ਜਿ ਥੀਆ ਜਿ ਸਿਰ ਥੀਆ ਤਿਲਾਹ।

ਕਮਾਦੈ ਅਨੁ ਕਾਗਦੈ ਕੁੰਠੇ ਕੋਹਿਲਿਆਹ।

ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਕਰੇਦਿਆ ਏਹ ਸਜਾਇ ਤਿਲਾਹ।” ਇਤਿਆਦਿ।

(ੳ) ਛੰਦਾ ਬੰਦੀ

ਛੰਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਨੌਜਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਆਦਿ ਅਨੁਸਾਰ ਲੈ-ਬੱਧ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਲੈ-ਬੱਧਤਾ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਜਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਛੰਦਾ ਵੰਡਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਛੰਦੋਗੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ (ਮੁਕਤ, ਸਿਹਾਰੀ ਤੇ ਅੱਕਤ) ਨੂੰ ਲਘੁ ਆਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਡੇਰੀਆਂ (ਆ, ਈ, ਏ, ਐ, ਔ) ਨੂੰ ਗੁਰੂ। ਪਹਿਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ '।' ਹੈ ਦੂਜੀ ਦਾ 'S'। ਕਈ ਵੇਰ ਅੱਖਰਾਂ ਜਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਛੰਦ ਦੀ ਜਾਚ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਕਿਸੇ ਵਰਣ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਨਾਲ ਜਿੰਨੀ ਧੁਨੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ 'ਕਰਮਾਂ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕ+ਰ+ਮ+ਅ, ਚਾਰ ਧੁਨੀਆਂ ਅਖਵਾ ਮਾਤਰਾਂ ਹਨ। ਕਈ ਵੇਰ ਲਘੂ, ਗੁਰੂ ਧੁਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਛੰਦ ਰਚਦੇ ਹਾਂ। ਉਦੋਂ ਇਹ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਤਿੰਨ ਗੁਰੂ, ਮਗਣ; ਦੋ ਗੁਰੂ ਵਿਚਕਾਰ ਲਘੂ ਚਗਣ; ਦੋ ਗੁਰੂ ਅੰਤ ਲਘੂ, ਤਗਣ; ਇਕ ਲਘੂ, ਅੰਤ ਦੋ ਗੁਰੂ, ਯਗਣ; ਦੋ ਲਘੂ ਅੰਤ ਗੁਰੂ, ਸਗਣ; ਇਕ ਗੁਰੂ ਅੰਤ ਦੋਵੇਂ ਲਘੂ, ਭਗਣ; ਤਿੰਨੇ ਲਘੂ, ਨਮਣ; ਦੋ ਲਘੂ, ਵਿਚਕਾਰ ਗੁਰੂ-ਜਗਣ ਆਦਿ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਹਨ :

- (1) ਵਰਣਿਕ ਛੰਦ
- (2) ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ
- (3) ਗਣਿਕ ਛੰਦ

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਬੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਛੰਦ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹਨ।

ਬਾਬੇ ਫਰੀਦ ਨੇ ਕੋਈ ਵਰਣਿਕ ਛੰਦ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਗਣਿਕ ਛੰਦ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਚਨਾ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੈ। ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੌਹਿਰੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਅੱਧੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ਾ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਚੌਪਈ ਵਾਂਗ ਵੀ ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ। ਆਓ ਵੇਖੀਏ ਕਿਹੋ ਸ਼ਲੋਕ ਉਪਰੋਕਤ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮ ਕਿਥੋਂ ਤੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਸਾਹਿਤ ਹੇਠਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਚੌਹਿਰਾ :

ਅਜੁ ਨਾ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ,

ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ ।

ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਯਣੀ,
ਕੁਮ ਕਿਉ ਹੋਇ ਵਿਹਾਇ ।

ਨਿਯਮ :

ਦੋਹਿਰੇ ਵਿਚ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਤੇ ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ ਚੌਥੀ ਮਾਤਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇਹ੍ਹਾਂ-
ਗਿਆਹ੍ਹਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਰੂ ਤੇ ਇਕ ਲਾਘੂ ਧੁਨੀ
ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਪਰਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ :

ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਿਰਾ :

ਦੋ ਤੁਕਾਂ—	ਹਨ ।
ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ—	24 ਮਾਤਰਾਂ, ਹਨ ।
ਦੂਜੀ ਤੁਕ—	24 ਮਾਤਰਾਂ, ਹਨ ।
ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ—	13, 11 ਤੇ ਨਹੀਂ 11, 13 ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਹੈ ।
ਦੂਜੀ ਤੁਕ—	13, 11 ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ. ਹੈ ।
ਅੰਤ ਵਿਚ—	ਇਕ ਗੁਰੂ, ਲਾਘੂ ਹੈ ।

ਸੋਰਠਾ :

ਇਕੁ ਫਿਕਾ ਨਾ ਗਾਲਾਇ,
ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ ।
ਹਿਕਾਉ ਨਾ ਕੋਹੀ ਠਾਏ,
ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ ।

ਨਿਯਮ :

ਦੋ ਤੁਕਾਂ, ਹਰ ਤੁਕ ਚੌਥੀ ਮਾਤਰੀ, ਗਿਆਹ੍ਹਾਂ-ਤੇਹ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਤੇ ਅੰਤ
ਬੇ-ਮੇਲ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸੋਰਠਾ

ਦੋ ਤੁਕਾਂ—	ਹਨ ।
ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ—	24 ਮਾਤਰਾਂ, ਹਨ ।

ਦੂਜੀ ਤੁਕ—

ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ—

ਦੂਜੀ ਤੁਕ—

ਅੰਤ—

24 ਮਾਤਰਾਂ, ਹਨ ।

11-13 ਤੇ ਨਹੀਂ 22-12 ਤੇ
ਬਿਸਰਾਮ ਹੈ ।11-13 ਤੇ ਨਹੀਂ 12-12 ਤੇ
ਬਿਸਰਾਮ ਹੈ ।

ਬੇ ਮੇਲ ਹੈ ।

ਚੋਪਈ :

ਫਰੀਦਾ ਥੀਉ, ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ

ਜੇ ਸਾਈ, ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ ।

ਇਕੁ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ, ਲਤਾੜੀਅਹਿ ।

ਤਾ ਸਾਈਦੇਵਰਿ ਵਾੜੀਅਹਿ

ਨਿਯਮ:

ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ; ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ ਪੰਦਰਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਤੇ ਕਈ ਵੇਰ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹੋ
ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ; ਅੱਠ, ਸੱਤ ਜਾਂ ਅੱਠ, ਅੱਠ ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚੋਪਈ:

ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ—

ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ—

ਦੂਜੀ ਤੁਕ ।

ਤੀਜੀ ਤੁਕ

ਚੌਥੀ ਤੁਕ—

ਹਨ ।

15 ਮਾਤਰਾਂ ਤੇ 8-7 ਤੇ
ਬਿਸਰਾਮ, ਹੈ ।12 ਮਾਤਰਾਂ ਤੇ 6-6 ਤੇ
ਬਿਸਰਾਮ, ਹੈ ।15 ਮਾਤਰਾਂ, 8-7 ਤੇ
ਬਿਸਰਾਮ, ਹੈ ।16 ਮਾਤਰਾਂ, 8-8 ਤੇ
ਬਿਸਰਾਮ, ਹੈ ।

ਪਿੰਗਲ ਭਾਵੇਂ ਬਾਬੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਵੇਖੇ, ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ
ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸੱਜਰੀ ਤੇ ਰਸ-ਭਿੰਨੀ ਰਹੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਪਰੋਰਨਾ ਇਕ
ਫਿਰਕੇ ਜਾਂ ਧਰਮ ਲਈ ਨਹੀਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਹੋ-ਏਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰੋ.
ਮੁਤਮ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀ ਇਸ ਦੀ “ਸੂਬ ਪ੍ਰੀਯਤਾ” ਦੇ ਕਾਇਲ ਹਨ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼-ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ

ਸ਼ੇਖ ਫਤੀਹੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੌਢੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰ-ਪਰਪਾਟੀ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੂਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰ-ਪਰਪਾਟੀ ਦੇ ਮੌਢੀ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਨਾਲੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਮੁਹਾਦਰਾ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੂਰਨਾ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਿਚਾਰ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ-ਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਰੂਹ-ਚੱਕਰ ਅਤੇ ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਵਲ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਉਪਾਸ਼ਨ-ਵੰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਦਰ ਨਾਲ ਦਰੁਹਾਇਆ ਹੈ। ਮਸਤੀ ਦੇ ਕਾਮਣ, ਰਿੰਦੀ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਅਤੇ ਮੁਹਸ਼ਦ ਲਈ ਲੱਹੜੇ ਦੀ ਹੱਦ ਤੀਕ ਉਪ-ਭਾਵਕਤਾ ਆਦਿ ਪੱਖ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਹੱਦ-ਬੰਨੇ ਤੜਫੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਝਲਕਦੇ। “ਰਾਂਝਣ ਰਾਂਝਣ ਫਿਰਾਂ ਦੂਡੇਂਦੀ ਰਾਂਝਣ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨੀ”, ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਉਪ-ਭਾਵਕਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਤੀਕ ਬਿਹਬਲਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ-ਪੀੜਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ “ਵਸੇ ਰੱਖ ਹਿਆਲੀਐ” ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਸਿਦਕ ਵਾਲਾ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਪੂਰਨ ਭਾਰ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਰਧ-ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਕ ਖਰੀਕੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਤਮਕ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਨਿਰੋਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ

ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉੱਤਮ-ਸੁੱਚਾ ਜੀਵਨ-ਸੰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣ ਲਈ ਜਿੰਨੇ ਕਰੜੇ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਜਾਂ ਭਗਤ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ 'ਅਲੂਣੀ-ਸਿਲ' ਚੱਟਣੀ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਕੰਮ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਚਾਰ ਅੰਗ ਅਧਿਕ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਉਚੇਰੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਪ੍ਰੀਅਤਾ ਦੇ ਹੱਥ ਉਘਾੜਦੇ ਹਨ—

(ੳ) ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਆਦਰ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਡੂੰਘੇਰਾ ਸਿਦਕ।

(ਅ) ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਲਗਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਚਿਣਗ ਨੂੰ ਮਘਦਿਆਂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਦਾਚਾਰਕ-ਰਹਿਣੀ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਉੱਚਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪੈਣ ਦੇਣਾ।

(ੲ) ਸਿਦਕ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਭਾਣਾ ਮਨਣਾ।

(ਸ) ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਸਹਣ ਲੈ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਪਰਿਯਾਨ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਵਧੇਰੇ-ਸਰਬ-ਪ੍ਰੀਅਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਅੰਸ਼ ਹੀ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿੱਤਕ ਦੇਣ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਆਰੰਭਕ-ਪੜਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੀਕ, ਉਹ ਹੀ ਸਾਹਿੱਤ ਕਿਰਤ ਮਹਾਨ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਸਕੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਨਿਰੋਲ ਭਾਂਤ ਦੇ ਅਗਰਗਾਮੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਨਵ-ਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਨਤਾ-ਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਆਦਰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ...

ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹਣ ਮੂਲਿ ਮਚਾਂਗਵਾ,

ਜੇ ਭਉ ਪਿਰਿਆ ਦੀ ਸਿਕ, ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ।

ਉਹ ਤਾਂ ਬੁਰੇ ਦਾ ਵੀ ਭਲਾ ਚਿਤਵਦਾ ਹੈ...

ਫਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ, ਗੁਣਾ ਮਨਿ ਨ ਹਦਾਹਿ,
ਦੇਹੀ ਰੋਗੁ ਨ ਲਗਈ, ਪਲੈ ਸਤੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਨ 'ਸੁਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੱਚ ਪਾਈਐ' ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ-ਨਿਆਇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਿਯਮ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ।

ਫਰੀਦਾ ਜਿੰਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ, ਤੇ ਕੰਮਝੇ ਵਿਸਾਰਿ,

ਮਤੁ ਸਰਮਿੰਦਾ ਬੀਫਹੀ, ਸਾਂਈ ਦੇ ਦਰਬਾਰਿ।

ਪਰ ਕੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਕੀ ਅਮਨ, ਮਨੁੱਖ-ਮਨ ਬੋਝੇ ਕੀਤੀਆਂ ਸਾਧਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਫਰੀਦ ਨੇ ਮਨੁੱਖ-ਮਨ ਨੂੰ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਡਰਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਾਣੀ-ਮਨ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਕੋਚ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਦਾਚਾਰਕ-ਕਰਣੀ ਵਿਚ ਉੱਚਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਨਰਕ ਅਤੇ ਸਵਰਗ ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਰੜੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ, ਵੇਖੁ ਕਪਾਹੈ ਜਿ ਬੀਆ, ਜਿ ਜਿਰਿ ਬੀਆ ਤਿਲਾਹ

ਕਮਾਏ ਅਰੁ ਯਾਗਏ, ਕੁੰਨੇ ਕੋਇਲਿਆਹ,

ਮੇਦੇ ਅਮਲ ਕਰੇਦਿਆ, ਇਹ ਸਜਾਇ ਤਿਨਾਹ।

ਇਥੇ ਇਕ ਗਲ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਵੱਛਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ੁ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ, 'ਤਰੀਕਤ' ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਂਗ, 'ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ' ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਫਰੀਦ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਧਾਰਮਕ-ਸਥਾਨ ਉਪਰ ਹੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਸਮੇਂ ਨਿਰਣਾਤਮਕ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਸੀ—

ਵਸੈ ਰੱਬ ਹਿਆਲੀਐ, ਜੇਗਲੁ ਕਿਆ ਢੂਢਹਿ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜਿਦਕ-ਵਿਦੀ ਨਾਲ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਿਖਰ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਗੋਰਵਤਾ ਹੋਰ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਸਿ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਸਮੇਂ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਨਿਰਾਸ਼ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਲਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਦਰ ਅੱਗੇ ਗਿਲਾ-ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਕਰਤਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ-ਕਰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਉਦਾਹਰਣ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਥੇ ਰਬ ਰਜ਼ਾਇ, ਵਹਣੁ ਤਿਦਾਉ ਗੰਉ ਕਰੇ।

ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ, ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵੇ-ਪਹਿਚਾਨ ਕਰਕੇ, ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ-ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਲੋੜਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਦਾ ਮੂਲ 'ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ-ਕਵਿ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਸ ਸਿਧਾਂਤਕ-ਕਥਨ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਹੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਇਸ਼ਟ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਨੇਮ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਉਚਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਮੁਰਸ਼ਦ ਅਗੇ ਆਪਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸੰਮਾਣਿਕ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਟ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਥਾਨ ਨਬੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੈ ਕਿ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਾ ਪਛਾਨਣ ਨਾਲ, ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸੂਝ ਦਾ ਪੱਧਰ ਵੀ ਉਚੇਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨ ਲੇਖੁ
ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰ ਨੀਵਾ ਕਰਿ ਦੇਖੁ।

ਇਸ ਕਰਤਾ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਨੂੰ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰ-ਸਾਉਣ ਤੋਂ ਉਤਪਤ, ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ : ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਧਾਂਤ-ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮਹਾਨ ਬਣੀ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਬੜੀ ਸਾਦੀ, ਸਰਲ ਅਤੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਭਰਦੇ ਹਨ : ਸੰਕੋਚ ਵਰਪੂਰ ਵਰਣਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਿਠਾਸ, ਘਰੇਗੀਰੰਗ ਅਤੇ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਲੋਕ-ਮੁਹਾਵਰਾਂ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ 4 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 112 ਸ਼ਲੋਕ ਅੰਕਿਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋ ਦੋ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਨਜ਼ਦ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਰਸ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿਤੀ। ਮੁਲਤਾਨੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਘੜਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਾਦਗੀ, ਘਰੇਲੀ-ਰੰਗ ਅਤੇ ਅਮੀਰੀ ਵੀ ਸਲਾਹੁਣ ਯੋਗ ਹੈ—

ਨਿਵਨੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਖਵਨੁ ਗੁਣੁ ਜਿਹਬਾ ਮਲੀਆ ਮੰਤ੍ਰੁ ।

ਏ ਤ੍ਰੇ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ ਤਾਂ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤ੍ਰੁ ।

ਇਹ ਰਚਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਠੁਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾ। ਇਹ ਇਸ ਕਿਰਤ ਦੀ ਹੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਬੀਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਈ ਵਾਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਬਣ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਮੈ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖੁ ਮੁਝ ਕੂ ਦੁਖੁ ਸਥਾਈਐ ਜਗਿ ।

ਉਚੈ ਚੜ੍ਹਿ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ ।

ਜਾਂ

ਫਰੀਦਾ ਲੋੜੈ ਦਾਖ ਬਿਜਊਰੀਆ, ਕਿਕਰਿ ਬੀਜੈ ਜਟ

ਹੰਢੈ ਉਂਠ ਕਤਾਇਦਾ, ਪੈਧਾ ਲੋੜੈ ਪਟੁ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਫੁੱਧੇਰਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਆਇ ਹੁਚੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੋਧੀ ਉਡੈ ਹੁਖੜਾ ਕਿਰਚਤੁ ਬੰਨੈ ਧੀਰੁ ।

ਫਰੀਦ ਕਦੈ ਭਾਡੈ ਰਖੀਐ ਕਿਚਰੁ ਭਾਈ ਨੀਰੁ ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਇਸ ਤੇ ਰਾਗਾਤਮਕ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ : ਪਰ ਇਸ ਕਾਵਿ ਨੁਹਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਅੰਗ ਹੋਰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ :

1. ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਢੁਕਵੀਂ, ਕਲਾਤਮਕ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਵਰਤੋਂ।

2. ਨਿੱਜ-ਭਾਖੇ, ਘਰੇਲੀ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਅਲੰਕਾਰ।

3. ਸਬਦ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸੁਘੜ ਜੜਤ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ, ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਡੂੰਘੇਰਾ ਅਨੁਭਵ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਵਰਤੋਂ

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਪੁੰਨ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਨਿੱਕੇ ਜਹੇ ਸੰਕੇਤ, ਕਾਵਿ-ਸੁਝਾਉ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਮਰਣਨ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹਾਨ ਅਨੁਭਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਹੁਨਰ ਏਨਾ ਹੰਢਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਆਖੀ ਹੋਈ ਗਲ ਆਪਣੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ..

1. ਸਾਖ ਪਕੰਦੀ ਆਈਆ ਹੋਰ ਕਾਰੋਦੀ ਵੇਨ।
2. ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਜਿਨੀ ਨਾ ਰਾਵਿਆ, ਧਉਲੀ ਰਾਵੇ ਕੋਇ।
3. ਜੇ ਜਾਣਾਂ ਤਿਲ ਥੋੜੜੇ ਸੰਮਲਿ ਬੁਕੁ ਭਰੀ।
4. ਕਾਗਾ ਕਤੰਗ ਢਢੋਲਿਆ, ਸਗਲਾ ਖਾਇਆ ਮਾਸੁ।

ਆਦਿਕ ਕਾਵਿ-ਟੁਕੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਕ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਰੱਸਵਾਦੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਅਲੰਕਾਰ

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਘੜ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖਿਆਲੀ ਜਾਂ ਫਾਈਂ ਮਾਈਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਉੱਪਰ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ।

ਜਿੰਦ ਵਹੁਟੀ ਮਰਣੁ ਵਰ, ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ।

ਜਾਂ

ਫਰੀਦਾ ਮਉਤੇ ਦਾ ਬੰਨਾ ਏਵੇ ਦਿਸੈ ਜਿਉ ਦਰੀਆਵੇ ਢਾਹ।

ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤ੍ਰ ਅਤੇ ਭਾਵ ਚਿੱਤ੍ਰ

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਉੱਚ-ਪੱਧਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸੁਪਨੇ ਲਟਕਾ ਦੇਵੇ ਪਰ ਇਹ ਅੰਗ ਤਾਂ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਕਾਵਿ-ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਮਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਰ ਅਤੇ ਕਲਾ ਕੋਸ਼ਲਤਾ ਵਾਲੇ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤ੍ਰ ਭਾਵ-ਚਿੱਤ੍ਰ ਸੋਝੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜੋੜੇ ਜਾਣ। ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤ੍ਰ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਚਿੱਤ੍ਰ ਆਪਣੀ ਉਦਾਹਰਣ ਆਪ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਂ ਇਹ ਚਿੱਤ੍ਰ ਅਜਿਹੀ ਨੁਹਾਰ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਚਕ੍ਰਿਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ :—

1. ਰੁਤਿ ਫਿਹੀ ਵਣੁ ਕੰਬਿਆ, ਪਤ ਝੜੇ ਝੜਿ ਪਾਹਿ।
2. ਭਰਿ ਸਰਵਰੁ ਜਬ ਉਛਲੈ ਤਬ ਤਰਣੁ ਦੁਹੇਲਾ।
ਰਬੁ ਨਾ ਲਾਇ ਕਸੂਫੜੇ ਜਲਿ ਜਾਸੀ ਢੋਲਾ।
3. ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਵਹੈ ਕੰਧੀ ਕਰੇ ਹੇਂਤਿ।
4. ਕੰਧੀ ਉਡੈ ਰੁਖੜਾ।
5. ਫੁਥਿ ਮੁਏ ਬਗ ਬਪੜੇ।
6. ਕਲਰ ਫੇਰੀ ਛਪੜੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਸਾਰੰਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ-ਦੀਨ ਮਸਊਦ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ, ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਕਈ ਆਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ-ਜੀਵਨ ਜਦੀ ਸਚੀਵੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਘਦੇ, ਨਿੱਜ-ਭਾਖੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਅਮਲ ਵਿਚੋਂ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸਰਬ ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਰਬ ਪ੍ਰੀਅਤਾ ਕਈ ਸਤਾਬਦੀਆਂ ਦੇ ਲੰਘ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਰ-ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਟਲ ਭਾਵ ਅਜੋਕੀ ਦੁਨੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾਰਥਕ ਸਿਧ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਭਾਵ, ਵਿਚਾਰ-ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਰਸ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕੁਝ ਪੱਖ

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ : ਮਹਾਨ ਕਵਿਤਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਥਵਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਊ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਸਾਧਾਰਣ ਪਰ-ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਭੀਨ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਭਵਤਾ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਅਨੁਭਵ (Immediate Experience) ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਨਿਕਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਅਥਵਾ ਕਵੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਵਿਤਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਥਵਾ ਕਲਾ ਆਦਿ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਜਿਥੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟ-ਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਪਰੰਪਰਾ-ਗੱਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਆਧਾਰ ਲਭਣਾ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ T. S. Eliot ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :

No poet, no artist of any art has his complete meaning alone. His significance, his appreciation is the appreciation of his relation to the dead poets and artists. Tradition and Individual Talent.)

ਇਉਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਣ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਾਮਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਮਕ੍ਰਿਤਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਨਤਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੀ ਚਾਲਣੀ ਚਾੜ੍ਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਾਇਆ।

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ : ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਤਿਆਗਵਾਦ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨਿਸਚਤ ਭਾਂਤ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਤਿਆਗਵਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਯੋਗ ਥਾਂ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਤਿਆਗਵਾਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਥਾਂ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਤਿਆਗਵਾਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੁਖ, ਖੇਦ, ਸੰਤਾਪ ਸੋਸ਼ਿਤ ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਕ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਸੈਂ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖੁ ਮੁਝ ਕੂ ਦੁਖੁ ਸਬਾਇਐ ਜਾਗਿ।

ਉਚੈ ਚੜਿ ਕੈ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਵੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹਿਤਾਂ ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਮਿਲ-ਦੀਆਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੂਹਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਬਲ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਨਿਜੀ ਯਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੋਧੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਬੋਧੀ ਵਿਚਾਰਕ ਧਰਮ ਪੱਦ ਦਾ ਕਥਨ ਵੀ ਸਿਸ ਦੀ ਪਰੋੜਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੁਰਿਆਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਬੁਰਿਆਈ ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਬੁਰਿਆਈ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਅਲਪ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਭੇਦ ਕਾਰਣ ਮਿਲਦੀ ਬੁਰਿਆਈ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਬੁਰਿਆਈ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਨਾ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਗੱਲ ਹੈ ਤੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਸੇ ਲਈ ਰਾਜ-ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ-ਯੋਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋੜਾ ਅਟਕਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਯੋਗੀਆਂ ਤੇ ਸਨਿਆਸੀਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮੂਲਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਤਿਵਾਦੀ ਸਨਿਆਸੀਵਾਦ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਵੀਨਤਾ ਲਿਆਂਦੀ। ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਕੇਵਲ ਇਛਾਵਾ ਦੇ ਨਿਸ਼ੇਧ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਿਜੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਚੰਗਿਆਈ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :—

ਫਰੀਦਾ ਹੋਟੀ ਸੋਹੀ ਕਾਨ ਦੀ ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖ ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ ਘਣੇ ਸਹਨਿਗੇ ਦੁਖ ।

ਇਥੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੈ । ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਯੋਗੀ ਮੱਤ ਦੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਛੋਹਿਆ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਉਥੇ ਭਾਰਤੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ । ਭਾਰਤੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭਾਵੇਂ ਵੇਦ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਚਾਰਵਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਇਸ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਮਹਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਚਾਰਵਕ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ—

With the dissolution of body, consciousness disappears and each of its constituents, mingled with its kind leaves behind only ashes and dust History of Philosophy—Eastern and Western, Vol. I. P. 51 By Prof. Tarapada Chowdhary.)

ਤਾਂ ਵੀ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਥਾਈਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਦੇ ਭੈ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਫਰੀਦਾ ਦਰਿ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਜਾਇ ਕੇ ਕਿਉ ਡਿਠੋ ਘਰਿਆਲੁ ।

ਏਹ ਨਿਹੇਸਾਂ ਮਾਰੀਐ ਹਮ ਦੋਸਾਂ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲੁ ।

ਜਾਂ :—ਅਗੈ ਗਏ ਸਿੰਵਾਪਸਨਿ ਚੋਟਾਂ ਖਾਸੀ ਕਉਣੁ ॥

ਜਾਂ ਫਿਰ :—ਐਥੇ ਦੁਖ ਘਣੇਰਿਆ ਅਗੈ ਠਹੁਰ ਨ ਠਾਉ ।

ਇਹ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਸੰਗਮ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਦਾ ਫਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ।

ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ: ਆਮ ਆਲੋਚਕ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਕਵੀ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਦਾ ਰੂਪ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦੀਆਂ ਹਦਾਂ ਕੀ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਕੀ ਉਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਪੱਖ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ ? ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ

ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਇੰਡੀਅਨ ਫਿਲੋਸੋਫੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਉਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੀਣ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਫਲ ਹੀਣ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਜੀਵਨ ਇਕ ਭਾਰ ਹੈ। ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰਸੰਨਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਸਰ ਸ਼ਿਆਮ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰੁਬਾਈਆਂ ਜਾਂ ਸੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕ **King Lear** ਦੇ ਅੰਕ ਚੌਥਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਗਲੂਕੈਸਟਰ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ: 'All flies to wanton boys, we are to the gods. They kill us for their sports', ਅਥਵਾ ਫਰਸੀਸੀ ਰਲਪਕਾਰ ਜੋਲਾ ਦੇ ਨਾਵਲ (**Zest for Life**) ਦੇ ਨਾਇਕ ਲੈਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਲੈਜ਼ਾਰੀ ਉਤੇ ਜਰਮਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਹਰਟਮੈਨ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਦਾਰਥਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਜੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਅੰਸ਼ਕ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਵਾਸਤਵ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਪੱਖ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਅਥਵਾ ਸਕਦਾ। ਸ਼ੈਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਵੀ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਲਾਕਾਰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਵਿਚਾਰ-ਹੀਣ ਕਵਿਤਾ ਦੁਕ-ਬੰਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਵਿਚਾਰ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਕੋਈ ਸੁਨੇਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਦਾ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਉਧਾਟਣ ਪਲੈਖਾਨੋਵ ਨੇ ਦਿਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਯੁਵਤੀ ਆਪਣੇ ਗੁਆਚੇ ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਮਿਠੇ ਤੇ ਬਿਰਹੁ ਭਰੇ ਗੀਤ ਗਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਭੰਜਸ ਆਪਣੀ ਗੁਆਚੀ ਪੁੰਜੀ ਬਾਰੇ ਗੀਤ ਨਹੀਂ ਗਾ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਧੋਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ਮਰਜੇਟ ਐਂਡ ਵੈਨਸ ਦਾ ਪਾਤਰ ਸਾਈਲਾਕ। ਜਿਵੇਂ ਪਲੈਖਾਨੋਵ ਨੇ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ : **Art is one of the means of spiritual communion between people (Art and Social Life p.—197)** ਕੇਵਲ ਉਹੋ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਤਮਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਤਕੜਿਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਪਰਿਰਣਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਧਾਰਮਕ ਤਿਆਗਵਾਦ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਭੁੱਲ ਕੇ ਆਖ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਤੇ ਜੀਵਨ

ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਠੋਰ ਸਚਿਆਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਬੁਰਿਆਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਕਿਸੇ ਬੁਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਫਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਾਹ ਵਾਹ ਉਘੇਜ਼ਿਆ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਸਲੋਕ ਕੁਝ ਨਿਰਾਸ਼ਵਾਦੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੇ ਦੀ ਉਧਾਰਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ—

ਅਮਲ ਜਿ ਕੀਤੇ ਦੁਨੀ ਵਿਚਿ ਦਰਗਹਿ ਆਏ ਕੇਸਿ ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਜੇ ਨਿਰਾਸ਼ਵਾਦੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਕਦੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਦੇਣ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ Deductive method ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਾਸ਼ਵਾਦ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕੇਵਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਛਿਨ-ਭੰਗਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ਵਾਦ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਕਸ਼ਟ ਤੇ ਔਖਿਆਈ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਿਰਾਸ਼ਵਾਦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਧਾਰਮਕ ਤਿਆਗਵਾਦ ਹੈ।

ਨੈਤਿਕਤਾ:—ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁੱਲ-ਅੰਕਣ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਿਕ ਮਹਾਨਤਾ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਵਧੇਰੇ ਸੰਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਲਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੇਵਲ ਇਸ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੈਤਿਕਤਾ ਭਾਵੇਂ ਵਧੇਰੇ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰ ਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਚੰਗਿਆਈ ਤੇ ਬੁਰਿਆਈ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਉਸ ਨੈਤਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਵਹੇਲਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਾਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

“ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੇ ਮਾਰਨ ਸੁਕੀਆਂ,

ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ ।

ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ,

ਪੈਰ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੁਮਿ

ਫਰੀਦ ਥੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ

ਜੇ ਸਾਂਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ

ਇਕ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਭਾੜੀਅਹਿ ।

ਤਾਂ ਸਾਂਈ ਦੇ ਦਰਿ ਵਾੜੀਅਹਿ ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਪਰ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਲਭਦੇ ਸ਼ਰੇਣੀ ਘੋਲ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਟਿਕਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰੀਵਰਤਨ ਆਉਣ ਨਾਲ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਕਾਮਾ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸ਼ਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਹਾਜਨੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਭੇੜ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਗਰਗਾਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ । ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ੇਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਸਵੈ-ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਇਸੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ ।

ਮਨੁੱਖਵਾਦ :- ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੇ ਸੀਮਤ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨਹੀਂ । ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰੀਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਤੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਣ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ । ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਦਾ ਜਨਮ ਸਾਹਿੱਤਕ ਜਾਗਰਤੀ ਨਾਲ ਹੋਂਦਾ ਹੈ । ਸਾਹਿੱਤਕ ਜਾਗਰਤੀ ਵਸਤਵ ਵਿਚ ਮੌਖਿਕਾਲਕ ਜਗੀਤਦਾਰੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤਹਿਰੀਕ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਅਦਰ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ।

ਇਸ ਸਾਹਿੱਤਕ ਜਾਗਰਤੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਚਰਚ ਦੀ ਘਗਲ ਭਗਤੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਕਹਾਰੀ ਸੱਟ ਲਾਈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਅਖਾਉਤੀ ਸਨਿਆਸਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ Petrarch ਨੇ ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਆਦਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਡ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਵੱਡੇ ਘਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਦੇ ਲਛਣ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪਛਮੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਜਾਗਰਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਤਪ ਤੇ ਸਨਿਆਸ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ :

‘ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ’

ਕੇਵਲ ਬਸਤਰ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਸੂਫੀ ਅਥਵਾ ਸੰਤ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀਦਾ। ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਚ ਉਪਰਲੇ ਵੇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਗਾਲੇ ਮੈਢੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸੁ ।

ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈਂ ਫਿਰਾਂ ਲੋਕੁ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸੁ ।

ਇਉਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸੀਮਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਇਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਰੋੜਾ ਨਹੀਂ ਅਟਕਾਉਂਦੀਆਂ ਜਾਂ ਘਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਕ ਮੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਅਗਰਗਾਮੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮਹਾਜਨੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਟਪਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਵੀ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਹੜੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਵਾਸਤਵਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਦੀ ਚਾਸ਼ਣੀ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਆਦੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਇਕ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਗੇ ਲਿਜਾਣਾ ਅੱਜ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਦਾ ਟੀਚਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਇਸਲਾਮ

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ 'ਜ਼ੈਨੇਸ਼ਕਰ' ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਹੋਏ ਹਨ ਕੋਈ ਸੂਫ਼ੀ ਤਜ਼ਕਰਾ ਅਜੇਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਆਪ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਮੁਬੱਲਗ਼ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਰਅ ਮੁਹੰਮਦੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਪਾਲਣਾ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਬਾਵਜੂਦ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਮਹਾਨ-ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪੂਜੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਆਪ ਮਨਸੂਰ ਪੇਂਜੇ ਵਾਂਗੂੰ 'ਅਨਲਹਕ' ਤੇ ਬਾਯਜ਼ੀ ਬਿਸਤਾਮੀ ਵਾਂਗੂੰ (ਲੈਸ਼ *ਫ਼ੀ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਸਿਵਾਹੂ) ਅਰਥਾਤ "ਮੇਰੇ ਚੰਗੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ" ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਹ ਵਿਰੋਧੀ-ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਸੂਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਂ ਕਬੀਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਫ਼ਰ ਵਲ ਝੁਕਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਖਦੇ।

(1) ਰੱਬ ਤੇ ਰਸੂਲ

ਦੀਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ "ਲਾ ਇਲਾਹ ਇਲੱਲਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਰਸੂਲਿਲਾਹ" ਅਰਥਾਤ ਜੇ ਅੱਲਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਉਹੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਇਸ ਬੰਨੇ ਰੱਬੀ ਪਰੇਮ ਵਿਚ ਰੱਤੇ ਹੋਏ ਫ਼ਕੀਰ ਸਨ ਤੇ ਰਸੂਲ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਦੀਵਾਨੇ ਸਨ।

(ੳ) ਰੱਬ ਦਾ ਪਿਆਰ

(i) (ਬਚਨ) :—ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਬਚਨਾਂ (ਮਲਵੁਜ਼ਾਤ) ਦੇ ਦੋ ਮਜਮੂਏ ਹਨ : 'ਗਾਹਰੁਲਕੁਲੂਬ' ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਖਵਾਜ਼ਾ ਨਿਜਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਮੁਰੱਤਬ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ 'ਸਿਅਰੁਲ ਔਲੀਆ' ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਦਾਮਾਦ ਤੇ ਮੁਰੀਦ ਹਜ਼ਰਤ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਨੇ ਮੁਰੱਤਬ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੂਜੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ 22 ਕਾਂਡ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪੱਕੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਰਸ਼ਾਦਾਤ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ

*ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ ਉਲਟੀ ਟਿਪੀ ਜ਼ਬਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅਰੰਭ 'ਰਬ ਦੇ ਪਰੇਮ' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਹੱਥੀ ਪਰੇਮ ਆਲਮਾਂ ਤੇ ਤਰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲਗ ਹੈ।
(ਸਿਆਰੁਲ ਅੱਲੀਆ ਪੰਨਾ, 4)

“ਅੰ ਇਸ਼ਕ ਕਿ ਬੁਵ ਕਮ ਨ
ਤਾ ਬਾਸ਼ਦ ਅਜਾਂ ਕਦਮ ਨਗਰਦਦ” (ਨਿਜ਼ਾਮੀ)
“ਇਸ਼ਕੋ ਕਿ ਨਾ ਇਸ਼ਕੋ ਜਾਵਿਦਾਂ ਅਸਤ
ਬਾਜ਼ੀਚਿਦੇ ਸ਼ਹਵਤੇ ਜਵਾਂ ਅਸਤ”

ਉਲਥਾ :—ਹੱਥੀ ਇਸ਼ਕ ਅਜੇਹਾ ਇਸ਼ਕ ਹੈ ਜੋ ਘਟਦਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜਦ ਤਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਜੇ ਇਸ਼ਕ ਸਦੀਵੀ ਇਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਉਹ ਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾ ਵਾਲਾ ਇਸ਼ਕ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਛਰਮਾਇਆ ਹੈ :—

“ਸਿਰੋਸਤ ਮਰਾ ਦਰੂ ਦਰੂਨੇ ਜਾਂ ਇਸ਼ਕਤ-
ਗਰ ਸਰ ਰਵਦ ਅੰ ਦੋਸਤ ਨਗ਼ਯਮ ਬਾਕਸ।”
“ਸਿਰੋਸਤ ਆਸ਼ਕਾਂ ਰਾ ਦਰ ਤਾਕਤੇ ਨਿਹਾਨੀ-
ਪੰਸ਼ੀਦਾ ਦਾਰ ਖੁਦ ਰਾ ਤਾ ਅਜਾਂ ਖਜਲ ਨਾਨੀ।”

ਉਲਥਾ : “ਜੇਹੇ ਇਸ਼ਕ ਬਾਰੇ ਮੰਗੀ ਆਰਮਾ ਪਾਸ ਅਜੇਹਾ ਭੇਤ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਵੀ ਕਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਸਾਂਗਾ, ਆਸ਼ਕਾਂ ਪਾਸ ਅਜੇਹੀ ਗੁੱਝੀ ਤਾਕਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰਖਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪਰਗਟ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਪਛਤਾਉਣਗੇ”

“ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਤਤ ਕੇਵਲ ਅੱਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਲਾਟ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਭਸਨਾ ਭੁਸ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।” (ਪੰਨਾ 4)

“ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਸ਼ਕ ਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਧੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

“ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਆਸ਼ਿਕ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ੁਕ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਜੱਡਰ ਜਾਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਾਸ਼ਫਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਾਸ਼ਫੇ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੁਸ਼ਾਹਦਾ ਅਰਥਾਤ ਮਸ਼ਕ ਦਾ ਦੀਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਸ਼ਾਹਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੜਦੇ ਉਠਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਆਸ਼ਕ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਸਟੇਜ ਤੇ ਪੁਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਜਿਥੇ ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਲਮੇ ਤਰੈਯੋਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।" (ਪੰਨਾ 49)

"ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸਤ ਸੌ ਪੜਾ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਪੜਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਸੂਕ ਵਲੋਂ ਜੋ ਬਲਾ ਵੀ ਨਾਜਲ ਹੋਵੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਬਰ-ਸਕੂਨ ਨਾਲ ਆਸ਼ਿਕ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰੇ" (ਪੰਨਾ 51) "ਇਸ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ (ਪੰਨਾ 52) "ਅਤੇ ਆਸ਼ਕ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰੇਮੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਡੁਬਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਮਾਸੂਕ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੋਨਾਂ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਮਾਸੂਕ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਾਸੂਕ ਲਈ ਹਰਕਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਮਾਸੂਕ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਵਿਚ ਉਹੀ ਸਚਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਪੱਤ ਮਾਸੂਕ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਅਥਵਾ ਜ਼ਿਕਰੇ ਦਿਲਾਈ ਵਿਚ ਹੁਝ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ" (ਪੰਨਾ 51) ਜ਼ਿਕਰ ਅਥਵਾ ਇਬਾਦਤ ਦਿਲਾਹੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਤਕਮੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਬਾਦਤ ਦਿਲਾਹੀ ਵਿਚ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਇਕਸਾਰਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਬਾਦਤ ਨਾਲ ਰੱਬੀ ਰੋਜ਼ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਸਣਾ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੈ।

(ii) (ਬਾਣੀ)

ਫਰੀਦਾ ਰੱਤੀ ਰੱਤ ਨਾ ਨਿਕਲੇ ਜੇ ਤਨ ਚੀਰੇ ਕੋਇ

ਜੇ ਤਨ ਰੱਤੇ ਰਬ ਸਿਉ ਤਿਨ ਤਨਿ ਰੱਤ ਨਾ ਹੋਇ

ਰੱਬ ਪਿਆਰ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਗਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਨ :

ਕਾਗਾ ਸਭ ਤਨ ਖਾਈਉ ਚੁਨ ਚੁਨ ਖਾਈਉ ਮਾਸ
ਦੋ ਨੈਨ ਮਤ ਖਾਈਉ ਪਰ ਦੇਖਨ ਕੀ ਅਸ

ਕਾਗਾ ਨੈਨ ਨਿਕਾਸ ਦੁ ਔਰ ਪੀ ਕੇ ਢੁਲ ਲਿਜਾਇ
ਪਹਿਲੇ ਦਰਸ ਦਖਾਏ ਕੇ ਕੂ ਪਾਛੇ ਲੀਜੇ ਖਾਇ।

ਕਾਗਾ ਚੂੰਡਿ ਨਾ ਪਿੰਜਰਾ ਬਸੇ ਤ ਉਡਹਿ ਜਾਹਿ
ਜਿਤੁ ਪਿੰਜਰੇ ਮੇਰਾ ਸਹੁ ਵਸੈ ਮਾਸ ਨ ਤਿਦੁ ਖਾਇ
ਕਾਗਾ ਕਰੰਗ ਚੰਢੋਲਆ ਜਗਲਾ ਖਾਇਆ ਮਾਸੁ
ਇਹ ਦੋਇ ਨੈਨਾ ਮਤਿ ਛੁਹਉ ਪਿਰ ਦੇਖਨ ਕੀ ਅਸ

(ਅ) ਰਸੂਲ ਦਾ ਪਿਆਰ

ਰਸੂਲ ਕਰੀਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੁਬਾਰਕ ਜਦ ਕਦੇ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਆਪ ਜਾਰ ਜਾਰ ਫੇਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਆਪ ਨੇ ਖੁਦ ਹਜ਼ੂਰ ਰਸੂਲੇ ਕਰੀਮ ਦੀ ਮਿ੍ਤ੍ਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ, ਜਦ ਬਿਆਨ ਕਰ ਚੁਕੇ ਤਾਂ ਧਾਰ ਮਾਰੀ ਤੇ ਹਾਉਕਾ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਰੋਂਦੇ ਰੋਂਦੇ

ਬੇਹੱਸ ਹੋ ਗਏ ਜਦੋਂ ਹੋਸ਼ ਆਇਆ ਤਾਂ ਫਰਮਾਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਰੱਬ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ—‘ਲੈ ਲਾਕੁ ਲਖਾ ਪਕਲਤੁਲ ਅਫਲਾਕੁ’ ਜੇ ਤੂੰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰਦਾ—ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਚੁਕ ਲਿਆ ਤਾਂ ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਨਾਚੀਜ਼ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਸਜ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਕਰਨ ! ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਗਡਲਤ ਦਾ ਪੜਦਾ ਵਿਚੋਂ ਚੁਕ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਰੋਸ਼ੇ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਰਾਹਤੁਲਕੁਲੂਬ ਪੰਨਾ 64

ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਰੱਬ ਤੇ ਰਸੂਲ ਨੂੰ ਸ਼ਰਫੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਮੰਨਦੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਰਸੂਲ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਰਬੀਆ ਸੂਫਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵੇਰ ਰਬੀਆ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਰਸੂਲ ਨੂੰ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ । ਰਸੂਲ ਕਰੀਮ ਨੇ ਰਬੀਆ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਐ ਰਬੀਆ ! ਕੀ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ?”

ਰਬੀਆ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ “ਜੀ ਨਹੀਂ” ਰਸੂਲੇ ਕਰੀਮ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ “ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ?” ਆਖਿਆ “ਹਜ਼ੂਰ ਮੈਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਪਰਮ ਤੋਂ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਾਂ ?”

2-ਸ਼ਰਹ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ

(ੳ) ਫਰਾਇਜ਼

‘ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ’ ਦੇ ਬਚਨ ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ਾ, ਜੁਕਾਤ ਹੱਜ ਤੇ ਹੋਰ ਦੁਜੀਆਂ ਸ਼ਰਫੀ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਇੰਨੇ ਝਿਆਦਾ ਹਨ ਕਿ ‘ਬਜ਼ਮੇ ਸੂਫੀਆ’ ਦਾ ਲੇਖਕ ਪੰਨਾ 150 ਉੱਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਇਹ ਮਿਸਕੀਨ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਕਮ ਸਮਝੀ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਕੇ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਮਜਬੂਰ ਹੈ ।” ਖੁਦ ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਰਹ ਦੇ ਗ਼ਾਡੀਹਾਰ ਤੋਂ ਇਧੌਰ ਓਧੌਰ ਹੋਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ।

ਇਸਲਾਮ ਮਤ ਦੇ ਪੰਜ ਰੁਕਨ ਹਨ : (1) ਨਮਾਜ਼ (2) ਰੋਜ਼ਾ (3) ਜੁਕਾਤ (4) ਹੱਜ (5) ਕੁਰਬਾਨੀ । ਇਹੀ ਪੰਜੇ ਗੱਲਾਂ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹਨ :—

ਨਮਾਜ਼

ਜਦੋਂ ਆਪ ਨਾਮ ਖੁਮਾਰੀ (ਸੁਫ਼ਰ) ਵਿਚ ਲੀਟ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਤਨ ਦੀ ਸੁਧ ਬੁਧ ਨਾ ਹੁੰਦੀ

ਤਾਂ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਸਮੇਂ ਹੋਸ਼ (ਸਹਵ) ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਨਮਾਜ਼ ਬਾਰੇ ਫਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਲਾ ਨੇ ਦੀਨੀ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਨਿਆਮਤ ਜੋ ਅਠਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਆਲਮ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਮਾਜ਼ ਹੀ ਹੈ।

ਆਪ ਮਿਲ ਕੇ ਨਮਾਜ਼ (ਜਮਾਤ) ਦੀ ਬੜੀ ਪਾਬੰਧੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਦੋ ਆਦਮੀ ਵੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜਮਾਤ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(ਰਾਹਤੁਲਕੁਲੂਬ ਪੰਨਾ 81)

ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਮਾਜ਼ ਸਬੰਧੀ ਸਲੋਕ ਹਨ :

(੧) ਫ਼ਰੀਦਾ ਬੇ ਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ

ਏਹ ਨਾ ਭਲੀ ਰੀਤ

ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨਾ ਆਇਆ

ਪੰਜੇ ਵਕਤ ਮਸੀਤ

(੨) ਉਠ ਫ਼ਰੀਦਾ ਉਜੂ ਸਾਜਿ

ਸੁਬਹ ਨਿਮਾਜ ਗੁਜ਼ਾਰਿ

ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਈ ਨਾ ਨਿਵੈ

ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ

(੩) ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਈ ਨਾ ਨਿਵੈ

ਸੋ ਸਿਰੁ ਕੀਜੈ ਕਾਇ

ਕੂਨੇ ਹੇਠਿ ਜਲਾਈਐ

ਬਾਲਣ ਸੰਦੇ ਥਾਇ

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਮਾਰਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਪਨੇ ਤੋਂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਨੇਕ ਆਦਤ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਸੀ। “ਗੁਲਸ਼ਨੇ ਔਲੀਆ” ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਜਵਾਹਿਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ ਪੰਨਾ 223 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਗ਼ੁਜ਼ ਬਕਰ’ ਨੂੰ ਸ਼ਕਰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਜਦੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਮਾਰਾ ਜੀ ਆਪ ਨੂੰ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੁੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਲੜ ਸ਼ੱਕਰ ਬੰਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਰੋਜ਼ੇ :

‘ਰੋਜ਼ੇ’ ਦੀ ਬਰਕਤ ਲਈ ਆਪਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖੇ। ਮੁਰੀਦਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ

ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਰਮਜ਼ਾਨ ਮੁਬਾਰਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਣ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਦਾ ਸਵਾਬ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰੋਜ਼ਾਦਾਰ ਦੇ ਅਮਾਲ-ਨਾਮੇ ਵਿਚੋਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਬੁਰਾਈਆਂ ਕਦ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਰਾਹਤੁਲਕੁਲੂਬ ਪੰਨਾ 46)

ਜਵਾਹਿਰ ਫਰੀਦੀ ਪੰਨਾ 225 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੰਜੇ-ਸ਼ਕਰ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਰੋਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜੇ ਬੀਮਾਰ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਵੀ ਰੋਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਥੋੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਰੋਜ਼ਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਠਾਈ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਰਬਤ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖੁਨਕੋ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਰਬਤ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੇ ਹਾਜ਼ਰੀਨ ਨੂੰ ਭੋਗ ਲਵਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਇਉਂ ਤਾਂ ਚਾਲੀ ਚਾਲੀ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਰਮਜ਼ਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪਰਸੰਗ ਹੈ।

ਜੁਕਾਤ

ਜੁਕਾਤ ਬਾਰੇ ਫਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਅਤ (ਦੀਨਦਾਰੀ) ਦੀ ਜੁਕਾਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦੋ ਸੌ ਦਿਰਮ ਹੋਣ ਤਾਂ ਪੰਜ ਦਿਰਮ ਅਰਥਾਤ 1/40 ਹਿੱਸਾ ਜੁਕਾਤ ਕਰੋ, ਪਰ ਤਰੀਫਕ(ਅਧਿਆਤਮਕ) ਦੀ ਜੁਕਾਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਸੌ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਦਿਰਮ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਰੱਖੋ ਤੇ ਇਕ ਸੌ ਪਚਾਨਵੇਂ ਰੱਬ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਦੋਵੇ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਦੀ ਜੁਕਾਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਸੌ ਦਰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਕੋਡੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਨਾ ਰਖੋ

(ਰਾਹਤੁਲਕੁਲੂਬ ਪੰਨਾ 3)

ਇਕ ਮੌਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਕੋਲ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਤਿੰਨ ਗਲਾਂ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਲਾ ਉਸ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਮੁਚੀਜ਼ਾਂ ਵਰਜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ—ਪਹਿਲੀ ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਜੁਕਾਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਅੱਲਾ ਉਸ ਦੇ ਮਾਲ ਤੋਂ ਬਰਕਤ ਉਠਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਜੋ ਬੰਦਾ

ਕੁਰਬਾਨੀ

ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਅੱਲਾ ਇਸ ਦਾ ਆਰਾਮ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤੀਜੇ ਜੋ ਬੰਦਾ ਨਮਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਤਾਂ ਅੱਲਾ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਉਸ ਤੋਂ ਈਮਾਨ ਅਲਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਰਾਹਤੁਲਕੁਲੂਬ ਪੰਨਾ, 60)

(ਬਹਵਾਲਾ ਬਚਸੇ ਸੂਫੀਆ ਪੰਨਾ 150-5)

ਹੱਜ

ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੱਜ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਵਾਹਿਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ ਪੰਨਾ 251 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਮਖਦੁਮੇ ਜਹਾਨੀਆਂ' ਨੇ 'ਸਿਰਾਜੁਲ ਹਿਦਾਇਤ' ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਮਕਿਉਂ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ "ਕਿ ਐ ਦਰਵੇਸ਼ ਕਿਥੋਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ?" ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ ਕਿ "ਮੱਕਿਉਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹ। ਹੱਜ ਮੈਂ ਆਪ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਤੁਲ-ਮੁਕੱਦਸ ਵਿਚ ਝਾੜੂ ਲਾਇਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ"। ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਂਟਿਆ ਕਿ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਖੋਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜਿਆ ਤੇ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕੋਹਕਾਫ ਦੇ ਮੁਅੱਕਲ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਕਿਹਾ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੋ ਉਸ ਨੇ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗਲ ਕਰਾਮਾਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਖਾਨਾਇ-ਕਾਅਬਾ ਦੀ ਜਾਰੂਬ-ਕਸ਼ੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਫਖਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

(ਅ) ਸੁੰਨਤ

ਸ਼ਾਦੀਆਂ

ਇਸਲਾਮ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਵੀ ਚਾਰ 'ਹਰਮ' ਸਨ (ਬਾਬੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਿੰਨ ਸਨ) (1) ਬੀਬੀ ਹਜ਼ਬਰਾ (2) ਬੀਬੀ ਸ਼ਾਰਦਾ (3) ਬੀਬੀ ਸਕਰ ਤੇ ਚੌਥੀ ਬੀਬੀ ਉਮ ਕਲਸੂਮ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

3—ਤਿਲਾਵਤਿ ਕੁਰਾਨ

ਅਰਥਾਤ

(ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਪਾਠ)

'ਸਿਰਾਜੁਲ ਅਲੀਆ' ਦੀਆਂ ਬਾਈ 'ਫਸਲਾਂ' ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਫਸਲ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਬਾਰੇ ਹੈ ਜਿਸ ਸਬੰਧੀ ਆਪ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤੇ ਸਹੇਸ਼ਟ ਕੋਈ ਇਥਾਦਤ ਨਹੀਂ। ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਅੱਲਾ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨੇਕਬਖਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

'ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ' ਰਾਤ ਨੂੰ 'ਤਹਾਵੀਆ' ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਕੁਰਾਨ ਖੁਤਮ ਕਰਕੇ ਦਸ

ਸਪਾਰੇ ਵਾਧੂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ । ਇਕ ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਭੋਗ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ।

(ਜਵਾਹਿਰੇ ਫਰੀਦੀ, ਪੰਨਾ 243)

ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਹਾਫਜ਼ੇ ਕੁਰਾਨ ਵੀ ਸਨ ।

4—ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ

ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਹਦਾਇਤ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੇ ਸਗੋਂ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ । ਪਾਕਪਟਨ (ਅਜੋਧਨ) ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਨਿਵਾਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਜੋਗੀ 'ਸ਼ੰਕੂ ਨਾਥ' ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਜੋ ਜਾਦੂ, ਮੰਤਰ ਜੰਤਰ ਵਿਚ ਪਰਸਿਧ ਸੀ । ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਹੈਬਤ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਗ਼ਾਲਬ ਆਈ ਕਿ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਝ ਬੋਲ ਨਾ ਸਕਿਆ ਪਿਛੋਂ ਆਪ ਦੇ ਕਸ਼ਰੋਂ-ਕਰਾਮਾਤ ਤੋਂ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਪਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਚੋਲਿਆਂ ਸਮੇਤ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਸਿੱਸ ਬਣ ਗਿਆ । (ਗ੍ਰਾਹਤਕੁਲਬ ਪੰਨਾ 28 ਅਤੇ ਜਵਾਹਰੇ ਫਰੀਦੀ, ਪੰਨਾ 245) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਪਟਨ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਨਵੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੰਮਾਂ ਆਬਾਦ ਹਨ ਉਹ ਆਪ ਦੀ ਹੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੀਆਂ ਹਨ । (ਬਜ਼ਮੇ ਸੂਫੀਆ ਪੰਨਾ 143)

5—ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ

ਅਤੇ

ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਹਦੀਸ

ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ : ਅਬਦੁਲ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਤੇ ਹਦੀਸੇ ਮੁਹੰਮਦੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਹੈ 'ਅਸਲੋਕ ਫਰੀਦੀ' ਜੋ ਅੱਲਾ ਵਾਲੇ ਕੀ ਕੌਮੀ ਦੁਕਾਨਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਛੱਪੀ ਹੈ ਤੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਆਨਰਜ਼-ਇਨ-ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਕੋਰਸ ਰਹੀ ਹੈ, ਦੇ ਹਰੇਕ ਸਲੋਕ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀ ਕਿਸੇ ਆਇਤ ਨਾਲ ਮੇਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਅਰਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਅੰਤਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਆਇਤਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਤੇ ਖਿਚ ਕੇ ਮਿਲਾਉਣ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਕਈ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਇਤਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਹੇਠ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਅਜੋਰੇ ਸਲੋਕ ਤੇ ਆਇਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਟਕਰਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

(ੳ) ਕੁਰਾਨ

ਸਲੋਕ

ਜਿੰਦੁ ਨਿਮਾਣੀ ਕਢੀਐ
 ਹੱਡਾ ਕੂ ਕੜਕਾਇ,
 ਸਾਹੇ ਲਿਖੇ ਨ ਚਲਨੀ
 ਜਿੰਦੁ ਕੂ ਸਮਝਾਇ

(ਨੰ. 2)

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੇ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ
 ਤਿੰਨ੍ਹਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ
 ਆਪਨੜੇ ਘਰਿ ਜਾਈਐ
 ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁਮਿ

ਆਇਤ

“ਵੱਨਾਜ਼ਿਆਤਿ ਗੁਰਕਨ ਵੱਨਾਸ਼ਤਾਤਿ ਨਸ਼ਤਨ ।”

“ਕਸਮ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਜੋ ਰੂਹ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਜਿਸਮ ਦੇ ਜਾਰੇ ਬੰਦਾ
 ਤੇ ਹੱਡਾਂ ਤੋਂ ਕੁੜਕਾ ਕੇ ਢਿੱਲੀ ਤੇ ਤੰਗ ਕਰਕੇ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ।”

“ਫੁਮਨ ਅਫਾ ਵ-ਅਸਲੁਹੁ ਫਾਜਰੁਹੁ ਅਲਲੱਲਾਰਿ”

ਜਿਸ ਨੇ ਮੁਅਫ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨੇਕੀ ਕੀਤੀ ਬਦਲਾ ਉਸ ਦਾ ਰੱਬ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਹੈ ।

ਸਲੋਕ

ਫਰੀਦਾ ਸਕਰ ਖੰਡੁ ਨਿਵਾਤ ਗੁਰ
 ਮਾਖਿਉਂ ਮਾਂਤਾ ਦੁਹ,
 ਸਭੇ ਵਸਰੂ ਮਿਠੀਆਂ
 ਰਬ ਨਾ ਪੁਜਨਿ ਤੁਧੁ
 ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇ ਕੈ
 ਨੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ

ਫਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ

ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ।

ਸਾਹੁਰੇ ਦੇਈ ਨ ਲਹੇ

ਪੇਈਐ ਨਾਹੀ ਬਾਉ

ਪਿਰੁ ਵਾਤੜੀ ਨ ਪੁੱਛਈ

ਪੈਨ ਸੁਹਗਣਿ ਨਾਉ

ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ

ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹਿ

ਜੇ ਸਉ ਵਰਿਆ ਜੀਵਣਾ

ਭੀ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖੇਹ ।

ਪਾਸਿ ਦਮਾਏ ਛਤੁ ਸਿਰਿ

ਭੇਰੀ ਸਰੋ ਰਤ

ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣਿ ਮਹਿ

ਬੀਏ ਅਤੀਮਾ ਗਛ ।

ਆਦਿਤ

“ਵ-ਲਚਿਕਰੁੱਲਾਹਿ ਅਕਬਰੁ”

ਅੱਲਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ ।

“ਯਾ ਐਯੱਹਲੱਲੀਨੁ ਆਮ੍ਹਨੁ ਕੁਲੁ ਮਿੰਤੋ”ਯਿਬਾਤਿ—ਵ—ਅਮਲੁ ਸਾਹਿਲ”

ਐ ਮੌਮਨੋ ਹਾਲਤ ਖਾਉ ਤੇ ਨੇਕ ਕੰਮ ਕਰੇ ।

“ਵ-ਲਾ-ਯੁਕੱਲਿਮੁਹੁਮੁੱਲਾਹੁ—

ਵ-ਲਾਯਨਜ਼ਰੁ ਇਲੈਹਿਮੁ ਯੋਮੁਲ-ਕਯਾਮਤਿ-ਵ-ਲਾ ਯੁਜ਼ੱਕੀ-ਹਿਮ । ਕਾਨੁਖ-
ਸਉ-ਲੀਹਾ-ਵ-ਲਾ ਤੁੱਕਲਿਮੁਨ ।”

ਅਤੇ ਨਾ ਅੱਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੋਲੇਗਾ ਤੇ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਕਿਆਮਤ ਨੂੰ ਵੇਖੇਗਾ
ਤੇ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿਤਰ ਕਰੇਗਾ । ਕਹੇਗਾ ਪਿਛੇ ਹਟੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗਲ ਮਤ ਕਰੋ ।

“ਕੁੱਲੁ ਨਫਸਿਨ ਜ਼ਾਇਕਾਤੁਲ ਮੌਤ-ਵ-ਇਲੈਨਾ ਤੁਰਾ ਜਉਨ”

ਹਰ ਜਾਨ ਮੌਤ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਚੁੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਵਲ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਵੇਰੋ
ਸਾਵੇਰੋ ।

ਫਕੂ-ਐਥੈਮਿਨ ਕਰਜ਼ੀਤਿਨ ਅਹਲਕਨਾਹਾ-ਵ-ਹਿਯਾ ਜ਼ਾ-ਲਿਮਾਤੁਨ, ਫਹਿਯਾ ਖਾਵਿਯਾ
-ਤੁਨ ਅਲਾ ਉਰੂ-ਸਿਹਾ ਵ- ਬਿਅਰਿਨ ਮੁਅਤਲਾਤਿ-ਵੇ-ਕਮਰਿ-ਵ-ਮਸ਼ੀਦਿਨ ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜੇਹੇ ਪਿੰਡ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਹੈ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਖਤਾਂ ਤੇ ਹਠੇਰਾਂ ਹੈ ਤੇ ਉਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ । ਖੂਹ ਬੇਕਾਰ ਪਏ ਹਨ ਤੇ ਮਹਿਲ
ਸੁਨਾਰੇ ਉਜਾੜ ਪੁਜਾੜ ਹੋ ਗਏ ।

ਸਲੋਕ

ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ

ਦੇਤੁ ਨਾ ਲਾਏ ਚਿਤੁ

ਮਿਟੀ ਪਈ ਅਤਲਵੀ

ਕੋਇ ਨਾ ਹੋਸੀ ਮਿਤੁ ।

ਆਇਤ

ਕੁੱਲ੍ਹ ਸੈਦਿਨ ਹਾਲਿਕਨ ਇੱਲਾ

ਵਜਹੁ-ਵ-ਲੁਹੁਲ-ਹੁਕਮ

ਵ-ਇਲੈ-ਹਿ ਤੁਰਜਊਨ੍ ।

ਉਸ ਦੀ ਬਾਤ ਦੇ ਸਿਵਾ ਹਰੇਕ ਚੀਜ਼ ਛਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ
ਵਲ ਸਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਰਚੁਅ ਕਰੋਗੇ ।

(ਅ) ਹਦੀਸ

ਨੋਟ :—ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹਦੀਸ ਸ਼ਰੀਫ ਨਾਲ ਫਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਸਲੋਕ

ਫਰੀਦਾ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਮੂੰਜ ਬੰਬ

ਠਿੱਕੀ ਨਿਕੀ ਕੁਟ

ਭਰੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਰੱਬ ਦੇ

ਜੋ ਭਾਵੇ ਸੋ ਲੁਟ

ਫਰੀਦਾ ਜਿ ਦਿਹਿ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ

ਜਿ ਗਲੁ ਕਪਹਿ ਚੁਖ

ਪਵਨਿ ਨ ਇਤੀ ਮਾਮਲੇ
 ਸਹਾਂ ਨਾ ਇਤੀ ਦੁਖ ।
 ਫਰੀਦਾ ਪੰਧ ਪਰਾਹੁਨੀ
 ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵਾ ਬਾਗ
 ਨੱਥਤ ਵੱਜੀ ਸੁਬਹ ਸਿਉ
 ਚਲਣ ਕਾ ਕਰ ਸਾਜ ।

ਹਦੀਸ

“ਉਕਤਲੁ ਅਨਫੁਸ਼ਕੁਮ ਇਸੈਫਿਲ
 ਮੁਜਾਹਦਾਤਿ ਵ-ਲ-ਮੁਖਾਲਿਫ਼ਾਤਿ”

ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਮੁਜਾਹਿਦਿਆਂ ਤੇ ਵਰੋਧਤਾ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰੋ ।

“ਵ- ਮੰਯੂਬਰੁ ਜਮਿਬੋਤਿਹੀ ਮੁਹਾ-ਜਿਰਨ ਇਲੱਲਾਹਿ ।

ਵ-ਰਸੂਲਿਹੀ ਸੁੰਮੁ ਯੁਦਰਿਕਹੁਲ ਮੌਤੁ ਫਕਦ ਵਕ਼ਅ

ਅਜਰੁਹੁ ਅਲੱਲਾਹਿ” ਜੋ ਰੱਬ ਤੇ ਰਸੂਲ ਲਈ ਘਰ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ
 ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਸਿਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ।

“ਯਾ ਲੈਤ੍ਰ ਰਬਿ ਮੁਹੰਮਦਿਨ ਲਮ ਯਖਲੁਕ ਮੁਹੰਮਦਨ”

ਐ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਰਬਾਂ ਤੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰਦਾ “ਯਾ ਲੈਤ੍ਰ ਉੱਮੀ ਲਮ
 ਯਲਿਦੁਨੀ”

ਐ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਜਣਦੀ ਤਾਂ ਢੰਗਾ ਸੀ !

“ਕੁਨ ਫਿੱਦਨਿਯਾ ਕਾਮ ਨੂਕੁ ਗ਼ਰੀਬਨ

ਐ ਕਾਅਬਿਰੀ ਸਬੀਲਿਨ”

ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇਉਂ ਰਹਿ ਕਿ ਗ਼ੀਵਿਆ ਤੂੰ ਪਰਦੇਸੀ ਹੈ ਜਾ ਪਾਥੀ (ਰਾਹੀ) ।

ਸਲੋਕ

ਫਰੀਦਾ ਇਹ ਤਨ ਭੌਂਕਣਾ

ਨਿਤ ਨਿਤ ਦੁਖੀਏ ਕਢਿਣ

ਕੰਨੀ ਬੁੱਜੇ ਦੇ ਰਾਹਾਂ
 ਕਿੱਤੀ ਵੱਗੇ ਪਉਣ
 ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ ਜਾ ਆਵਸੀ
 ਸਭ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਭੰਨ
 ਤਿਨਾਂ ਪਿਆਰਿਆ ਭਾਈਆਂ
 ਅੱਗੇ ਦਿੱਤਾ ਬੰਨ
 ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ
 ਠਾਹਣ ਮੂਲ ਮਚਾਰਵਾ
 ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਚੀ ਸਿਕ
 ਹਿਆਉ ਨਾ ਠਾਹਿ ਕਹੀਦਾ
 ਕਹੇ ਫਰੀਦੁ ਸਹੇਲੀਓ
 ਸਹੁ ਅਲਾਏਸੀ
 ਹੋਸ ਚਲਸੀ ਫੁਮਣਾ
 ਅਹ ਤਨੁ ਢੇਰੀ ਥੀਸੀ
 (ਸੂਹੀ ਲਲਤ ੧੭੩)

ਹਦੀਸ

“ਇਨ੍ਹੱਨਫਸੁ ਕਲਬੁਨ ਨਯਾਹੁਨ”
 ਨਫਸ ਛੋਕਣ ਵਾਲਾ ਕੁੱਤਾ ਹੈ
 “ਅਨੂਲ ਮੌਤੁ ਯਤਲੁਬੁਲ ਅਬਦਨ
 ਕਮਾ ਯਤਲੁਬਹੁੱਰਿਜਕੁ”
 ਮੌਤ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਉਂ ਟੋਲਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰਿਜਕ
 “ਕਲਬੁਲ-ਮੋਮਿਨਿ ਮਿਰਾਤੁਰੱਬਿ”
 ਮੁਸਲ ਦਾ ਮਨ ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ
 “ਕੁਲੁ ਸ਼ੈਯਨ ਯਰ-ਜਿਉ ਇਲਾ ਅਸਲਿਹੀ
 ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਵਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਹਾਥਜੇ ਕੁਰਾਨ ਸਨ ਤੇ ਕਿਤਾਬ ਨਾਵਿਆ ਦਾ ਮਤਾਲਾ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । (ਉਹਦੇ ਜਵਾਹਿਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ ਪੰਨਾ 203 ਬਹਵਾਲਾ ਬੈਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ)

6-ਸਮਾਅ

ਸੰਗੀਤਪ੍ਰੇਮ

ਇਸਲਾਮ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਹਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ 'ਦਿਸ਼ਤੀ' ਸੰਪਰਦਾਇ ਸਮਾਅ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਜ਼ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਸੁਹਰ ਵਰਦੀ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਨ ।

ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ ਨੂੰ ਸਮਾਅ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਸਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਰੱਬ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹਰਕਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਹਰਕਤ ਪਿਛੋਂ ਜ਼ੋਕ (ਲੱਜ਼ਤ) ਜੋਕ ਪਿਛੋਂ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਤਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਲੀਣਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਵੀ ਚਲਣ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਇਹੀ ਚਾਰੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਾਫ਼ਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ । ਜਵਾਹਿਰ ਫ਼ਰੀਦੀ ਪੰਨਾ 249 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਵਿਚ ਆਲਮਾ ਦਾ ਸਮਾਅ ਤੇ ਮੁਬਾਹ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਇਖ਼ਤਲਾਫ਼ ਸੀ । ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਫਰਮਾਇਆ ਸੁਬਹਾਨ ਅੱਲਾ ਇਕ ਜਲ ਕੇ ਰਾਖ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਦੂਜਾ ਵੀ ਇਖ਼ਤਲਾਫ਼ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਫਰਮਾਇਆ ਅਲ-ਆਫ਼ਤ ਫਿੱਤਦਬੀਰ ਵੱਸਲਾਮਤ ਫਿੱਤਸਲੀਮ (ਤਦਬੀਰ ਵਿਚ ਆਪਤੀ ਤੇ ਤਸਲੀਮ ਵਿਚ ਸਲਾਮਤੀ ਹੈ) ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੌਲਵੀ ਅਸ਼ਰਾਫ਼ ਆਦਮੀ ਹਨ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਅਸ਼ਰਾਫ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਸ਼ਰਾਫ਼ ਹਨ । ਫੇਰ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਢਕੀਰ ਉਲਮਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦਾ ਚੰਨ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਜਲੀਲ ਉਹ ਬੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਖਾਣ ਪੀਣ ਵਿਚ ਲਗਾ ਰਹੇ ।

ਇਸ ਬਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ' ਨੇ ਸਮਾਅ ਨੂੰ ਮੌਲਵੀਆਂ ਦਾ ਮਸਲਾ ਦਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਆਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਹਲਾਲ ਹਰਾਮ ਦੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇਰੇ ਹਨ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਸੰਤ ਮਾਰਗ

ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪਛੋਕੜ :—ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਸਮੁੱਚੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਕੇ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਰੰਭ 14ਵੀਂ ਬ੍ਰਿਕਸਮੀ ਸਦੀ ਦਾ ਅੰਤ ਜਾਂ 15ਵੀਂ ਬਿ. ਸਦੀ ਦਾ ਆਦਿ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਖੋਜੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਸਮਝੀ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਰੰਭ ਤਾਂ ਦਖਣ ਵਿੱਚ 10ਵੀਂ ਬ੍ਰਿਕਸਮੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲੀਲ ਉਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਬੜੀ ਕਾਟਵੀਂ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜੇਕਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਵਿਚਾਰ ਠੀਕ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੁਕਲ ਜੀ ਦਾ ਭਾਵ ਸਾਹਿਤਕ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਹੈ, ਸਮਾਜਕ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬੇਸ਼ਕ 11ਵੀਂ ਬਿ. ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਦਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਸਰ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਅਚਾਰੀਆ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੁਜ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ।

ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਤੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਜਿੰਨਾਂ ਕਿ ਸੂਫੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ। ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਜ਼ਿਕਰ ਸ੍ਰੀ ਮਦਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਦਾ ਅਰੰਭ 14ਵੀਂ ਬਿ. ਸਦੀ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਫੈਲਾਓ ਲਈ ਵਧੀਕੀਆਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ

ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧੀਨਗੀ ਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਆਸਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਰਿਆ-ਇਤਾਂ ਤੇ ਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਲਈ ਬੁਝਾਓ ਵੀ ਰੱਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਤੇ ਧਰਮ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਭੇਦ ਭਾਵ ਜੋਧਨ ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਬਰਾਬਰੀ ਇਕ ਖਿਚ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਧਾਰਮਕ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਜਣਾ-ਖਣਾ ਰੂਹੂ ਬਣ ਕੇ ਰੋਂਕ, ਆਤਮਾਂ ਸਦਾਚਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਭੇਲ ਜਾਦਾ ਅਤੇ ਰੋਟੀਆਂ ਕਾਰਣ ਤਾਲ ਪੂਰੇ ਕਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਦੀ ਰੂਹ ਮਰ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰਲਾ ਪਖੰਡ, ਵਿਖਾਵਾ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਰਾਮ ਦਾ ਭਗਤ ਮੀ ਤੇ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ। ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਹੱਠ ਯੋਗ ਆਦਿ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜੋਰ ਦਿਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਮਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਸੀ ਜੋ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਟੱਕਰ, ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਟੱਕਰ ਵਿਚ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਨ ਜੋ ਇਸ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਹਾਰਾ ਬਣ ਸਕੇ, ਇਸ ਯੁੱਦ ਵਿਚ ਚਾਲਣ ਵਧਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਭੁਲੇ ਭਟਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਲਿਆ ਸਕੇ। ਅਤੇ ਇਸ ਦਵੈਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕਲ ਸੀ। ਇਹ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਾਂਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਪਰੋਖ ਦੇਗ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਤੇ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਦੇ ਧਾਰਾ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ 14ਵੀਂ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਦਲਤ ਸਭ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਉਹ ਤੱਤ ਲਿਆ ਕੇ ਇਕ ਥਾਂ ਕਠੇ ਕਰ ਦਿਤੇ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਮੰਤਵ ਦੀ ਸਿਧੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਗੁਣ-ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਰਾਹਤੀ ਅਦਵੈਤਵਾਦ, ਗਿਆਨਵਾਦ, ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਮਾਇਆਵਾਦ, ਜੋਹੀਆਂ ਦਾ ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਾਦ, ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਦਾ ਅਹਿੰਸਾ ਵਾਦ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋਏ ਚਿੰਤਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਲਛਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਨਵਾਂ ਮਤ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਚੁਭਵਾਂ ਜਾਂ ਦੁਖਾਵਾਂ ਨਹੀਂ

ਲੱਗਾ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੰਤ ਤੇ ਸੂਫੀ ਇਸ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆਏ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਇਹ ਮੱਤ, ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਫਲ, ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਣ ਸੀ। ਇਸ ਮੱਤ ਨੇ ਜਿਥੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਡੀ ਸਾਹਿਤਕ ਖੁੰਘਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਮ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਸੇ ਮੱਤ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਫਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ।

ਫਰੀਦ ਦਾ ਪਛੋਕੜ—ਫਰੀਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਗਜ਼ਨੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਫਰੀਦ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਬਲ ਤੇ ਬਗ਼ਦਾਦ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਗਏ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਕ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਮਕਾਲੀ ਸੂਫੀ ਖੁਆਜਾ ਕੁਤੱਬਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਫ਼ੁਜ਼ੀ ਦੇ ਸੁਰੀਦ ਬਣੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਆਦਿ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਤੇ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣਾ ਅਵਸ਼ਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨੀ ਸਬੰਧ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਉਸ ਅਤੇ ਲਾਗਲੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦਾ ਜਨਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੁਜ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧ ਸਨ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ. ਲਿਖਦੇ ਹਨ : “ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧ ਪਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਸਨ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਸਕੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹਨ। ਯਜੁਰ ਸਮੀਰ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਕੁਰਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਮਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣ ਆਉਣ ਤਕ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਕੁਰਕਿਸਤਾਨ ਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕੇਂਦਰ, ਕੋਈ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੁਹਾਸਾਨ ਅਤੇ ਬਲਖ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਸੂਫੀਮਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਹਾਯਾਨੀ ਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਪਰਤਿਸ਼ਟਤ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚਿਆਲੇ ਤੇ ਪੁਸ਼ਟਕਾਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀਮਤ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦਾ ਇਸਲਾਮੀ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜਸੀ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਅਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਭੈ ਤੋਂ ਸਵੈ-ਰਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਕੱਢ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵਾ ਬਦਲ ਲਿਆ ਹੈ।” ਇਸ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮੁੜ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸੂਧ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਣਾ ਸੇਖਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਤੇ ਬੁਧਮਤ ਦਾ ਮਿਲਵਾਂ ਅਸਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜੋਗੀਆਂ, ਸਿਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਚੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾ ਸਬੰਧ ਬੁਧਮਤ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿਚ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਹਾ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਰਾਹੁਲਸ਼ੰਕਰਾਤ ਇਨ 10ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਰਾਮਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਸਮਾਂ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸਹਿਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂ ਦਾ ਸੂਫੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ 12 ਸਾਲ ਪੁਰੇ ਲਟਕ ਕੇ ਤਪਸਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਅਸਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਵੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਕਈ ਪਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਤੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਦੇ ਰਾਗ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਪਖਾਂ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੇਤਰ ਭਿੰਨਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸੋਮਾ ਇਕ ਹੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਖਾਂ ਅਗੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਦੋ ਵਰਸ਼ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ਹਾਬਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਗੋਰੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਕੈਂਦਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੂਟ ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਵਜ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗਿਆਸੁ-ਦੀਨ-ਬਲਬਲ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਬਲਬਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਰਹਿ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਠਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਹਾਜ਼ੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸਿਰ ਚੁਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਸਨ।

ਧਾਰਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਸਮਾਂ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਸਿਧਾਂ ਤੇ ਨਾਥਾਂ ਨੇ

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਲ ਲਾ ਕੇ ਅਸਮਾਜਕਤਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਤਲਾਜਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਚਕੀ ਸੀ। ਉਚਨੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਜੜ੍ਹਾਂ ਫੜੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਬੁਧ ਨੇ ਜਿਸ ਸਮਾਜਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦਿਆਂ ਚੇਲਿਆਂ ਚਾਟੜਿਆਂ ਨੇ ਮੁੜ ਉਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਖੀ ਸੀ। ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਲੋਕ ਦੌੜ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਹਾਲਾਤ ਫਿਲਕੂਲ ਉਹੀ ਸਨ ਜੋ ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਦੇ ਅਰੰਭ ਜਾਂ ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਸਨ।

ਮੰਤਵ ਦੀ ਏਕਤਾ : ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਜਨਮ 1173 ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਦਾ ਅਰੰਭ ਰਾਮਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਅਨੁਸਾਰ 1318 ਈਸਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਲਗਪਗ 150 ਸੌ ਸਾਲ ਦਾ ਫਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜਕ ਚਾਲ ਬੜੀ ਢਿਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨੇੜਤਾ ਸੰਭਵ ਸੀ।

ਇਹ ਨੇੜਤਾ ਜਾਂ ਸਮਤਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪਖੋਂ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਫਰੀਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਦਾ ਬੜਾ ਕੌਮਲ ਸੀ। ਇਸ ਚੁਲਮ, ਅਨਿਆਂ, ਪਾਖੰਡ ਤੇ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਫਰੀਦ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬੜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੁਖ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਿਆ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕ ਇੰਨੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰੀਯ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਇਸ ਪੈਦਾ ਹੋ।

ਕਾਗਾ ਕਰੰਗ ਢੰਡੋਲਿਆ, ਸਗਲ ਖਾਇਆ ਮਾਸੁ

ਏ ਦੁਇ ਨੈਨਾ ਮਤਿ ਫੁਹਉ, ਪਿਰ ਦੇਖਨ ਕੀ ਆਸ। (ਫਰੀਦ)

ਕਾਗਾ ਸਭ ਤਨ ਖਾਈਓ, ਦੁੰਨ ਚੰਨ ਖਾਈਓ ਮਾਸੁ।

ਇਨ ਨੈਣਨ ਮਤ ਖਾਈਓ, ਪਿਰ ਦੇਖਣ ਕੀ ਆਸ।

(ਮੀਰਾਂ)

ਅਤੇ

ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕ ਖਲਕ ਸੈਂ, ਖਲਕ ਵਸੈ ਰੱਬ ਮਾਹਿ।

ਖਾਲਕ ਖਲਕ, ਖਲਕ ਸੈਂ ਖਾਲਕ।

ਸਭ ਘਰੁ ਰਹਿਓ ਸਮਈ

(ਕਬੀਰ)

ਫਰੀਦ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਖੜਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਹ ਨਿਬੰਧ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਫਰੀਦ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਮਧੁਰਤਾ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਕੋਮਲ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਕਿ ਦਾ ਫਲ ਸੀ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫਰੀਦ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਇਸ ਲਈ ਸੈਂਕੌਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਘਟ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ :

- (1) ਫਰੀਦਾ ਬੇਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ, ਏਹ ਨ ਭਲੀ ਗੀਤਿ ।
ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨਾ ਆਇਆ, ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ ।
- (2) ਉਨੁ ਫਰੀਦਾ ਉਚੁ ਸਾਜਿ, ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ ।
ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਈਂ ਨਾ ਨਿਵੈ, ਸੋ ਸਿਰ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ।
- (3) ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਈਂ ਨਾ ਨਿਵੈ, ਸੋ ਸਿਰੁ ਕੀਜੈ ਕਾਇ ।
ਕੁੰਨੇ ਹੇਠਿ ਜਲਾਈਐ, ਬਾਲਣ ਸੰਦੈ ਥਾਇ ।

ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਗੱਲ ਨਮਾਜ਼ਾਂ, ਮਸੀਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਈਂ ਅਗੇ ਨਿਵਣ ਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਭਾਗੀ ਉਹ ਹੈ 'ਜੋ ਸਿਰ ਸਾਈਂ ਨਾ ਨਿਵੈ'। ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਜੋ ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸੋ ਫੀ ਸਦੀ ਫੁਟਕਾਰਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਇਸ ਲਈ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਨੇ ਉਹ ਸੁਨੇਹੇ ਦਿੱਤੇ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਹਿਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਰਬਾਰੀ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਅਹਿੰਸਾਵਾਦ ਹੋਣ ਦੀ, ਪਰ ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ, ਸਾਫ਼, ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸੁਚੱਤਾ ਲਈ ਟੁੰਬਦਾ ਹੋਇਆ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡ ਜਲਮ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਕ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਦਾ ਸੰਗੀ ਆਖਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ 'ਪਦਮ' ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ ਕਿ "ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਕੁਰ ਫੁਟ ਪਿਆ ਸੀ।" ਸਗੋਂ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਮੁਢ ਬਨ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਜੋ ਕਰ ਫਰੀਦ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਫਰੀਦ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ

ਸਾਇੰਸ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ: ਅੱਜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਮਰਵ ਦੀ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਸੈਂ ਜਾਂ ਡੇਰ੍ਹ ਸੌ ਸਾਲ ਦਾ ਫਰਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤੀਆਂ ਇਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੰਤਵ ਤੇ ਸੁਨੇਹੇ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਉੱਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਵਾਹਿਤਕ ਤੁਲਨਾ: ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪਸ਼ਟੀ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਤੇ ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤੁਲਨਾ ਭਾਵ, ਵਿਚਾਰ, ਵਸਤੂ, ਬੋਲੀ, ਸੈਲੀ ਤੇ ਰੂਪ, ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਿਧੀ ਹੈ।

ਜਿਸ ਧਰਮ ਨਾਲ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰ ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਵੀਆਂ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਬੁੱਤਾਂ, ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਜੋ ਦੁਰਗਤੀ ਇਸਲਾਮੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਰਬੋਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੱਧਮ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਾਧੂਆਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਾਥਾਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਰਤੀ ਸਾਧਨਾ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਵਸ ਦਾ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਫਰੀਦ ਦੇ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਢੁਕਵਾਂ ਸੀ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਾਗ ਰੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਰੰਗ, ਰੂਪ, ਸੁਭਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾ ਆਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਮਸੱਤ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਨੇ, ਅੱਲਾ, ਰੱਬ, ਕੰਤ, ਸ਼ਹੁ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੰਤ ਮਾਰਗੀ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰ ਬਾਰੇ, ਸ਼ਰਧਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਅਖੁਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਲਭਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਨੀਂਹ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ :

ਅਲਾ ਏਕੇ ਨੂਰ ਉਪਾਇਆ, ਤਾਕੀ ਕੈਸੀ ਨਿੰਦਾ।

ਤਾਂ ਨੂਰ ਏ ਸੱਤ ਜਗ ਕੀਆ, ਕੋਨ ਭਲਾ ਕੋਨ ਮੰਦਾ।

(ਕਬੀਰ)

ਗੁਰਸਤਿ ਦਾ ਮੂਲ ਹੀ 'ੴ' ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਅਨੇਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਹੈ : ਘਟ ਘਟ ਵਿੱਚ ਰਸ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕ ਖਲਕ ਸੈ, ਖਲਤ ਵਸੈ ਰੱਬ ਮਾਹਿ।

ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖੀਐ, ਜਾਂ ਤਿਸ ਬਿਨ ਕੋਇ ਨਾਹਿ।

ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਵੀ ਦਿਤੁ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ :—

ਖਾਲਕ ਖਲਕ ਮਲਕ ਮੈਂ ਖਾਲਕ
ਸਭ ਘਰ ਰਹਿਓ ਜਮਾਈ । (ਕਬੀਰ)

ਪਾਥਰ ਜੰਗਮ ਕੀਟ ਪਤੰਗ
ਪੂਰ ਰਹਿਓ ਰਹਿ ਰਾਈ । (ਰਵੀਦਾਸ)

ਦਾਦੂ ਦੇਖ ਦਇਆਲ ਕੇ ਸਕਲ ਰਹਾ ਭਰਪੂਰ । (ਦਾਦੂ)

‘ਬਲਿਹਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਵਸਿਆ’ ਦਾ ਗੁਰਵਾਕ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ । ਖਲਕ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪੰਜ ਭੌਤਿਕ ਜ਼ਰੀਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਵਸ ਹੈ । ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ । ਇਹ ਗੱਲ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ । ‘ਅਨਲਹੱਕ’ ਦੇ ਉਹੀ ਹੀ ਅਰਥ ਹਨ । ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ । ‘ਅੰਗਬ੍ਰਹਮ’ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ । ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੋਟਾ ਅੰਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਪ ਹੈ ਕਿ ਮੁਢਲੀ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਸਵੈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਮੋਟ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਫਰੀਦ ਤੇ ਸੰਤ ਆਤਮਾਂ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੰਨ ਕੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੋਧ (ਸਿਮਰਨ) ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਕਰ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰੱਬ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਫਰੀਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ—

ਵਸੀ ਰੱਬੁ ਹਿਆਲੀਏ, ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਚੂੰਢਹਿ । (ਫਰੀਦ)

ਅਤੇ

ਹਉ ਵੁੰਢੇਦੀ ਸਜਨਾ ਸਜਣ ਮੈਂਦੇ ਨਾਲ ।

(ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ)

ਪਰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉਚੱਤਾ, ਯਾਦ, ਸਿਮਰਨ, ਸੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ—

ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰ ਕੈਸਾ (ਕਬੀਰ)

—ਦੀ ਅਵੇਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਟਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ । । ਬੂਧ ਦੀ

ਫਲਾਸਫੀ ਆਚਰਣਵਾਦ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਯੂਨਾਨੀ ਵੀ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਠੀਕ ਹੀ ਸਦਾਚਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਨਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਮਹੱਲ ਕਲਰੀ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਹਵਾਈ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੈਕਾਰ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਵੈਰੀ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪੰਜ ਦੂਤ' ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਨ ਲਈ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਨੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ?

1. ਫਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ,
ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹਚਾਇ।
2. ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ,
ਏਤੁ ਨ ਲਾਏ ਚਿਤੁ।
3. ਫਰੀਦਾ ਜਾ ਲਬੁ ਤਾ ਨੇਹੁ ਕਿਆ,
ਲਬੁ ਤਾ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ।
4. ਅਪਨਤੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ,
ਸਿਰੁ ਨੀਵਾਂ ਕਰਿ ਦੇਖੁ।

ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਭਾਵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਕਸ਼ਾਤ ਕਰਦੇ ਹਨ:
ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ, ਤੇ ਕਮਤੇ ਵਿਸਾਰ। ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਫਰੀਦ ਜੀ ਹਰ ਉਹ ਗੁਣ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੂਰਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਹ ਸਬਰ, ਸਿਦਕ, ਸੇਵਾ, ਪਰੇਮ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਦਇਆ, ਨਿਮਰਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥਾਈਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

1. ਸਬਰੁ ਏਹੁ ਸੁਆਉ ਜੇ ਤੂੰ ਬੰਦਾ ਦਿੜ ਕਰਹਿ।
ਵਧਿ ਬੀਵਹਿ ਦਰੀਆਉ, ਟੁਟ ਨ ਬੀਵਹਿ ਵਾਹੜਾ।
2. ਇਕ ਫਿੱਕਾ ਨਾ ਗਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈਂ ਸਚਾ ਧਣੀ।
3. ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆ,
ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ।
4. ਤਾਣ ਹੋਦੈ ਹੋਇ ਨਿਤਾਣਾ।
5. ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ,
ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਰੇ ਕਹੀਦਾ।

ਕਿਉਂਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ :

“ਅਮਲ ਜਿ ਕੀਤਿਆ ਦੁਨੀ ਵਿਚ ਸੇ ਦਰਗਾਹ ਉਗਾਹ
ਇਹ ਸਦਾਚਾਰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਨ ਦਾ ਰਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਵੀ ਵੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਦਾਚਾਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਵੱਛਤਾ ਹੈ, ਉੱਚਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਵੱਛ ਕੀਤਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਰੱਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਕਬੀਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਤੇ ਪਾਖੰਡੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ :

ਸਚੇਂ ਉਰੇ ਸਭ ਕੇ, ਉਪਰ ਸਚ ਆਚਾਰ। (ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ)

ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁਝ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਮਾਇਆਵਾਦ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ। ਪਰਛਾਵਾਂ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰੰ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਾਗ ਜਮਾਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੂਹੀ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨਾਂ ਤੇ ਮਾਇਆ-ਵਾਦੀਆਂ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ‘ਦੁਨੀਆਂ ਮੁਕਾਮੇ ਫਾਨੀ, (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ) ਦੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਇਹੀ ਭਾਵ ਹਨ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਹੀਦ ਵੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਮੌਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ।

1. ਇਹੁ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖਾਕੁ ਨਿਮਾਣੀ ਜੇਰ ਘਰੇ।

2. ਗਹਿਲਾ ਰੂਹੁ ਨ ਜਾਣਈ ਸਿਰ ਭੀ ਮਿਟੀ ਖਾਇ।

ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਮੀਰਾਂ ਕੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਭਜ ਮਨ ਚਰਣ ਕੰਵਲ ਅਵਿਨਾਸੀ।

ਇਸ ਦੇਹੀ ਕਾ ਗਰਭ ਨ ਕਰਨਾ, ਮਾਟੀ ਮੇਂ ਮਿਲ ਜਾਸੀ।

ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਹੈ, ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ :

ਮੈਂ ਜਨਿਆ ਦੁਖ ਮੁਝਕੋਂ,

ਦੁਖੁ ਸਬਾਇਐ ਜੱਗ। (ਫਰੀਦ)

ਦੁਨੀਆ ਭਾਂਡਾ ਦੁਖ ਦਾ,
ਭਰੀ ਮੂੰਹਾਂ ਮੂੰਹ ਮੂਝ। (ਕਬੀਰ)
ਨਾਨਕ ਦੁਖੀਆ ਸਭ ਸੰਸਾਰ।

ਪਰ ਦੁਖ ਦਾਰੂ ਹੈ। ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਸੋਨਾ ਵਧੇਰੇ, ਚਮਕਦਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੁਨਿਆਰ ਦੀ ਹਥੌੜੀ ਦੀਆਂ ਮਾਰਾਂ ਖਾ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਰੂਪਵਤੀ ਦੀ ਅੰਗ ਛੁਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਦੁਖ ਦੀ ਇਸ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗਿਆਨੀ ਦੁਖ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੁਖ ਸੁਖ ਦੋਨੋ ਸਮ ਕਰ ਜਾਨੇ।

ਫਰੀਦ ਵੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਖ ਸੁਖ ਦਾ ਭਰਮ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਭਾਵਾਂ ਝੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਰਮ ਮਿਟਿਆ, ਸਾਂਤੀ ਮਿਲੀ; ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਰੂਹ ਮੌਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਗਏ।

ਫਰੀਦਾ ਮਨੁ ਮੈਦਾਨੁ ਕਹਿ ਟੋਟੇ ਟਿਕੇ ਲਾਹਿ।

ਅਗੇ ਮੂਲਿ ਨ ਆਵਸੀ ਦੋਜਕ ਜੰਦੀ ਭਾਹਿ।

ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਗਿਆਨਵਾਦ, ਮਾਇਆਵਾਦ, ਵੈਸ਼ਨਵੀ, ਅਹਿੰਸਾਵਾਦ ਇਸਲਾਮੀ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ, ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਪਰੇਮ-ਤੌਤ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਇਆ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਉਸ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰਾ ਗਿਆਨ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਨ ਵਿੱਚ ਲਗਨ ਤੇ ਪਰੇਮ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰਾ ਪਰੇਮ ਵੀ ਕਿਸੇ ਟਿਕਾਣੇ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦਾ। ਪਰੇਮ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗਿਆਨ ਬੁਧੀ ਬਿਨਾਂ ਬੁਧੀ ਲੰਗੜੀ ਹੈ ਤੇ ਬੁਧੀ ਬਿਨਾਂ ਭਾਵ ਅਨੇ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਅਮਲ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੋ ਗਿਆਨ ਪਰੇਮ, ਤੇ ਕਰਮ, ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਵਾਹਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀਆਂ ਹਨ।

ਫਰੀਦ ਉਤੇ ਸੂਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪਕਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਰੀਦ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਪਰੇਮ, ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਰਹਿਤ ਪਰੇਮ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜੋ ਮੈਂ ਐਸਾ ਜਾਨਤੀ ਹੋ, ਪ੍ਰੀਤ ਕੀਆ ਦੁਖ ਹੋਈ :

ਨਗਰ ਢੰਡਰਾ ਵੇਰਤੀ ਹੋ, ਪ੍ਰੀਤ ਕਰੋ ਮਤ ਕੋਈ। (ਮੀਰਾਂ)

ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਦੁਖ ਤਸੀਹਾਂ ਤੇ ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਮੀਰਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਫਰੀਦ ਵਿੱਚ
ਵਧੇਰੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਦੁਖ ਇਥੇ ਕੋਈ ਘਟ ਨਹੀਂ।

ਫਰੀਦ ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ, ਵਾਣੁ ਦੁਖ, ਬਿਰਹ ਵਿਛਾਵਣ ਲੇਫੁ
ਏਹ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ ਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਦੇ ਵੇਖੁ।

ਪਰ ਫਰੀਦ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਚੁਕਾ ਹੈ:

ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨ ਡਰਾਂ ਜੇ ਸਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਜਾਇ।
ਫਰੀਦਾ ਕਿਤੀ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਿਨੁ, ਸੁਕਿ ਗਏ ਕਮਲਾਇ।

ਅਤੇ ਇਹ ਪਰੇਮ ਵੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਚਾਤ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਬਖਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਵਿੱਗੇ ਏਏ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੁਤ ਧਰਮ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ
ਗਿਆ ਹੈ :

ਇਹ ਪਰੇਮ ਪਿਆਲਾ ਖਸਮ ਕਾ, ਜੇ ਭਾਵੈ ਤੇ ਦੇਇ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ :

ਦਾਤੀ ਸਾਹਿਬ ਸੰਦੀਆ ਬਿਆ ਚਲੈ ਤਿਸੁ ਨਾਲਿ।
ਇਕਿ ਜਾਗੰਏ ਨ ਲਹਿਨ, ਇਕਨਾ ਸੁਤਿਆ ਦੇਇ ਉਠਾਲ।

ਜਿਹਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਅਸਲ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਕੁਰੀ-
ਤੀਆਂ, ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁਧ ਉੱਠੀ ਇਕ ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ
ਸਭ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੜੇ ਚੋਭਦੇ-
ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਫੂਤ ਛਾਤ ਦੇ ਮੁਜੱਸਮੇ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਕਬੀਰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਜੇ ਰਉ ਬਾਹਮਣ ਬਾਹਮਣੀ ਜਾਇਆ।
ਤੋ ਆਨ ਬਾਟ ਕਾਹੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਫੰਧਨਾਂ ਦੇ ਵਖਾਵੇ ਬਾਰੇ :

ਕਾਜੀ ਕੋਲ ਕਤੇਬ ਬਖਾਨੈ
ਪੜ੍ਹਤ ਪੜ੍ਹਤ ਕੇਤੇ ਦਿਨ ਬੀਤੇ,
ਗਤਿ ਏਕੈ ਨਹੀਂ ਜਾਨੈ।

ਅਤੇ
ਮਾਥੇ ਤਿਲਕ ਹਥਿ ਮਾਲਾ ਬਾਨਾ
ਲੰਗਨ ਰਾਖ ਖਿਲਉਨਾ ਜਾਨਾ।

(ਕਬੀਰ)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਕਰਦੇ ਹਨ :
 ਮਥੇ ਟਿੱਕਾ ਤੇੜ ਧੋਤੀ ਕਾਖਾਈ
 ਹਥ ਫੁਰੀ ਜਗਤ ਕਾਸਾਈ ।

ਫਰੀਦ ਦਾ ਉਤਮ ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸ਼ਲੋਕ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ
 ਫੇਖੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਪਾਜ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਸੈਫੈ ਕਪੜੇ,
 ਕਾਲਾ ਸੈਫਾ ਵੇਸੁ ।
 ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈ ਫਿਰਾ
 ਲੋਕੁ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸੁ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ :

ਬਾਹਰਿ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ । (ਫਰੀਦ)
 ਬਾਹਰ ਕੰਚਨ ਬਾਹਰਾ ਭੀਤਰ ਭਰੀ ਭੰਗਾਰ ।
 ਬਾਹਰੋਂ ਧੋਤੀ ਤੂਬੜੀ ਅੰਦਰ ਪਿਸਲ ਘੋਰ । (ਕਬੀਰ)

ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ
 ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਰੇ ਵੀ ਫਰੀਦ ਤੇ ਸੰਤ ਮਾਣਗੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਨੇੜਤਾ ਹੈ ।
 ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਇਹ ਰੂਪ ਅਪਭ੍ਰੰਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ
 ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਤ ਤੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ।
 ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਲਗ-ਪਗ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ
 ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ । ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ
 ਦਰਜ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਦਿ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਵੀ
 ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਜਿਥੋਂ ਤਾਈ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ
 ਫਰੀਦ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੇਣ ਵੀ
 ਹੈ । ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪਕ
 ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਗੱਲ ਫਰੀਦ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ।
 ਭਾਵੀ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਇਸ ਭਾਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ।
 ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਮਕੀਲਪ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ

ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

ਫਰੀਦ ਨੇ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਵੀ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ।

ਫਰੀਦਾ ਵੇਖੁ ਕਪਾਰੈ ਜਿ ਥੀਆ,

ਜਿ ਜਿਰਿ ਥੀਆ ਤਿਲਾਹ।

ਕਮਾਦੈ ਅਰੁ ਕਾਗਦੈ,

ਕੁਨੈ ਕੋਇਲਿਆਹ।

ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਕਰੇਦਿਆਂ,

ਇਹ ਸਜਾਇ ਤਿਨਾਹ।

ਹੋਰ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜਾਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਘਟ ਹੀ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਗੇ ਡੋਰਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਹੀ ਰਖੀ ਸੀ।

ਫਰੀਦ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਅਧੁਨਿਕ ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਤਦੋਂਕੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਭ ਕਵੀਆਂ (ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ) ਨੇ ਕੁਝ ਕੁਝ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਪੂਕਤੀ ਜਾਂ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਾਹਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਫਰੀਦ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਖੇਪ ਸਾਹਿਤਕ ਤੁਲਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੇ ਭਾਵ, ਵਿਚਾਰ, ਬਿੰਬ ਅਲੰਕਾਰ, ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਰੂਪ ਆਦਿ ਦਾ ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਚੋਖਾ ਮੇਲ ਹੈ। ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਇਸ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੀ ਆਦਰ-ਭਰੀ ਥਾਂ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਰ ਫਰੀਦ ਦੀ ਨੀਯਤ, ਉਸ ਦੇ ਮੰਤਵ, ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਭਾਵ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਾ ਖਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਮਾਣ ਪਰਾਪਤ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸਲਾਮ, ਸੂਫੀਮਤ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ

ਕਰਮ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਕਰਮ ਸਦਾ ਹੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ ਹਨ । ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਚੇਤਨ ਮਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਵ ਅੰਤਰ ਮਨ ਦੀ । ਚੇਤਨ ਮਨ ਇਕ ਸੰਸਕਾਰੀ ਦੀ ਬਨਾਵਟੀ ਪਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਚਾਲ ਬੇਹੱਦ ਮੰਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਬਾਅਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਨੈਤਿਕਤਾ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ ਅਫ਼ੇਬਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਚੇਤਨ ਮਨ ਜਦ ਗਤੀਹੀਨ ਅਤੇ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕਿੰਤੂ ਉਪ-ਚੇਤਨ ਮਨ ਅਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦੀ ਵਾਲਾ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ, ਵਿਸ਼ ਫੇਕਟ ਅਤੇ ਸਜੀਵ ਹੈ ।

ਕਰਮ-ਸ਼ੀਲ, ਸੰਸਕਾਰੀ ਮਨ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੁਦਰਤ ਉਪ-ਚੇਤਨ ਮਨ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਰੋੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਪ ਚੇਤਨ ਮਨ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦੇ ਸਾਮਨ ਵਿਸ਼ ਫੇਟਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੀਆਂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਉਪ ਚੇਤਨ ਮਨ ਦਾ ਭਾਵਾਤਮਕ ਤੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਵਿਸ਼ਵੇਂਠਕ ਹੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ । ਸੂਫੀਮਤ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਵੀ ਕਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਇਸਲਾਮੀ ਹੈ ਚੇਤਨ-ਮਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਉਪ-ਚੇਤਨ ਮਨ ਦਾ ਭਾਵਾਤਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਹੈ । ਕਰਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬ ਹੈ ।

ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਫੀਮਤ ਦਾ ਕੋਈ ਬੀਜ ਉਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸੂਫੀਮਤ ਦੇ ਬੀਜ ਇਸਲਾਮ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿੰਤੂ ਸੂਫੀਮਤ ਦੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਦਮ ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਲੇ ਸੂਫੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ।

ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਮਤ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਥਾਪਨਾ, ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਿਲਸਲੇਵਾਰ ਚਲਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

- (1) ਪੂਰਣ ਸਵਤੰਤਰ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ;
- (2) ਪੂਰਣ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਸਵਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰ ਲੈ ਕੇ ;
- (3) ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮਾਂਜਣਾ ਜਾਂ ਸੁਧ ਕਰਨਾਂ ਸੁਧਾਰ ਹੈ, ਵਿਦਰੋਹ ਜਾਂ ਇਨਕਲਾਬ ਨਹੀਂ :—

ਸੂਫੀਆ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾ ਪਹਿਲੇ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤੀਸਰੇ ਸੁਧਾਰ-ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਧੜਕ ਦੂਸਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿਰੁਧ ਇਨਕਲਾਬ ਤਾਂ ਮਚਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬ ਇਕ ਉਪਚੇਤਨ ਮਨ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਜਾਹਰਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਹੈ।

ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਕੱਟੜਪੁਣਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਸਵ-ਤੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਖੁਦ ਇਕ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਲਾਹ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਹਮੂਲਾ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ।

ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਡੋਰ ਅਰਬ ਦੇਸ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਰਹੀ, ਉਨੀ ਦੇਰ ਸਵਤੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਤਾਂ ਦੂਰ ਰਿਹਾ, ਦਿਲ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਕਾਲੇ ਸ਼ਾਹ ਘੁਪ ਹਨੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਰਹੀ। ਸੂਫੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਪਸਾਰ ਦਾ ਮੌਕਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਿਲਿਆ ਜਦੋਂ ਇਰਾਨੀਆਂ ਨੇ ਅਰਬਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਰਾਜਸ਼ਤਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥ 'ਚ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਆਤਮ ਜਾਂ ਸਵਤੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਫੁਲ ਤਾਂ ਦੂਰ ਰਹੀ ਅਰਬੀਆਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਵੀ ਪਾਪ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਦੀਰਾਨ ਦੇ ਕਵੀ ਵੀਅਰਪੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਹਜਨਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਰਹੇ।

ਇਰਾਨੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੀਰਾਨੀ ਸੂਫੀ ਕਵਾਂ 'ਉਮਦ ਖਿਆਲ ਤੇ ਹਾਫਿਜ਼ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਉਪਰਲੀ ਇਸਲਾਮੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿਰੋਧੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਅਰੰਭ ਅਸੰਭਵ ਸੀ।

ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਸੂਫੀ ਇਸਲਾਮ ਪਰਮ ਦੀ ਕਟੜਤਾ ਨੂੰ ਸੁਖ ਹਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ 'ਚ ਲਗ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਫੀ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਇਸਲਾਮੀ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚਲੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ

ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਤਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸਾਭੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਇਕੋ ਬਾ-ਸ਼ਰਾਅ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਬੇ-ਸ਼ਰਾਅ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਉਮਰ ਖਿਆਮ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬੁੱਲੇ-ਜਾਹ ਨੂੰ ਬੇ-ਸ਼ਰਾਅ ਸੂਫੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ 'ਫਰੀਦ' ਨੂੰ ਅਰਬ ਦੇ ਮੁਦਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ 'ਜਾਇਸੀ' ਆਦਿ ਵਾਂਗ 'ਬਾ-ਸ਼ਰਾਅ' ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਜਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਬੇ-ਸ਼ਰਾਅ, ਜਾਂ ਬਾ-ਸ਼ਰਾਅ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਕੋ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਕੱਟੜ-ਪੁਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਤੰਤਰ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਰੰਭਕ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਧੁੰਮ-ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮੀ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਸਾਧਨਾਂ, ਰੋਜ਼ਾ ਹੱਜ, ਨਮਾਜ਼ ਮਸੀਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚਲਣਾ ਪਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ 'ਅਲਗ' ਹੋਣਾ ਇਕੋ ਸਹੀਲ ਆਤਮਾ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਖਣੇ ਦਾ ਜਾਂ ਦਰਮਿਆਨੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਸ਼ਰਾਅ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਦਬਾਅ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੰਸਕਾਰ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਅਨੇਕ ਇਰਾਨੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਰਾਅ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾ ਛੱਡਿਆ ਸੀ ਜੋ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਕੁਫਰ ਸਨ, ਗੁਨਾਹ ਸਨ ਜਿਵੇਂ 'ਸ਼ਰਾਬ'।

ਪਰ ਫਰੀਦ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਬਾ-ਸ਼ਰਾਅ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਸੀ।

ਜਾਂ ਸੂਫੀ ਲੋਕ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰਾਅ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਆਪਣੀ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚਲੇ ਜਿਹੜੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮੁਖ ਸਾਧਨ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਸੀ ਕਿਤੂ ਫੇਰ ਵੀ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਆਧਾਰ, 'ਅਲਹ' ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਕੇ ਵੀ-ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਰੂਪ ਦਿਤਾ ਜਿਹੜਾ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਸੀ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਸੀ।

ਰੋਠਾਂ ਅਜੀ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਜਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਬੰਧ ਦਾ ਨਿਵੇਦਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ :—

ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ 'ਅਵਸਥਾ' ਦਾ ਮੁਖ ਆਧਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ

ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਰਿਆ ਹੈ।
ਇਹੀ 'ਅੱਲਾਹ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਭਾਵ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਵਿਚਿੱਤਰ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਗੱਲ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਲਾਹ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ 'ਦੇਵਤਾ' ਨਹੀਂ ਪਰ ਕੁਰਾਨ ਇਹ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਅੱਲਾਹ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ 'ਸੱਤਾ' ਨਹੀਂ। ਚਿੰਤਨ ਵਲ ਰੁਚੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੂਫੀ ਇਸ ਅੱਲਾਹ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਜਾਂ ਤਿਲਾਕ ਦੇ ਹੱਕ (ਅਹਮ-ਬਹਮ) ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ। ਕਿਉਂ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅੱਲਾਹ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਜ਼ਰੂਰ ਮੰਨਦੀ ਹੋਵੇ।

ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਅੱਲਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੱਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤੇ 'ਅਨਲ-ਹੱਕ' ਦਾ ਲਾਅਰਾ ਬੁਲੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਏਸੇ 'ਅਨਲ-ਹੱਕ' ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਈ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰੇ ਫਾਸੀ ਤੇ ਲਟਕਾ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਇਸਲਾਮ ਜਾਂ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਪੂਰਨ ਉਲਟ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ।

ਸੂਫੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਕੋਈ ਪਦ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਹੱਕ' ਜਾਂ ਹਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। 'ਹੱਕ' (ਅਹਮ-ਬਹਮ) ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਅਜ਼ਾਦ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ, ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਵੀ 'ਅਹਮ ਬਹਮਸ਼ਾਮੀ' ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਬੇ-ਜਰਾਅ' ਬੁਲੰਦ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਵਿਚ—

ਰਾਝਾ ਰਾਝਾ ਕਰਦਾ ਨੀ ਮੈਂ ਆਪੇ ਰਾਝਾ ਹੋਈ

ਸੱਦੇ ਨੀ ਮੈਨੂੰ ਪੀਦੇ ਰਾਝਾ ਹੀਰ ਨ ਆਖੇ ਕੋਈ।

ਦਾ ਰਾਗ ਅਲਾਪਿਆ ਹੈ। ਪਰ, ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਉੱਕਾ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ।

ਪੜਚੋਲਾਏ ਇਸ ਦੇ, ਕਈ ਕਾਰਣ ਲਭ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਘੜ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਇਕ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ ਦੂਜਾ ਬਾਬੇ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰੀ ਸੁਭਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣਾ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਪੱਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਦੂਸਰੇ ਕਾਰਣ ਬਾਰੇ ਇਕ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਹੈ ਬਾਬਾ ਅਰੰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਜੀਵ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਅਨੇਕ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਰੰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਆਹਮ ਬ੍ਰਹਮ' ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਅਰੰਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਅੰਧ-ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਪੜਚੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਜੇ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਗੌਰ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ 'ਹੱਕ' ਨਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹਲਾਮੀ ਸੰਸਕਾਰ, ਜਾਂ ਡਰ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬੇ ਫਰੀਦ ਵਿਚ 'ਹੱਕ' ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੋਣਾ ਇਕ ਸੰਕੇਤ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਕੋਈ ਸੂਫੀ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਫਰਦਾ ਹੋਇਆ ਚਾਹੇ 'ਹੱਕ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਬਲੰਦ ਨਾ ਕਰੇ, ਪਰ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਸਹਲਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰਨਤਾ 'ਹੱਕ' ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਡਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਈ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਉਲਝਣ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਇਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਸਬੰਧੀ ਮੂਲ-ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨੀ 'ਏਕ ਈਸ਼ਵਰ-ਵਾਦੀ' ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਵਾਸਤਵ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਤਰ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਪਾਠ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ (1) 'ਤਸਬੀਹ' (ਸਰਗੁਣ), (2) 'ਤਜਸੀਮ' (ਸਾਕਾਰ) (3) 'ਤਾਤੀਲ' ਅਤੇ 'ਤਨਜੀਹ' ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਜਸੀਮ ਅਤੇ ਤਸਬੀਹ ਇਹ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਸਰਗੁਣ ਅਤੇ 'ਸਾਕਾਰ ਸੱਤਾ' ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਤੀਲ ਤੇ ਤਨਜੀਹ ਵਿਚ ਜਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ।

ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ 'ਅੱਲਾਹ' ਦੇ ਜਿੰਘਾਸਣ ਦਾ ਉਸ ਤੇ ਵਿਰਾਜਣ ਦਾ ਅਤੇ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਹੱਥ, ਪੈਰ ਨਕ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਸਾਕਾਰ ਸਰੂਪ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਦਰਜਨ ਅਮਰਦ (ਕਿਸ਼ੋਰ) ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਸਭ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪੂਰਲਤ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਨਾਂ ਵਿਚ 'ਅੱਲਾਹ' ਨਿਰਾਕਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਗਡਮਡ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਚਾਰਯ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਕਾਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਨਬੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਖੋਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਾਕਾਰ ਹੀ ਨਹਿਰਦਾ ਹੈ।

ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਆਰੇਭ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀ ਅਮਰਦ (ਕਿਸ਼ੋਰ) ਵਿਚ ਅਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਅਜੇਹਾ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਬੇਸ਼ਕ 'ਅੱਲਾਹ' ਦੇ ਰਿਵੇਤੀ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਦਾ ਕਿਤੇ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਭਾਵਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਪਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਬੇਸ਼ਕ ਉਸ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਹੱਥ, ਕੰਨ, ਨੱਕ ਆਦਿ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਿੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਹੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ, ਫਰੀਦ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਉਕਰੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਸਾਕਾਰ-ਚਿਤ੍ਰ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਬਿਆਨ ਸੂਫੀ-ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਠੀਕ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਨੂੰ 'ਰਚਣਹਾਰ', 'ਪਾਲਣਹਾਰ' ਅਤੇ 'ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਵਰਗ, ਨਰਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਵੀ। ਭਗਤਾਂ ਉਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਵਰਗ, ਨਰਕ ਦੇ ਤੇ ਪਰਲੋਂ ਦੇ 'ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ' ਭਗਤੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਰਚਤਾ ਹਰਤਾ, ਦਾ ਰੂਪ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਵੀਕਾਰ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਸਿਰਫ ਇੰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਸਿਰਫ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਸੂਫੀ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ, ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੋਂ ਮਰਦੇ ਰਹੇ।

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਨਿਵਾਸ-ਅਸਥਾਨ ਬਾਹਿਰਤ ਹੈ, ਪਰ ਸੂਫੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬੋਜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਚੁੰਡਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :—

ਫਜੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ,
ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋਢੇਹਿ ।
ਵਜੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ,
ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਧੁਢੇਹਿ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਅਜੇਹੇ ਦੋਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਾਹਿਰਤ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਇਸਲਾਮ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਸਵਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ

ਉਥੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਤੋਗੀ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਸੰਗਰਾਮ ਦੋਹਾ ਲਿਖੇ ਸੂਫੀ ਸੰਤੋਗ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਤੜਪਦਾ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

ਅਜ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਠ ਸਿਉ ਅੰਗ ਮੁਕੇ ਮੁਕਿ ਜਾਇ ।

ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਫਿਰਾਗਤੀ ਤੁਮ ਕਿਉ ਹੋਣ ਵਿਹਾਇ ।

ਫਰੀਦ-ਮਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਵਖਰੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿਚ, ਹਰ ਜੀਵ ਵਿਚ ਵਿਹਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਜੋਤ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਜਲਾਲ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਚਾਹੇ, ਇਕ ਥਾਂ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅੱਲਾਹ, ਪੂਰਬ, ਪਛਮ, ਉੱਤਰ, ਦੱਖਣ ਸਭ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਪਰ ਆਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹਰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ; ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਵੀ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾਹ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ, ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅੱਲਾਹ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ :—

ਫਰੀਦ ਖਾਲੁਕ ਖਲਕ ਮਹਿ, ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਹਿ ॥

ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ ਜਾਂ ਤਿਸੁ ਬਿਨ ਕੋਇ ਨਹਿ ॥

ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ, ਭਾਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਭਾਗਵਤ ਸ਼ਰਮ (ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ) ਸਭ ਜੁਗ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਪਰਦਾ, ਇਸੇ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਰਿਵੀ ਹਨ।

ਅੱਲਾਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਥਾਂ ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਰੱਸੂਲ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ ਵਿਚ ਪੰਜ ਵਾਰ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਖਰ ਅੱਲਾਹ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕਈ ਖਾਸ ਬਖੇੜਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਫੀ ਮਤ ਇਕ ਪੋਸ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਤ ਹੈ ਇਸ ਕਾਰਣ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਫੀਸ਼ਰੀ 'ਸੱਤਾ' ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ, ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਆਦਮ

ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਨੂਰ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੀ ਉਲਝਣ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਇਆ। ਸੂਫੀ ਮਤ ਨੇ ਚਾਹੇ ਮੁਹੰਮਦ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾਇਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ, ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਬਿਖੇੜੇ 'ਚੋਂ ਵਾਲ ਵਾਲ ਬਚ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ, ਤੀਸਰੀ, ਸੱਤਾ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ, ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪੂਰਨ ਅਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਬੇਸ਼ਕ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਲਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਤੂ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਅੱਲਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ, ਨਿਰ-ਵਿਵਾਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਲਗ ਅਲਗ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਰਿਸ਼ਤੇ, 'ਜਬਰੀਲ' 'ਮੀਕਾਈ' 'ਇਜ਼ਰਾਈਲ', ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਹਨ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਜੇ ਦਰਜਾ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਉਹ ਨਹੀਂ। ਸੂਫੀ ਸਿਰਫ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹੀ ਰਸ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜੋ ਇਸਲਾਮ ਮਤ ਵਿਚ। ਸਲੋਕ ਨੰ: ੧.੨.੧੦੦ ਵਿਚ ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ ਨਾਂ ਦੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ੬੯ ਨੰਬਰ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਜੋ ਕੁਰਾਨ, ਸੂਫੀ ਮਤ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਸ਼ੈਤਾਨਾਂ ਦੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪੂਰਨ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਚੌਥੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਪੀਰ ਜਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਪੀਰ ਪਰੋਸਤੀ ਦਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਿਸ਼ੇਦ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੀਰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਣ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਹਾਇਕ ਹਨ। ਏਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਉਚਾ ਦਰਜਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਹਨ, ਉਹ ਇਕ ਥਾਂ ਪੀਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਭੂਮਿ ਰੰਗਾਵਲੀ, ਮੰਤ੍ਰਿ ਵਿਸੁਲਾ ਬਾਗ।

ਜੋ ਜਨ ਪੀਰਿ ਨਿਵਾਜਿਅਤਾ ਤਿਨ੍ਹਾ ਅੰਚੁ ਨ ਲਾਗ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਪੀਰ ਬਾਰੇ, ਇਕ ਅੱਧ ਥਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੀਰ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲੰਬਾ ਚੌੜਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਪਰ ਉਪਰਲੇ ਇਕ ਹੀ ਸਲੋਕ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪੀਰ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਸਮ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਅਵਸਥਾ ਸਵਰਗ ਨਰਕ ਤੇ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਧਕ ਸਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਹੁਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਸੂਫੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਆਂ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਏਸ ਲਈ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਵਰਗ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਏ ਹਨ। ਸੂਫੀਸਮ ਦਾ ਸਵਰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ। ਸ਼ਬ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਵੀ ਸਵਰਗ ਨਰਕ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਕੱਢਣਾ ਕਠਨ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਨਰਕ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਫਰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ, ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ 'ਹੱਕ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਮਰ ਬਿਆਨ ਜਿਹੇ ਕੁਝ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਆਵਾਗਵਨ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਚਾਹੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚਲੀ ਝੇਦੇ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਆਵਾਗਵਨ ਵਲ ਬਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰ ਖਿਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਆਵਾਗਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ; ਇਸ ਨੂੰ ਜੇ ਕੋਈ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਤਕ ਅਸੀਂ ਸੂਫੀ ਸਮ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਆਸਥਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਪਣਾਏ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਅਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰਾਹ ਦੱਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(1) ਕਰਮ ਕਾਂਡ, (2) ਗਿਆਨ ਅਤੇ (3) (ਭਗਤੀ-ਪ੍ਰੇਮ)। ਸੂਫੀ ਸਮ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦਾ ਜਾਂ ਸੂਫਾ-ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਉੱਕਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ 'ਕਰਮ-ਕਾਂਡ' ਨੂੰ ਕਈ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਕੁਝ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਜਾਂ ਅਸਲੀ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ।

ਸੂਫੀ ਸਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਇੰਨੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀ ਆਪਣੀ ਸਦੀਆਂ ਲੰਮੀ

ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਾਂ ਆਸ਼ਿਕ ਹੀ ਕਹਿਲਾਏ, ਗਿਆਨੀ ਜਾਂ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਨਹੀਂ। ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਉਹੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਾਂਤ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਥਾਂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਕਿੰਤੂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਈਸ਼ਵਰ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਕੱਲੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਥ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਥ ਅਪਨਾਉਣ ਦੇ ਕਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ (ਸ਼ਰ੍ਹਾ) ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ-ਵਾਸੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਜੋਂ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਗੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੂਫੀ-ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ "ਅਜ ਨਾ ਸੁੱਤੀ ਕੰਤ ਮਿਉ ਅੰਗ ਮੁੜੇ ਮੁੜ ਜਾਇ" ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਟਾਗ ਅਲਾਪਿਆ ਹੈ।

ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਅਲਗ ਅਲਗ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਤੇ ਅਲਗ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੇ ਕਈ ਰੰਗ ਵਟਾਏ ਹਨ। ਕਿੰਤੂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੂਫੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਅਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਵਿਦੇਚਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਮ ਚਾਹੇ ਰੱਖੀ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਦੁਨਿਆਵੀ, ਕਿੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮੁਢਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਅਮਰਦ ਪ੍ਰਸਤੀ (ਕਿਸ਼ੋਰ-ਸਾਧਨਾ) ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਭੂਤਾ ਦਾ ਇਕ ਘ੍ਰਿਣਿਤ ਰੂਪ ਦਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਖੋਂ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਧਾਰਾ, ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਜਿਸ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਚਾਹੇ ਵਿਚਰੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਮਨ ਆਈਆਂ ਕਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਵੱਟਾਂ ਬੇਠਿਆਂ, ਟੋਇਆਂ, ਟਿਖਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਢਾਹ ਢੇਰੀ ਕਰੇ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਰਮਾਨਤਾ ਸਦਾ ਬਣੀ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉੱਜ ਨਹੀਂ ਲਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ। ਬੋਸ਼ਕ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਅਮਰਦ ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਕਲੰਕ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਘੜ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ, ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ, ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਦੇਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਚਾਹੇ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਤਰਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਅਮਰਦ ਸਾਧਨਾ, ਉਨਤੀ ਕਰਦੀ ਸਮ-ਲੈਂਗਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮ-ਲੈਂਗਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ

ਵਾਲਾ ਹੀ ਸਲਾਹ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਾਧਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਤਾ ਕੋਈ ਗ਼ੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਲਿੰਗ ਤਿਪਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਖੜਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦਾ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹੈ। ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਇਕਸਾਰ ਵਗ ਰਹੀ ਨਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮਰਯਾਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਿਆਰ ਦੀ ਛੇੜ-ਭਾੜ ਦੀ ਇਕ ਹੱਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਾਧਕ ਆਤਮਾ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਮਰਯਾਦਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਇਕ ਉਚਿਤ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਨ ਪਰਿਪਾਕ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗੇ ਵਧ ਕੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਗਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (1) ਕੋਮਲ, ਸ਼ਾਂਤ (2) ਤੀਬਰ ਅਤੇ ਉਗਰ। ਏਸੇ ਗਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਰਤੀ ਭਾਵ' ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ 'ਮਾਦਨ—ਕਾਮ ਪ੍ਰੇਮ' ਆਖਦੇ ਹਾਂ।

'ਰਤੀ ਭਾਵ' ਵਿਚ ਰਤੀ (ਇਸਤਰੀ) ਕਾਮ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਮਧੁਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਾਮ—ਭਾਵ ਵਿਚ ਕਾਮ (ਪੁਰਸ਼) ਰਤੀ ਨੂੰ (ਈਸ਼ਵਰ) ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਉਗਰ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ—ਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਜੋ ਕਿਤੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਆਗੇ ਵਧ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਰ ਵੀ ਉਗਰ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੇਹਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫਰੀਦ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਰਤੀ-ਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਉਲਟ ਪ੍ਰਸਿਧ ਫਾਰਸੀ ਕਵੀ ਉਮਰ ਖਿਆਮ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾਮ ਭਾਵ ਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਤੀਬਰਤਾ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਘਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਕੋਮਲਤਾ ਵਧੇਗੇ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਰਤੀ ਰੀਤੀ

ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੰਯਮ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

ਤੀਸਰੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੁਕਰਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਰਕਤੀ। ਸੂਫੀ ਮਤ ਇਕ ਅਨੁਕਰਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਧਨ ਲੌਕਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀ ਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸਹਾਰੇ, ਅਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ, ਹੋਸ਼ੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੁਕਰਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਰਕਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਉਥੇ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਿਧੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਅਵਲੰਭਨ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਅਗਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਰੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰੇਮ, ਉਸ ਅਲੌਕਿਕ ਸਤਾ ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਾਧਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸੰਸਾਰ ਵਲੋਂ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਰੱਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਰਗ, ਸਰਗੁਣ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਰੱਕਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਫਰੀਦ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਧਨਾ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਰੱਕਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ।

ਸੂਫੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ 'ਵਸਲ', 'ਗਿਆਪਣ' (ਇਕ' ਮਿਕ ਹੋਣਾ) 'ਸ਼ੱਕਰ', (ਉਮਨਾਦੇ ਜਾਂ ਸਵਰ), 'ਚੌਦ', (ਗਿਆਨ) ਆਦਿ ਪਰੇਮ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਚਰਚਾ ਹੈ। ਕਿੰਤੂ ਬਾਬੇ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਵਸਲ ਦਾ ਵਰਣਨ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਹੋਰ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ 'ਬ੍ਰਿਹੱ' ਅਤੇ ਵਸਲ ਦੀ ਹਦ ਤਕ ਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਨਾ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਲਾਸੀ ਸੰਸਕਾਰ ਜਾਂ ਫਰ ਕਹਿ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ, ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਬਲੀਦਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਉਹਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਪੂਜਾ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸੂਫੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦਾ ਬਲੀ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਵੱਲਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ।

ਸੂਫੀ-ਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੜਚੋਲ ਜਾਂ ਚਰਚਾ ਵੀ ਕਰ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਬੇਨੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਪੂਰਨ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਉਂਝ ਤੇ ਹਰ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਜਾਂ ਰਹਿੰਸ਼ਮਈ ਧਰਮ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਅਪਨਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਸੂਫੀ-ਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਇਕ ਕਾਰਣ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੰਨੇ ਦੋ ਕਾਰਣ ਦੱਸੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ (1) ਧਰਮ ਸੰਕਟ, (2) ਨਿੱਜੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਵਿਅੰਜਨਾ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਵੀ "ਫਾਰਿਜ਼" ਨੇ ਵੀ ਏਹੀ ਦੋ ਲਾਭ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਹਨ।

(1) ਧਰਮ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ :— ਇਸਲਾਮ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਉਸਾਰੂ-ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿੰਤੂ ਸੁਤੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਹੀ ਥਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਇਕ ਸਾਮੰਤ-ਸ਼ਾਹੀ ਜਾਂ ਕੱਟੜਵਾਦ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। 'ਹੱਲਾਅਜ਼' ਜਿਹੇ ਅਨੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਅਧਿੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

ਹਿਰਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਏਸੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਚੁਪ ਚਾਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਵੇ; ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮਤ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ ਇਸਲਾਮੀ ਮਤ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੂਫੀ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ-ਸੰਕਟ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਹੇ। ਭਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਰ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਛੁਪਾ ਕੇ ਕਹਿਣੀ ਪਈ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਥਾਂ ਮਿਲੀ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਲਾਭ ਹੋਏ, ਇਕ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੱਬ ਦਾ ਰੱਜ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਆਪਣੇ 'ਅਨਲ ਹੱਕ' ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਦੇ ਰਹੇ।

ਕਿੰਤੂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਮ-ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਉਸ 'ਅਨਲਹੱਕ' ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ-ਜੋ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੌਤ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਦੂਸਰੇ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਕਦੀ ਸੂਫੀ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਫੇਰ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਰਤੋਂ ਚਾਹੇ ਧਰਮ ਸੰਕਟ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਚਾਹੇ ਨਿਜੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲਈ, ਕਿੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਯੋਜਨਾ ਸੁਧ. ਪਵਿਤ੍ਰ ਪੂਰਨ ਯੋਗ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤਾਂ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਦੇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਧਰਮ ਸੰਕਟ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੋਂ ਗਲਤ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਅਮਰਦ-ਪ੍ਰਸ਼ਾਤੀ। ਇਸ ਅਮਰਦ-ਪ੍ਰਸ਼ਾਤੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਣ, ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਭਰ ਵੈ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਬਹਿਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੋਂ ਵੇਲੇ ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ

ਰਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸੂਫੀਮਤ ਤੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਪੂਰਣ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹੈ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਜਾਂ ਸਾਧਕ ਅਤੇ ਅੱਲਾਹ-ਸਬੀਥੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਿਧਾਨ। ਸੋਟੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਰਤੋਂ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

- (1) ਸਾਧਕ (ਪੁਰਖ) ਤੇ ਅੱਲਾਹ-ਅਮਦ (ਕਿਸ਼ੋਰ ਰੂਪ)।
- (2) ਸਾਧਕ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਜਾਂ ਪਤਨੀ।
- (3) ਸਾਧਕ-ਪਤਨੀ-ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੋਂ ਉਮਰ ਖਿਆਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਈਰਾਨੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਸੂਫੀਆਂ ਕੀਤੀ ਹੈ (ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗ਼ੈਰ-ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ) ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਸਾਅਦੀ ਜਿਹਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਦਮੀ ਵੀ ਅਮਰਦ ਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਰਿਹਾ।

ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਯੋਜਨਾ ਵਿਚੋਂ (ੳ) ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਯੋਜਨਾ ਉਮਰ ਖਿਆਮ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ (ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਦੇ ਬਾਹਰ) ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਅਪਣਾਈ ਹੈ (ਅ) ਤੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਰਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ ਹੈ।

ਤੀਸਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਿਧਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ-ਕਵੀਆਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ, ਬੁਲੇਸ਼ਾਹ, ਦਾਸ਼ਿਮ ਆਦਿ ਨੇ ਰਚਿਆ। ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਯੋਜਨਾ ਵਿਚੋਂ ਮਲੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਦਾ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਯੋਜਨਾ ਹੀ ਸਫਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵ ਦਾ ਪੂਰਨ ਪਰਿਧਾਨ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਵਧ ਕੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਭਾਵ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਮ-ਲੋ-ਗਿਕ-ਅਮਰਦ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਨਾ ਇਕ ਅਸੁੱਧ, ਅਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਮਲੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਯੋਜਨਾ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਫਰਦੇ ਮਾਰੇ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਗਾਧਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਰੂਪ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਅੱਲਾਹ ਨੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲਈ ਏਸੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਚੁਣ ਲਿਆ।

ਜੇ ਇਹ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਕਿਸ਼ੋਰ ਰੂਪ, ਭਾਰਤੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਵਾਂਗ, ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਦਾ ਸੂਚਕ ਰਹਿੰਦਾ ਜਾਂ ਸਾਧਕ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਰੂਪ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਧਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਮੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਅਗਾਧਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ,

ਭਾਰਤੀ ਮਾਰਗ ਜ਼ਰੂਰ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ ਕਿੰਤੂ ਇਹ ਅਮਰਦ ਰੂਪ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ ਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਦਾ ਉਠਦਾ ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਗਿਆ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿੰਗ-ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸੂਫੀ ਤੇ ਹਾਜ਼ੇ, ਹਰ ਵੇਲੇ 'ਮਗ਼-ਬੱਚੇ' (ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ) ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਅਰਬ ਇਰਾਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦੂਸਰੇ ਦੋਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਯੋਜਨਾ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਠੀਕ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਯੋਜਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਤੇ ਪਤਨੀ ਪਤੀ ਭਾਵ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ। ਪਤਨੀ ਪਤੀ ਭਾਵ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਤਨੀ, ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤੀ ਮੰਨ ਕੇ, ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਰੋਚੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਯੋਜਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪਤਨੀ ਪਤੀ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਰਗ, ਭਾਰਤੀ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੰਤ-ਮਾਰਗੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਕਬੀਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਏਸੇ ਮਾਰਗ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਯੋਜਨਾ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਉਚਿਤ ਤੇ ਯੋਗ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਆਤਮਾ ਜ ਜੀਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਜੀਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ 'ਹੰਸ' ਚੁਣਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸੁਭਾਵ, ਗੁਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਪਤਨੀ ਪਤੀ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਫਰੀਦ ਨੇ ਭਾਰਤੀ, ਵੇਦਾਂਤੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਕਿੰਤੂ, ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸੰਤ ਮਾਰਗੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਇਆ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜੋ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਭੇਦ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਲਤ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੋਈ ਜਾਂ ਅਚੇਤ, ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਹੋਈ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਅਲੰਕਾਰਕ ਢੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਚੁਣੇ ਹਨ ਕਿੰਤੂ

ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਕਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਨਿਰਜੀਵ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਜੀਵ ਭਾਵ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਪੂਰਨ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਸੇ ਸੁਭਵਾਨ ਪਾਠਕ 'ਤੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਕਿਸੇ ਭਗਤ 'ਤੇ ਪਵੇ ਤਾਂ ਵਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਉਨੀ ਦੇਰ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਸ ਦੀ ਆਸਥਾ ਜਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੂਲ-ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਥੱਲੇ ਅਸੀਂ ਸੂਫੀਮਤ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਸੂਫੀ ਮਤ ਇਕ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਚਲਣਾ ਪੂਰਨ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬੰਧਨ ਸਹਿਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਿੰਤੂ ਸੂਫੀ ਮਤ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਧਨ ਮੁਢਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਨਾਉਣੇ ਪਏ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਬੇਪਛਾਣ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਬੇਸ਼ਕ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਪਿਆ ਜੋ ਇਸਲਾਮੀ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਸਾਧਨ ਸਨ। ਕਿੰਤੂ ਸੂਫੀ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਨਾ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਯਤਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਬਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੁਡਾ ਸਕੇ। ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਦੂਰ ਰਹੀ, ਹਿੰਦੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰਸੂਲੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਦਿ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਰਸੂਲ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਉਹ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਰਸੂਲ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ।

ਕਿੰਤੂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਬਾ ਸ਼ਰਾਮ ਸੂਫੀਆਂ ਤੇ ਹੀ ਲਾਗੂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਵਰਗੇ “ਸਾਫ਼ ਮੁਜੱਲਾ, ਭੋਲ ਜੁਟ ਲੋਟਾ” ਦਾ ਰਾਗ ਅਭਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬੇ-ਸ਼ਰਾਮ ਸੂਫੀਆਂ ਤੇ ਨਹੀਂ।

ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਜੋ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦੱਸੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਤੇਂ ਇਲਾਵਾ ਹੱਜ ਸੋਮ-ਰੋਜ਼ਾ-ਰਮਜ਼ਾਨ, ਜ਼ਕਾਤ ਤੇ ਸਲਾਤ-ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਦਸਾਹਿਆ-ਦੇਵਤਾ-ਜਿਸ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ-ਥਾਕੀ ਦਾਰ ਸਾਧਨ ਹਨ।

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੱਜ-ਮੱਕਾ ਦੀ ਤੀਰਥ-ਯਾਤ੍ਰਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਸੋਮ ਜਾਂ ਰੋਜ਼ਾ ਇਕ ਮਦੀਨਾ, ਸਲਾਤ (ਨਮਾਜ਼) ਦਿਨ ਵਿਚ 5 ਵਾਰ, ਤੇ ਜ਼ਕਾਤ (ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਰ-ਟੈਕਸ) ਖਾਸ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਣਾਉਣਾ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਉਲਟ ਚਲਣਾ ਇਸਲਾਮ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮੱਕੇ ਦਾ ਇਕ ਵਾਰ ਹੱਜ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਯੋਗ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਹੱਜ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੋਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਗੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਬੋਧਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਾਰਗ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਥਾਂ ਬਿਰਹੀ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਬੋਧਨ ਵਿਚ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਪਸਾਰ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਲ ਭਾਵ-ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਸਾਧਨ ਉਸ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਰਾਧਨਾ ਘਟ ਤੇ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਧਨ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਹੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਕੰਮ ਅਰਾਧਨਾ ਨਹੀਂ; ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਸਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲ ਲਿਆ।

ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ, ਇਹਨਾਂ ਚਾਹਾਂ ਦੇ ਹੱਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ਹੱਜ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੱਜ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬੁਤਪ੍ਰਸਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ, ਕਾਬਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿਰਫ ਹੱਜ ਤੀਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਨਮਾਜ਼ ਤਕ ਹੈ, ਨਮਾਜ਼ ਕਿਉਂਕਿ 'ਕਾਬਾ' ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਹੱਜ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਮਜ਼ਹਬ, ਦਰਗਹ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕਾਬਾ ਤੋਂ ਵਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਤ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦਰਗਹ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਰਾਗ ਅਲਾਇਆ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿੱਚ ਹੱਜ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਸੂਫੀਆਨਾ ਦੋਨੋਂ ਰੋਗ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਬੇਸ਼ਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੀਰ ਪਰੱਖਤੀ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਸੁਲੋਕ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ

ਪੀਰ ਪਰੋਸਤੀ ਲਈ ਉਹ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੱਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਬੇਸ਼ਕ ਉਹ ਹੱਥ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਮੰਨ ਕੇ, ਕਾਬਾ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਜਿਹੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਕਿੰਤੂ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਜ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਇਸਲਾਮੀ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਨਾ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸੰਸਕਾਰ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬੁਧੀ ਦੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਸਹਿਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

‘ਜਕਾਰ’ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਇਕ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਇਹ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਮੁਹੰਮਦੀ ਆਦਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ (ਦਯਾ, ਸੇਵਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ) ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਰ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਹਾਕਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਧਰਮ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਯਾ, ਸੇਵਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜੋ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਤਿਆਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਂ ਤੇ ਇਸੇ ਸੂਫੀ ਰੰਗਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਤਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਤਨਾਂ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਇਹ ਸੂਫੀਆਨਾ ਰੰਗ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਤੀਜਰਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਸੋਮ-ਰੋਜ਼ਾ, ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਰਤ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਧਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਸਲਾਮੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਈ ਕਿ ਸੂਫੀ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਚੌਥਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਸਲਾਤ—(ਨਮਾਜ਼)। ਇਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ। ਸਲਾਤ ਜਿੰਨੀ ਵੇਰ ਜੀ ਚਾਹੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਦਿਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪੰਜ ਵਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਕਿੰਤੂ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ-ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਨਾਮ-ਸੰਕੀਰਤਨ, ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਤੇ ਉਪ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਜਗਾਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਸਲਾਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਇਥੇ ਅੰਸੇ ਇਸਲਾਮੀ ਬਣ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਾਇਦ ਅੰਤਮ ਰਸੂਲ, ਮੁਹੰਮਦ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਫਰੀਦ ਤੇ ਪੰਜਵਾਰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਨਮਾਜ਼ ਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ‘ਕੁੱਤਾ’ ਕਹਿ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਆਦਮ ਜਾਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੁਰ-ਗੁਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ, ਸਿਰਫ ਨਿਮਾਨ ਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੁੱਤਾ

ਕਹਿਣਾ, ਇਸਲਾਮੀ ਕੱਟੜਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿਵੇਂ

“ਫਰੀਦਾ ਬੇਨਿਵਾਜਾ ਕੁੱਤਿਆ ਏਹ ਨਾ ਭਲੀ ਰੀਤਿ,
ਕਬਹੀ ਢਲਿ ਨਾ ਆਇਆ, ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤ।

ਜੇ ਕੋਈ ਪੜਵੋਲੀਆ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਲੋਕ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਕਢੇ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿਰਫ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਅਰਾਧਨਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਗਤੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਫੁਟਣ ਵਾਲੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਕੱਢ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਵਿਖਾ ਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਇਕ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਭਗਤੀ ਹੈ।

ਜੇ ਇਹੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਬੰਧਨ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੰਮ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਫੇਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਇਸ ਤੋਂ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਹੀ, ਆਸ਼ਿਕ ਹੋਏ।

ਸੂਫੀ-ਮਤ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ, ਸ਼ਹੀਅਤ, ਤਰੀਕਤ, ਮਾਅਰਫਤ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਹੀਅਤ ਤੇ ਤਰੀਕਤ-ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਮਾਅਰਫਤ ਵਿਚ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਅਸਲ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਹਕੀਕਤ ਹੀ ਅਜੇਹੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਧਨ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਭਾਵਾਰਥਿਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਇਸੇ ਲਈ ਬੇਸ਼ਰਾਅ ਸੂਫੀ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਿੰਤੂ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਬੇਸ਼ਰਾਅ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਤਾਂ ਹਨ, ਮਾਅਰਫਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਬਿਰਹੇ-ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿੰਤੂ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਹੱਕ-ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਬੜਾ ਦੂਰ ਸੀ ਏਸੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਸ਼ੂਕ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ, ਬੁਲ੍ਹੇ ਵਗ ਹੀਰ ਤੋਂ ਰਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਸੂਫੀ-ਪਨ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਲੰਕ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਅਤ ਤਰੀਕਤ, ਮਾਅਰਫਤ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ, ਕਰਮ-ਪੂਰਵਕ, ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਾਂਡ ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ ਤੇ ਸਿੱਧਾਵਸਥਾ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਜਿਨੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਉੱਠੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ

ਹੈ, ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਸਾਧਨ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸੱਚੇ ਸਮਝੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਕੋ ਆਦਮੀ ਇਕੋ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਾੰਡ ਤੋਂ ਸਾਧਕ, ਰੇ, ਸਾਧਕ ਤੋਂ ਗਿਆਨੀ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਤੋਂ ਹੋਸ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਵਸਾਲ, ਫਠਾਹ ਤੇ ਹੱਕ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਅਵਸਥਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਤੋਬਾ, ਜਹਿਦ, ਸਬਰ, ਸ਼ਕਰ, ਰਜ਼ਾ, ਖੌਫ਼, ਤਵੱਕੁਲ, ਫਿਕਰ ਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਕਰਮ-ਪੂਰਵਕ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਧਨ-ਅੰਗ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿੰਤੂ ਇਹ ਸਭ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸੂਫੀ ਪਨ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨਾ, ਸੂਫੀ ਪਨ ਲਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਏ ਹਨ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਣ।

ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਸਤੀ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਗੈਰ-ਸੂਫੀਆਨਾ ਨਹੀਂ, ਕਿੰਤੂ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣ ਕਾਰਣ, ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ, ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ, ਸੁਵਰਗੀ ਜੀਉੜੇ, ਚਾਹੇ ਸੰਮਰਸ (ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ) ਦਾ ਤਿੰਨਾਂ ਵੀ ਪਾਠ ਕਰਨ, ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਦੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ :

“ਸਮਰਥਨ ਕੋ ਨਹੈ ਦੋਸ਼ ਕੁਸਾਈ।”

ਉਪਰਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨਿਰੋਲ ਸੂਫੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਇਸਲਾਮੀ ਸੂਫੀ ਹੈ। ਬਾਬੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਜਾਂ ਸੂਫੀ ਮਤ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖ਼ੁਦੀ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ, ਗਲਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਭੁਲਿਆ ਭਟਕਿਆ ਦੋ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਸਵਾਰ ਸੀ।

ਫਰੀਦ ਤੇ ਸੂਫੀ ਮਤ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮਨਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਤਸੱਵਫ਼ ਦੀ ਪਾਠ ਚਾਕੂਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਨ ਵਾਲੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹੋਰ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਹੀ ਸਨ।

ਇਸਲਾਮੀ ਤਸੱਵਫ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਨਤੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸਲਾਮੀ ਤਸੱਵਫ਼ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਕੁਰਾਨ, ਹਦੀਸ, ਸ਼ਰੀਅਤ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਜਾਤ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤ ਤੇ ਰਖੀ ਗਈ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਇਕ ਜਾਹਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਬਾਤਨ। ਜਾਹਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਫੁਕਹਾ (ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਗਿਆਨੀ), ਮਹੱਦਸੀਨ (ਹਦੀਸ, ਰਸੂਲ ਦੇ ਆਖੇ ਤੇ ਕੀਤੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ) ਤੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੁਮੇ ਲਈ ਬਾਤਨ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਤੇ ਪਰਚਾਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਹੋਇਆ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ-ਯਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ਤਕ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਜਾਹਰਾ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਵਲ ਸੀ। ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ਾ, ਸਦਕਾ (ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਖੈਰ ਦੇਣੀ), ਜ਼ਿਕਰ, ਤਲਾਵਤ (ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਪਾਠ), ਹੱਜ ਤੇ ਜਹਾਦ ਉਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹਾਲ ਪੈਂਦੇ, ਨਾ ਕੋਈ ਵਜਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਨਾ ਕਪੜੇ ਫਾੜਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਉਲਟ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਲਿਆਉਂਦਾ, ਜੱਨਤ ਦੀ ਆਸ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਦੋਸ਼ਕ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ।

ਜੁਨੈਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਧਾਰਣ-ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਉਸੇ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਵਿਚ ਹੀ ਲਗੇ ਰਹੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਪੁਰਸ਼ਾ ਨੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ, ਤਪੱ-ਸਿਆ ਜ਼ਿਕਰ ਆਦਿਕ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪਰਵੀਨਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ। ਇਉਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਖਾਸ ਕੇਫ਼ੀਅਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ

ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਦੇ ਝਲਕੇ ਪੈਣ ਤੇ ਗਸ਼ੀ ਆਦਿਕ ਤਾਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਸਮਾਮ ਨਾਲ ਪਿਆਰ, ਹਾਲ ਪੈਣੇ, ਕਪੜੇ ਫਾੜਨੇ ਵਜਦ ਵਿਚ ਆਉਣਾ-ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਜੰਗਲਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ, ਘਾਸ ਫੂਸ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ, ਸਰੀਰ ਤੇ ਗੋਦੜੀ ਪਹਿਨਦੇ, ਨਫ਼ਸ ਨਾਲ ਘੋਲ ਕਰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰੱਬ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕੇਵਲ ਇਸ਼ਕ ਕਾਰਣ ਕਰਦੇ ਨਾ ਕਿ ਜੰਨਤ ਦੀ ਆਸ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ਖ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਣ। ਅਬੂ-ਸਈਦ-ਅਬੂ-ਉਲਖੈਰ ਅਤੇ ਅਬੂ-ਅਲਹਸਨ ਖਰਕਾਨੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਸੂਰਤ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਬਦਲੀ। ਅਤੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸੂਫੀਆਂ ਉਤੇ ਇਸ ਜਾਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਉਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਸਰਤ ਹਨ, ਫਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਜ਼ਮਹਲਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਫੀਅਤ ਤਾਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਤੇ ਹਿਆਜ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਯਤਨ ਫਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਤਸੱਵਫ ਕਰਮ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਤਸੱਵਫ ਸੀ ਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਪਰੰਤ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸੂਫੀ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਖਾਸ ਖਾਸ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਏ। ਆਖਰ ਤੇ ਜਦੋਂ ਇਲਾਮ ਤੇ ਅਮਲ ਦੇ ਸੰਤੋ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸੁੱਕਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਤਸੱਵਫ ਕੇਵਲ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼-ਵਾਸਥਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਹਾਲਤ ਉਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਠੀਕ ਵੁਕਣ ਲਗੇ—

ਫਰੀਦਾ ਕੰਨਿ ਮੁਸਲਾ ਸੂਫੂ ਗਲਿ ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ ਗੁੜੁ ਵਾਤਿ।

ਬਾਹਰਿ ਦਿਸੇ ਚਾਨਣਾ ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਗਾਤਿ। ੫੦।

ਜਾਂ

ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਮੈਡੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸੁ।

ਕੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਸੈਂ ਵਿਰਾ ਲੋਕੁ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸੁ। ੫੧।

ਫਰੀਦ ਉੱਦੀਨ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਪੜਾ ਦਾ ਸੂਫੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਸੂਫੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਮਾਲ ਤੋਂ ਬੇਸ਼ਕ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਜਹਾਦ ਕਰਨੇ, ਤਬਲੀਗ ਅਥਵਾ ਇਸਲਾਮ ਵੇਲਾਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਤਵ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਮਜ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਬੰਮ ਆਲਮ ਅਦਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਪਰ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਮੁਮਤਾਜ਼ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੂਫੀ ਸਰਕਾਰੀ ਮਿਲੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ

ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਸਿਪਾਹੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਕ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਤੇ ਕੜੀ ਨਿਗਾਹ ਰਖਦੇ ਤੇ ਵਰਜਦੇ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਖਵਾਜਾ ਮੁਅੱਈਦੁਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਖਵਾਜਾ ਨਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ, ਇਸੇ ਉਤਮ ਪੜਾ ਦੇ ਸੂਫੀ ਹਨ :

ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਫੈਲਾਉਣ ਦੇ ਆਗੂ ਇਹ ਸੂਫੀ ਹੀ ਸਨ। ਹਈਅਤ ਦੀ ਜ਼ਿਹਨੀਅਤ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਾਲਣਾ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਪਰਾ ਨਾ ਜਾਪੇ, ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਇਹ ਕੰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ।

ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਹਥੋਂ ਬੈਠ ਲਈ ਅਤੇ ਅਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਤੋਂ ਹੋਰ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੇਰਣਾ ਲੈ ਕੇ, ਗਜ਼ਨੀ ਬਗ਼ਦਾਦ, ਮੀਸਰਾਨ ਤੇ ਬਦਖਸ਼ਾਂ ਆਦਿਕ ਵਿੱਚ ਜਾਹਰੀ ਤੇ ਬਾਤਨੀ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਹਾਅਤ ਕੀਤੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਸੁਹਾਵਉਦੀਨ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਦਾ ਆਪ ਉਤੇ ਖਾਸ ਆਸਰ ਪਿਆ। ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਖਵਾਜਾ ਅਜਲ ਸੰਜਰੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਜੁਨੈਦ ਬਗ਼ਦਾਦੀ ਦੇ ਵਾਰਸ (ਬਗ਼ਦਾਦ), ਸ਼ੇਖ ਸੈਫਉਦੀਨ ਬਾਖਰਜੀ (ਰੁਖ਼ਾਰਾ), ਅਮਾਮ ਹਦਾਵੀ (ਗਜ਼ਨੀ), ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲਵਾਹਦ, ਹਜ਼ਰਤ ਜੁਨਨੰਨ ਮਿਸਰੀ (ਬਦਖਸ਼ਾਂ), ਆਦਿਕ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਸਰੀਅਤ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ, ਰਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ੇ ਆਦਿਕ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧੀ, ਆਖਰਤ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣੀ, ਦਰਵੇਸ਼ੀ, ਚਿਕਰ ਵਿਚ ਦਿਨ ਰਾਤ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ, ਈਮਾਨ ਦਰੁਸਤ ਰਖਣਾ, ਕੰਮਲੀ ਓੜ੍ਹਨਾ ਆਦਿਕ ਦਾ ਆਸਰ ਆਪ ਉਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿਆ। ਰਿਆਜ਼ਤ ਏਦਰੀ ਤੇ ਮਜਾਹਦੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇੰਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਜਦ ਖਵਾਜਾ ਮੁਅੱਈਨਉਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਜ਼ਰੇ ਵਿਚ ਗਏ ਤਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਾਰਣ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਲਈ ਉਠ ਕੇ ਵੀ ਖੜ੍ਹਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਗਿਆ।

ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਦੇ, ਰੱਬੀ ਖੌਫ਼ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਫਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਵਿਚ ਗੱਲ ਗੱਲ ਤੇ ਰੋਂਦੇ ਅਤੇ ਕਰੀ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਇ-ਹਾਇ ਕਰਦੇ ਧਾਰਾਂ ਮਾਰਦੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ :

ਦਰ ਕੂਏ ਅਸ਼ਕਾ ਚੁਨਾਂ ਜਾਂ ਬਦਿਹੰਦ

ਕਿ ਅੰਜਾ ਮਲਕ ਅਲਮੌਤ ਨਹੁੰਜਦ ਹਰਗਿਜ਼।

ਬੇਚੈਨ ਹੋਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ, ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੁਰਤ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ, ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਫੇਰ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ।

ਤਸਵਫ ਬਾਰੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਹਿਤ ਹਾਸਤ ਉਲ ਕਲੂਲ ਤੇ ਸੈਰ-ਉਲ ਔਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ ।

ਫਕਰ ਤੇ ਫਾਕਾ:—ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਫਕੀਰਾਨਾ ਤੰਗ-ਦਸਤੀ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਨਾ ਬੋਪਰਵਾਹੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੀ । ਪੁਸ਼ਾਕ ਤੇ ਖੁਰਾਕ ਵਿਚ ਬੜੀ ਬੜੀ ਬੇਨਿਆਜ਼ੀ ਵਰਤਦੇ ਸਨ । ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਕਪੜੇ ਫਟ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਵੀ ਨਾ ਲਾਹੁੰਦੇ । ਸਿਸ ਕੰਥਲ ਤੇ ਦਿਨੇ ਬੈਠਦੇ ਰਾਤੀਂ ਉਸੇ ਦਾ ਬਿਸਤਰਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ । ਘਰ ਵਿਚ ਆਮ ਕੁੱਖ-ਵਾਸ ਰਹਿੰਦਾ । ਉਧਰ ਲੈਣ ਦੇ ਸਖਤ ਵਿਰੁਧ ਸਨ, ਸਵਾਦ, ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਦੇ ਖਾਣਾ ਬਣਾਣ ਨਾਲੋਂ ਕੁੱਝ ਮਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ :

ਫਰੀਦਾ ਪਾਤਿ ਪਟੋਲਾ ਪਜ ਕਰੀ ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਉ । (੧੦੩)

ਫਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ ਲਾਵਣ ਮੇਰੀ ਭਖ ।

ਜਿਨ੍ਹਾ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ ਘਣੇ ਸਹਿਨਿਗੇ ਦੁਖ । (੨੮)

ਇਸਤਯਾਨਾ:—ਬੇਨਿਆਜ਼ ਤੇ ਬੋਪਰਵਾਹ ਰਹਿਣਾ ਸੂਫੀ ਦਾ ਵਸਤੂ ਹੈ । ਬੇਸ਼ਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੇ ਤੰਗਦਸਤੀ ਵਿਚ ਰਹੇ ਪਰ ਆਪਣੇ ਸੁਰਸ਼ਦ ਪਵਾਜ਼ਾ ਕੁਤਬਉੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਵਾਂਗ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲ—ਦੇਲਤ ਤੋਂ ਬੇਨਿਆਜ਼ ਹੀ ਰਹੇ । ਸੁਲਤਾਨ ਨਾਸਰਉਦੀਨ ਨੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਦੇਣੇ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਨਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿਉਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ । ਸਾਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਰਸਮ ਨਹੀਂ । ਇਵੇਂ ਹੀ ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਵਾਲੀ ਨੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਤੇ ਰਕਮ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ ਤਾਂ ਆਖਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਇਹ ਲੈ ਲਵਾਂ ਤਾਂ ਲੋਕ ਮੰਨੂੰ ਦਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਖਣਗੇ, ਮਾਲਦਾਰ ਕਹਿਣਗੇ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇਹ-ਦਾਰ (ਪਿੰਡਾਂਵਾਲਾ) ਮੇਰਾ ਲਾਕਬ ਹੋ ਜਾਏਗਾ । ਕਦੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਲੈ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਵੰਡ ਦਿੰਦੇ । ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ਮਾਲਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਖਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਲਾਭ ਪਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਹੇਣਾ ਕਰਦੇ, ਅਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਨਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ :

ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮਛਪ ਮਾੜੀਆ ਦੇਤੁ ਨ ਲਾਵੈ ਚਿਤੁ । (੫੭)

ਫਰੀਦਾ ਮੰਡਪ ਮਾਲੁ ਨ ਲਾਇ. (੫੮)

ਜਾ

ਫਰੀਦਾ ਕੋਢੇ ਮੰਡਪ ਮਾਡੀਆ ਉਜਾਰਦੇ ਭੀ ਗਏ
ਕੂੜਾ ਸਉਦਾ ਕਰਿ ਫਾਏ ਗੋਰੀ ਜਾਇ ਪਏ । (੪੬)

ਦਰਵੇਸ਼ੀ:—ਫਰੀਦ ਜੀ ਪੱਕੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਂਗ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਣ ਰਹੇ । ਅਸਲ ਦਰ-
ਵੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਸਿਫਤ ਹੱਥ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਐਥ ਕੱਜਣੇ ਤੇ ਮੁਦ
ਫਰਮੋਸ਼ੀ ਹੈ । ਦਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਜੋ
ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਐਥ ਨਾ ਦੇਖ ਸਕੇ । ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਗੁਣਾਂ ਸੁਣਨ
ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਨਾ ਸੁਣੇ, ਜਬਾਨ ਨੂੰ ਗੁੰਗਾ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣ ਦੇ ਨਹੀਂ
ਲਾਇਕ ਉਹ ਨਾ ਕਹੇ, ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬਾ ਰਖੇ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਨਫਸ ਕਿਸੇ ਗੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ
ਜਾਂ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਕੰਮ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ । ਜੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ
ਹਾਸਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਝੂਠਾ ਹੈ ।

ਦਰਵੇਸ਼ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਾਲ ਤੇ ਪਦਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ : ਜਿਸ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਦਿਲ
ਵਿਚ ਕਿਣਕਾ ਭਰ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ।

ਫਰੀਦਾ ਦਰ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਗਾਖੜੀ ਚਲਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰਿ ।

ਬੰਨਿ ਉਠਾਈ ਪੋਟਲੀ ਕਿਥੈ ਵੇਢਾ ਘਰਿ । (੨)

ਫਰੀਦਾ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਗਾਖੜੀ ਚੋਪੜੀ ਪਰੀਤਿ ।

ਇਕਨਿ ਕਿਨੈ ਚਾਲੀਐ ਦਰਵੇਸ਼ਾਫੀ ਹੀਤਿ । (੧੧੮)

ਦਰਵੇਸ਼ ਤਾਂ ਹੋਸਾਂ ਦੀ ਨਿਆਈ ਹਨ, ਦੁਨਆਵੀ ਝਸਤੂਆਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ :

ਹੰਸੁ 'ਉਡਰਿ ਕੋਧੈ ਪਾਇਆ ਲੋਕੁ ਵਿਡਾਰਨਿ ਜਾਇ ।

ਗਾਹਿਲਾ ਲੋਕੁ ਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹੰਸੁ ਨ ਕੋਧਾ ਖਾਇ ॥ (੬੫)

ਸਹਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਸਬਰ: ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਭਰੀਕਾ ਤਹੱਸਲ ਅਥਵਾ ਤਨ ਤੇ
ਮਨ ਦੀ ਸਹਿਨਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਤਮ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਈ ਫਖਣਾ ਤੇ ਸਬਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁਖ
ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਹੱਸ ਕੇ ਖਤੀਤ ਕਰਨਾ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਚਿੱਤ ਖਟੋਲਾ ਵਾਣੁ ਦੁਖੁ ਬਿਹਰ ਵਿਛਾਵਣੁ ਲੇਵੁ । ੩੪ ।

ਫਰੀਦਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਹਿ ਚਾਕਰੀ ਦਿਲ ਦੀ ਲਾਹਿ ਭਰਾਂਦਿ । (੬੦)

ਦਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਜੁਹਦ ਤਿੰਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ :—

1. ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਜਾਨਣਾ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਹੱਥ ਚੁਕ ਲੈਣਾ :
ਫਰੀਦਾ ਪੰਖ ਪਰਾਹੁਣੀ ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵਾ ਬਾਗੁ ।
ਨਉਬਤਿ ਵਜੀ ਸੁਬਹ ਸਿਉ ਚਲਣ ਕਾ ਕਰਿ ਸਾਜੁ ॥ (੭੯)
2. ਮੌਲਾ ਦੀ ਤਾਇਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਭਿਕਾਰ ਕਰਨਾ :
ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਹੁ ਖਵਣੁ ਗੁਣੁ ਜਿਹਥਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤੁ ।
ਏ ਤੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ ਤਾ ਵਸਿ ਆਈ ਕੰਤੁ ॥੧੨੭॥
ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿੰਨ ਸੇਈ ਸਚਿਆ
3. ਆਖਰਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਲਬ ਕਰਨਾ :
ਫਰੀਦਾ ਮੰਡਪ ਮਾਲੁ ਨ ਲਾਇ,
ਮਰਗੁ ਸਤਾਣੀ ਚਿਤਿ ਧਰਿ ।
ਸਾਈ ਜਾਇ ਸਮਾਲਿ,
ਜਿਥੈ ਹੀ ਤਉ ਵੇਵਣਾ । ੫੮)

ਦਿਲ ਦੀ ਨੇਕੀ ਤੇ ਸਫਾਈ:—ਹਜ਼ਰਤ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ਨੇ ਸਲੂਕ (ਹੱਥ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ) ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਦਿਲ ਦੀ ਸਫਾਈ ਤੇ ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਲੂਕ ਦੀ ਅਸਲ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨੇਕੀ ਉਸ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਾਹਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਿਰਜ, ਫ਼ਜ਼ਤ, ਹਜ਼ਤ ਅਤੇ ਉੱਚ-ਪਦਵੀਆਂ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਮਨੁ ਮੈਦਾਨੁ ਕਰਿ ਟੋਏ ਟਿਥੇ ਲਾਹਿ
ਅਗੈ ਮੂਲਿ ਨ ਆਵਜੀ ਦੇਜਕ ਸੰਦੀ ਭਾਹਿ ॥੭੪॥
ਫਰੀਦਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰਿ
ਚਾਕਰੀ ਦਿਲ ਹੀ ਲਾਹਿ ਭਰਾਂਦਿ ॥੬੦॥

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਿਲ ਨੂੰ ਹੱਥ ਦਾ ਘਰ ਸੱਦਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਅਕੀਦਾ ਵਹਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ, ਰਬ ਸਭ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਅਨੁਸਾਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਹਰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਉਸ ਸੱਦੇ ਨੂੰ ਵਸਦਾ ਵੇਖਦੇ ਹਨ :

ਇਕੁ ਫਿਕਾ ਨਾ ਗਾਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈਂ ਸਚਾ ਧਣੀ ।

ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ । ੧੨੯ ।

ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ ਜੰਗਲ ਕਿਹਾ ਵੂਢੇਹਿ । ੧੩੦ ।

ਸਮਾਯਾ (ਕੀਰਤਨ):—ਹਜ਼ਰਤ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦਾ ਸੁਖ ਆਖਿਆ ਹੈ । ਸਮਾਯਾ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹਿਲਚੁਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਪਰੰਤ ਹੋਰਤ, ਫੇਰ ਜੋਕ ਅੰਤ ਤੇ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਛਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਸੂਝੀ ਇਸ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਗਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਖਬਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ । ਇਹੀ ਚਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਰੱਬ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ :

ਮਾਰਫਤ:—ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਰਫਤ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਦੁਜਿਆਂ ਪਿਛੇ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਗਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਉਸ ਪਾਸ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਫਹਿਸਤੇ ਵੀ ਆਉਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜੋ ਖਬਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਫਤ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਝੂਠਾ ਹੈ ।

ਆਪ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਿਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖੁ ਹੋਇ । ੧੩੧ ।

ਕਰਾਮਾਤ:—(ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦ) ਇਸ ਦਾ ਵਿਖਾਣਾ ਘੱਟ ਹੋਂਸਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ : ਸ਼ੇਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਖਾਣ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਹਉਂਮੈਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਇਸ਼ਕ-ਇਲਾਹੀ: ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦਾ ਅੱਲਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਅਕਲਮੰਦਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ । ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੂਈ ਖੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਕਰਿ ਸਾਂਈ ਪਿਉ ਪਿਰਹੜੀ ਰੰਗੁ ਨਵੇਲਾ ਹੋਇ । ੧੩੨ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਰੱਤੀ ਰਤੁ ਨ ਨਿਕਲੈ ਜੇ ਤਨੁ ਚੀਰੈ ਕੋਇ

ਜੇ ਤਨੁ ਰਤੇ ਰਬ ਸਿਉ ਤਿਨ ਤਨਿ ਰਤੁ ਨ ਹੋਇ । ੧੩੩ ।

ਜ਼ਿਕਰ :—ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਸੱਚਾ ਤੇ ਸਾਦਕ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਘੜੀ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਰਹੇ :

ਫ਼ਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਧੁਕਣੁ ਕੇਤੜਾ ਪਿਰ ਨੀਦੜੀ ਨਿਵਾਰਿ

ਜੇ ਦਿਹ ਲਧੇ ਗਾਣਵੇ ਗਏ ਵਿਲਾੜਿ ਵਿਲਾੜਿ । ੧੩੪ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਤਿਨਾ ਮੁਖ ਡਰਾਵਣੇ, ਜਿਨਾ ਵਿਸਾਰਿਉਨ ਠਾਉ । ੧੩੫ ।

ਬੰਦਗੀ :—ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਇਸ ਬੰਦਗੀ ਲਈ ਰੱਬੀ ਭੇਦ ਜ਼ਾਹਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੈ :—

ਆਖੀਂ ਸੇਖਾ ਬੰਦਗੀ ਚਲਣੁ ਅਜੁ ਕਿ ਕਲਿ ॥੯੭॥

ਹੋਨਿ ਨਜੀਕਿ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਭੇਤੁ ਨ ਕਿਸੈ ਦੇਨਿ ॥੧੧੬॥

ਰਿਜ਼ਕ :—ਸਲੂਕ ਵਿਚ ਸੱਚਾ ਸਾਦਕ ਉਹੀ ਬੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਰਿਜ਼ਕ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨ ਹੋਵੇ । ਰਿਜ਼ਕ ਲਈ ਰੱਬ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ । ਬੰਦਾ ਭਾਵੇਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦੇਵੇ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਨਹੀਂ ਵਿਸਾਰਦਾ ।

ਜੇ ਤੇ ਰਬੁ ਵਿਸਾਰਿਆ,

ਤ ਰਬਿ ਨ ਵਿਸਰਿਓਹਿ ॥੧੦੭॥

ਤਵੱਕਲ :—ਸੂਫੀ ਉਹੀ ਹੋ ਜੋ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅੱਲਾ ਤੇ ਤਵੱਕਲ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖੇ । ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਵੀਜਾਨ ਵਿਚ ਡਰ, ਰਜ਼ਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਹੋਵੇ । ਡਰ ਨਾਲ ਉਹ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡੇ, ਰਜ਼ਾ ਨਾਲ ਉਹ ਅੱਲਾ ਦੀ ਤਾਬੇਦਗੀ ਕਰੇ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਹ ਅੱਲਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਮੜਕੂਹਾਤ (ਭੈੜਾਂ:ਕੁਨਾਹਾਂ) ਤੋਂ ਹਟ ਜਾਵੇ ।

ਸਰਵਰ ਪੰਖੀ ਹੇਕੜੋ ਫਾਹੀ ਵਾਨ ਪਦਾਸ ।

ਇਹੁ ਤਨੁ ਲਹਿਰੀ ਗਛੁ ਥਿਆ ਸਚੇ ਤੇਤੀ ਆਸ ॥੧੨੫॥

ਜਿਧਰਿ ਰਬ ਰਜਾਇ ਵਹਣੁ ਤਿਦਾਉ ਗੰਊ ਕਰੇ ॥੮੪॥

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਰੂ ਅਕਲਿ ਲਤੀਵੁ ਕਾਲੈ ਲਿਖੁ ਨ ਲੇਖੁ ।

ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰੁ ਨੀਵਾਂ ਕਹੁ ਦੇਖੁ ॥੬॥

ਤੋਬਾ :—ਸਲੂਕ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਤੋਬਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਦਿਲ ਦੀ ਤੋਬਾ, ਵਿਖਾਵੇ ਤੇ ਨਫਸਾਨੀ ਲਜ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਤੋਬਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੰਦੇ ਤੇ ਮੌਲਾ ਵਿਚਕਾਰ ਪਰਦਾ ਊੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਜ਼ਬਾਨ ਕੀ ਤੋਬਾ—ਤੋ ਮੁਰਾਦ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਬਾਨ ਕੇਵਲ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਣ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾਵੇ । ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਤੋਬਾ ਬਿਨਾਂ ਇਕੱਲੇ ਦਿਲ ਦੀ ਤੋਬਾ ਨਾਲ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ।

ਅੱਖ ਦੀ ਤੋਬਾ—ਮੁਰਾਦ ਹੈ, ਹਰਾਮ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਕਿਸੇ ਅੱਖ ਦਾ ਐਫ, ਜੁਲਮ ਹੁੰਦਾ ਨਾ ਵੇਖਣਾ ।

ਕੰਨ ਦੀ ਤੋਬਾ—ਨਾਮ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਸੁਣਨਾ ।

ਹੱਥ ਦੀ ਤੋਬਾ—ਨਾਜਾਇਜ਼ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾ ਲਾਉਣਾ ।

ਪੈਰ ਦੀ ਤੋਬਾ—ਹਰਾਮ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਲ ਨਾ ਜਾਣਾ ।

ਨਫ਼ਸ ਦੀ ਤੋਬਾ—ਕਾਮ ਉਪਜਾਊ ਲਜ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਤੋਬਾ ਬਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਮਨੀ ਦੀ ॥੫॥੫॥ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਨਾਲ ਮੇਲੋ :—

“ਮਿਥਿਆਸਵਰਨ ਪਰ ਨਿੰਦਾ ਸੁਨਹਿ ।

ਮਿਥਿਆ ਹਸਤ ਪਰ ਦਰਬ ਕਉ ਹਿਰਹਿ ।

ਮਿਥਿਆ ਨੇਤ੍ਰ ਪੇਖਤ ਪਰ ਤ੍ਰਿਅ ਰੂਪਾਦ ।

ਮਿਥਿਆ ਰਸਨਾ ਭੋਜਨ ਅਨ ਸਵਾਦ ।

ਮਿਥਿਆ ਚਰਨ ਪਰ ਬਿਕਾਰ ਕਉ ਧਾਵਹਿ ।

ਮਿਥਿਆ ਮਨ ਪਰ ਲੋਕੁ ਲੁਭਾਵਹਿ ।

ਸਫਲ ਦੇਹ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮ ਲਏ ।”

ਮੁਰਬਦ ਤੇ ਪੀਰ ਦੀ ਸੇਵਾ :—ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸੱਤ ਦਿਨ ਸ਼ੇਖ ਤੇ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੱਤ ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ ਭਗਤੀ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਗਾਹ ਉਤੇ ਚਲਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਜੋ ਗੁਰੂ ਦਸੈ ਵਾਫ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ ।

ਕਲਾਮ ਪਾਕ ਦਾ ਪਾਠ :—ਇਸ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਕੋਈ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ । ਰੱਬੀ ਕਲਾਮ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੈਦਾ ਹੱਥ ਨਾਲ ਹਮਕਲਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਕੋਈ ਨੋਕੀ ਨਹੀਂ ।

ਪਹਿਰਾਵਾ—ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਖਿਰਕਾ (ਫਟੇ ਪੁਰਾਣੇ ਚੀਬੜੇ), ਗਲੀਮ (ਉਨ ਦੀ ਗੋਦੜੀ) ਤੇ ਸੂਫ ਨੂੰ ਨਬੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਆਖਿਆ ਹੈ : ਇਸ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਖਿਰਕਾ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਜਹਾਨਾਂ ਤੋਂ ਤੋੜ ਲਵੇ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਵੇ । ਗੋਦੜੀ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸੁਖ ਸਵਾਦ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਭੂਨਾ ਹੈ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਫੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਸਫਾਈ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਾਫ ਦਿਲ-ਸੀਸੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਫੁਪੀ ਨਾ ਰਹੇ । ਉਹ ਸਦਾ ਦੁਖ ਰਹਿੰਦੇ ਭਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਵ ਹੈਬਤ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ।

ਹੋਨਿ ਨਜੀਕ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਭੇਤ ਨ ਕਿਸੈ ਦੇਨਿ । ੧੧੬।

ਤਸਵੱਛ ਦਾ ਕਮਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀ ਹਰ ਰੱਜ ਪੰਜੇ ਵਕਤ ਨਮਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ ਤੇ ਵੇਖੇ ।

ਤਸਵੱਛ ਇਕ ਅਖਲਾਕੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਹੈ—ਇਸ ਲਈ ਹਜ਼ਰਤ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ਨੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਅਖਲਾਕੀ ਹਦਾਇਤਾਂ ਭੀ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ । ਸੂਫੀ ਦੁਨੀਆ ਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬੇਨਿਆਜ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਿਸੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । ਉਹ ਨਾ ਇਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵੈਰ ਰਖਦੇ ਹਨ । ਸੂਫੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਲੱਗਾ ਤੇ ਤਕਲੀਫਾਂ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੂੰ ਖਿੜੇ ਮਖੜੇ ਸਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਿਆਲ ਹੈ ਦੁਖਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਰੱਬ ਵਲੋਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ :—ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ੋਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ਾ, ਖੈਰਾਇਤ, ਹੱਜ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਰਈ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਪਾਬੰਦੀ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਪਾਬੰਦੀ ਲਈ ਉਹ ਬੜੀ ਕਠੌਰਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਕਈ ਥਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਫਰੀਦਾ ਬੇਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ ਏਹ ਨ ਭਲੀ ਰੀਤਿ ।

ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਜੀਤ । ੭੦।

ਉਠ ਫਰੀਦਾ ਉਜ੍ਹ ਸਾਜਿ ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ

ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਈਂ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਰਿ । ੭੧।

ਚੰਗੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਆਖਰਕਾਰ ਤੇਰੇ ਕੰਮ ਆਉਣਗੇ :

ਅਮਲ ਜੇ ਕੀਤਿਆ ਦੁਨੀ ਵਿਚਿ ਸੇ ਦਰਗਾਹ ਰੰਗਾਹ । ੮੮।

ਫਰੀਦਾ ਅਮਲ ਜਿ ਕੀਤੇ ਦੁਨੀ ਵਿਚ ਦਰਗਾਹ ਆਏ ਕੰਮਿ । ੧੦੦।

ਸੱਦਾ ਸੱਚ ਬੋਲੋ :—ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ ਝੂਠੁ ਨ ਬੋਲੀਐ (ਆਸਾ ਸੇਖ ਫਰੀਦ)

ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਹਦਾਇਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹੈ : ਫਕਰ, ਤਿਆਗ, ਸਬਰ, ਆਜ਼ਜ਼ੀ ਦੀ ਪਰਧਾਨਤਾ ਹੈ । ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਨਾਸ ਹੋਣ, ਆਖਰਤ ਲਈ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰਖਣ ਤੇ ਪਖੰਡ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਸਲੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਣਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਹੈ । ਹਕੀਕਤ ਬਾਰੇ ਤੇ ਉਸ ਖੁਦਾ ਦੀ ਤਜੱਲੀ ਅਤੇ ਗੁਣੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ : ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ “ਹੋਨਿ ਨਜੀਕਿ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਭੈਰੁ ਨਾ ਕਿਸੈ ਦੇਨਿ” ਉਤੇ ਬਹੁਤਾ ਅਮਲ ਕਾਰਣ ਹੋਵੇ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਤੇ ਤਰੀਕਤ ਦਿਆਂ ਮੰਡਲਾਂ ਦੇ ਮੁਖ ਦਰਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਦਾ ਕਥਨ ਕਿ ਸੂਫੀ ਜ਼ਾਹਿਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਅੱਲਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਮਲ ਇਲਾਹੀ ਕਲਾਮ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਤੇ ਦਿਲ ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਹੈ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਉਤੇ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਢੁਕਦਾ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ

ਜਾਂਵੇਂ ਕਬੀਰ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਡੇਢ ਸੌ ਸਾਲ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ ਪਰ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ, ਉਸ ਵੇਲੇ, ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਹਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਏ ਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨਾਲ ਉਤਰ ਪਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਖਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਪਿਉਂਦ ਲਗੀ ਪਰ ਕਬੀਰ ਨੇ ਉਸ ਉਤੇ ਵੇਸ਼ਨਵ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੀ ਛਾਪ ਲਾਈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਏ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ-ਪੋਸ਼ਨ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਘਰ ਛਾਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ, ਸਿਧਾਂਤ, ਜੀਵਨ ਫਲਸਫ਼ਾ, ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਬੀਰ ਦਾ ਪਿੜ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਚੌਖਾ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਤਰਕ ਹੈ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਕਾਬੂ। ਫ਼ਰੀਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਬੀਰ ਲਠ ਮਾਰ ਯੋਧੇ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧਾ ਪਰ ਨਿਗਰ ਤਰਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਉਤੇ ਨਾਖਪੰਥ, ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਭਾਰਤੀ ਅਦਵੈਤ ਵਾਦ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਅਸਰ ਪਰਤੱਖ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਬਾਰੂਵੀਂ ਤੋਂ ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਉਸ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਪਾਸੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਬੀਰ ਪੂਰਬੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ। ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਲਹਿਰ ਉਤੇ ਅਸਰ, ਪਰਭਾਵ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਛਾਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਬੀਰ ਦਾ ਹਿਸਾ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਯੁਗ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਸਾਫ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਤੇ ਵੇਸ਼ਨਵ ਮਤ, ਸਿੱਕਰ ਦੇ ਵਿਦਾਤ, ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਸੱਤਵਾਦ, ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ, ਸਚਿਜਯੋਗ ਦੇ ਹਨਯੋਗ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅਤੇ ਛਾਪ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਹਰ ਥਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ

ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਉਪਰ ਦਸੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜੋਨਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਪਿਆ।

ਕਬੀਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦ ਤਬੀਅਤ, ਮਸਤ-ਮੌਲਾ ਅਤੇ ਅੱਖੜ ਪਰਮ ਜਗਿਆਸੂ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਉਹ ਲੋਕਾਚਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਭਾਹਤ-ਵਰਸ਼ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖੜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਬਹੁਤ ਸੁਤੰਤਰ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅੰਗ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਵੀ ਚੰਬਾ ਹੈ। ਸਿੱਧੀ ਸਾਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਅੰਗ ਹੋਰ ਵੀ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ :

ਚਿਉਂਟੀ ਕੇ ਪਗ ਨੇਵਰ ਬਾਜੇ
ਸੋ ਭੀ ਸਾਹਿਬ ਸੁਨਤਾ ਹੈ।
ਪੰਡਿਤ ਹੋਇ ਕਿ ਆਸਨ ਮਾਰੇ,
ਲੰਬੀ ਮਾਲਾ ਜਪਤਾ ਹੈ।
ਅੰਤਰ ਤੇਰੇ ਕਪਟ ਕਰਤਨੀ,
ਸੋ ਭੀ ਸਾਹਿਬ ਲਖਤਾ ਹੈ।
ਉਂਚੀ ਠੀਚੀ ਮਹਿਲ ਬਨਾਇਆ,
ਗਹਿਰੀ ਨੀਂਦ ਜਮਾਤਾ ਹੈ।
ਚਲਨੇ ਕਾ ਮਨਸੂਬਾ ਨਹੀਂ,
ਰਹਿਨੇ ਕੇ ਸਨ ਕਰਤਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਵੀ ਅੱਖੜ ਮਸਤ ਮੌਲਾ ਪੁਰਖ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਲੋਕਾਚਾਰੀ ਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਉਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ। ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਲੋਕ ਹੀ ਲਿਖਣ ਕਰਕੇ ਕਬੀਰ ਵਾਂਗ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰ ਤਰਕ ਨਿੱਗੜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਫੇਰੀ ਹੀ ਲੱਠ ਚੁਕ ਕੇ ਵੱਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਰੀਦ ਆਪਣੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵਧੇਰਾ ਨਿੰਦ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਅਸਰ-ਪਾਉ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਫਰੀਦ ਬਾਹਰਲੇ ਵਖਾਵੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਕੰਨਿ ਮੁਸਲਾ, ਸੁਝੁ ਗਲਿ,
ਦਿਲਿ ਕਾਫੀ, ਗੁਣੁ ਵਾਤਿ।
ਬਾਹਰਿ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ,
ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਭਾਤਿ।

ਕਬੀਰ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਬੰਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੂਚੱਜੀ ਝਾਕੀ ਤਰਕ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਮਕਾਨ ਤੇ ਮਹਿਲ ਉਸਾਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਰਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਫਰੀਦ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਬਿਆਲ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਚਿਤਾਵਨੀ ਤੇ ਵੰਗਾਰ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ
ਏਕੁ ਨ ਲਾਏ ਚਿਤੁ।
ਮਿਟੀ ਪਈ ਅਤੋਲਵੀ
ਕੋਇ ਨ ਹੋਸੀ ਮਿਤੁ।

ਕਬੀਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਉਹ ਸੂਫੀ, ਕਿਤੇ ਯੋਗੀ, ਨਾਥ ਪੰਥੀ, ਵੈਸ਼ਨਵ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮਨਣ ਵਾਲਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਲਾਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਜਾਂ ਪੰਥ ਬਣਾਣਾ ਚਾਹਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਉਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਅਸਰ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸਰਗੁਣੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਝਲਕ ਨਜ਼ਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਆਪਣੇ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਮਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗਮ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਬੀਰ ਕਿਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਇਹ ਲੱਭਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਜੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇਕ ਸਾਂਝੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਖ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਉਸ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝਕੁ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹਨ :

- (1) ਗੁਰੂ ਸਿਖ ਦਾ ਸਬੰਧ
- (2) ਨਾਮ ਤੇ ਸਿਮਰਣ
- (3) ਸੰਗਤ ਤੇ ਕੁਸੰਗਤ
- (4) ਸਾਧੂ ਤੇ ਅਸਾਧੂ
- (5) ਮਾਨਵ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ

ਉਪਰ ਦਿਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਵਖ ਵਖ ਕਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸੱਚ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਿਰਫ ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਰੇ ਸੰਸੇ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪੌੜੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਉਸ ਪਾਸੇ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਚੌਹਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਹੈ :—

ਥਾਪਣ ਪਾਈ ਥਿਤ ਭਈ,
ਸਤਿਗੁਰ ਦੀਨੀ ਪੀਰ ।
ਕਬੀਰ ਹੀਰਾ ਵਣਜਿਆ,
ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਤੀਰ ।

ਮਾਇਆ ਦੀਪਕ ਨਹ ਪਭੰਗ,
ਕ੍ਰਮ ਭਾਮ ਇਵੇ ਪੰਡਤ ।
ਕਹੈ ਕਬੀਰ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਕੇ,
ਏਕ ਆਪ ਉਬਰਤ ।

ਭਾਵੇਂ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਪੈਗੰਬਰ ਜਾਂ ਔਤਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸੂਫੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਸਰ ਬੱਲੇ ਪੀਰੀ ਮੁਰੀਦੀ ਚਲ ਪਈ। ਇਹ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਪੀਰ ਧਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਯਕੀਨੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀਰ ਮੰਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪੀਰ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜਨ, ਪਿਆਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਪਾਉਣ ਆਦਿ ਦਾ ਸ਼ਿਕਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਭੂਮਿ ਰੰਗਾਵਲੀ
ਮਾਂਝਿ ਵਿਸੁਲਾ ਬਾਗ ।
ਜੋ ਜਨ ਪੀਰਿ ਨਿਵਾਜਿਆ
ਤਿਨਾਂ ਅੰਚ ਨ ਲਾਗ ।

ਫਰੀਦਾ ਉਮਰ ਸੁਹਾਵਲੀ
ਸੰਗਿ ਸੁਵੰਨੜੀ ਦੇਹ ।
ਵਿਰਲੇ ਕੋਈ ਪਾਈਅਨਿ
ਜਿਨਾ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹ ।

ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੀ ਹੈ। ਰਾਤੀਂ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਜਾਗਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦਾ ਸਿਮਰਣ ਕਰਨਾ,

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁਖ ਅੰਗ ਹੈ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ—

ਕਬੀਰ ਸੁਮਿਰਣ ਸਾਰ ਹੈ,
ਔਰ ਸਕਲ ਜੰਜਾਲ ।
ਆਦਿ ਅੰਤ ਸਭ ਸੋਧਿਆ,
ਦੂਜਾ ਦੇਖੁ ਕਾਲ ।

ਰਾਤੀ ਉਤ ਕੇ ਅਲਾਹ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਬਹੁਤ ਤਿੱਖੀ ਵੰਗਾਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਪਿਛਲ ਰਾਤਿ ਨ ਜਾਗਿਓਹਿ,
ਜੀਵਦੜੇ ਮੁਇਓਹਿ ।
ਜੇ ਤੈ ਰਬੁ ਵਿਸਾਰਿਆ
ਤ ਰਬਿ ਨ ਵਿਸਰਿਓਹਿ ।
ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰੇ ਫੁਲੜਾ,
ਫਲੁ ਭੀ ਪਛਾ ਰਾਤਿ ।
ਜੇ ਜਾਗੈਨਿ ਲਹੰਨਿ ਸੇ,
ਸਾਈ ਕੰਨੋ ਦਾਤਿ ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਸਾਧੂ, ਅਸਾਧੂ, ਸੰਗਤ 'ਤੇ ਕੁਸੰਗਤ ਉਤੇ ਚੋਖਾ ਕੁਝ ਅਤੇ ਬੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਅੰਗ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੰਗਤ ਕੋਂ ਅੰਗ, ਕੁਸੰਗਤ ਕੋਂ ਅੰਗ, ਸਾਧੂ ਕੋਂ ਅੰਗ, ਅਸਾਧੂ ਕੋਂ ਅੰਗ, ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸਿਮਰਣ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਤੇ ਸਾਧੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਚਲਨ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਉਤੇ ਸ਼ੋਕ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜੀਵਨ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵਾਂਗ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਛੱਡ ਕੇ ਹੜੀਏ ਜਾਣਾ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਸੰਗਤ, ਨਿਗੁਰੇ ਅਤੇ ਅਸਾਧੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਉਤੇ ਚੋਖਾ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਆਈ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵੈ-ਨਿੰਦਿਆ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿਮਰਨ, ਭਜਨ ਤੇ ਚੰਗੇ ਰਾਹ ਉਤੇ ਚਲਣ ਲਈ ਝੰਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ

ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਵਧੇਰੀ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਬੀਰ ਵਾਂਗ ਨਿਧੜਕ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ:—

ਭਿਜਉ ਸਿਜਉ ਕੰਥਲੀ ਅਲਹ ਵਰਸਉ ਮੇਹੁ।

ਜਾਇ ਮਿਲਾ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਸੱਜਣਾ ਤੁਟਉ ਨਾਹੀ ਨੇਹੁ।

ਕਬੀਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਨ। ਜਾਤਪਾਤ ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਧਾਰਮਕ-ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭੇਦ, ਧਨੀ ਤੇ ਨਿਰਧਨ ਦਾ ਸੁਆਲ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਨ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਜਿਸ ਨਿਧੜਕਤਾ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਮਿਜ਼ਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਗਾਂਧੀ ਵਾਂਗ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਨ। ਛਡਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਉਪਰੋਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਪਾਰਸਾਈ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਕਈ ਕਈ ਥਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਜੁਰੋਅਤ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤਰਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੀ ਕਰੋ ਬੜਾਈ,

ਗਾਂਗਰੋ ਛੂਅਨ ਨ ਦੇਈ।

ਵੇਸੀਆ ਕੇ ਪਾਇਨ ਤਰ ਸੇਵੇ,

ਯਹ ਦੇਖੋ ਹਿੰਦਵਾਈ।

ਕਾਜੀ ਕੌਣ ਕਿਤੇਥ ਬਿਖਾਨੇ,

ਪੜ੍ਹਤ ਪੜ੍ਹਤ ਕੌਣੇ ਦਿਨ ਬੀਤੇ,

ਗਤੋਂ ਏਕ ਨਹੀਂ ਜਾਨੈ।

ਕਬੀਰ ਦੇ ਮਤ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਖੰਡਣ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਖੰਡਣ ਨਿੰਦਿਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਖੰਡਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਜਾਂ ਪੰਥ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਧਰਮ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਉਤੇ ਸਿੱਧੀ ਚੋਟ ਹੈ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਪਨਾਣ ਲਈ ਵੰਗਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਇਕ ਰੁਚੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਨਸ਼ਾ, ਨੀਂਦ, ਕੁਸੰਗਤ ਆਦਿ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕੀਤਾ

ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਬੀਰ ਨਾਲੋਂ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ।

ਕਬੀਰ ਦੇ ਮਤ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਉਨਤੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਤੇ ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਨੇ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ, ਆਸਾ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਕਪਟ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਖਿਮਾਂ, ਸੀਲ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਆਦਿ ਅਪਨਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ, ਸਿਮਰਣ, ਸਾਧ ਸਗਤ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਸਤਪੁਰਖ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਉਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਚੌਖਾ ਵਿਸਤਾਰ ਚਾਨਣ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਵੀ ਉਪਰ ਦਿਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਉੱਤੇ ਇਤ-ਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਲੜੀਵਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਿਆਨਿਆ। ਵੇਰਾਗ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤਾਇਆ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਤਾਏ ਜਾਂਦੇ ਵੇਖਿਆ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਵੈ-ਉਨਤੀ ਦੀ ਪਰੋਰਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਿਆ :

ਫਰੀਦਾ ਜਾ ਲਬੁ ਤਾ ਨੇਹੁ, ਕਿਆ

ਲਬੁ ਤ ਕੁੜਾ ਨੇਹੁ।

ਕਿਚਰੁ ਝਤਿ ਲੰਘਾਈਐ,

ਫਪਰਿ ਕੁਟੈ ਮੋਹੁ।

ਕਬੀਰ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਅੰਗ ਵਿਵਹਾਰਕ-ਆਤਮਕ ਜਾਂ ਆਚਰਨ-ਆਤਮਕ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਰੁਅਸਬ, ਭੇਦਭਾਵ ਦਾ ਨਾਸ, ਸਮੁਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਅਹੰਸਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਝਣਾ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਸਾਂਤੀ ਤੇ ਅਹੰਸਾ ਹੀ ਮਾਨਵ-ਵਾਦ ਹੈ ਜਿਸ ਸਤਰ ਉੱਤੇ ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ—

ਮਾਟੀ ਏਕ ਭੋਸ ਧਰ ਨਾਨਾ,

ਸਭ ਮੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਨਾ।

ਕਹੈ ਕਬੀਰ ਬਹਿਸਤ ਛਿਟਕਾਈ,

ਦੋਜਕ ਹੀ ਮਨਭਾਨਾ।

ਵੱਧੀ ਮਹਾਦੇਵ, ਵੱਧੀ ਮੁਹੰਮਦ,
ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਦਮ ਕਹੀਏ ।
ਕੋ ਹਿੰਦੂ ਕੋ ਤਰਕ ਕੰਹਾਵੇ,
ਏਕ ਜਿਮੀ ਪਰ ਰਹੀਏ ।

ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਹਨ :

ਫਰੀਦ ਖਾਲਕ ਖਲਕ ਮਹਿ,
ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ ।
ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ,
ਜਾਂ ਰਿਸ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ ।

ਫਰੀਦ ਜੋ ਤੋ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆ,
ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁਮਿ ।
ਆਪਨੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ,
ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸੰਸਾਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਕਬੀਰ ਦਾ ਪਿੜ ਫਰੀਦ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਗਾਹ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਰ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਆਠ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕਬੀਰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦ ਫਰੀਦ ਸਿਰਫ ਭਾਵਕ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਦਾਤ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਬਿਆਨ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਰਾਹਣਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰਪਾਉ ਅੰਗ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜੋਰ ਅਤੇ ਤਰਕ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਦੋਵੇਂ ਸਾਧਕ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੀ ਪਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਕਬੀਰ ਫਰੀਦ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਅਗੇਰੇ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਕਬੀਰ ਜੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਆਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਬਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੀ ਹੈ।

ਨਿਰੋਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਬੀਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਧੇਰਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਚੰਬਾ ਡੂੰਘਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਉਸ

ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੈਸ਼ਨਵ, ਸੂਫੀ, ਵੇਦਾਂਤੀ, ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਤੇ ਨਾਥ-ਪੰਥੀ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰਕ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇਗਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਏਨਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਇਹ ਲਭਣਾਂ ਵੀ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕੀ ਸਨ ? ਦੂਸਰੀ ਔਕੜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਲੜੀ ਨਹੀਂ ਜੋੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਭਾਵੇਂ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਨਿਰ-ਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੇ ਹਰ ਜਗੇ ਵਿਚ

ਹੋਂਦ ਮੇਂ ਰਹੇ ਸੋ ਮਾਨਵੀ ਬੇਹੋਂਦ ਹਰੇ ਸੋ ਸਾਧ।

ਹੋਂਦ ਬੇਹੋਂਦ ਦੇਉ ਤਜੇ ਤਾ ਕਾ ਮਤਾ ਅਗਾਧ।

ਸਕਲ ਮਾਂਡ ਮੇਂ ਰੋਮ ਰਹਾ ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਰਾਮ।

ਕਬੀਰ ਅਵਤਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਉਹ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਭੰਡਾਰਕਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਕਬੀਰ ਦਾ ਮਤ ਨਰੋਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਤਸ਼ਾਨਾ ਸੀ'। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਰਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕਬੀਰ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਆਤਮ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਰਾਮ ਗੁਣਮਈ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗਿਆਨ ਤੇ ਤਰਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ ਉਥੇ ਬ੍ਰਿਹਾ ਤੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਜਪ ਮਿਲਾਵਾ ਫਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਚੀਜ਼ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਇਸ-ਲਾਮੀ ਸ਼ਰਾਂ ਤੇ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਅਦਵੈਤ ਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਖੇੜਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਦਸ਼ਰਥ, ਹਰੀ ਆਦਿ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਮ, ਦਸ਼ਰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਤਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚ ਰਮੀ ਹੋਈ ਉਹ ਚੇਤਨਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸਾਝ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨਿਰ-ਗੁਣ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਿਆਰੇ ਲਈ ਤਜਪ, ਬਿਟਹਾ ਤੇ ਪਿਆਰ, ਭਜਨ ਸਿਮਰਣ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਨੇਹ ਦੋਹਾ ਵਿਚ ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਧੇਰੀ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘਟ :

ਸਤਿਗੁਰੁ ਹੋ ਮਹਾਰਾਜ ਮੋਹਧੇ ਸਾਈਂ ਰੰਗ ਭਾਰਾ।

ਸ਼ਬਦ ਕੀ ਚੋਟ ਲਗੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਮੇਂ ਬੇਧ ਗਿਆ ਤਨ ਸਾਰਾ।

ਸਤਿਗੁਰ ਹੋਸੂ ਰੀਝ ਕਰ ਏਕ ਕਹਿਆ ਪ੍ਰਸੰਗ ।

ਬਰਸਿਆ ਬਾਦਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾ ਭੀਜ ਗਿਆ ਸਭ ਅੰਗ ।

ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਵੀ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹਨ—

ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨੁ ।

ਫਰੀਦਾ ਜਿਤੁ ਤਨਿ ਬਿਰਹੁ ਨ ਉਪਜੈ ਸੋ ਤਨੁ ਜਾਣੁ ਮਸਾਣੁ ।

ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਡਰਾਂ ਜੇ ਮਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਜਾਇ ।

ਫਰੀਦਾ ਕਿਤੀ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਿਨੁ ਸੁਕਿ ਗਏ ਕੁਮਲਾਇ ।

ਕਬੀਰ ਦੇ ਯੋਗ ਵਿਚ ਦੋ ਲਹਿਰਾਂ ਬਹੁਤ ਪਰਬਲ ਸਨ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਤੇ ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਪੰਥ । ਤੀਸਰੀ ਲਹਿਰ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੀ ਸੀ । ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ-ਇਅਕਤੀਗਤ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ । ਕਬੀਰ ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਲੈ ਆਂਦੀ ਹੈ । ਸੰਤ ਮਤ ਵਿਚ ਸਗੁਣ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਾਹਿਤ ਵਾਂਗ ਸੇਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ । ਸਿੱਧ, ਨਾਥ ਤੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ । ਫਰਕ ਸਿਰਫ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਸੰਤ-ਮਤ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਸਾਹ ਉਲਟੇਨ, ਮੁੰਦਰਾਂ ਪਾਉਣ, ਕੰਨ ਪੜਵਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ, ਸਤਸੰਗ ਭਜਣ, ਸਿਮਰਣ ਪਰਧਾਨ ਹਨ । ਜੋਗੀ ਪੰਥ, ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਪਰਬਲ ਲਹਿਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾਂ ਮਤ ਚੰਗੇ ਜੋਗੀ ਵਾਂਗ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਦਸਣਾ ਪਿਆ—

ਸੋ ਜੋਗੀ ਜਾ ਕੇ ਮਨ ਮੇਂ ਮੁਦਰਾ,

ਰਾਤ ਦਿਵਸ ਨ ਕਰਦੀ ਨਿਦਰਾ ।

— — —

ਬਾਬਾ ਜੋਗੀ ਏਕ ਅਕੇਲਾ,

ਜਾ ਕੇ ਤੀਰਥ ਬਰਤ ਨ ਮੇਲਾ ।

ਝੋਲੀ ਪਤਰ ਵਿਭੂਤੀ ਨ ਖਟਨਾ,

ਅਨਹਦ ਬੈਨ ਬਜਾਵੈ ।

ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਈ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਬੁਕਲ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਬ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਾਲੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਦੀ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਹੈ । ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ

ਭਾਲਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਗੁਰਮਤ ਜਾਂ ਸੰਤ ਮਤ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ (ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਨੂੰ) ਨੂੰ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ—

ਕਹੈ ਕਬੀਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਜਿਨ ਕੋਈ ਖੋਜੇ ਦੂਰ।

ਧਿਆਨ ਧਰੇ ਮਨ ਸੁਧ ਕਰ ਰਾਮ ਰਿਹਾ ਭਰਪੂਰ।

— — —

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ।

ਵਸੀ ਰਬੁ ਧਿਆਲੀਐ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੂਢੇਹਿ।

— — —

ਅਜੁ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ।

ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ ਰੁਮ ਕਿਉਂ ਰੋਣਿ ਵਿਹਾਇ।

ਰਹਿਮਵਾਦ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੀ ਉਹ ਹਾਲਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਦਿਬ ਤੇ ਅਲੋ-ਕਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਭਰਿਆ ਸੁੱਚਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਭੁਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪਰੇਮ ਤੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੇਮ ਤੇ ਉਨਮਾਹ ਵਿਚ ਹਰ ਇੰਦਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਏਨੀ ਸਮਰਥਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ।

ਕਠਾ ਬਾਝੋ ਸੁਨਣਾ, ਬਿਨ ਹਥੀਂ ਚਲਨਾ।

I heard flowers that sounded and saw notes that shone.
(Underhill Mysticism—P-8)

ਰਹਿਮਵਾਦ ਦੇ ਉਨਮਾਨ ਵਿਚ ਜੀਵ ਇੰਦਰ-ਜਗਤ ਤੋਂ ਉਚਾ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਵਿਚਾਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਉਸ ਸਤਿਪੁਰਖ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ। ਆਰ, ਐਮ, ਜੋਨਜ਼ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ :

Mysticism is the type of religion which puts the emphasis in immediate awareness of relation with God, on intimate consciousness of the Divine Presence.

ਅਜੇਹੇ ਪੁਰਖ ਲਈ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਸਤਿਪੁਰਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਅਨੁਸਾਰ :—

ਲੋਕਾ ਭਰਮ ਨ ਕੂਲੋ ਭਾਈ
ਖਾਲਕ ਖਲਕ, ਖਲਕ ਮੇਂ ਖਾਲਕ
ਸਭ ਘਟ ਰਹਿਉ ਸਮਾਈ ।

ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕ ਖਲਕ ਮਹਿ, ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਖ ਮਾਹਿ ।

ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ, ਜਾਂ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ ।

ਅਸੀਂ ਹਾਲਤ ਜਿਥੇ ਸਭ ਵਿਤਕਰੇ ਤੇ ਫਰਕ ਮੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਨ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਸਵੈ-ਚੇਤਨਤਾ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਅੰਤਰ-ਮੁਖੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਲਤ ਆਤਮ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਅਨੰਤ ਗਿਆਨ, ਅਨੰਤ ਸੱਤ ਤੇ ਅਨੰਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਖੋਜ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੱਤ ਸੰਗ, ਮੁਹਸੂਦ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਸਿਮਰਣ ਆਦਿ ਸਾਧਨ ਹੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਅਨੁਸਾਰ :

ਜਾ ਕੇ ਮੂੰਹ ਮਾਥਾ ਨਹੀ, ਨਾਹੀ ਰੂਪਕ ਰੂਪ ।

ਪਹੁਪ ਪਾਸ ਬੇ ਪਾਤਲਾ ਐਸਾ ਸੱਤ ਅਨੂਪ ।

ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੋਵੇਂ ਜਨਤਾਂ ਦੇ ਕਵੀ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਹੀ ਸਿਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਤਕ ਸੀਮਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਿਲਾਫ਼ ਇਕ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸੀ। ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ, ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਤਰਕ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਚੋਗਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਢੂੰਡੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਤਰਕਵਾਦ ਸਾਧਾਰਣ ਪਰ ਨਿੱਗਰ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਤਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਤਰਕ ਲਈ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਿਰਫ਼ ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਰੋਅਬ ਪਾ ਕੇ ਡਰਾਉਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਚਲਤੀ ਚੌੜੀ ਦੇਖ ਕੇ ਦੀਆ ਕਬੀਰਾ ਹੋਇ ।

ਦੇ ਪਾਟਨ ਕੇ ਬੀਚ ਮੈਂ ਸਾਬਤ ਰਹਿਉ ਨ ਕੋਇ ।

ਫਰੀਦਾ ਦਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਜਾਇ ਕੈ ਕਿਉ ਡਿਠੋ ਘੜੀਆਲੂ ।

ਇਹ ਲਿਦੋਸਾ ਮਾਰੀਐ ਹਮ ਦੋਸਾ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲ ।

ਉਪਰ ਦਿੱਤੇ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭੈ ਦੀ ਥਾਂ ਭਉ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਅੰਗ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚੋਖਾ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਫਰੀਦ ਦੇ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਲੋਕ ਸਿਰਫ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰਾਵਾ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਹੱਸ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਤੇ ਸੂਝ ਵਖਾਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪਿੜ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਨੇ ਅਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ “ਬੋਲੀ ਮੇਰੀ ਪੂਰਬੀ” ਕਿਹਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਿੜ ਏਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ, ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ, ਪਛਮੀ ਹਿੰਦੀ ਪਰਦੇਸ਼, ਪੂਰਬੀ ਹਿੰਦੀ ਪਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਮਧ ਹਿੰਦੀ ਪਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਵੰਨਗੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ‘ਸਪ੍ਰਕੜੀ’ ਜਾਂ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਰਾਮ ਤਤਨ ਭਟਨਾਗਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ “ਨਾਗਰੀ ਪਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ ਨੇ ਜੇਹੜੀ ਪਰਮਾਣੀਕ (ਕਬੀਰ) ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਧੇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਮਿਗਤੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ”। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਵਰਗੇ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਸੂਝਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਏਨੀ ਪਿਚੜੀ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਨੇਵਰੋਂਡ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਕਬੀਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਰਾਣੀ ਅਵਧੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪੱਛਮੀ ਸਿਰਜਾਪੁਰ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੇ ਅਵਧ ਦੀ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦਾ ਢੰਗ ਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਕਬੀਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੱਜ ਦੀ ਪਰਚਲਤ ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਆਕਰਣਕ ਸੂਝਤਾ ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਫਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਤੇ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਜੇਨਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਸਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੇਪ ਪੋਚੇ ਤੋਂ ਵਰਤਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਛੰਦਾ-ਬੰਦੀ ਤੇ ਕਾਵਿਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਘਾਟ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਬੀਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਾਕੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪਾਠਕ ਖੁਦ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲਹਿੰਦੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦਾ ਦਾ ਸੁੱਜਾ ਮੁਲ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਪਰਤੱਖ

ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਬਨਤਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣਕ ਬਣਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਗੁਣ, ਛੰਦਚਾਲ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਬਿਆਨ ਦੇ ਜੋਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਫ਼ਰੀਦ ਕਬੀਰ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਅਗੇਰੇ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੰਗਲਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ, ਕਪਾਹ, ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝਲਕ ਸਾਡੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਉਤੇ ਵੀ ਕਣਕ, ਬੁਣਨ ਬਸੰਤ ਬਹਾਰ ਦੀਆਂ ਰੂਪਾਂ, ਹੰਡੋਲੇ, ਵਣਜ ਵਪਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਅਵਧੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੋਵੇਂ ਜੰਨਤਾ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਸਿੱਧਾ, ਸਾਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਉਤੇ ਅਸਰ ਪਾਂਦਾ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰਾ ਟੁੰਬਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਕੋਕਤੀਆਂ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਹਰ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਅਤੇ ਜੰਨਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ :

ਕਬੀਰ ਅਨੁਸਾਰ :

ਮਾਲਾ ਫੇਰਤ ਯੁਗ ਭਿਆ, ਫਿਰਾ ਨਾ ਮਨ ਕਾ ਫੇਰ।

ਕਰ ਕਾ ਮਨਕਾ ਛੋਡ ਕੇ ਮਨ ਕਾ ਮਨਕਾ ਫੇਰ।

ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇ ਕੈ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਯੁਗ-ਪਰਖ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਤੇ ਚੰਬਾ ਪਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਫ਼ਰੀਦ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰਾ ਅਸਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਦਾ ਹਿਰਾ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਉਤੇ ਯੋਗ ਪੰਥ, ਨਾਥ ਪੰਥ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਛਾਪ ਨਾਲ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮਾਰਗ ਕਢਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਬਾਕੀ ਧਾਰਮਕ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਠੋਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ

ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਂ ਇਕ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਕ ਗਿਆ। ਹਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਉਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਪਰਤੱਖ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਨਿਰੋਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਚਲ ਰਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਪਰਚਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਬਿਆਨਣ-ਸਮਰਥਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਅਨੇਕਾਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਿੜ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਇਆ। ਜੰਨਤਾ ਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤ ਕੇ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਮਾਂ ਇਕ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਸਾਖੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਉਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਤੇ ਚਾਸਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁਦੀਨ ਮਸ਼ਹੂਦ ਦਾ ਸਮਾਂ 1173-1266 ਈ: ਹੈ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਵੀ ਜ਼ਿਆਫਰੇ ਚਾਸਰ ਦਾ ਸਮਾਂ 1340-1400 ਈ: ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਛੇਵੇਂ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਗਲ ਤੇ ਫਖਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਚਾਸਰ ਨਾਲ ਚੌਥਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਫਰੀਦ ਨਾਲ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰਵ੍ਰਲਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ।

ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਕਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਫਰੀਦ ਤੇ ਚਾਸਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਇਕ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿਟਾ ਵੀ ਕਵਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਚਾਸਰ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਬਗ਼ੀਕੀ ਵਿਚ ਨਾ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿਟਾ ਵਧੇਰੇ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਚਾਸਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਹੈ ਤੇ ਫਰੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ੁਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਚਾਸਰ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਫਰੀਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਨ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਭੁੰਘੀ ਝਾਤ ਮਾਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਸੰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਲਭਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਇਕ ਫਕੀਰ ਕਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਵੀ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਮਹੀਅਸ ਰਬ ਦੀ ਭਗਤ ਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਰੋਜ਼ੇ ਦੀ ਪਾਬੰਦ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਫਕੀਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਚਾਸਰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਹੋਰ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਇਕ ਵਡਾ ਬਿਉਪਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਇਕ-ਵਡਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਚਾਸਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਫਰੀਦ ਮਾਰਫਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਤਾਵੇਂ ਫਰੀਦ ਦਾ ਸਬੰਧ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਡੇ ਵਡੇ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ

ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਫਕੀਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗਜ਼ਾਰਿਆ। ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੇ ਦੇਸਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ, ਵਡੇ ਵਡੇ ਪੀਰਾਂ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਇਸਲਾਮੀ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਵਧਾ ਕੀਤਾ। ਚਾਹਰ ਨੇ ਵੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਚੰਗੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਉਹ ਫੌਜ ਵਿਚ ਵੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫਿਰ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹੀ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਉਹ ਇਟਲੀ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਨ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਅਮੀਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਚਾਸਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਖਾਤ ਸਾਰਨ ਪਿਛੋਂ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਂਝੀ ਗੱਲ ਇਹ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਖਰਚ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਇਆ, ਦੋਵੇਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹੇ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਜਰਬਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬੜੀ ਅਸਾਨੀ ਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਰਾਜ ਤਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਹੂ ਰੀਤਿਆਂ ਵੀ। ਪੂਜਾ-ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਨਾਲ ਵਧੀਕਿਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਐਸ-ਪਰਸਤੀ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸਨ। ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਸਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਘਟ ਬੇਚੈਨੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਹੀ ਬੰਦੇ ਤਾਂ ਐਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਆਮ ਲੋਕ ਅਸੁੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ। ਕਾਲ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਲੇਗ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਲੜਾਈਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਭੇੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਚਰਚ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਮੁਰਾਬ ਸੀ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੇਚੈਨੀ-ਭਰੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਤੇ ਚਾਸਰ ਨੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ। ਫਰੀਦ ਤਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ, ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ :

ਸੇਖ ਹਯਾਤੀ ਜਗਿ ਨਾ ਕੋਈ ਬਿਰੁ ਰਹਿਆ ।

ਜਿਸੁ ਆਸਣਿ ਹਮ ਬੈਠੋ ਕੇਤੀ ਬੈਸਿ ਗਇਆ ।

ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫਰੀਦ ਨੇ ਅੱਗਾਂ ਸੁਧਾਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ :

ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਤੇ ਕੰਮਝੇ ਵਿਸਾਰਿ ।

ਮਤੁ ਸਰਮਿੰਦਾ ਥੀਵਹਿ ਸਾਂਈ ਦੇ ਦਰਬਾਰਿ ।

ਫਰੀਦ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸਮਝਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚਾਸਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਕੁਝ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਸਭਯ ਲੋਕ ਲਈ ਲਿਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਨਹੀਂ ਟੁੰਬਿਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਬੰਦਿਆਂ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਕਤੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜਨ ਲਈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲਾਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਬਾਰੇ ਦਸ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਖਰਾਬ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਂਝ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਹਠੇਥੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਛੇੜਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕਈ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕਰੜੀ ਚੋਟ ਵੀ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ‘ਕੈਂਟਰਬਰੀ ਟੇਲਜ਼’ ਵਿਚ ‘ਪਾਰਜਨ’ ਬਾਰੇ ਦਸਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

‘For if a priest be foul on whom we trust, No wonder is a lewed man to rust, And shame it is, if a priest take keep, A shitten shepherd and a cleane sheet, Well ought a priest ensample for to give, By his cleanness how that his sheep should line.

ਫਰੀਦ ਦੇ ਫਕੀਰੀ ਜੀਵਨ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਿਆਈ ਲੈ ਆਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਥੋੜੇ ਜਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਆ ਗਿਆ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵ੍ਰੀਘੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਦਸਣ ਦੀ ਜਾਚ ਆ ਗਈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਵਧੇਰੀ ਰਚਨਾਂ ਦੇ ਸਭਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪਰਗਟਾਣ ਲਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਣਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪਈ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਦੋ ਸਭਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਥੋੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਢੰਗ ਨਾਲ ਏਨਾ ਕੁਝ ਦਸਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਖਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਈ ਕਵੀ ਕਈ ਸਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕੇ। ਤੇ ਚਾਸਰ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਕੁਝ ਇਕ ਉਪਰਲੀ ਸਰੋਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਮਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਪੁਜਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਉਪਰੋਂ ਉਪਰੋਂ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਸਿਆ, ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ।

ਫਰੀਦ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ

ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਸਿੱਟੇ ਕਢੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੋਹ ਉਸ ਨੂੰ ਠਿੰਦਾ ਹੈਰ ਆਦਿ ਭੇੜੇ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਭਟਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਵੇਸ਼ ਤਾਂ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦਾ, ਜੋ ਇਕ ਰਬ ਦੀ ਆਸ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਖਲਕਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਹਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੱਡੇਹਿ ।

ਵਸੀ ਰਬ ਹਿਆਲੀਐ, ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਦੁੰਦੇਹਿ ।

ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਜੀਉਣ ਦਾ ਚਾਅ ਹੀ ਮੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਬੁਰੇ ਖਿਆਲਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂੱਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹਿਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਵੀ ਇਹ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਮਨੁੱਖ ਰਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਪੰਛੀ ਚੰਗੇ ਹਨ ਜੋ ਕੰਕਰ ਚੁਗ ਕੇ ਕੱਖਾਂ ਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਬਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਿਲ ਮਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਉਹ ਫਕੀਰ ਚੰਗੇ ਹਨ ਜੋ ਰਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਵਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰਬ ਦੇ ਡਰ, ਸ਼ਰਾ ਡਿਨਾ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ, ਰੋਜ਼ਾ, ਨਮਾਜ਼, ਕੁਜ਼ਾ, ਬਾਂਗ, ਮੁਸੱਲਾ ਦੀ ਮੰਨਤ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਨਰਕ ਦਾ ਡਰ, ਝੂਠੀ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਤੇ ਜਪ ਤਪ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਤਮਕ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਠੋਸ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ।

ਚਾਸਰ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਵੀ ਦਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਘੜਨੀਆਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜੋ ਵੇਖਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :—

That thee is sent receyne in luxornnesse, The wrastling of
this world asketh a fal; Here is no harm, here is but
indernessse, Forth, pilgrim, forth, forth best out of thy stal,
Look upon hye, and thonke God of al.

ਪਰ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰੰਗ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਨਣਾ ਪੱਖ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਜੀ ਛੋਹਾਂ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਬੜੀਆਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਹਾਸ-ਭਰਪੂਰ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮੁਨੁਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਹੱਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਚੁਕਦਾ 'ਨਹੀਂ'। ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕੋਲ ਹਰ ਵੇਲੇ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕਈ ਕਹਾਣੀ ਹੋ ਤੇ ਉਹ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਫਰੀਦ ਤੇ ਚਾਸਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਕੋਈ ਵੀ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਭ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਕਵੀ ਦੇ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਆਪਣੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮੁੜ ਮੁੜ ਉਹੋ ਵਿਚਾਰ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੁੜ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੁਹਰਾਣ ਦੇ ਆਵਸ਼ਯਕ ਅਕੇਵਾਂ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ, ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਸੁਹਜ ਸਵਾਦ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚਾਸਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਲੱਭਣੀ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਰਚਲਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਕਈ ਕਈ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਈਆਂ ਹਨ। ਲੰਵੇਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ "ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਵਾਂਗ ਚਾਸਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਰਜਿਆ, ਕੁਝ ਵੀ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਈਜਾਦ ਕੀਤਾ।"

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਿਆ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ ਇਨੀ ਨਿਕੀ ਜੰਘੀਐ ਥਲ ਝੂੰਗਰ ਭਵਿਓਸਿ।

ਅਜ ਫਰੀਦਾ ਕੂਜੜਾ ਸੈ ਕੋਹਾਂ ਥੀਓਸਿ।

ਜਾਂ ਜਦ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ—

ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫਰੀਦੁ ਕੰਬਣਿ ਲੱਗੀ ਚੋਹ।

ਜੋ ਸਉ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਜੀਵਣਾ ਭੀ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖੋਹ।

ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ ਜਾਪਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਚਾਸਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ

ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਬੜਾ ਘਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਰਸ ਦਾ ਥਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਅਰੰਭਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਪਰਵਰਸ਼ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਰੋਮਾਂਸ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਆਰੰਭਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਰੰਗ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਰਚਨਾ 'Roman de la Rose' ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਾਨ ਆਫ਼ ਗਾਂਟ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਬਲਾਂਚੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ 'The Boke of Duchesse' ਲਿਖੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਤੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਪਰਤਾਵ ਕੁਝ ਘਟਿਆ ਤੇ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਫੇਰੇ ਪਾਣ ਨਾਲ ਇਟੇਲੀਅਨ ਪਰਭਾਵ ਪੈਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ 'The House of Fame', 'Troilus and Cryseyde' ਤੇ 'Legende of Good women' ਲਿਖੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਪਰਭਾਵ ਵੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਰਚਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਚਨਾ 'Canterbury Tales' ਹੈ। ਦਾਸਰ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੇ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਵਧੇਰੀ ਰਚਨਾ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਜਾਂ ਹੋਰਾਂ ਜੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਾਂ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਪਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਵਿਰਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅਮੀਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਮਿਹਨਤੀ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—“ਦਿਨ ਫਰ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਦ ਮੈਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਸ ਪਾਸ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਹੋਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਨੀਂਦ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈ ਲੈਂਦੀ”। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤਾਬੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨੀਵ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਕੰਮ ਕਾਰ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਦਾਸਰ ਬਹੁਤ ਘੁੰਮਿਆ ਫਿਰਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਉਹ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਬਣਾਇਆ। ਫਰੀਦ ਵੀ ਕਾਬੇ ਗਿਆ, ਬੁਖਾਰਾ

ਗਿਆ, ਕਾਬਲ ਗਿਆ, ਕੰਧਾਰ ਗਿਆ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਘੁੰਮਿਆ ਫਿਰਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਕਈ ਪੀਰਾਂ ਪੰਗੰਬਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪਾਤਰ ਬਣਾਕੇ ਹੀ ਕਿੱਸਾ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੱਟੇ ਕਢੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਘਟਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੇਖ਼ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੁੰਝਲ ਨਹੀਂ, ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਝ ਚਾਸਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਦਗੀ ਹੈ, ਸਰਲਤਾ ਹੈ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਰਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਡੂੰਘਿਆਈ ਵੀ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਲੋਕ ਦਾ ਭਾਵ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਡੂੰਘਿਆਈ ਵਿਚ ਗਵਾਹ ਜਾਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਡੂੰਘਿਆਈ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਅਜਾਹਾ ਡੂੰਘਿਆਈ ਹੈ।

ਚਾਸਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਦੁਖਾਂਤ ਲਈ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਖਾਂਤ ਹੀ ਸੁਖਾਂਤ ਹੈ : ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

'Tragedie is non other maner thing, Butfor that Fortune alway not assaile With unwar Strhok the regnes that been proude.

ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਜੀਉਣ ਲਈ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਪਰਗਟਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ :

Not nedeth it to you, sin they her met, To arc at me if that they blythe were, For if it erst was wel, tho was it bet, A thousand fold, this modeth not enquire, A-gon was every sorwe and every fere, And bothe, Y-wis, they hadde, and so they wende, As much joye as herte may comprende.

ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਫਰੀਦ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਫਕੀਰ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੌਤ ਹੀ

ਯਾਦ ਕਰਵਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਫਿਨ-ਭੰਗਰ ਖੁਸ਼ੀ ਕੋਈ ਮਹਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਰੁਤਿ ਫਿਰੀ ਵਣੁ ਕੰਥਿਆ,
ਪਤ ਝੜੇ ਝੜਿ ਪਾਇ।
ਚਾਰੇ ਕੁੰਡਾ ਢੂੰਢੀਆ,
ਰਹਣੁ ਕਿਥਾਹੁ ਨਾਹਿ।

ਫਰੀਦ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਨਾਸਵਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਥਿਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ :

ਚਲਿ ਚਲਿ ਗਈਆ ਪੇਖੀਆ
ਜਿਨੀ ਵਸਾਏ ਤਲ।
ਫਰੀਦਾ ਸਰੁ ਭਰਿਆ ਭੀ ਚਲਸੀ,
ਥਕੇ ਕਵਲ ਇਕਲ :

ਉਹ ਮਨੁਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਰੁਖ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ—

ਕੰਧੀ ਉਤੇ ਰੁਖੜਾ ਕਿਚਰਕੁ ਖੰਨੈ ਧੀਰੁ।
ਫਰੀਦਾ ਕਚੈ ਭਾਂਡੈ ਰਖੀਐ ਕਿਚਰੁ ਤਾਈਂ ਨੀਰੁ।

ਇਹਨਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਫਰੀਦ ਤੇ ਚਾਸਰ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਦਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਪਰਤੀਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਇਕ ਕੇਵਲ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਨੂੰ। ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਨਿਕਲਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਫਰੀਦ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ ਮੈਂ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖੁ ਮੁਝ ਕੂ,
ਦੁਖ ਸਬਾਇਐ ਜਗਿ।
ਉਚੇ ਘੜਿ ਕੈ ਦੇਖਿਆ,
ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ।

ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਆਸ ਦੀ ਬਲਕ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਸੱਲੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦੁਖੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਦੁਖੀ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਵਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਇਹ ਫਰੀਦ ਦਾ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਦਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਸਰ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ

ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਖਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । 'Canterbury Tales' ਵਿਚ ਜਦ 'ਉਝੋਲੀਨੋ ਆਪਣੀ ਉਕਸਮਤ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

Allas, Fortune ! It was great crueltee Swich briddles for
to put in swich a cage.

ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖੁਭਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ 'ਆਰਕਾਈਟ' ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ
ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਦਾ ਹੈ :

Allas, myn hertes, alas my wyf !

Myn hertes lady, endere of my lyf

What is the world, what asketh men to have ?

Now with his love, now in his colde grave !

Allowe, with outen any companye

“ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਕੀ ਹੈ ?” ਇਹੋ ਜਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਭਲੇਖਾ ਪੈਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਸਰ ਵੀ ਘਟ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਵੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਉਤਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਇਹੋ ਜਹੀ ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ, ਐਵੇਂ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਇਹੋ ਜਹੀ ਉਪਰਾਸਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੋਗਾ ਨਹੀਂ ।

ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਚਾਸਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵੇਰ ਅੰਤਰ ਵੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ । ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ।

ਚਾਸਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ । ਉਸ ਦੇ ਸਰਨ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਕਵੀ ਟਾਮਸ ਹਾਕਲੀਵ ਉਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

But wele away, so is myn herte too,

That the honour of English tonge is dead.

Of which I was wonte have counseil and rede

O maister dere and fadir reverent

My maister chancer, floure of eloquence,

O Universal fadir in Science

Allas that thou thyne excellent prud nce

In thy bedde mortal myghtest not be bequeth,
 What eyeld Doethe ? allas, why wold be slothe ?
 O Dethe, that didest not harme singulere
 In slaughtre of hym, but alle this loud it smarteth,
 But natheles yit hast thou no powere
 His name to slee, his hyc vertu asterteth
 Un sleyme fro the, which ay us lyfly herteth
 Wite bookes of his ornat edityng
 That is to alle this loud enlumynyng.

ਚਾਸਰ ਤੇ ਇਕ ਸੌ ਅੱਧੀ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਸਪੈਂਸਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

As that renowned poet then compiled
 With war like numbers and heroick sound
 Dan Chancer well of English undeflyed
 Oh Fame's eternall head roll worthis to be fyled

ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਚਾਸਰ ਨੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਤੇ ਅਟੈਲੀਅਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਜਿਤੜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਢਲਿਆ । ਜਿਥੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚੀ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਲਾ ਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦੱਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪਰਫੁੱਲਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਫ਼ਰੀਦ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸੁਧ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ । ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ਼ ਏਨੀ ਰਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਭੁੱਲੇਖਾ ਪੈਣ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਇਉਂ ਜਾਪਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਹੂਵੀਂ ਚੇਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਕਾਫ਼ੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ । ਜਿੰਨਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ । ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਤੇ ਹੋਰ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਲੇਫ਼ ਮੈਡੀਓ ਹਰਨ ਸ਼ੈਲੇ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਅਢੁਕਵੀਂ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ ਲਹੀਂ ਲੱਭੀ ਜਾ ਸਕਦੀ । ਇਹ ਕਥਨ ਸ਼ੈਲੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਰੇ ਦੁਕਦਾ ਹੈ । ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਵੀ ਚਾਸਰ ਵਾਂਗ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਿਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਸ

ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਲਭਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾ-
ਵਲੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ, ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ
ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਸੀਂ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵੀ ਪਿਤਾਮਾ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਬਿਲਕੁਲ
ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਸਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਕਰ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਚਾਸਰ ਦੀ ਕਲਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਘੜਨ
ਵਿਚ ਹੀ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਘੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੋਂਦ
ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਏਨੀ ਪਕੜ ਨਹੀਂ। ਫਰੀਦ ਭਾਵੇਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਘੜਦਾ, ਬਸ ਇਕ
ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਖੜੇ ਸੰਕੇਤਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ
ਵਿਚ ਗੋਂਦ ਦੀ ਪਕੜ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਇਕ ਖੱਝਕੀਂ ਗੋਂਦ ਗ੍ਰਿੱਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।
ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਘੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਕਲਪਨਾ
—ਉਡਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਖਾਕੂ ਬਾਰੇ ਦਸਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :—

“ਫਰੀਦਾ ਖਾਕੂ ਨਾ ਨਿੰਦੀਐ ਖਾਕੂ ਜੇਤੂ ਨ ਕੋਇ।

ਜੀਵਦਿਆ ਪੈਰਾ ਤਲੇ ਮੁਇਆ ਉਪਰਿ ਹੋਇ”।

ਭਾਵੇਂ ਚਾਸਰ ਵਿਚ ਗੋਂਦ ਦੀ ਪਕੜ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ ਪਰ ਉਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਲ ਪਾਠਕ
ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਵਡਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ
ਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ ਢੰਗ ਹੈ। “*Legende of Good Women*” ਵਿਚੋਂ ਇਹ
ਸਤਰਾਂ ਵੇਖੋ :—

‘Madame, quoud he, how thynke ye hereby ?

How that me thynketh, quod she, so god me speede

I seye, a cherl hath doon a cherles dede

What should I seye god lat hym never thee

ਫਰੀਦ ਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ ਢੰਗ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ
ਸੁਣਾਈ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਢੰਗ ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ
ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਰੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਲਗ ਪਗ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਮਨ
ਖਚਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨ ਮੁਕੀਆਂ ਤਿਨਾਂ ਨ ਮਾਰੇ ਪੁੰਮਿ।

ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁੰਮਿ।

ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇਕੇ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ ।

ਫਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ।

ਇਹ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਹੈ ਜੋ ਫਰੀਦ ਤੇ ਚਾਸਰ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ।

ਫਰੀਦ ਨੇ ਖੜੇ ਸੌਲਿਕ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ । ਵਗਏ ਪਾਣੀ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ, ਤਜ਼ਾਰਤ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਵਰਤੇ ਹਨ । ਫਰੀਦ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰ ਸਿਰਫ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਕੀਮਤ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਸੁਆਦ ਦੁਣਾ ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਫਰੀਦ ਰਹੱਸ-ਵਾਦੀ ਕਵੀ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ । ਚਾਸਰ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਹਨ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਤੇ ਰੂਪਕ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹਨ । ਉਹ ਅਭੋਲ ਹੀ ਬੜੀ ਢੁਕਵੀਂ ਉਪਮਾ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

Singing he was or fluting all the day,

He was as fresh as is the month of May.

ਚਾਸਰ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਹਨ । ਉਸ ਨੇ ਸੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੰਗ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਸਰੋਦੀ ਕਵੀ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਲਿਰਿਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕਤਾ ਵੀ ਲੱਭਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਤੀਬਰ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ । ਇਹ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਸਰ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਪਿਆਰ--ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰੋਦੀ ਰੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ :

No welcome sooner with thy soune softe.

That hath this wintre's, waders overshake?

And driven away the lounge nyghts blake.

ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਰਤੇ ਹਨ । ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਤੀ ਨਿਕਟ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਚਾਸਰ ਤਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੀ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੀ । ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਵਧੇਰੇ ਜਟਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ ਉਹ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਇਧਰ ਉਧਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਚਾਸਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਮੀਟਰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੀ ਅਪਣਾਈ ਰਖਿਆ। ਇਹ ਮੀਟਰ ਸੀ--ਆਕਟੋਸਿਲੇਬਿਕ ਕਪਲੈਟ। ਉਸ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੀਟਰ ਛੱਡ ਕੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ **Regular metre** ਤੇ **end-rimes** ਅਪਣਾਏ।

ਜਿਵੇਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਏ ਸਭ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਬੂਲਿਆ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਸਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਏ ਸਭ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਚਾਸਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਅਜ ਵੀ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਚਾਸਰ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਤਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ ਨਾਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ

ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਇਕ ਪਰਮਾਣੀਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਸੁਝਾਵਕ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੂਜੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਉਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਉਸ ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਲੇਖਕ ਦਾ ਦੂਜੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਔਗੁਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਧੇਰੇ ਉਘੜ ਕੇ ਆ ਪਲੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਲੈਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਡਾ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੰਗ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਦੂਜੇ ਅਜਿਹੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਕਿਸੇ ਗੁਣ ਕਰਕੇ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਕਸ ਮੂਲਰ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਕਿ "ਸਾਰਾ ਉਚੇਰਾ ਗਿਆਨ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ" ਗਿਆਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰ ਨਾਲੋਂ ਸਾਹਿਤ-ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਜਾਚਣ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਕਰੜੇ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਨੀਯਮ ਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤੁਲਨਾ ਅਤੇ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਲਿਖਤ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਵੇਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਲੇਖਕ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਤੁਲਨਾ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਯੋਗ ਅਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਨਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੁਲਨਾ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਈਆਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਯੋਗ ਭਾਵਪੂਰਤ ਅਤੇ ਨਿਰਨਾ-ਜਨਕ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਇਕੋ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਦੋਵੇਂ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੂਫੀਮਤ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਹੇਠ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਕ ਰੂਪ, ਸਿਖ ਮਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਨ। ਤੀਜੇ ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਫੁੱਟਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹਿੰਦੀ ਆਲੋਚਕ ਡਾ. ਨਿਗੇਂਦ੍ਰ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਚਲੇ ਆਏ ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਮਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਦੋ ਹੀ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜਾਂ ਅਸੀਂ ਰਾਗੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜਾਂ ਵੈਰਾਗੀ। ਸਾਡੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਰਾਗੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵੈਰਾਗੀ ਹਨ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੋਚ ਅਤੇ ਦਰਦ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਚੌਥੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਸ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਲਗ ਪਗ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਕੋ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ 112 ਸਲੋਕ ਅਤੇ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ 57 ਸਲੋਕ ਅਤੇ 35 ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਤੁਲਨਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੀ ਮਹਤਤਾ-ਪੂਰਨ ਹੈ, ਕਿ ਦਿਤਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਪਹਿਲੇ ਲੇਖਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸਭ ਤੋਂ ਅਖੀਰਲੇ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਗਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਅੰਤਰ ਆ ਚੁਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਬੋਲੀ ਦਾ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਸਾਡੀ ਇਸ ਤੁਲਨਾ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕੋਲੋਂ ਕੋਲ ਰਖ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਵਿਚਾਰ-ਵਸਤੂ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸਬੰਧ ਕੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਕਿਹੜੀ ਕਿਹੜੀ ਗਲ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਤੇ ਲਿਖ ਆਇਆਂ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੇਖਕ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹਨ। ਜੋ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਭਾਵ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਰਨ ਜਾਂ ਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਂਝੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਉਥੇ ਆ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਲੇਖਕ ਉਹੇ ਆਤਮਕ ਮੰਡਲਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਕੇ, ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਭਾਵ-ਵਾਚਕ ਸੂਖਮ ਇਖਲਾਕੀ ਆਚਰਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਕੇ, ਪੂਜਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚੋਂ ਤੰਗ ਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾ ਚੁਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਸੋ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਸੰਸਾਰ ਦੀ

ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਵਜੋਂ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ। ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੰਗਤੀਆਂ ਫਰੀਦ-ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਲੀ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਦੋ ਪੰਗਤੀਆਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨਾ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰੀਆਂ ਹਨ :—

“ਸੇਖ ਹੋਯਾਤੀ ਜੋਗਿ ਨ ਕੋਈ ਬਿਰੁ ਰਹਿਆ,
ਜਿਸ ਆਸਣਿ ਹਮ ਬੈਠੇ ਕੋਤੀ ਬੈਠਿ ਗਇਆ”।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਭਾਵਪੂਰਤ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਤਮ ਵਿਚਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਬੋਲ-ਚਿਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ “ਕੰਧੀ ਉੱਤੇ ਰੁਖੜਾ” ਅਤੇ “ਰਚੇ ਭਾਂਡੇ.....ਨੀਰ” ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਨਾਲ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਮੌਤ, ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਢਾਹ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਅਤੇ “ਰੌਰ ਨਿਮਾਣੀ” ਵਾਜਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜ ਜਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੀ ਆਉਣਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਿੱਧਾ ਜਿਹਾ ਸੁਆਲ ਕਰਦੇ ਹਨ “ਕਿਥੈ ਤੈਡੇ ਮਾਪਿਆ ਜਿਨ੍ਹੀ ਤੂੰ ਜਾਣਿਓਹਿ” ? ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕੁੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ “ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾਝੀਆਂ” ਕੂੜਾ ਸਉਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਗ ਸੋਭਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ “ਕੱਜਲ ਰੇਖ” ਨ ਸਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਇਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਹੁਣ ਪੰਛੀ ਸੁ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇ ਜੂਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਇਕੋ ਅਸੂਲ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਜਾਂ ਭਰਿਆ ਤਾਂ ਲੋਇਆ’। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਕਰਾਈ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

“ਕੈਸੇ ਜਲ ਤੇ ਬੁਦਕਦਾ ਉਪਜੇ ਬਿਨਸੇ ਨੀਤ
ਜਗ ਰਚਨਾ ਤੈਸੇ ਰਚੀ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਣ ਮੀਤ।”

ਫਿਰ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਦਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਗਰਭ ਤੋਂ ਵਰਜਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੀ ਛਨ ਵਿਚ ਬਿਨਸ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। “ਧਨ ਦਾਰਾ ਸੰਪਤਿ ਸਗਲ” ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਚਿਰ ਸਕਾਈ ਜਾਂ ਪੱਕਾ ਸਾਥੀ ਨਹੀਂ।

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਇਸ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਇਕੋ ਤੀ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਚਿਲ ਲਾਉਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਏਥੇ ਕੋਈ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ, ਨਾਹੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਥਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਪਾਣਾ

ਚਾਹੀਦਾ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ "ਕੱਲਰ ਕੇਰੀ ਛਪੜੀ" ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਹੰਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਏਥੋਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਆਤਮਾ ਰੂਪੀ ਹੰਸਾਂ ਦੇ ਪੀਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਛਪੜਿ ਦੂਢੈ ਕਿਆ ਹੋਵੈ ਚਿਕੜਿ ਫੂਥੈ ਹਥ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿਕੜ, ਕੱਲਰ ਅਤੇ "ਵਿਸ ਗੰਦਲਾ" ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਛਤਰ ਝੁਲਦੇ ਸਨ, ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦਾਮੇ ਵਜਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਭੀ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਯਤੀਮਾਂ ਨਾਲ ਚਲ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

“ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾਲੀਆ, ਏਤੁ ਨਾ ਲਾਏ ਚਿਤੁ ।

ਮਿਟੀ ਪਈ ਅਡੋਲਵੀ, ਕੋਇ ਨ ਹੋਸੀ ਸਿਤੁ ।”

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਾਇਆਂ ਦਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਦਾਸ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ "ਵਿਸ ਗੰਦਲਾ" ਦੇ ਵਿਸ਼ਟਾਤ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਿਖਿਆ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਬਿਖਿਆ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਵੇਰਾਗ ਦਾ ਭੋਖ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਤਕ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਤੇ ਨਾਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕੁਝ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੋ ਗਏ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਹਿਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਦੋ ਉਘੇ ਅੰਗ ਹਨ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

“ਫਰੀਦਾ ਜਿ ਦਿਹਿ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ,

ਜੇ ਗਲੁ ਕਪਹਿ ਚੁਖ ।

ਪਵਨਿ ਨਾ ਇਤੀ ਮਾਮਲੇ.

ਸਹਾਂ ਨ ਇਤੀ ਦੁਖ ।”

ਅਤੇ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿ “ਘਰ ਘਰ ਏਹਾ ਅਗਿ” ਹੈ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਬਿਖਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਮਾਨੁਖ ਚੋਹ” ਨੂੰ ਫਿਰ ਵੀ “ਦੁਰਲਭ” ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਸੂਫੀ ਇਸ਼ਟ “ਰਾਜੀ-ਬ-ਰਜਾ” ਵਾਲੀ, ਬਹੁਤ ਘਟ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਬੇਵਸੀ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰੀ ਦਾ ਭਾਵ ਬੰਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

੬੭

“ਫਰੀਦਾ ਫੁਖਾ ਜੋਤੀ ਦਿਹੁ ਗਇਆ,

ਸੂਲਾਂ ਸੋਤੀ ਵਾਤਿ ।

ਖੜਾ ਪੁਕਾਰੇ ਪਾਤਣੀ,

ਬੋਲਾ ਕਪਰ ਵਾਤਿ ।”

ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਤਾਂ ਸ਼ਿਕਵਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

“ਫਰੀਦਾ ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ ਵਾਣੁ ਦੁਖੁ

ਬਿਰਹੁ ਵਿਛਾਵਣੁ ਲੋਫੁ

ਇਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਨਾ

ਤੁ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਵੇਖੁ ।”

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ “ਹਰਿ ਭਾਵੇ ਸੇ ਹੋਇ” ਵਿਚ ਅਟਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਚਿੰਤਾ ਤਾਕੀ ਕੀਜੀਏ ਜੋ ਅਨਹੋਣੀ ਹੋਇ” ਅਤੇ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਨ ।

ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿਖਿਆ ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ‘ਨਿਵਣ’, ‘ਖਵਣੁ’, ‘ਫਿੱਕਾ ਨਾ ਗਾਲਾਇ’, ‘ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ’ ਬਿਨਾ ਰਬ ਦੇ ‘ਨੇਹੁ’, ‘ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇ’ ਭਾਵ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ, ‘ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਨ ਵਿਚ ਵੇਖ’ ਆਦਿ, ਦਾ ਸਬਕ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਮਾਇਆ, ਮਮਤਾ, ਹਉਮੈ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਵਜੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਿਹੜੇ ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਉਹ ਹਦਖ-ਸੰਗ ਅਤੇ ਬੇਰੀ-ਮੀਤ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਣ, ਨ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਭਰਨ ਅਤੇ ਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭਰਾਨ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਬੰਦਗੀ ਜਾਂ ਪੂਜਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਜਿਹੀ ਗਲ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਖ ਵਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਸਨ । ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸੂਫੀ ਸਨ, ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਦੇ ਸੂਫੀ ਹੀ ਸਨ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਜੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ, ਜਾਂ ਇਹ ਧਰਮ ਕਿ ਸੂਫੀ ਅਜੇ ਤਕ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਫਿਕ੍ਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਮਾਜ਼ ਸਜਦਾ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਵੀ ਨਾਮ, ਜਾਪ, ਭਜਨ, ਸਿਮਰਨ, ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਆਦਿ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਇਸ ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਬੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ । ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਹ

ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ ਕਿ ਵਕਤ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਬੀਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਲਪਨ ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਲੰਘ ਕੇ ਬੁਢਾਪਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਘੜੀ ਬੰਦਗੀ ਜਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਗ ਜਾਵੇ, ਉਹੋ ਹੀ ਲਾਹੇ ਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਹੀ ਬੰਦਗੀ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਗੁਣ ਗੋਬਿੰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਨਮ ਅਕਾਰਥ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ 'ਨਾਉਂ' ਵਿਸਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ 'ਮੁਖ ਭਰਾਵਣੇ' ਦਸਦੇ ਹਨ। ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਇਕ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਵੀ ਉਹੋ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਬੇ-ਨਿਵਾਜ਼ (ਬੇਨਮਾਜ਼) ਵਾਸਤੇ ਕੁਤੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਵੇਚਿੱਤ ਮਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਸੁਕਰ ਸਵਾਨ' ਆਦਿ ਦਸਦੇ ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਦੀ ਧਰਮ ਵਿਚ, ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਬੰਦਗੀ, ਆਤਮਾ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਇਹ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਲਉ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਆਸ਼ੇ ਜਾਂ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਚੇਰ ਅੰਤਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਵਾਸਤੇ ਬੰਦਗੀ ਜਾਂ ਭਜਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ : "ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਹਰ ਭਜੁ ਮਨਾ ਨਿਰਭੈ ਪਾਵਹਿ ਬਾਸੁ"। ਉਹ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤਨ ਧਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਛ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਤਨੁ ਧਨੁ ਜਿਹ ਤੋਕਉ ਦੀਓ ਤਾਂ ਸਿਉ ਲੋਹੁ ਨ ਕੀਨ"। ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ 'ਨੇਹੁ' ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਯੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਇਸੇ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਨੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਗੀ ਰਬ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਡਰ ਕਰਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗਲ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਮਗਰੋਂ ਹੋਏ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਾਲੇ ਪੜਾਅ ਤੇ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਜੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਸਹਿਮ, ਦੋਸ਼ ਦਾ ਡਰ ਅਤੇ ਪੁਲ-ਸੁਰਾਤ ਦਾ ਖਤਰਾ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਜਾਂ ਰਿਆਜ਼ਤ ਕਰਨ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ ਅੰਤਰ ਦਾ ਕਾਰਣ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਰੱਬ 'ਗੱਫਾਰ' ਤੇ 'ਕਰੀਮ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਪਰ ਸਿਖ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ "ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਨ ਭੈ ਹਰਨ ਹਰਿ ਅਨਾਥ ਨੇ ਨਾਥ" ਹੀ ਹੈ।

ਦਿਹਾਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਅੰਤਰ ਤੋਂ ਫੁੱਟ ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵਿਚ ਵੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇਕੋ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਸ਼ਬਦ ਸਾਰੀ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਾਸਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਲੋਕ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਚਾਰ ਪੰਜ ਪੰਜ ਪੰਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਨਾਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਲੋਕ ਸਾਇਦ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਦੋਹੇ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਰ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਦੋ ਹੀ ਸਤਰਾਂ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਉਸ ਵਸੇਬ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਵਿਚ ਪੁਰ-ਸਲਾਤ (ਪੁਲ-ਸਰਾਤ), ਮਲਕੂਲ ਮੰਤ, ਅਜ਼ਰਾਈਲ, ਗ਼ੋਰ, ਦੋਜਖ, ਮਸੱਲਾ, ਸੂਫ਼ ਆਦਿ ਕਈ ਇਸਲਾਮੀ ਜਾਂ ਸੂਫ਼ੀ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ, ਗਤੀ, ਜਨਮ-ਜਨਮ ਦਾ ਦੌਰ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ, ਮਾਇਆ, ਜਮ ਕੇ ਸਾਮ, 'ਘਟਿ ਘਟਿ ਮੈ ਹਰਿ, ਆਦਿ ਇਸ਼ਾਰੇ ਸਿਖ ਮਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ।

ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਲਹਿੰਦੀ, ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਂਦੇ ਹਨ, ਵਰਤੀ ਹੈ। ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਅੱਜ ਵੀ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਮਾਣਿਤ ਸਾਹਿਤਕ ਬੋਲੀ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਚੰਗੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਸੇ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਜ ਬ੍ਰਿਜ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬੋਲੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੋਲੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਇਕੋ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਵੇਦਨਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਸੂਫੀਮਤ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਥੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਜਨਮੀ ਇਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਮੁਢਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਆਵਰ ਇਥੇ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਵਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਉਹ ਇਥੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਦੇ ਹਕ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਤਨ ਨਾਲ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੱਦੀਆਂ ਬਣ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸਿਰ ਤੋੜ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗੱਦੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ 1173 ਈ. ਵਿਚ ਜਮਾਲਉਦੀਨ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਫਰੀਦ ਜੀ 1265 ਈ. ਤਾਈਂ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਸੂ ਦਾ ਵਧੇਰਾ ਭਾਗ-ਪਟਨ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਤਾਇਆ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਉਘੇ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦੇ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜਿਹੜੇ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਵਸੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੜੇ ਉਘੇ ਫਕੀਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬੜੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਵੀ ਸਬੰਧਤ ਹਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਜੋ ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਰੰਗ ਵੀ ਆਮ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ : ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ, ਸ਼ਾਹ ਸਰਫ, ਬੁਲੇ ਸ਼ਾਹ ਆਦਿ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੋੜੇਰਾ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪੜਾਅ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਨੂੰ ਤਸਵਰ ਜਾਂ ਸਰੀਅਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਮਜ਼ਹਬੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਬੰਧੀ ਸੀ। ਸਾਦਾਪਨ ਅਤੇ ਪਾਫਸਾਈ ਇਸ ਦੇ ਸਤ੍ਹਨ ਜਾਂ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਰੀਅਤ ਦੇ

ਹੀ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝੇ ਰਹੇ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਏ ਸਨ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਟਪ-ਕਦੀ ਇਸ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

੧. ਫ਼ਰੀਦਾ ਬੇਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ,

ਏਹ ਨ ਭਲੀ ਰੀਤਿ ।

ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨਾ ਆਇਆ,

ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ ।

੨. ਉਠ ਫ਼ਰੀਦਾ ਉਜ੍ਹ ਸਾਜਿ,

ਸੁਖਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜ਼ਾਰਿ ।

ਜੇ ਸਿਰੁ ਸਾਈਂ ਨ ਨਿਵੈ,

ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ।

ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੜਾ ਤਰੀਕਤ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਸਵੱਫ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਫਲਸਫਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਰੰਗ ਦੇ ਕੇ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਬੁਰ੍ਹੀਆਨਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਸਕੇ। ਇਸ ਪੜਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜੀਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਠਾਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਫ ਸਾਫ ਇਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਤੰਗ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਲੰਘ ਚੁਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜਰੇ ਪੜਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਇਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਰੰਗ ਚੰਗਾ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਵਲਗਣ ਨੂੰ ਟਪ ਕੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਖੇਡਦਾ ਹੈ। ਬਿਰਹਾ ਅਤੇ ਤਾਂਘ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਹਨ। ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਧੂ ਹੈ :

ਸਜਨ ਬਿਨ ਰਾਤੀਂ ਹੋਈਆਂ ਵਡੀਆਂ ।

ਮਾਸ ਝਰ ਝਰ ਪਿੰਜਰ ਹੋਇਆ,

ਕਣ ਕਣ ਹੋਈਆਂ ਹਡੀਆਂ ।

ਇਸ਼ਕ ਫੁਪਾਇਆ ਫੁਪਦਾ ਨਾਹੀਂ,

ਬਿਰਹੋਂ ਤਣਾਵਾਂ ਗਡੀਆਂ ।

ਹੋਰ :

ਦਰਦ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਹਾਲ ਨੀਂ ਮੇਂ ਕਿਹਨੂੰ ਆਖਾਂ ।

ਸੂਲਾਂ ਮਾਰ ਦੀਵਾਨੀ ਕੀਤੀ
ਬਿਰਹੇਂ ਪਿਆ ਸਾਡੇ ਪਿਆਲ ਨੀ,
ਮੈਂ ਕਿਹਨੂੰ ਆਖਾਂ ।

ਇਹ ਤਾਂ ਸੀ ਬਿਰਹਾਂ ਦੀ ਵਨਗੀ । ਹੁਣ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਤਾਂਘ ਵਾਲੀ ਵੰਨਗੀ ਤਕੋਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਪੈਸੇ ਪਿਛੇ ਭਜਾਏ ਹਨ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਲ ਲਗਣ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਸਭ ਸੰਕੇਤਕ ਹੈ ।

ਦਿਲ ਦਰਦਾਂ ਕੀਤੀ ਪੂਰੀ ਨੀ,
ਦਿਲ ਦਰਦਾਂ ਕੀਤੀ ਪੂਰੀ ।
ਲਖ ਕਰੋੜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁੜਿਆ,
ਸੋ ਛੀ ਝੁਰੀ ਝੁਰੀ ।
ਭਠ ਪਈ ਤੇਰੀ ਚਿਟੀ ਚਾਦਰ,
ਚੰਗੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਝੁਰੀ ।

ਵਿਛੋੜਾ ਸੂਫੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਿਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਛੋੜੇ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਹੋਈ ਜਲਨ, ਤੜਪ, ਸਿਕ ਤੇ ਸੋਜ ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੰਚਾਲਕ (ਅਗਾਂ ਪਿਛੂ) ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ । ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਵਿਚ ਇਹ ਰੰਗ ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਹੀਂ ਨਿਖਰਿਆ । ਪਰੰਤੂ ਜੁਦਾਈ ਵਿਚ ਕੂਕਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ :

ਅੱਜੁ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ,
ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ ।
ਜਾਏ ਪੁਛਹੁ ਝੁਗਾਨੀ,
ਦੁਮ ਕਿਉਂ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਨੀ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਪੂਰਨੀ ਚਿਤਰਦੀ ਜਿਨੀ ਕਿ ਰੱਬ ਦਾ ਖੋਫ਼ ਅਤੇ ਡਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਘੜਿਆਲ ਨੂੰ ਕੁਟ ਪੈਂਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਕੂਕ ਉਠਦੇ ਹਨ :—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਦਰਿ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਜਾਇ ਕੈ,
ਕਿਉ ਡਿਠੋ ਘੜਿਆਲੁ ।
ਏਹੁ ਨਿਦੋਸਾਂ ਮਾਨੀਐ,
ਹਮ ਦੋਸਾਂ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲੁ ।

ਉਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅਤੇ ਬਿਨਾ ਸੰਕੋਚ ਦੀਆਂ ਅਮਲਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਂਹਿ ਗੁਣ,

ਤੇ ਕੰਮਝੇ ਵਿਸਾਰਿ ।

ਮਤੁ ਸਰਮਿੰਦਾਂ ਬੰਦਹੀ,

ਸਾਈਂ ਚੈ ਦਰਬਾਰਿ ।

ਪਰ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ (੪੪) ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ । ਉਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਚਸਮਾਂ ਜਾਂ ਸੋਮਾ ਤਾਂਘ ਤੇ ਖਿਚ ਹੈ । ਉਹ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਪਾਂਝੀ ਹੈ । ਸ਼ਰੀਅਤ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ ਅਤੇ ਬੇਮਤਲਬ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਾਰਫਤ (ਪਛਾਣ) ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਦਮ ਰਖ ਚੁਕਾ ਹੈ । ਉਹ ਮਨ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦਾ ਤੇ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਅੰਦਰਿ ਤੂੰ ਹੈ ਬਾਹਿਰਿ ਤੂੰ ਹੈ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚਿ ਤੂੰ

ਤੂੰ ਹੈਂ ਤਾਣਾ ਤੂੰ ਹੈ ਬਾਣਾ ਸਭ ਕਿਫ ਮੇਰਾ ਤੂੰ

ਕਹੈ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਨਿਮਾਣਾ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਭ ਤੂੰ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦਾ ਮੋਢੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਢੇਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਥੋਂ ਤਾਈਂ ਕਿ ਕਈ ਸ਼ਲੋਕ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਮੁਲਤਾਨੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਅਲੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ :

ਫ਼ਰੀਦਾ ਬੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ ।

ਜੇ ਸਾਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ ।

ਇਕ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਿਤਾੜੀਅਹਿ ।

ਤਾਂ ਸਾਈਂ ਦੇ ਦਰਿ ਵਾੜੀਅਹਿ ।

ਪਰ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤਾਈਂ ਪੁੱਜ ਕੇ ਅਤੇ ਇਕ ਚੰਗਾ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਕੇ ਇਹ ਬੋਲੀ ਆਪਣੇ ਸਾਫ ਤੇ ਨਿਖਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸੀ । ਇਹੋ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਟਕਸਾਲੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਇਨ੍ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਏਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਜਿਥੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿਤੇ

ਹਨ ਉਥੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹੀਅਤ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਿੱਧਿਹਾਸਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਤਆਰੇ (ਸੰਕੇਤ) ਦਿਤੇ ਹਨ ।

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ :

੧. ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਲਾ ਸਤਿ ਗੁਰ ਵਾਲਾ
ਪੀਂਦਾ ਹੀ ਮੈਂ ਬੁਲਿਆ
੨. ਜਿਸ ਨਗਰੀ ਠਾਕਰ ਜਸ ਨਾਹੀਂ
੩. ਇਸ ਚੈਪੜ ਦੇ ਚੇਰਾਸੀ ਖਾਨੇ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਸ਼ਤਆਰੇ :

੧. ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੇ ਧਨ ਵਰੀ ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ ।
ਮਲਕੁ ਜਿ ਕਨੀ ਸੁਣੀਦਾ ਮੁਹੁ ਦੇਖਾਲੇ ਆਇ ।
੨. ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਪੁਰਸਲਾਤ ਕੈਨਿ ਨ ਸੁਣੀਆਇ
ਅਜਰਾਈਲ ਫਰੇਸ਼ਤਾ ਕੈ ਘਰਿ ਨਾਨੀ ਅਜੁ ।

ਪਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਮਸਕੀਨੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਹੈ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਅਧੀਨਗੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ । ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਮਾਣਾ ਤੇ ਮਸਕੀਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ :

੧. ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਨਿਮਾਣਾ
ਛਡਦੇ ਖੁਦੀ ਤੇ ਹੁਮਾਣ ।
੨. ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਨਿਮਾਣਾ
ਰੂਪ ਬਾਝੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨ ਜਾਣਾ ।
੩. ਖਾਕ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਮੈਂ ਗੋਲੀ ਆਹੀ ਨੀ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਇਨ੍ਹੀ ਨਹੀਂ :

੧. ਫਰੀਦ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ ਤਿਨਾ ਨਾ ਮਾਰੇ ਘੁਮਿ
ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ ਪੈਰ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ।
੨. ਫਰੀਦਾਂ ਖਾਕੁ ਨ ਨਿਦੀਐ ਖਾਕੁ ਜੇਡੁ ਨ ਕੋਇ ।
ਜੀਵਦਿਆ ਪੈਰਾਂ ਤਲੈ ਮੋਇਆ ਉਪਰਿ ਹੋਇ ।

ਚੋਨੋਂ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੰਮੀ ਖਵਾਹੀ

ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪਤੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ
ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਹੋਣ :

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ :

ਭੈ ਸਾਈਂ ਦੇ ਪਰਬਤ ਡਰਦੇ ਮੈਂ ਕਵਣ ਵਿਚਾਰੀ

ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਸਹੇਲੀਓ ਅਮਲਾਂ ਬਾਜ ਖੁਆਰੀ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ :

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਸ਼ਾਰਿ

ਮਤੁ ਸਹਮਿੰਦਾ ਥੀਵਹੀ ਸਾਈਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰਿ ।

ਤੀਸਰੇ ਪੜਾ ਦਾ ਉਘਾ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਹੈ । ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ
ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭਿਨ ਭੇਦ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ । ਇਹ ਵਸਲ ਜਾਂ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਅਵਸਥਾ
ਹੈ । ਇਹ ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ । ਇਸ ਲਈ ਇਸਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ
ਦੇ ਕੇ ਬੰਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ । ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ
ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਅਤੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਰਬ ਨਾਲ ਇਕ ਸਿਕ ਹੋਇਆ ਦਿਸ
ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਰਾਂਝਾ ਰਾਂਝਾ ਕਰਦੀ ਨੀ ਮੈਂ ਆਖੇ ਰਾਂਝਾ ਹੋਈ

ਆਖੇ ਨੀ ਮੈਨੂੰ ਧੀਏ ਰਾਂਝਾ ਹੀਰ ਨ ਆਖੇ ਕੋਈ ।

ਹਾਜੀ ਲੌਕ ਮਕੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਅਸੀਂ ਜਾਣਾ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ

ਜਿਤ ਵਲ ਯਾਰ ਉਤੇ ਵਲ ਕਾਬਾ ਭਾਵੇਂ ਵੇਖ ਕਤਾਬਾਂ ਚਾਰੇ

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ
ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਇਕੋ ਮਤ ਦੇ ਕਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਰਖਦੇ ਹਨ ।
ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾ ਦੇ
ਕਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ
ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੈ । ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਉਲਾਂਘ ਕੇ
ਦੂਸਰੇ ਪੜਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਰਫਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਤਰ ਆਇਆ
ਸੀ । ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਕਾਫੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਅਤ ਤਰਕ ਕਰਕੇ ਲਿਖੀ ।

ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਕਬੀਰ

ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਕਬੀਰ, ਦੋਵੇਂ ਸੰਤ ਪਰਿਪਰਾ ਦੇ ਮੌਢੀ ਕਵੀ ਹਨ ।

ਫਰੀਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਗਿਆਨ ਪਥਾਨ ਸੰਤ ਪਰਿਪਰਾ ਦੇ ਪਰਵਰਤਕ । ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦੇ ਹਨ । ਫਰੀਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅੱਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਅੱਜ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ । ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਅਭੂਲ ਹੈ । ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ।

ਜਨਮ

ਫਰੀਦ ਦਾ ਜਨਮ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਸਰਯਮ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਕੋਠੀਵਾਲ ਸੰਮਤ 1231 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ (1) ਕਬੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਸੰਮਤ 1455 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ (2) ।

ਨਾਂ

ਫਰੀਦ ਤੇ ਕਬੀਰ, ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਮਹਾਨਤਾ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ । 'ਫਰੀਦ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਅਦੁਤੀ, ਲਾਜਾਨੀ (3) । ਜੇਕੋਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ 'ਜਪ-ਮਾਲਾ' ਦਾ ਵਡਾ ਮਣਕਾ, ਸੁਮੇਰ ਕੀਤੇ ਹਨ" । (4) 'ਕਬੀਰ' ਅਰਥੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਇਸ

1. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼—2428

2. ਚੰਦਰ ਸੋ ਪਦਾਵਨ ਜਾਲ ਗਏ, ਚੰਦ੍ਰਵਾਰ ਏਕ ਠਾਠ ਗਏ । ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਬਰਸਾਯਤ ਕੋ, ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਤਿਥੀ, ਪ੍ਰਗਟ ਭਏ । (ਧਰਮ ਦਾਸ)

3. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼..2428

4. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਜਨਵਰੀ 1953, ਪੰਨਾ 4

ਦੇ ਅਰਥ 'ਮਹਾਨ' ਹਨ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ 'ਵਡਾ' ਜਾਂ 'ਬਹੁਰਾਜ' ਹਨ (5)।

ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ

ਫਰੀਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਜਈ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਨੋਰਥ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆਣਾ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜਾ ਮਨੋਰਥ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਅਨੁਗਾਮੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਮਨੋਰਥ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਮਨੋਰਥ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਘਟ ਸੀ; ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਦੋਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਜ਼ੀਆਂ, ਮੁਲਿਆਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਸੰਤ ਜਾਂ ਫਕੀਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੋਰਥ ਸਿਧੀ ਦੀ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਰੁਕਾਵਟ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ। ਰਾਜ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਇਕੁਕ ਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਰਾਜ-ਗਰਦੀਆ ਕਰਕੇ ਸਹਿਮਿਆ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ, ਤੰਤ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਕਰਕੇ ਘੁਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਖੁਲ੍ਹ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ।

ਕਬੀਰ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਅਵਤਰਿਤ ਹੋਏ, ਉਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਧਰਮੀ ਮਤ ਦੇ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਲੋਕ ਬਾਹਰਲੇ ਅਡੰਬਰਾਂ ਦੇ ਮਾਯਾ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਬੀਰ ਅਨੁਸਾਰ “ਪੇੜ ਛਾਡਿ ਸਭ ਜਾਲੀ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ! ਉਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਵੀ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਮ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਘੋਰ ਅੰਧਕਾਰਮਈ ਵਾਤਾ-ਵਰਣ ਵਿੱਚ ਕਬੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਸਮਕਾਲੀ ਪਖੰਡ ਦੇ ਮਾਇਯਾ ਜਾਲ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਪੱਖ ਅਪਣਾਇਆ। ਜੀਵਨ ਭਰ ਉਹ ਅਡੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦੇ ਰਹੇ। ਜਿਧਰ ਗਏ, ਕਾਲਖ ਧੋ ਦਿਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਥੋੜੇ ਚਿੜ ਚੜੇ ਵੀ ਬਣ ਗਏ।

ਪਰੀਵਾਰ

ਫਰੀਦ ਇਕ ਉਘੇ ਧਰਮੀ ਘਰ ਦੇ ਜਮਪਲ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਲਬਨ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਵਿਆਹ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁਤਰ

ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਪੁਤਰੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਤ੍ਰ ਸੰਮਤ 1323 ਵਿੱਚ ਪਾਕਪਟਨ ਹੋਈ। 93 ਵਰ੍ਹੇ ਆਪ ਜੀਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਮੁਰਸ਼ਦ ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਸੀ। ਤਾਲੀਮ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰੁਚੀਆਂ ਧਰਮੀ ਸਨ, ਕਾਰਣ ? ਮਾਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸੀ।

ਕਬੀਰ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮਾਂ ਪਿਉ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਹਾਂ ਵਿਧਵਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਦੀ ਕੁਖ 'ਚੋਂ ਜਮੇ', ਇੰਜ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਥਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਲਕ ਮਾਤਾ (ਨੀਮਾ) ਪਿਤਾ (ਨੀਰੂ) ਜਾਤ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੁਲਾਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ 'ਲੋਈ' ਨਾਲ ਹੋਈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਕ ਪੁੱਤਰ (ਕਮਾਲ) ਤੇ ਇਕ ਪੁਤਰੀ (ਕਮਾਲੀ) ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਕਬੀਰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਨ, (1) ਠਾਲੇ ਕਮੀਨ ਜਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ। (2) ਕਬੀਰ ਦਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਸੀ, ਇੰਜ ਆਮ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਪਰ ਡਾ. ਭੰਡਾਰਕਰ ਅਤੇ ਡਾ. ਮੌਹਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਮਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਦਵਾਨ ਕਬੀਰ ਦਾ ਗੁਰੂ ਅਬਰੀਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਸਮਾਜ ਤੇ ਨਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਕਠੌਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ-ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਫਲ ਹਨ। (3) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਤ੍ਰ ਸੰਮਤ 1575 ਵਿੱਚ ਹੋਈ। 120 ਵਰ੍ਹੇ ਜੀਵੇ। (4)

ਸੁਭਾ

ਫਰੀਦ ਰਾਜ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨੇ ਪਰਮਨੇ, ਸਭਿਕਾਰਯੋਗ, ਪੂਜਨੀਯ, ਸਾਹਿਬ ਇਲਮ, ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਫਿਰੇ, ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਬਧੇ ਹੋਏ, ਨਿਮਾਜ਼ੀ ਤੇ ਤਪੱਸਵੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਪ੍ਰਭਾਵਪਾਉ, ਹਲੀਮੀ ਭਰਪੂਰ ਸੀ, ਉਹ ਮਿਠ ਬੋਲੇ ਸਨ, ਨਿਰੇ ਸ਼ਕਰ-ਗੰਜ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਤਾ ਤੇ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਾਨ ਵਾਸਤੇ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ, ਉਹ ਫਰੀਦ ਦੇ ਮਿਠੇ ਬੋਲਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਤੇ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਿੰਡ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹ ਪੱਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਨਾ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਨਖੇਦੀ। ਇਹ ਰੁਚੀ ਅਵੇਸ਼ ਹੀ ਸਾਉਆਂ ਵਾਲੀ ਹੈ।

1. ਮਸਿ ਕਾਗਦ ਤੋ ਛੂਯੇ ਨਹਿ, ਕਲਮ ਰਾਹੀ ਨਹਿਹਾਥ। (ਕਬੀਰ)
2. ਆਇ ਹਮਾਰੇ ਕਹਾਂ, ਕਰੋਗੀ, ਹਮ ਤੋ ਜਤਿ ਕਮੀਨਾ। (ਕਬੀਰ)
3. "ਕਬੀਰ ਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ." (ਕਰਤਾ ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ)
4. ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ।

ਕਬੀਰ ਮਸਤ ਮੋਲਾ ਸਨ (1) । ਨਾ ਘਰ ਨਾ ਘਾਟ, ਮਲੰਗ ਸਾਧੂ । ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

ਹਮ ਘਰ ਜਾਲਯੋ ਆਪਣਾ, ਲਿਯਾ ਮੁਹਾੜਾ ਹਾਥਿ ।

ਅਬ ਘਰ ਜਾਲੋਂ ਭਾਸ ਕਾ, ਜੋ ਚਲੈ ਹਮਾਰੇ ਸਾਥਿ ।

ਕਬੀਰ ਅੱਖੜ ਵੀ ਸਨ, ਇਹ ਅਖੜਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ । ਪਰ ਕੇਵਲ ਪੱਖੜਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵੇਲੇ ਉਹ ਅੱਖੜ ਸਨ । ਭਗਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਿਰੋ ਹਲੀਮ, ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਨ—

ਕਬੀਰ ਕੁਤਾ ਰਾਮ ਕਾ, ਮੁਤਿਯਾ ਮੇਰਾ ਨਾਉਂ ।

ਗਲੇ ਰਾਮ ਕੀ ਜੇਵੜੀ, ਜਿਤ ਏਂਚੈ ਤਿਤ ਜਾਉਂ ।

ਕਬੀਰ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਸਨ । ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ । ਪਰ ਉਪਰਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸੀ, ਨਾਲੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ । ਕਿਉਂ ਜੋ ਕਬੀਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮੀ ਠੰਕਾ ਤੋੜਿਆ ਸੀ, ਜੱਬਾ ਢਿਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ । 'ਕਬੀਰ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਚਾਲਿਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੂਸਰਿਆਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਵੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ।

ਧਾਰਮਕ ਰੁਚੀਆਂ

ਫਰੀਦ ਸੂਫੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਵਰਤੀ ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨਸੂਰ ਵਰਗਿਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਬਦਲਣੀ ਚਾਹੀ । ਸਮਕਾਲੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੇ ਕਠੋਰ ਦੰਡ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣੇ, ਸੂਫੀ ਲਟਕੇ । ਇਸ ਗੜ੍ਹੇਮਾਰ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਭੈਣੀਤ, ਸੂਫੀ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੋ ਗਏ । ਮੁੜ ਸ਼ਰਾਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਬੈਠੇ । ਅਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ, ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮੀ, ਫਰੀਦੁਦੀਨ ਅੱਤਾਰ ਸਮੇਤ, ਚਲਪਈ ਵਾਂਗ ਫਰੀਦ ਵੀ ਇਸੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸਨ । ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮਸਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ—

ਫਰੀਦਾ ਬੇਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ ਏਹ ਨ ਭਲੀ ਰੀਤਿ ।

ਕਬੀਰੀ ਚਲਿ ਨ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ ।

ਕਬੀਰ ਅਜ਼ਾਦ ਜੀਵ ਸਨ । ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਤੰਗੀ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ

1. ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦਿਵੇਦੀ

ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਮੁਹਾੜਾ' ਹਥ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਸੀ—

ਪੰਡਿਤ ਮੁਲਾ ਜੋ ਲਿਖ ਦਿਯਾ,
ਛਾਡਿ ਚਲੈ ਹਮ ਕਛੁ ਨ ਲਿਯਾ।

ਕਬੀਰ ਬੁਧੀਵਾਦੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬੁਧੀਤਤ੍ਵ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਨ। ਤਜਰਬੇ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁਧੀ ਸੀ ਜਾਂ ਬੁਧੀ ਮਾਪ ਕਸੇਟੀ। ਹਰ ਧਰਮ ਦੀ ਚੰਗੀ ਗਲ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਸਾਰ ਸਾਰ ਕੋ ਰਾਹਿ ਲਏ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਸਾਰਿਆਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਸੀ, ਸਹਿਜ ਧਰਮ।

ਲੋਕ ਨੇਤਾ :

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਪੂਜਨੀਯ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਖਿਆਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਮਿਲਣ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਦਾ ਖਾਸਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਝਾਲੀ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਹੀ ਕਰੇ, ਨਬਜ਼ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮਹਿਸੂਸ ਅਤੇ ਵਕਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਖੇਖਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾਏ। ਸਮਝਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾੜੇ। ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦੇ ਅਤੇ ਨਾਹੀਂ ਜੇਤੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸੀਆਂ ਅਤੇ ਨ ਹੀ ਨਵੀਨ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਲੋਕ-ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਉਸ ਦੀ ਖੂਬੀਆਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਲੋਕ-ਨੇਤਾ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਾਰਣ ਕੀ ? ਉਹ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਮਿਠਿਤ ਭਾਵਨਾ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਤੇ ਸਮਵਰਤੀ ਸਰਕਾਰੀ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਏ। ਇਸ ਲਈ ਫਰੀਦ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵਧੇਰੇ ਸਨ। ਸਮਵਰਤੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਘਾਟਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਪੂਰਿਆ ਨਹੀਂ। ਭਾਂਡ ਖਾਧੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਸਨ :—

ਫਰੀਦ ਜਿ ਦਿਹਿ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ ਜੇ ਗਲੁ ਕਪਹਿ ਦੁਖ।

ਪਵਨਿ ਨ ਦਿਤੀ ਮਾਮਲੇ ਸਹਾਂ ਨ ਦਿਤੀ ਦੁਖ।

ਕਬੀਰ ਇਕ ਦਮ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਸੀ। ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਛਲੇ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜਿਹੀ ਹਸਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਘਾਟਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਸਿਆ ਹੈ 1। (2) ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭਡਿਆ। (2)

ਕਬੀਰ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਧਰਮੀ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਵੈਲਾਈ ਵਿਭੇਦਤਾ ਦੀ ਨਿਸਾਰਤਾ ਨੂੰ ਦਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਤਨਾ ਕਠੋਰ ਵਿਅੰਗ ਕਸਿਆ ਹੈ—

ਜੇ ਤੂੰ ਬਾਮਨ ਬਾਮਨੀ ਜਾਯਾ,

ਤੋ ਆਨ ਵਾਟ ਕਾਹੇ ਨਹੀਂ ਆਯਾ।

ਜੇ ਤੂੰ ਤੁਰਕ ਤੁਰਕਨੀ ਜਾਯਾ,

ਤੂੰ ਭੀਤਰ ਖਤਨਾ ਤਯੋਂ ਨਾ ਕਰਾਯਾ।

ਇਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਦੋਹਾਂ ਮਤਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਪੁਣ ਛਾਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਨਿਰਤਾ ਵੀ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ—

ਹਿੰਦੂਨ ਕੀ ਹਿੰਦੁਵਾਈ ਦੇਖੀ ਤੁਰਕਨ ਕੀ ਤੁਰਕਾਈ।

ਕਹੈ ਕਬੀਰ ਸੁਨੋ ਭਾਈ ਸਾਧੋ ਕੋਨ ਰਾਹ ਹੈ ਜਾਈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਸਨ। ਉਹ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਭਰੇ ਨਹੀਂ, ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਘਬਰਾਏ ਨਹੀਂ, ਅੜ ਗਏ ਹਨ ਜੂਝਣ ਲਈ। ਤੇ ਫਿਰ ਗਜ਼ ਵਜ ਕੇ ਕਹਿ ਉਠਦੇ ਹਨ—

ਸੂਰਾ ਸੇ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੁ ਲਹੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤੁ।

ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨ ਛਾਡੈ ਖੇਤੁ।

ਰਹੱਸਵਾਦ

ਭਰੀਦ ਤੇ ਕਬੀਰ ਦੋਵੇਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਹਨ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵੀ ਭੇਦ ਭਰੀ ਹੈ, ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਅਡਰੀ। ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ

1. ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ; ਦੁਨੀਆ ਕੈਸੀ ਬਾਵਰੀ, ਪਾਥਰ ਪੂਜਨ ਜਾਯੇ। ਘਰ ਕੀ ਚਕਿਯਾ ਕੋਈ ਨ ਪੂਜੇ ਜੇਤਿ ਕਾ ਪੀਸਾ ਖਾਯੇ।
2. ਦਿਨ ਭਰ ਰੋਜਾ ਰਖਤ ਹੈ, ਰਹਤਿ ਹਨਤ ਹੈ ਗਾਯ। ਯਹ ਤੇ ਖਨ ਵਰ ਬੰਦਗੀ, ਕੈਸੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਦਾਯ।

ਅਨੁਸਾਰ "ਰਹੱਸਵਾਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਵੀ ਭਾਵਾਤਮਕ ਇਕਾਗਰ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੈ।" ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲ-ਪਏ ਦੋ ਸੰਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਤੇ ਤਜਰਬੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਚੇਤਨ ਜਾਂ ਅਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਗਲੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਮਿਲਨ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਆਧਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਿਲਨ ਕਿਥੋਂ? ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੋਵੇਂ ਆਸਤਕ ਹਨ, ਅਲੱਖ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ, ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ। ਕਬੀਰ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਪੰਕਤੀ ਰਾਮ ਰਾਮ ਦੀ ਧੁਨੀ ਝੰਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਚਰਣ ਸ਼ਰਣ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਛਤ ਹੈ—

ਜਾ ਕੇ ਸੁਖ ਸਾਥਾ ਨਹੀਂ, ਨਾਹੀਂ ਰੂਪ ਕਰੂਪ।

ਪਰੁਪ ਬਾਸ ਤੇ ਪਾਤਰਾ, ਐਸਾ ਤੋੜੁ ਅਨੂਪ।

ਫਰੀਦ ਤੋਹੀਦ-ਪ੍ਰਸਤ ਸੂਫੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ "ਪਰਵਰਦਗਾਰ ਅਪਾਰ ਅਗਮ ਬੇਅੰਤ" ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰਖਣਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ, ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਫਰੀਦ ਬਲਿਹਾਰ ਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਫਰੀਦ ਹਉ ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿਨੁ ਪੰਖੀਆਂ ਜੰਗਲਿ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸੁ।

ਕਕਰੁ ਚੁਗਲਿ ਬਲਿ ਵਸਨਿ ਰਬ ਨ ਛੋਡਨਿ ਪਾਸੁ।

ਦੇਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਇਹ ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਵਰਣਨੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਬੀਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ

"ਗੁੰਗੇ ਕੇਰੀ ਸ਼ਰਕਰਾ ਬੈਠੇ ਹੀ ਸੁਸਕਾਯਾ"

ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

"ਹੋਨਿ ਨਜੀਕਿ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਭੇਰੁ ਨ ਕਿਸੇ ਚੇਨਿ।"

ਫਰੀਦ ਸੂਫੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵੀ ਸੂਫੀਆਨਾ, ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ। ਕਬੀਰ ਗਿਆਨ-ਮਾਰਗੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵੀ ਬੁਧੀ ਪ੍ਰਧਾਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਂਡ ਨੂੰ ਛੱਡਦੇ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਨੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੱਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁਸਤਰ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਦੇ ਪਾਰਖੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮੰਨਿਆ

ਹੈ ਕਿ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤਤ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਤੇ ਕਬੀਰ 'ਦੇਵੇ' ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚ ਮਨਦਾ ਹੋ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਲ 'ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ' ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਹਨ 'ਰਤੇ ਇਸ਼ਕ ਖੁਦਾਇ ਰੰਗ ਦੀਦਾਰ ਕੇ।' ਕਬੀਰ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮਿਲਨ ਬਿਨਾ ਪਰੇਮ ਨੂੰ ਅਸੰਭਵ ਮਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ—

ਜੋਗੀ ਜੰਗਮ ਸੇਵੜਾ, ਸਨਯਾਸੀ ਦੁਰਵੇਸ।

ਬਿਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪਹੁੰਚੇ ਨਹੀਂ, ਦੁਰਲਭ ਸਤ ਗੁਰੁ ਦੇਸ।

ਪ੍ਰੇਮ ਨੇ ਵੀ ਅਗੋਂ ਕਈ ਪਹਿਲੂ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹਾਲਤਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ, ਮਿਲਨ ਦੀ ਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ। ਜਗਿਆਸੂ (ਭਗਤ) ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਘਾਟ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਘਾਟ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰਬ ਵਿਦਿਆਮਾਨ ਦੀ ਹੈ। ਬੱਸ ਫਿਰ ਪੁਰਵ-ਰਾਗ ਉਤਪਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਗੰਮੀ ਖਿਚ ਕਹਿ ਲਈਏ ਜਾਂ ਫਿਰਹ। ਜਗਿਆਸੂ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਲਭਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਲ ਖਚੀਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਿਲਨ ਮਹਿਸੂਸ ਬੰਡਾ ਹੈ। ਕੀ ਹਕੀਕੀ ਤੇ ਕੀ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿਕਣਾ ਸਿਕਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਡੀਕਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਮਿਹਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ 'ਅੰਕ ਭਰਿ ਭੇਟਣ ਦੀ'। ਇਸੇ ਉਡੀਕਾਂ ਕਰ ਰਾਵਹੀ, ਸਥਾ ਦੇ ਆਤਮਕ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਹੀ ਰੰਗ ਰੰਗੇ ਕਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਵੀ ਰਤੜੇ ਹਨ ਇਲਾਹੀ ਰੰਗ ਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਰਸ-ਭਿੰਨਣੀ। ਰਸ ਕੇਹੜਾ? ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਪੂਰਾ ਪਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵਿਰਹ ਦੀ।

ਫਰੀਦ ਸੂਫੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪੀੜਾ ਹੋਰ ਵੀ ਤੀਬਰ ਹੈ; ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਸੂਫੀਆਨਾ ਹੈ। ਸੂਫੀਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਿਆਸੂ ਦੀ ਰਾਹ—ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਚਾਰ ਪੜ੍ਹਾ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਸਤ ਕਰਾਮਾਤ, ਸਦਾ ਚਾਰਕ ਤੜ੍ਹ ਵੀ। ਇਹ ਤੜ੍ਹ ਸਿਲਸਲੇਵਾਰ ਹਨ—ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ, ਵਿਰਾਗ, ਤਿਆਗ, ਦੀਨਤਾ (ਨਿਮਾਣਤਾ), ਧੀਰਜ, ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਫਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੱਸ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮਿਲਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਾ ਹੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਜੋਗ ਪੱਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਇਸੇ ਨੂੰ 'ਹਾਲ' ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮਿਲਨ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਪਾਸ ਕਿਥੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਕ ਹੁਕ ਹੈ, ਟੀਸ, ਪੀੜਾ, ਦਰਦ, ਦੁਖ, ਭੈ, ਡਰ, ਮਹਿਮ ਕਿਉਂ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਤਾਂ—

ਫਰੀਦਾ ਦਰਿ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਜਾਇ ਕੈ ਕਿਉਂ ਡਿਠੇ ਘੜੀਆਲੁ ।

ਏਹੁ ਨਿਦੋਸਾ ਮਾਰੀਐ ਹਮ ਦੋਸਾਂ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲੁ ।

ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ 'ਤੁਲੜੇ' ਨੂੰ ਛਡਦਾ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ
“ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਡਰਾਂ ਜੇ ਸਹੁ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਜਾਇ ।” ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਤਨੇ ਹੀ
ਜੋਬਨ ਵਿਅਰਥ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ—

“ਫਰੀਦਾ ਕਿਤੀ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਿਨੁ ਸੁਕਿ ਗਏ ਕੁਮਲਾਇ”

ਕਬੀਰ ਗਿਆਨੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਰਬ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਵੀ ਗਿਆਨ, ਵਿਰਾਗ ਤੇ ਯੋਗ ਦੇ
ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ
ਹੈ, ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਜਲ ਮੇਂ ਕੁੰਭ, ਕੁੰਭ ਮੇਂ ਜਲ ਹੈ, ਬਾਹਰ ਭੀਤਰ ਪਾਨੀ ।

ਫੁਟਾ ਕੁੰਭ ਜਲ ਜਲਹਿ ਸਮਾਨਾ, ਯਹ ਤਤ ਕਥਯੋ ਗਿਆਨੀ ।

ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਤਲੀਨਤਾ ਹੀ ਕਬੀਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਰਾਗ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੈ । ਉਸ
ਨੂੰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਤੇ ਚਿਤਰਿਆ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਹੈ—

ਜਹ ਮੇਂ ਸੋਈ ਵੇਰਾਗ ਕਹਾਵੇ ।

ਆਸਨ ਮਹਰਿ ਗਗਨ ਮੇਂ ਬੈਠੇ, ਦਰਮਤਿ ਦੂਰ ਬਹਾਵੇ ।

ਕੁਝ ਪਯਾਸ ਐ ਨਿਦ੍ਰਾ ਸਾਧੇ, ਜਿਖਤੋਂ ਤਨਹਿ ਜਗਾਵੇ ।

ਤੇ ਬੱਸ ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਦੀਆਂ ਥਾਈਆਂ, ਟਿੱਬੇ ਟਪ ਕੇ ਮਿਲਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ
ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਬੀਰ “ਗੁੰਗੇ ਕੋਰੀ ਸਰਕਾਰ” ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਦੀ ਬਾਣੀ
ਵਿੱਚ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਮਿਲਨ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨਹੀਂ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ
ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ—

ਦੁਲਹਿਨੀ ਗਾਵਹੁ ਮੰਗਲ ਚਾਰ,

ਹਮ ਘਰਿ ਆਏ ਹੋ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਭਰਤਾਰ ।

ਸ਼ੈਤਾਨ ਤੇ ਮਾਇਆ

ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਵੀ ਹਨ । ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰੋੜਾ ਬਣਦੀਆਂ
ਹਨ । ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਕਲਪਿਆ ਹੈ ਕਬੀਰ ਨੇ ਮਾਇਆ । ਫਰੀਦ ਦਾ
ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਵਿਗਾੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਤ ਕਹਿਣ

ਕਹਾਉਣ ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਕੂਕੇਦਿਆ ਚਾਂਗੇਦਿਆ ਮਤੀ ਦੇਂਦਿਆਂ ਨਿਤ ।

ਜੋ ਸੈਤਾਨਿ ਵੇਵਾਦਿਆ ਸੇ ਕਿਤ ਫੇਰਹਿ ਚਿਰ ॥

ਪਰ ਕਬੀਰ ਦਾ ਪਰੀਵਾਰਕ ਵਿਰਸਾ ਭਾਰਤੀ ਹੈ, ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ । ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ “ਕਬੀਰ” ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਦੀ ਜੁਲਾਹਾ ਜਾਤੀ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ “ਕੋਰੀ” ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੀ ਸੀ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਬੀਰ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਭਾਵਨਾ ਹਿੰਦੂਆਨਾ ਹੀ ਰਹੀ । ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਵਾਧਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਨਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ—

ਏਕ ਛਾਯਨ ਮੇਰੇ ਮਨ ਬਸੈ ।

ਨਿਤ ਉਨ ਮੇਰੇ ਜਿਯ ਕੇ ਭਸੈ ।

ਤਾਂ ਛਾਯਨ ਕੇ ਲਰਿਕਾ ਪਾਂਚ ਰੇ ।

ਨਿਤ ਉਨ ਮੋਹਿ ਨਚਾਵਹਿ ਨਾਚ ਰੇ ।

ਤੇ, ਇਸੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਰਦੇ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਤੇ ਹੀ ਫਿਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਮਿਲਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਦੇ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਘੁੰਪਟ ਕਾ ਪਟ ਖੋਲ੍ਹ ਗੀ, ਤੋਕੋ ਪੀਵ ਮਿਲੇਗੇ ।

ਗੁਰੂ

ਸ਼ੈਤਾਨ ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹਸਤੀ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਹਥ-ਕੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਨਾ ਬਚਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਫਿਰ “ਨਹਿ ਤੇ ਕਰਤੀ ਭਾਤਿ” । ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ (ਮੁਰਸ਼ਿਦ) ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਇਸ ਫਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਰਾਏ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ । ਫ਼ਰੀਦ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੇ ਰਾਹ ਪਰ ਹੀ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਜੋ ਗੁਰ ਦਸੈ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ ।

ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—

ਗੁਰੂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਅੰਕ ਪੜਾਅ ਦਿਯਾ ਰੇ ।

ਕਰਮ

ਸੰਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਮ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅਧੀਕਾਰੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਰਕ ਸੁਅਰਗ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਤੇ ਕਬੀਰ ਵੀ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਕਰਮ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਹੀ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕੋ ਇਕ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਅਮਲ ਜਿ ਕੀਤੇ ਦੁਨੀ ਵਿਚਿ ਦਰਗਹਿ ਆਏ ਕੰਮਿ ।

ਕਬੀਰ ਮਹਾਨਤਾ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉਚੀ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਲਏ ਜਨਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਗੋਂ ਕਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤਦੋਂ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਉਚੇ ਕੁਲ ਕਹਾ ਜਨਮਿਯਾ, ਜੋ ਕਰਨੀ ਉਚਿ ਨ ਹੋਯ ।

ਕਨਕ ਕਲਸ ਮਦ ਸੇ ਭਰਾ, ਸਾਧਨ ਨਿੰਦਾ ਸੋਯ ॥

ਸਿਮਰਨ

ਕਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਰਮ ਸਿਮਰਨ ਹੈ, ਸਿਮਰਨ ਵੀ ਅਲੱਖ ਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਵਿਸਰਿਆ ਜਿਨ ਨਾਮ ਤੇ ਭੁਇੰ ਭਾਰ ਥੀਏ।” ਪਰ ਕਬੀਰ ਵੀ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚੋਂ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ—

ਮਨ ਹੇ ਰਾਮ ਸੁਮਿਰਿ, ਰਾਮ ਸੁਮਿਰਿ, ਰਾਮ ਸੁਮਿਰਿ ਭਾਈ ।

ਰਾਮ ਨਾਮ ਸੁਮਿਰਨ ਬਿਨਾਂ, ਬੁਝਤ ਹੈ ਅਧਿ ਕਾਈ ।

ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਮੂਲ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਵੀ ਚਾਹਨਾ ਹੈ ਨਿਰੋਲ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਗਤੀ; ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨ ਦੀ ਭਗਤੀ; ਘਟ ਘਟ ਵਾਸੀ, ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਦੀ ਭਗਤੀ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪਾਸੋਂ ਨਿਰੀ ਪੂਰੀ ਮੰਗ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਹੈ ਤੇ ਤਦੋਂ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਤੇਰੀ ਪਨਹ ਖੁਦਾਇ ਤੂੰ ਬਖਸੈਦਗੀ ।

ਸੇਖ ਫਰੀਦੈ ਖੈਰੁ ਦੀਜੈ ਬੰਦਗੀ ।

ਪਰ ਕਬੀਰ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਗਰਭਧਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਭਗਤੀ ਕਰੇਨਾ ਮੰਨ ਕੇ

ਆਉਂਦਾ ਹੈ—

ਜਨਮ ਸਿਗਨ ਭਜਨ ਕਰ ਕਰਿ ਹੋ ?

ਗਰਭਵਾਸ ਮੇਂ ਭਗਤਿ ਕਬੂਲਯੋ

ਬਾਹਰ ਆਯ ਭੁਲਾਨ ।

ਭਗਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਨਿਖਰਦਾ ਭਦ ਹੈ ਜਦ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ—

ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਭਿ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਮੇਲੀ ।

ਜਾ ਫਿਰ ਦੇਖਾ ਤਾ ਮੇਰਾ ਅਲਹੁ ਬੇਲੀ ।

ਕਬੀਰ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪਾਸ ਇਕੋ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ—

ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਮਾਂਗੋਂ ਨਹੀਂ, ਮਾਂਗੋਂ ਤਮ ਪੈ ਯੋਗ ।

ਨਿਸੁ ਦਿਨ ਦਰਸਨ ਸਾਧ ਕਾ, ਕਰ ਕਬੀਰ ਮੋਹਿ ਦੇਹੁ ।

ਨਿਮਾਣਤਾ

ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਹਲੀਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਵੀ ਹਲੀਮ ਹਨ ਪਰ ਫਰੀਦ ਕੁਝ ਵਧੇਰਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨਿਮਾਣਤਾ ਦੀ ਤਾਂ ਹੱਦ ਹੈ। ਬਿਲਕੁਲ ਰਜਾ ਵਿਚ ਬਧਿਆ ਹੋਇਆ, ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਕੇ ਗਿੜਗਿੜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਔਗੁਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਰਮ-ਵਸ ਉਸ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਸਮਝ ਰਹੇ ਹਨ ਤਦੇ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ—

ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਮੋਢੇ ਕਪੜੇ

ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸੂ ।

ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈਂ ਫਿਰਾਂ,

ਲੋਕ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸੂ ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਵੀ ਨਿਮਾਣੇ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਹੀ, ਪਰ ਫਰੀਦ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ। ਬਿਲਕੁਲ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੁਟਦੇ; ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਦਾ ਕਿ ਉਹ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣ ਤੇ ਪੂਰੇ ਉਤਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਲੋਕ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਬੀਰ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਦਾ ਅੰਸ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਬੀਰ ਦੀ ਹਉਮੈ ਨਹੀਂ, ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ—
ਜਿਵੇਂ ਕਿ :—

ਮਾਲਿਨਿ ਭੁਲੀ ਜਗ ਭੁਲਾਨਾ,
ਹਮ ਭੁਲਾਨੇ ਨਾਹਿ ।
ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਰਾਮ ਰਾਖੇ,
ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਿ ਹਰਿ ਰਾਇ ।

ਆਤਮ ਵਿਸਵਾਸ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਹਉਮੈ ਤਦ ਬਣਦੀ ਜਦ ਕਬੀਰ ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਨਿਪੁ-
ਣਤਾ ਲਈ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾ ਕਰਦਾ ।

ਸੈਲੀ

ਦੋਵੇਂ ਫਕੀਰ ਹਨ । ਕਵਿਤਾ ਕਰਨਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਕੇਵਲ ਸਾਧਨ ਸੀ
ਵਿਚਾਰ ਵਿਸਤਾਰਨ ਦਾ । ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂ-ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਪਖ ਇਕ ਦਮ ਮਹਾਨ
ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੈ । ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ
ਅਸਮਰਥ ਹੈ । ਪਰ ਭਗਤਾਂ, ਸਾਧੂਆਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਲੰਮਾ, ਸੁਰ ਜਾਂ ਅਵਰ-
ਣਿਤ ਹੁਸਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਹੁਸਨ ਸਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ
ਹੈ । ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਮਧੁਰ ਧੁਨੀ ਕੰਠਾਂ ਵਿਚ ਆ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ
ਮਨ ਸਰੀਰ, ਹੋਮ ਹੋਮ ਵਜਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੱਚਾ ਕਵੀ ਉਹੀ ਹੈ
ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਤਰਵ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਿਧਾ ਦਿਲ
ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਛੇਦ ਅਲੰਕਾਰ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ
ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮਹਾਨ ਆਨੰਦ ਦੀ ਝਾਰ ਝਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬੰਸ
ਇਹੋ ਆਧਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਤਰਖਣ ਲਈ ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਛੇਦ ਸ਼ਲੋਕ (ਦੋਹਰਾ) ਹੈ; ਜਿਸ ਦੀ
ਮਿਣਤੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਘਟ ਵਧ ਹੈ : ਕਈ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਰਣ ਵੀ ਜੁਆਦਾ ਹੋਣ । ਕੁਝ
ਸ਼ਬਦ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ ।

ਕਬੀਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਦੋਹਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ । ਪਦ ਵੀ ਹਨ, ਕੁਝ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ
ਵੀ ਛੇਦਾਂ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਾਲਨ ਨਹੀਂ । ਕਬੀਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੇਦ ਵੀ ਸਾਧੂਆਂ
ਵਾਲੇ ਹਨ ।

ਫਰੀਦ ਤੇ ਕਬੀਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਆਮ ਅਲੰਕਾਰ ਰੂਪਕ ਤੇ ਉਪਮਾ
ਹਨ, ਵੈਸੇ ਬਹੁਤ ਪੁਣ ਛਾਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਲਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂ ਕਵੀਆਂ
ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੂਤੇ ਸਿਧ ਹੋ ਗਈ ਹੈ; ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ।

ਜਾਵ ਵੀ ਤੀਬਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਬੋਲੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ ਆਮ ਜੀਵਨ ਦੇ, ਆਮ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਦੇ ਹਨ; ਸ਼ਬਦੀ ਕਲਾ-ਬਾਜ਼ੀਆਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸਾਧ ਭਾਖਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਾਧੁਕੜੀ (ਸਾਧੂਆਂ ਵਾਲੀ) ਹੈ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਹੋ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ।

ਫਰੀਦ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਿਆ ਘਟ। ਕਬੀਰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜਿਥੇ ਆਇਆ ਜਿਵੇਂ ਆਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਆਇਆ, ਸ਼ਬਦ ਫਿਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਸਤ ਮਲੰਗਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਵੀ ਕੰਨੀਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕੀ ਵਟੀਣਾ ਹੋਇਆ। ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਭਾਖਾਂ ਦਾ ਡਿਕਟੇਟਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੈਕੜੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖੜੋਤੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੀ ਮਜ਼ਾਲ, ਕਿ ਇਸ ਫਕੜ ਦੀ ਫੁਰਮਾ-ਇਸ਼ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰੇਗਾ ਕਬੀਰ ਦੀਆਂ ਉਲਟਬਾਸੀਆਂ ਗੂੜ੍ਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭੇਦ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਗੂੜ੍ਹ ਭੇਦ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਘਟ ਹੈ। ਸਾਫ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਗਲਾਂ ਹਨ।

ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਨੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰੀਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ।

ਫਰੀਦ

ਮਲਕੁਲ ਮਉਤ, ਪੁਰਸਲਾਤ, ਅਜਰਾਈਲ ਫਰੇਸ਼ਤਾ, ਬੰਦਗੀ, ਅਮਲ, ਇਸ਼ਕ ਆਦਿ।

ਕਬੀਰ

ਮੂਲਾਧਾਰ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ, ਈੜਾ, ਪਿੰਗਲਾ, ਸੁਖਮਨਾ, ਬ੍ਰਹਮਰੰਧਰ, ਦੰਦਰ ਰਸ, ਨਾਦ ਆਦਿ,

ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਠੋਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਕਥਣਯੋਗ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ—

ਕਬੀਰ

1. ਪਾਨੀ ਕੇਰਾ ਬੁਦਬੁਦਾ, ਅਸ ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤਿ ।
2. ਹੀਰਾ ਜਨਮ ਅਯੋਲ ਰਾ, ਕੌੜੀ ਬਦਲੇ ਜਾਯ ।
3. ਇਕ ਦਿਨ ਹੈ ਸੇਵਨਾ, ਲਬੇ ਪਾਵ ਪਸਾਰ ।
4. ਘੁੰਘਟ ਕਾ ਪਟ ਖੋਲ ਰੇ, ਤੋਕੇ ਪੀਵ ਮਿਲੈਂਗੇ ।

ਫਰੀਦ

1. ਫਰੀਦਾ ਲੋੜੇ ਦਾਖ ਬਿਜਉਰੀਆਂ, ਕਿਕਰਿ ਬੀਜੈ ਜਟੁ ।
2. ਵਾਰੀ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਚਲੇ ਮਸਾਇਕ ਸੇਖ ।
3. ਏਹੁ ਨਿਦੋਸਾ ਮਾਰੀਐ, ਹਮ ਦੋਸਾਂ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲੁ ।
4. ਜਿਨੀ ਕੰਮਿ ਨਾਹਿ ਗੁਣ, ਤੇ ਕੰਮਝੇ ਵਿਸਾਰਿ ।

ਨਿਰਣਾ

ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਨ ਹਨ । ਪਰ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਵਿਰਸਾ ਕਾਫੀ ਅਮੀਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਨ । ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪ ਬਨਾਉਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ । ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕਬੀਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਰ ਪਾਊ ਹੈ । ਦੋਵੇਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹਨ । ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਹਨ ਪਰ ਫਰੀਦ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਕੁਝ ਇਕਾੰਤਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਬੀਰ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ । ਫਰੀਦ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੈ, ਕਬੀਰ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਹੈ, ਫਰੀਦ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ । ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸੰਜਮੀ ਜਿਹੀ ਹੈ ਪਰ ਕਬੀਰ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦ, ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰਣੀ । ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਹਨ ਪਰ ਕਬੀਰ ਵਿਚ ਜਨ-ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਕੁਝ ਅਗੇ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ

ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਦੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਅਗਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਣ ਦੇ ਸੁਝਾਵੀਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬਿਖੜੇ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਤਾਂ ਲਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤਲਖ ਬਣਾ ਛੱਡਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੌਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜੀ ਕੇ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹਾਸਿਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਵੇਖਣੀ ਲੱਭਦਾ ਹੈ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਖੀਵਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਅਮੀਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬੁਢਾਪਾ ਜਿੱਟੇ ਵਾਲ, ਬੇ-ਹਿੰਸਤੀ ਨਾਤਾਕਤੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਾਸੇ ਚੁਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਚਿੰਤਾ ਮਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਾ ਸਾਫ਼ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦੇ। ਅਣ-ਸੌਰਿਆ ਪਿਛਾ ਤੇ ਨਿਰਬਲ ਅੱਗਾ ਰਲ ਕੇ ਜੀਵਨ ਚਿਤਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਹਨੇਰੇ ਨਾਲ ਭਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਕੁਰਲਾ ਉਠਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕਿਸੇ ਸਹਾ-ਇਤਾ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਚਾਨਣ ਲਈ ਵੇਖਦੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤੌਰ ਭਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਲੈ ਸਕੇ।

ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਲਗ-ਪਗ ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਆਪੋ ਵਿਚ ਰਲਦੇ ਹਨ, ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਇਕੋ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਅਨੁਸਾਰ ਭੈ-ਹਰਨ ਤੇ ਅਨਾਥਾਂ ਦਾ ਨਾਥ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਉਹ ਦਾਤਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ :—

“ਸਭ ਸੁਖ ਦਾਤਾ ਰਾਮ ਹੈ, ਦੂਸਰਿ ਨਾਹਿ ਕੋਇ।”

ਉਹ ਦਾਤਾਂ ਵੇਡਦਾ ਵੇਡਦਾ ਥਕਦਾ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੁਖ ਫੁਹੰਦੇ ਨਹੀਂ । ਉਹ
ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਤੇ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਿਰਾਕਾਰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਇਸ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ :—

ਸੁਖ ਦੁਖ ਜਿਹ ਪਤਸੀ ਨਹੀਂ ਲੋਭ ਮੋਹ ਅਭਿਮਾਨ ।

ਕਹੂ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ ਸੇ ਮੂਰਤਿ ਭਗਵਾਨ ।

ਤੇ ਵੇਰ !

ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾਹਿ ਜਿਹਿ ਕੰਚਨ ਲੋਹ ਸਮਾਨਿ ।

ਹਰਖ ਸੋਗ ਜਾਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਰੀ ਮੀਤ ਸਮਾਨ ।

ਤੇ ਦੁਖਾਂ ਸੁਖਾਂ ਤੋਂ ਉਚੀ ਉਠ ਗਈ ਹਸਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਵੀ ਮਿਤ੍ਰ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਭੈ ਦਾ
ਨਾਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਡਰਦੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦੀ ਹੈ—

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨਿ ।

ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਹੋ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਥੇ ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—

ਭੈ ਨਾਸਨ ਦੁਰਮਤਿ ਹਰਨ ਕਲਿ ਮੈ ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮ ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵਸਦੇ ਮੀਂਹਾਂ ਦੀ, ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਚਿਕੜ ਦੀ
ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ-ਸੂਰ ਹੋਈ ਆਤਮਾਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ
ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਗਲੀਏ ਚਿਕੜੁ, ਦੁਰਿ ਘਰੁ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ ।

ਚਲਾ ਤਾਂ ਭਿਜੈ ਕੰਬਲੀ, ਰਹਾਂ ਤ ਭੁਟੇ ਨੇਹੁ ।

ਕਪੜਿਆਂ ਦੇ ਭਿੱਜਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਮਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ
ਪਿਆਰ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤਵਰ ਤੇ ਸਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਹੈ ।

ਭਿਜਉ ਸਿਜਉ ਕੰਬਲੀ ਅਲਹੁ ਵਰਸਉ ਮੇਹੁ ।

ਜਾਏ ਮਿਲਾ ਤਿਨਾ ਸਜਣਾ ਤੁਟਉ ਠਾਹੀਂ ਨੇਹੁ ।

ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਤਾਂ ਡੇਰਾ ਹੀ ਹੈ ਨਿੱਤ ਦਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਦਾਰੂ ਕੋਈ
ਨਹੀਂ । ਜਿਵੇਂ ਸੜੀ ਹੋਈ ਖੇਤੀ ਪਾਲੀ ਵਿਚ ਡੋਬਣ ਨਾਲ ਹਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਇਸੇ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਡੋਹਾਗਣਿ ਦਾ ਵੀ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ । ਅਜਿਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ-ਭਰੀ ਅਵਸਥਾ
ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਿਯ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਲਈ ਤਰਲੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਅਰਜੋਈਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ,

ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵੀ ਸਹਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦੁਖ, ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ ਵਿਚ
ਤੀਬਰਤਾ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :—

ਤਨੁ ਤਪੈ ਤਨੂਰ ਜਿਉ ਬਾਲਣੁ ਹਡ ਬਲੰਨਿ ।

ਪੈਰੀ ਥਕਾ ਸਿਰਿ ਜੁਲਾ ਜੇ ਮੂੰ ਪਿਰੀ ਮਿਲੰਨਿ ।

ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਬਗੈਰ ਰਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ—

ਅਜੁ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ ।

ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ ।

ਜਿਸ ਪਾਸੋਂ ਇਕ ਰਾਤ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਨਹੀਂ ਭਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੈ ਕਿ
ਡੋਹਾਗਣਾਂ ਕਿਵੇਂ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਰਾਤਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ—ਪਰ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ
ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ-ਉਪਜਾਊ ਰੱਤ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਤ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ
ਹੋ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮੁਜੀਬੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਦੇਂਦੀ ਹੈ :

ਫ਼ਰੀਦਾ ਰਤੀ ਰਤੁ ਨ ਨਿਕਲੈ ਜੇ ਤਨੁ ਚੀਰੈ ਕੋਇ

ਜੇ ਤਨ ਰਤੇ ਰਖ ਸਿਉ ਤਿਨ ਤਨਿ ਰਤੁ ਨ ਹੋਇ

ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੋਬਨ 'ਤੇ ਸਵਾਨੀ ਵੀ ਵਿਅਰਥ ਹੈ । ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਜੋਬਨ ਹਨ
ਜੋ ਪ੍ਰੀਤ ਬਿਨਾਂ ਅਜਾਈਂ ਗਏ—

ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਡਰਾਂ ਜੋ ਸਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਜਾਇ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਕਿਤੀ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਿਨੁ, ਸੁਕਿ ਗਏ ਕੁਮਲਾਇ ।

ਇਸ ਲਈ ਜੋਬਨ ਕਾਵੇਂ ਚਲਾ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਾਸਵੰਤ ਹੈ, ਪਰ ਸੁਹਾਗਣ ਦੀ
ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਕਦੀ ਨਾ ਮੁੱਕੇ । ਇਹ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ—ਉਸ
ਪ੍ਰੀਤਮ ਲਈ ਕਈ ਜੋਬਨ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਵਾਰੇ ਜਾਨ, ਜੋ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਰਿਹੈ । ਗੁਰੂ ਤੇਗ
ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਕਰਾ
ਰਹੇ ਹਨ :—

ਤਨੁ ਧਨੁ ਜਿਹ ਤੋ ਰਉ ਦੀਓ ਤਾਂ ਸਿਉ ਨੇਹੁ ਨ ਕੀਨ ।

— — — —

ਜਉ ਸੂਖ ਰਉ ਚਾਹੈ ਸਦਾ ਸਰਨਿ ਰਾਮ ਕੀ ਲੋਹ ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ ਦੁਰਲਭ ਮਾਨੁਖ ਦੇਹ ।

ਮਨੁਖਾ ਜਨਮ ਬਹੁਤ ਉਤਮ ਜਨਮ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੜ ਮੁੜ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਬੇ-ਖਬਰ ਹੈ। ਤੇ ਇਸ ਬੇਖਬਰੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਜਗ ਦੀ ਫਾਹੀ ਵਿਚ ਫਸੇਗਾ :—

ਪ੍ਰਾਨੀ ਕਛੂ ਨ ਚੋਤਈ ਮਦਿ ਮਾਇਆ ਕੇ ਅੰਧ ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬਿਨ ਹਰਿ ਭਜਨ ਪਰਤ ਤਾਹਿ ਜਮ ਫੰਧ ।

ਤੇ ਫੇਰ ;

ਮਨ ਮਾਇਆ ਸੇ ਵੇਧਿ ਰਹਿਓ ਬਿਸਰਿਓ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਮ ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਭਜਨ ਜੀਵਨ ਕਉਨੇ ਕਾਮ ।

ਪਰ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਇਜ਼ਤ ਤੇ ਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ :—

ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਗਤਿ ਪਾਈਐ ਤਿਹਿ ਭਜੁ ਰੇ ਤੈ ਸੀਤ ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ ਅਉਧ ਘਟਤ ਹੈ ਨੀਤ ।

ਇਹ ਕੋਠੇ, ਮੰਡਪ, ਮਾੜੀਆਂ, ਸਭ ਮਨੁੱਖੀ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਵਿਅਰਥ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕੰਮ ਕਾਜ ਵੀ ਵਿਅਰਥ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ-ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਖੜਦੇ ਹਨ :—

ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਸਾਰਿ ।
ਮਤੁ ਸਰਮਿੰਦਾ ਬੀਵਹੀ ਸਾਂਈ ਦੈ ਦਰਬਾਰਿ ।

ਯਾਦ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਘੜੀ ਆਯੂ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬਣਦਿਆਂ ਤਾਂ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੁਕਦਿਆਂ ਇਕ ਪੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਦਾ ਲਈ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਬੈਠੇ ਹਾਂ, ਕਿੰਨੇ ਬਹਿ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਵੀ ਉਡ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਸਰੋਵਰ ਸੁੱਕ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਇਕੱਲੇ ਕੰਵਲ ਦੇ ਫੁੱਲ ਉਦਾਸ ਖੜੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ। ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ—

ਚਲਿ ਚਲਿ ਗਈਆ ਪੰਖੀਆ ਜਿਨੀ ਵਸਾਏ ਤਲ ।
ਫਰੀਦਾ ਸਰੁ ਭਰਿਆ ਭੀ ਚਲਸੀ ਥਕੇ ਕਵਲ ਇਕਲ ।

ਜਿਥੇ ਪੰਖੀ ਫਿੰਨ-ਭੰਗਰੀ ਹਨ ਉਥੇ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਕੋਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਪਿਛੋਂ

ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਹੀ ਚਲਣਹਾਰ ਹਨ ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਕਿਹਾ ਹੈ ।

ਜੇਸੇ ਜਲ ਤੇ ਬੁਦਬੁਦਾ ਉਪਜੇ ਬਿਨਸੇ ਨੀਤ ।

ਜਗ ਰਚਨਾ ਤੇਸੇ ਰਚੀ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਮੀਤ ।

ਤੇ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਾਲੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਝੂਠੇ ਮਾਨੁ ਕਹਾ ਕਹੈ ਜਗੁ ਸੁਪਨੇ ਜਿਉਂ ਜਾਨ ।

ਇਨ ਮੈ ਕਛੁ ਤੋਰੇ ਨਹੀਂ ਨਾਨਕ ਕਹਿਓ ਬਖਾਨ ।

ਗਰਬੁ ਕਰਤੁ ਹੈ ਦੇਹ ਕੇ ਬਿਨਸੈ ਛਿਨ ਮੈ ਮੀਤਿ ।

ਜਿਹਿ ਪ੍ਰਾਨੀ ਹਰਿ ਜਸੁ ਕਹਿਓ ਨਾਨਕ ਤਿਹਿ ਜਗੁ ਜੀਤਿ ।

ਥੋੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਕਿ :—

“ਜਗ ਰਚਨਾ ਸਭ ਝੂਠੁ ਹੈ ਜਾਨਿ ਲੋਹੁ ਰੇ ਮੀਤ ।

ਕਹਿ ਨਾਨਕ ਬਿਰ ਨਾ ਰਹੈ ਜਿਉ ਬਾਲੂ ਕੀ ਭੀਤ ।

ਰਾਮ ਗਇਓ ਰਾਵਨੁ ਗਇਓ ਜਾ ਕਉ ਬਹੁ ਪਰਵਾਰ ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬਿਹੁ ਕਛੁ ਨਹੀਂ ਸੁਪਨੇ ਜਿਉਂ ਸੰਸਾਰਿ ।

ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਬਿਨਸ ਜਾਣਾ ਹੈ ਸਿਰਫ ਹਰੀ ਦਾ ਜਾਪ ਹੀ ਜਨਮਾਂ ਜਨਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਤੇ ਜਮ ਦੀ ਫਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :—

ਜੇ ਉਪਜਿਓ ਸੇ ਬਿਨਸਿ ਹੈ ਪਰੇ ਆਜੁ ਕੇ ਕਾਲ ।

ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਇ ਲੇ ਛਾਡ ਸਗਲ ਜੰਜਾਲ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਆਯੂ ਦੇ ਹਰ ਘੜੀ ਨਾਸ ਹੋਣ ਦਾ ਗ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ—

ਕੋਧੀ ਉਤੇ ਰੁਖੜਾ ਕਿਚਰਕੁ ਬੰਨੈ ਧੀਰ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਕਚੈ ਭਾਂਡੇ ਰਖੀਐ ਕਿਚਰ ਤਾਈ ਨੀਰੁ ।

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੇਚੇ ਉਗੇ ਰੁਖ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੁਝ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ, ਜਾਂ ਕੋਚੇ ਘੜੇ ਦੀ ਨਿਆਈ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਫੁਟ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇੰਝ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ—

ਕਾਚੇ ਕਰਵੇ ਰਹੇ ਨਾ ਪਾਣੀ ।

ਹੋਸ ਚਲਿਆ ਕਾਇਆ ਕੁਮਲਾਣੀ ।

ਜੇ ਇਹ ਸਰੀਰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ ਤਾਂ ਫੇਰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਸਿਮਰਨ ਵਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮੁੜ ਮੁੜ ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਤੀ ਕੇਵਲ ਜੁਆਨੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਛਤਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—

ਸਿਰ ਕੰਪਿਓ ਪਗ ਡਗਮਗੈ ਨੈਨ ਜੋਤਿ ਤੇ ਹੋਨ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਧਿ ਪਈ ਤਉ ਨ ਹਰਿ ਰਸ ਲੀਨ।

ਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ—

ਫਰੀਦਾ ਨੰਦੀ ਕੰਤੁ ਨ ਰਵਿਓ ਵਡੀ ਥੀ ਮੁਈਆਸੁ।

ਧਨ ਕੂਕੇਂਦੀ ਗੋਰ ਮੇ ਤੇ ਸਹ ਨਾ ਮਿਲੀਆਸੁ।

ਫਰੀਦਾ ਸਿਰ ਪਲਿਆ ਦਾੜ੍ਹੀ ਪਲੀ ਮੁਛਾਂ ਭੀ ਪਲੀਆਂ।

ਰੇ ਮਨ ਗਹਿਲੇ ਬਾਵਲੇ ਮਾਣਹਿ ਕਿਆ ਰਲੀਆਂ।

ਤੇ ਫੇਰ—

ਫਰੀਦਾ ਇਨੀ ਨਿਕੀ ਜੰਘੀਐ ਥਲ ਭੁਗਰ ਭਵਿਓਮਿ।

ਅਜੁ ਫਰੀਦੈ ਕੁਜੜਾ ਸੈ ਕੋਹਾਂ ਥੀਓਮਿ।

ਦੋਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜੁਆਨੀ ਵੇਲੇ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸੰਗੀ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਾਥੀ ਨਹੀਂ। ਮਨੁੱਖ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੁੰਦਾ ਉਹੋ ਕੁਝ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਅੱਗੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿਰ ਝੁਕਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮਾਧਿਅਮ ਚੁਣਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਬੋਲੀ ਦਾ ਰੰਗ ਬੋਝਾ ਭਿੰਨ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਾਲਗੁ ਨਿਕੀ ਪੁਰਸਲਾਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੁਣੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅਵਾਜ਼ ਚੁਕਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ

ਸਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਸਿਰ ਦੇ ਉਪਰ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।
ਫਰੀਦ ਸੋਚੇ ਤੇ ਧਰੇ ਮੁਸੱਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇੱਥੇ ਕਰਦਾ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ ਕਨਿ ਮੁਸਲਾ ਸੂਫ਼ ਹਲਿ ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ ਗੁੜ ਵਾਤਿ ।

ਬਾਹਰਿ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ ।

ਅਜਰਾਈਲ ਫਰਿਸ਼ਤਾ, ਉਜ਼੍ਜੂ, ਨਿਵਾਜ਼ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਹੈ ।
ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਜਮ ਦੀ ਫਾਹੀ, ਜਨਮਾਂ ਜਨਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਗੇੜਾਂ ਦਾ
ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਜੀਵਨ ਚੋਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਲਈਆਂ
ਹਨ । ਇੱਥੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੀਉਣ ਜਾਂਚ ਸਿਖਾਉਣ
ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ—

ਰਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਏ ਕੈ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਓ ।

ਫਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਗਾਈ ਚੰਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਓ ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਧ੍ਰਿਗ ਹੈ ਜੋ ਦਸੇ ਤੇ ਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼
ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਨਾ ਲਓ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਜ਼ਤ
ਕਰੋ । ਭੁੱਖਾ ਨਾ ਕਰੋ ਭੁੱਖੇ ਨਾਲ ਰੋਗ ਆ ਚੰਮੜਦੇ ਹਨ । ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਵਾਰਣ
ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਮਿਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ । ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ
ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਭਾਤੀ ਮਾਰ ਕੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਅਵਸ਼ਯਕਤਾ ਹੈ । ਇੱਥੇ
ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ
ਹੈ । ਉਹ ਹਰ ਗਲ ਦੱਸਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਸੀਹਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਜਾਣਦੇ
ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ
ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਉਣ
ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਹਨ । ਘੜਿਆਲ, ਲੁਹਾਰ, ਕਪਾਹ, ਤਿਲ, ਘਾਹ,
ਕਾਰਾਜ਼, ਕੋਇਲਾ ਕਮਾਦ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਸਿਰੇ
ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਇਹ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਭੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ
ਛੁਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੰਨਾਤਮਕ ਕੀਮਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ
ਹਰ ਸਤਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਤਸਵੀਰ ਜ਼ਰੂਰ ਖਿੱਚੀ ਹੈ ।

ਚਲਿ ਚਲਿ ਗਈਆਂ ਪੰਖੀਆਂ, ਜਿਨੀ ਵਸਾਏ ਤਲ ।
ਫਰੀਦਾ ਸਹੁ ਭਰਿਆ ਭੀ ਚਲਸੀ ਥਕੇ ਕਵਲ ਇਕਲ ।
ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹ ।

— — —
...ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਵਹੈ ।

— — —
ਫਰੀਦਾ ਤਨੁ ਸੁਕਾ ਖਿਜਰ ਥੀਆ ।

...
ਫਰੀਦਾ ਇਨੀ ਨਿਕੀ ਜੰਘੀਐ,.....
ਕੰਧੀ ਉਤੇ ਹੁਖੜਾ.....

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘਟ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਅਲੰਕਾਰ ਨਾ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਤਾਂ ਅਲੰਕਾਰ ਲਗ ਪਗ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੋਪ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਲਾ-ਕਿਰਤ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਿਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਬੌਧਿਕ ਤੌਤ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਨੇ ਨਾਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਦੀ ਝਲਕ ਵਧੇਰੇ ਦਿਸਦੀ ਹੈ । ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਝੂਠੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹਨ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਵੀ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ-ਰਸ ਕੇਵਲ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਪਤਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਪਤੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ—

ਫਰੀਦਾ ਨੰਦੀ ਕੰਤੁ ਨ ਰਾਵਿਓ ।

ਅਜੁ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤੁ ਮਿਉ ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ ।

ਸਾਹਰੈ ਦੋਈ ਨਾ ਲਹੈ ਪੋਈਐ ਨਾਹੀ ਥਾਉ ।

ਪਿਰੁ ਵਾਤਭੀ ਨ ਪੁਛਈ ਧਨ ਸੁਹਾਗਣਿ ਨਾਉ ।

ਜਿਥੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਰੰਗਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਹੀ ਕਈ ਕਈ ਚਿਤ੍ਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨਾ ਵਧੇਰੇ ਰੰਗ ਤੇ ਨ ਵਧੇਰੇ ਚਿਤ੍ਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਏਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦੀ ਅਟੱਲ ਸਚਿਆਈਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਚਿਾਨਕ ਰੰਗਣਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਵਧੇਰੇ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੁਣ ਤਕ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ । ਬੋਲੀ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਠੰਠਤਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਚ ਹੈ । ਦੋ ਸਰਹਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਉਹ ਬੜੇ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਕੂਜੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਵੇ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਤਮਕ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਠੋਸ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੋਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੇਖੋ :

ਹੰਸ-ਬਗਲਾ, ਤਨੂਰ-ਬਾਲਣ, ਹੰਸ-ਕੋਧਰਾ, ਦਰਿਆ-ਨਾਲਾ, ਕੱਚੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ, ਦੁਧ-ਛਪੜੀ, ਹਿੰਗ-ਕਸਤੂਰੀ ਆਦਿ ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਸ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਣ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਤਮਕ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੀ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਨਾਲ ਤੇ ਨਿਤਾ-ਪ੍ਰਤੀ ਜੀਵਨ ਚੋਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਸਮਝਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਕਿੰਨੇ ਸੁਭਾਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਬਾਲਿ ਜੁਆਨੀ ਅਰੁ ਬਿਰਪੁ ਫੁਨ ਤੀਨਿ ਅਵਸਥਾ ਜਾਣਿ ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਭਜਨ ਬਿਨ ਬਿਰਥਾ ਸਭ ਹੀ ਮਾਨਿ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਖਾਣੀ ਵਿਚ ਰਸ ਦੀ ਏਕਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ, ਨਮਾਜ਼ ਦੀ ਹਦਾਇਤ, ਨਿਜ ਪਰਖੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ । ਪਾਣੀ ਗੱਦੜੀ ਤੇ ਕੰਬਲੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤ ਤੇ ਸਹਿਮ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਬਦਾ ਚਿੱਟਾ ਬੂਦੇਪਾ, ਬਿਰਹਾਂ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਪੀੜ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਉਡੀਕ ਤੇ ਬੇਸ਼ਬਰੀ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਨਿਖੇੜਵਾਂ ਰੰਗ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਂਝਾ ਭੱਤ, ਜੋ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਲਭਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਸੰਗੀਤ । ਸੰਗੀਤ ਨੇ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪਾਠਕ ਦਾ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਗਾਉਣ ਤੇ ਜੀ ਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਗੀਤ ਫੁੱਲ ਫੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵੇਖੋ—

ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਡਰਾਂ ਜੇ ਸਹ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾ ਜਾਇ (ਫਰੀਦ)

“ਰਾਮ ਗਇਓ ਰਾਵਨੁ ਗਇਓ ਜਾ ਕਉ ਬਹੁ ਪਰਵਾਰ

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਥਿਰ ਕਿਛੁ ਨਹੀਂ ਸੁਪਨੇ ਜਿਉ ਸੰਸਾਰ।” (ਮਹਲਾ ੯)

ਫਰੀਦ ਜੀ ਕੇਵਲ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਅਲੋਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਵੈ-ਅਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਭੇਡਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਆਦਤ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁਜ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਕੁਤਿਆ’ ਕਹਿਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਫਰੀਦ ਜੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ। ਉਹ ਬੜੇ ਸਖਤ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਭਿਜਕਦੇ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ—

ਜੋ ਸਿਰੁ ਜਾਈ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆ ਜਰੂਰ ਹੈ, ਸੰਦੇਸ਼ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਕਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਮਰਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਸਰ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਤਪਸ਼ ਘਰਮੀ ਤੇ ਜੰਸ਼ ਹੈ ਉਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਠਰਠਾਂ, ਨਰਮੀ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਦੋਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੀ ਕਹਿ ਦੇਵਾਂ ਹਾਂ ਪਰ ਜੇ ਜਰਾ ਬਰੀਕੀ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਨਾਵੇਂ ਪਾਠਸ਼ਾਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਕੇ ਆਸ ਦੀ ਕਿਰਨ ਵੀ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ !

ਬਲ ਹੋਆ ਬੰਧਨ ਛੁਟੈ ਸਭਿ ਕਿਛੁ ਹੋਤਿ ਉਪਾਇ।

ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕਈ ਸਲੋਕ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਢੇਰੀ ਢਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਉਕਸਾਂਦੇ ਸਗੋਂ ਆਸ ਬਨਾਂਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਮੈ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖ ਮੁਝ ਕੂ ਦੁਖ ਸਬਾਇਐ ਜਗਿ।

ਉਚੇ ਚੜਿ ਕਿ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਇਹਾ ਅਗਿ।

ਇਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਗੋਂ ਦੁਖ ਘਟਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ੀ ਵਡਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਚੰਘਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵੱਖਰਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਅਡਰਾ ਅਡਰਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਣ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਸੁਆਦ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜੇ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ-ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਪਰਾਪਤੀ ਮਾਰਗ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਅੱਲਾ ਬੇਲੀ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਵਿਚ ਗੁੰਦੇ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਦੀ ਇਹ ਮਿਠਾਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਲੱਭ ਸੀ। ਪੱਕੀਆਂ ਖਜੂਰਾਂ ਤੇ ਮਾਖਿਉਂ ਦੀਆਂ ਵਗਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਸੁਆਦ ਦੇਣ ਤੇ ਅਸਮਰਥ ਸਨ। ਉਸ ਪਾਸ ਇਸ ਅਲੋਕਾਰੀ ਮਿਠਾਸ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕੋਈ ਉਪਮੇਯ ਨਹੀਂ ਸੀ :

ਫਰੀਦਾ ਸਕਰ ਖੰਡੁ ਨਿਵਾਤ ਗੁੜ, ਮਾਖਿਉ ਮਾਂਝਾ ਦੁੱਧ।

ਸਭੇ ਵਸਤੂ ਮਿੱਠੀਆਂ, ਰੱਬ ਨ ਪੁਜਨਿ ਰੁਧੁ।

ਉਹ ਉਸ ਮਿਠੇ ਰੱਬ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਤੀਬਰ ਵਲਵਲੇ ਅਧੀਨ ਸੁਬਦਾਂਤਕ ਪਰਗਟਾ ਵਜੋਂ 'ਕੰਡ' ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਭੇਦ ਹੋਣਾ ਲੋੜਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਜੇਹੀ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਇੱਛਕ ਸੀ ਜਿਸ ਪਿਛੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਾ ਰਹੇ।

ਉਸ ਦੀ ਲੋਚਾ ਜੀਵਨ ਘਾਲ ਨਾਲ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅੱਲਾ ਬੇਲੀ ਦੀ ਗਲਵੱਕੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰੰਚਕ ਵਿਛੋੜੇ ਨਾਲ ਉਹ ਮੁੜ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਨੀਝ ਇਕ ਟੱਕ ਖੜੇ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਫਰੀਦ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸੱਧਰ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਇਕ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ—

ਤੇਰੀ ਪਨਹ ਖੁਦਾਇ ਤੂ ਬਖਸ਼ੈਦਗੀ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੇ ਬੈਰੁ ਦੀਜੈ ਬੰਦਗੀ।

ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮੇਲ ਤੇ ਭੁੱਲਣ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਗੁਰ ਉਸ ਦੀ ਲਭਤ ਸੀ ਜਿਸ ਗੁਰ ਵਾਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਪੱਕ ਨਿਸ਼ਚਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਯਾਦ ਨਸੀਬ ਹੋ ਗਈ ਉਹ । ਅੱਗੇ ਘਣੇਰਾ ਸੁਖ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ ਅਰਥਾਤ ਅੱਲਾ ਬੇਲੀ ਨਾਲ ਸਦ ਰਹਿਣਗੇ।

ਜੇ ਫਰੀਦ ਮਜ਼ਜੂਬ ਸੂਫੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਮਗਰੋਂ
 ਚੁੱਪ ਗੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਜਿੱਧ ਸਵਾਂਤੀ ਬੂੰਦ ਪਾ ਕੇ ਆਂਡਿਆ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ
 ਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁੰਗਾ ਗੁੜ ਲੈ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਵਾਦ ਚੌਂਠ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪ ਹੀ ਜੀਭ ਰਸ
 ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਰੀਦ ਮਜ਼ਜੂਬ ਦਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਅਕਲ ਲਤੀਫ,
 ਪੜ੍ਹਿਆ ਗੁਣਿਆ, ਖਾਲਕ ਦੀਆਂ ਵਰਾਣ ਬਾਹਾਂ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਖਲਕ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ
 ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਾਰੀਕ-ਬੀਨ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੱਤਣ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਹਰ
 ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ, ਭੁੱਲੇ ਭਟਕੇ ਤੇ ਅੱਕੇ ਥੱਕੇ ਜੀਵਨ ਪੰਥ ਦੇ ਪਾਥੀ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦੀ ਟੋਹ ਦੇਣ
 ਵਾਲਾ ਪਾਠਣੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਸਰਈ ਤੇ ਕੱਟੜ ਰਚਾਰਕ ਸੀ
 ਜਿਵੇਂ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਅਰਥ ਲਾ ਕੇ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ
 ਧਿੰਡਾਣਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਭਾਰਤੀ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਸੀ ਜਿਵੇਂ
 ਕਈ ਵਿਚਾਰਕ ਅਜੇਹਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀਵਨ-ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ, ਮਨ ਤੇ ਸਰੀਰ
 ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਇਆ ਤੇ ਪਕਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ, ਹਦੀਸ, ਤਫਸੀਰ,
 ਸਰਹ ਫਿੱਕਾ ਆਦਿ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮੁਲਤਾਨ, ਕੰਧਾਰ, ਰੂਮ ਤੇ ਈਰਾਨ ਆਦਿ ਦੇ
 ਪਰਸਿਧ ਮਦੱਰਸਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਜਿਆ ਸੁਆਰਿਆ ਸੀ। ਮਨ ਨੂੰ ਹੁਜਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਜਪ
 ਤਪ ਦੀ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਖੁਆਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬੁਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੀ ਭੁੱਠੀ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਖੂਬ
 ਤਾਇਆ ਸੀ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਰਿਆਜ਼ਤ ਤੇ ਜੁਹਦ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਾਂਗੂ ਆਵੀ ਤੇ
 ਚਾੜ੍ਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਉਂ ਫਰੀਦ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਇਕ ਰੰਗੀ ਨਹੀਂ ਬਹੁਰੰਗੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ
 ਸ਼ਹਦ ਦੀ ਮੱਖੀ ਦਾ ਸੰਚਿਆ ਸ਼ਹਦ ਇਕ ਵੁੱਲ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਈ ਵੁੱਲਾਂ ਦਾ ਰਸਾ
 ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਚਨ ਆਲਮ ਵਾ ਅਮਲ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬਿਆਂ
 ਤੋਂ ਕੱਢੇ ਨਿਚੋੜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰਸਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਧੂਹ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਮੌਕੇ
 ਦੇ ਕਹੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਦੋਂ ਫਰੀਦ ਦਾ ਅੱਗਾ ਨੇੜੇ ਤੇ ਪਿੱਛਾ ਦੂਰ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ
 ਤਜਰਬੇ ਨੇ ਡੂੰਘੇ ਮੁਤਾਲੇ ਨੂੰ ਹੌਲਾ ਫੁੱਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਲਮ ਦੇ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ
 ਉਂਦਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਪਹਿਲੇ ਜਦੋਂ ਇਲਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਚਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਜਦੋਂ
 ਇਲਮ ਅਮਲ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੋਵੇ। ਪਾਕ-ਪਟਨ ਦਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਪੋਤਰਿਆਂ
 ਤੇ ਪਾਕ-ਪਟਨ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਵਸੋਂ ਲਈ ਵਾਤਸਲ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੰਧਰ ਕੇ
 ਜੀਵਨ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, ਉਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ, ਦਾਹੜੀ

ਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਪਲ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਹਰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਜਿਜਦਾ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਸਰਸਤਾ ਵਿਆਕੁਲ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹਮ ਬਨਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਟਕੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵਹਿਣ ਬਖਸ਼ਦੀ ਸੀ।

ਜੀਵਨ-ਮਾਰਗ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਧਰਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਰਮਖੇਤਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਲਮ, ਗਾਫਲੀ, ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਤੇ ਬੇਧਿਆਨੀ ਅਤਿ ਖਤਰਨਾਕ ਹਨ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਅਮਲ ਦੇ ਦਿਨ ਗਿਣਵੇਂ ਹਨ ਅੰਧ ਵਿਚ ਵਾਧ-ਘਾਟ ਦਾ ਹੋਣਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਾਸ ਹਰ ਸੁਆਸ ਨਾਲ ਘਟਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਫੁੱਟੇ ਘੜੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਤਿਪ ਤਿਪ ਚੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਨੁਭਵ ਕਾਰਣ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਾਜ਼ਮਾਨਤਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ, ਵੀਭਤਸ ਰਸ ਤੇ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਤਿੱਖੀ ਚੋੜ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੈਮਿਟਿਕ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨਿਆਈ ਸੀ ਜਿਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਭੋਲਾ ਭਾਲਾ ਖਾਕੀ ਇਨਸਾਨ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਾੜਾ ਮੋਟ ਹੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਕੂਕੇਂਦਿਆਂ ਚਾਂਗੇਂਦਿਆਂ ਮਤੀ ਦੇਂਦਿਆ ਨਿਤ।

ਜੋ ਸੈਤਾਨਿ ਵੰਦਾਇਆ ਸੇ ਕਿਤ ਫੇਰਹਿ ਚਿਤ।

ਆਪਣੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਨੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਆਵਸ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ, ਹੜਾਂ ਨੂੰ ਕੜਕਾ ਕੇ ਜਾਨ ਕੱਢਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਬੋਝਵੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਅਚਿੰਤੇ ਬਾਜ ਵਾਂਝ ਝਪਟ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਦਸਿਆ ਹੈ :—

ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੇ ਧਨੁਵਰੀ ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ।

ਮਲਕੁ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ ਮੁਹ ਦੇਖਾਲੇ ਆਇ।

ਜਿੰਦੁ ਨਿਮਾਣੀ ਕੱਢੀਐ ਹੱਡਾਂ ਕੂ ਕੜਕਾਇ।

ਸਾਹੇ ਲਿਖੇ ਨ ਚਲਨੀ ਜਿੰਦੁ ਕੂੰ ਸਮਝਾਇ।

ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਸ਼ਰ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਚਿਤਰ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਉੱਨਾਂ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਜਿੰਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਨਾਜੇ ਜਾਂ ਸਿੜੀ ਦਾ ਸਾਥ ਕਬਰਸਤਾਨ ਜਾਂ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ :—

ਸਾਚੇ ਤੂੰ ਮਣ ਦੇਹੁਰੀ ਚਲੈ ਪਾਣੀ ਅੰਨਿ ।

ਆਇਓ ਬੰਦਾ ਦੁਨੀ ਵਿਚਿ ਵਤਿ ਆਸੂਣੀ ਬੰਨਿ ।

ਮਲਕਲ ਮਉਤ ਜਾ ਆਵਸੀ ਸਭ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਭੰਨਿ ।

ਤਿਨਾ ਪਿਆਰਿਆ ਭਾਈਆ ਅਗੈ ਦਿਤਾ ਬੰਨਿ ।

ਵੇਖਹੁ ਬੰਦਾ ਚਲਿਆ ਚਹੁ ਜਾਣਿਆ ਦੇ ਕੰਨਿ ।

ਫਰੀਦਾ ਅਮਲ ਜਿ ਕੀਤੇ ਦੁਨੀ ਵਿਚਿ ਦਰਗਹ ਆਏ ਕੰਮਿ ।

ਇਸ ਤਾੜਨਾ ਰਾਹੀਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਮਨੁਖ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਸੁਆਸਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਲਈ ਵਕਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ ਅਮਲ ਹੈ—ਰੱਬ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜੋ ਅਜ ਵੀ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਖ-ਸਾਂਤ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬੋਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਤੱਤੀ ਤੋਇ ਨ ਪਲਵੈ ਜੇ ਜਲਿ ਟੁਬੀ ਦੇਇ ।

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਫੁਹਾਗਣਿ ਰੱਬ ਦੀ ਝੁਰੇਦੀ ਝੁਰੇਇ ।

ਅਮਲ

ਬੰਦਗੀ ਜਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੀ ਸਮਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਮਨ ਸੁਧ ਅਮਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਫ਼ ਹੋਵੇ । ਚੰਗੇ ਅਮਲ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਸਕਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਕਾਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਮੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਤੋਬਾ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਂ ਲਈ ਉਤਕੰਠਾ ਰੱਬ ਦੇ ਪਾਈ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨ ਲੇਖੁ

ਅਪਨਝੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰੁ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਦੇਖੁ ।

ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਤੇ ਕੰਮਝੇ ਵਿਸਾਰਿ ।

ਮਤੁ ਸਰਮਿੰਦਾ ਬੀਵਹੀ ਸਾਂਈ ਦੇ ਦਰਬਾਰਿ ।

ਸਥੂਲ ਤੇ ਸੂਖਮ

ਅਮਲ ਸਥੂਲ ਤੇ ਸੂਖਮ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਜੋ ਜਾਹਰੀ ਅਮਲਾਂ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਬਾਹਰੀ ਮੰਜ਼ਲ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਲਈ ਫਰੀਦ ਸ਼ਰਹ ਦੇ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਕਾਇਦਿਆਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲਈ ਤਾਕੀਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਇਸ ਪਾਬੰਦੀ ਤੋਂ ਅਲੋਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਝਾੜ ਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਗਾਫ਼ਲ ਹੱਥੀ ਦਾਤ ਦੇ ਹਿੰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ :—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਬੇਨਿਵਾਜਾ ਕੁੱਤਿਆ ਏਹੁ ਨ ਭਲੀ ਹੀਤਿ ।
ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ ।

ਉਨੁ ਫ਼ਰੀਦਾ ਉਚੁ ਸਾਜਿ ਸੁਬਹੁ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ ।
ਜੇ ਸਿਰੁ ਸਾਈਓ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਰਾਤਿ ਕਬੂਰੀ ਵੰਡੀਐ ਸੁਤਿਆ ਮਿਲੈ ਨ ਭਾਉ ।
ਜਿਨਾ ਨੈਣ ਨੀਂਦਾਵਲੇ ਤਿਨਾ ਮਿਲਣੁ ਕੁਆਉ ।

ਬਾਹਰੀ ਪਾਬੰਦੀ ਮਨ ਨੂੰ ਪਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਮਨ ਅਭਿਆਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਖਮ ਅਮਲ ਜਿਹਾ ਕਿ ਕ੍ਰੋਧ ਨੂੰ ਖਾਣਾ, ਲੋਭ ਨੂੰ ਅੰਕਸ਼ ਹੇਠ ਰਖਣਾ, ਸਬਰ ਸਿਦਕ ਵਿਚ ਸਦਾ ਇਕਰਸ ਰਜਾਇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣਾ ਆਦਿ ਅੰਦਰੋਂ ਉਗਮ ਕੇ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਅਮਲ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਲਾ ਦੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਨ :—

ਲੋਭ—ਫ਼ਰੀਦ ਜਾ ਲਬੁ ਤਾ ਨੇਹੁ ਕਿਆ,
ਲਬੁ ਤ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ ।
ਕਿਚਰੁ ਝਤਿ ਲੰ ਘਾਈਐ,
ਛਪਰਿ ਤੂਟੇ ਮੋਹੁ ।

ਕ੍ਰੋਧ—ਫ਼ਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ,
ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹੰਦਾਇ ।
ਦੇਹੀ ਰੋਗੁ ਨ ਲਗਈ,
ਪਲੇ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇ ।

ਸਬਰ—ਸਬਰ ਏਹੁ ਸੁਆਉ,
ਜੇ ਤੂੰ ਬੰਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਹਿ ।
ਵਧਿ ਬੀਵਹਿ ਦਰੀਆਉ,
ਟਟਿ ਨ ਬੀਵਹਿ ਵਾਹੜਾ ।

ਰਜਾਇ—ਕੰਧੀ ਵਹਣ ਨ ਚਾਹਿ,
ਤਉ ਭੀ ਲੇਖਾ ਦੇਵਣਾ ।

ਜਿਧਰਿ ਰਬ ਰਜਾਇ

ਵਹਨੁ ਤਿਦਾਉ ਗੰਉ ਕਰੇ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਬੂਲ ਤੇ ਸੂਖਮ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਸੁਜੋਗ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਦਰਵੇਸ਼ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦ, ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਮਿਠਾ, ਦੁੱਖੀਆਂ ਲਈ ਖਿਮਾਂ ਦਾ ਪੁਰਲਾ, ਸਵੈਮਾਨ ਦੀ ਮੂਰਤ ਅਤੇ ਅੱਲਾ ਦਾ ਅਡੋਲ ਤੇ ਅਹਿਲ ਸਾਦਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਵਿਹਾਰ—ਫਰੀਦਾ ਬੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ ।

ਜੇ ਸਾਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ ।

ਇਕ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਅਹਿ ।

ਤਾ ਸਾਈ ਦੇ ਦਰਿ ਵਾੜੀਅਹਿ ।

ਬੋਲ—ਇਕ ਫਿਕਾਂ ਨਾ ਗਾਲਾਇ,

ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ ।

ਹਿਆਉ ਨ ਕੋਰੀ ਠਾਹਿ,

ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ ।

ਖਿਮਾ—ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆ,

ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ ।

ਆਪਨਭੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ,

ਪੈਰਿ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ।

ਸਵੈਮਾਨ—ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਗਾਇਐ ਬੈਸਣਾ,

ਸਾਈ ਮੁਝੈ ਨ ਦੇਹਿ ।

ਜੇ ਤੂੰ ਦੇਵੇ ਰਖਜੀ,

ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੋਹਿ ।

ਸਿਦਕ—ਆਪੁ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈ ਮਿਲਹਿ,

ਮੈ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖ ਹੋਇ ।

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੋਇ ਰਹਹਿ,

ਸਭੁ ਜਗੁ ਤੇਰਾ ਹੋਇ ।

ਇਉਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਖਾਕੀ ਇਨਸਾਨ ਮੌਤ ਦੀਆਂ ਦਾਹੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜੀਵਨ ਪੁੰਜੀ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਯਾਦ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਸਬੂਲ ਤੇ ਸੂਖਮ

ਅਮਲਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਚਿੱਟੇ ਬਣਾ ਕੇ ਬਚਾ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਆਪ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵਿਚ ਜਿਤ ਦੀ ਮਾਲੀ ਮਾਰ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਗ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਹੋਕਰੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ :—

ਕਿਝੁ ਨਾ ਬੁਝੈ ਕਿਝੁ ਨ ਸੁਝੈ,
ਦੁਨੀਆ ਕੁਝੀ ਭਾਹਿ ।
ਸਾਂਈ ਮੇਰੈ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ,
ਨਾਹੀ ਤ ਹੰਝੀ ਦਝਾਂ ਆਹਿ ।

ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਸੁਝਾ ਤੇ ਡਰਾਉਣਾ ਹੈ; ਇਸ ਦੀ ਇਕੱਲ ਭੈਦਾਇਕ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੱਥੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਸੰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਰ ਤਰਫ਼ ਅੱਲਾ ਬੇਲੀ ਦੀ ਜਾਤ ਦੀਆਂ ਰੇਣਕਾਂ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਹੈ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਬੇਖਟਕ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਦਸਿਆ ਹੈ :

ਵਿਧਣ ਖੂਹੀ ਮੁੰਧ ਇਕੋਲੀ ।
ਨਾ ਕੋ ਸਾਥੀ ਨਾ ਕੋ ਬੇਲੀ ।
ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਭਿ ਸਾਧ ਸੰਗ ਮੇਲੀ ।
ਜਾ ਫਿਰਿ ਦੇਖਾ ਤਾ ਮੇਰਾ ਅਲਹੁ ਬੇਲੀ ।
ਵਾਟ ਹਮਾਰੀ ਖਰੀ ਉਡੀਲੀ ।
ਖੰਨਿਅਹੁ ਤਿਖੀ ਬਹੁਤ ਪਿਛਿਲੀ ।
ਉਸ ਉਪਰ ਹੈ ਮਾਰਗ ਮੇਰਾ ।
ਸੇਖ ਫ਼ਰੀਦਾ ਪੰਥੁ ਸਮਾਰਿ ਸਵੇਰਾ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਮਾਰਗ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਅਰਥ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਸੁਚੱਜਾ ਸਮਿਸ਼ਰਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਲਈ ਪਰਸਾਦਿ ਵਜੋਂ ਪਰੋਸਿਆ ਹੈ ਤਾਕਿ ਉਹ ਖੁਲ੍ਹਾ ਫੁਲ੍ਹਾ ਖਾਣ ਤੇ ਖਰਚਣ ਅਤੇ ਇਹ ਗਿਆਨ ਭੰਡਾਰ ਸਦਾ ਅਕੁਟ ਰਹੇ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਜੀਵਨ ਫਿਲਾਸਫੀ

ਹਰ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਜਾਂ ਉਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਅਰਪਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਨਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਤੇ ਮਸਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਥੇ ਚੁੱਕੀ ਰੂਹਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਨਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਤੱਯ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੋਚਣ-ਢੰਗ ਤੇ ਪੱਧਰ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨਾਲੋਂ ਕਦੀ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ, ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਵੀ ਤਾਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਜਾਂ ਉਚ ਵਿਅਕਤੀ, ਜੇਕਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪਲਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵੇਗ ਜ਼ਰੂਰ ਵਧੇਰੇ ਉਸਾਰੂ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਮੋੜ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਰਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮੰਤਰ ਦੀ ਓਟ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੇ ਅਭਿਬਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਏ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਨਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ, ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਚੁਣਨਾ ਪਿਆ ਹੈ।

ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਅਨੁਭਵੀ ਫ਼ਕੀਰ, ਫ਼ਰੀਦੁਦੀਨ ਮਸ਼ਵੀਦ ਦਾ ਜਨਮ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਈਸਵੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਰੱਸੇ ਪੁੱਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਜਾਂ ਕੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਜਾਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨੀ ਹੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੀ।

ਮਾਨੁਖਤਾ ਨੂੰ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਸਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਯਾ ਤਾਂ ਬੌਧਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਯਾ ਉਚੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਪਰਖੀ ਹੋਈ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਕਈ ਉਹ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾਂ ਦੇ ਰਹਸਯ ਬਾਰੇ ਨਿਰੋਲ ਮਰਿਆਦਾ ਪੂਰਵਕ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਅਜਿਹਾ ਦਰਸ਼ਨ ਬੁਧੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਚੰਡਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਘਾਲ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬੁਧੀ ਦੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਚੀ ਉਡਾਰੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਤਮਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਜੀਵ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਖੋਜ ਦਾ ਨੀਰਸ ਖਿਆਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਤੇ ਵਾਸਤਵਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਸਲੀ ਤਜਰਬਾ ਹੈ; ਆਪਣੇ ਨਿਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੋ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਕਰੜਾਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀਆਂ, ਪਰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਾਹ ਪੈਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਇਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦਰਦ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਭਤੀ ਆਤਮਾਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਹਤ ਦੇ ਵਿਧੋਗਮਈ ਕਰਿਨਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁਕ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਹੁਕ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ।

ਇਉਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕੋਈ ਮੂਲੋਂ ਨਵੀਂ ਯਾ ਪੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਉਹ ਤਜਰਬੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਆਏ ਸਾਂ। ਜੀਵ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਆਦਿ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪਾਰੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੋਗ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ਾਈ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਵਹਿ ਕੇ ਚੁਪ ਨਹੀਂ ਕਰ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇਣ ਦਾ ਬਲ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਮਾਰੂ ਕੁਰੀਤਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਲੋਕ ਰਾਏ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਭਿਆਨਕ ਨਾਸੂਤ ਨੂੰ ਖੇਵਜੇ ਰਹਿਣ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਉਪਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਸੂਝ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਫੇਰਾ ਰਖਾ ਰਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰੋਗ ਇਕ ਲੰਮੇਂ ਸਮੇਂ ਲਈ ਦਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਦੇ ਅਤਿ ਅਸ਼ਾਂਤ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਤਾਏ, ਸਭਿਆ-ਦਾਵਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਚੰਡੇ, ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਤਾਣੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇਕ ਆਸ ਦੀ ਕਿਰਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਜੜੇ ਪੁਜੜੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਿਰਤਾ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸਥਾਪਨਾ ਪਕੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੀ।

ਫਰੀਦ ਨੇ ਜਿਸ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਸੈਂਕੜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਲਿਖਣ ਵੇਗ ਬੇਸ਼ਕ ਹਰੇਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਫਿਲਾਸਫੀ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁਖਾਂ ਨੂੰ ਛਿੰਨ-ਭੇਗਰ ਮੰਨਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਸ ਮਿਥਿਆ ਜਾਲ ਤੋਂ ਬਚਣ, ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਚਲ ਕੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਕ ਸੁਚੱਜੇ, ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜੋ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਉਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਫਰੀਦ ਦੀ ਜੀਵਨ ਫਿਲਾਸਫੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਮੁਕੰਮਲ ਮਸਾਲਾ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਾਲੀਂ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਘੋਲਾਂ ਨਾਲ ਜਿੱਥਾ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ। ਹਾਲੀਂ ਸਮਾਜਕ ਵਿਤਕਰੇ ਹੁੜੀਗਤ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਘੋਲ ਕੇਵਲ ਗਿਲੇ, ਸਿਕਢੇ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸਨ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਿੱਤ ਜਾਂ ਹਾਰ ਦਾ ਇਕ-ਪੁਰਖੀ ਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਰਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚ ਮੁਜਲਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਫੁਟ ਲਖਾਂ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਮਨੁੱਖ ਉਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਛਿੰਨ ਭੰਗੁਰਤਾ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਸਿਆਣੇ ਕਠਾਕਾਰ ਵਾਂਗ ਆਪਣਾ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੱਚ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਜਿਉ ਦਿਹਾੜੈ ਧਨਵਰੀ ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ,

ਮਲਕੁ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ ਮੁਹੁ ਦਿਖਾਲੇ ਆਇ।

ਜਿੰਦੁ ਨਿਮਾਣੀ ਕਦੀਐ ਹਣਾ ਕੂ ਕਛਕਾਇ ।

ਸਾਰੇ ਲਿਖੇ ਨਾ ਚਲਨੀ ਜਿੰਦੁ ਕੁ ਸਮਜਾਇ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਕੇਵਲ ਇਕ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਤੱਤ ਫੁਪਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬੋਲੇ ਚਿਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚਣ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਅਸਲੀਅਤ ਇੰਨੀ ਕੁ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਹੜੇ ਸਾਧਨ ਅਪਨਾਏ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਮੁੜ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿ ਉਹ ਵਿਛੜਕੇ ਆਇਆ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਭੇਦ ਹੋ ਸਕੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬੱਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰਕ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਮੌਹ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹਿਤ ਜੁੜਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਦੀ ਤਲ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਦੁਖਾਂ ਵਲ ਝਾਤ ਪੁਆ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਾਘਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਾਕ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਤੋਂ ਵਧ ਉਸ ਦਾ ਮੋਹ ਕਿਸ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਰੇਲੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਥਵਾ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾ ਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਚਿਤਾਉਨੀ ਦਿੱਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਬੂਤ ਦੀ ਮੁਥਾਜੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ “ਫਰੀਦਾ ਕਿਥੈ ਤੈਂਡੇ ਮਾਘਿਆਂ, ਜਿਨੀ ਤੂ ਜਣਿਰਹਿ, ਤੇ ਪਾਸਹੁ ਓਹਿ ਲਦਿ ਰਹੇ, ਤੂੰ ਅਜੈ ਨਾ ਪਤੀਣਹਿ” ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿਆਦ ਵੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਕੀ ਪਤਾ ਕਦੋਂ ‘ਕੋਲ ਕਰੈ’ਦੇ ਹੋਭ ਨੂੰ ਅਚਿੱਤ ਬਾਜ਼ ਪਏ’। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਉਗੇ ਰੁਖ ਤੋਂ ਕੱਚੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਰਖੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸਾਹ ਨਹੀਂ, ਦਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਕਦੇ ਸੁਆਸਾਂ ਨੇ ਮੁੱਕ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਅਸਲੀਅਤ ਇੰਨੀ ਹੀ ਕੁ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ? ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਉਤਰ ਬੋਲੇ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਜਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ-

‘ਆਖੀ’ ਸੇਖਾ ਬੰਦਗੀ, ਚਲਣੁ ਅਜੁ ਕਿ ਕਲਿ’

ਅਤੇ ਫਰੀਦਾ, ਜਿਨ੍ਹੀ ਕੇਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ, ਤੇ ਕੰਮਝੇ ਵਿਸਾਰਿ।’

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕਿਲਾਹਾਕਸ਼ੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਨ-ਮਾਰਨ ਉਤੇ ਜੋਰ ਦੇਣ ਦੀ ਕਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸੁਭ ਕਰਮਾਂ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨੌਸਣ ਦੀ ਥਾਂ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਸੰਤੁਲਨ

ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਗ੍ਰਹਸਰ-ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਇਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਮੌਤ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸੁਭ-ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਭੱਟਕਣ ਤੇ ਰਨ ਨੂੰ ਤਪਾਣ ਦੀ ਵਿਰਥਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਰੱਬ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਲਭਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗ ਸਮਾਂ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਰਬ ਪੈਰ, ਕੰਨ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਆਦਿ ਸਭ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦੋਂਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਭਗਤੀ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਰਹੀ ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਵੀ ਰਨਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹੋਣਾਂ ਦੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਪਰਿਚਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਬਾਂ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਸੁੰਹ ਪਾ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਦਿਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਮਾਰਗ ਤਾਂ ਦਿਖਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅੰਤ ਨਬੇੜਾ ਤਾਂ ਸੁਭ ਕਰਮਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੁਭ ਕਰਮ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਉਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਕਪਾਹ, ਤਿਲ ਅਤੇ ਘੜਿਆਲ ਜੇਹੀਆਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸਜਾ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਵਾਕਈ ਸਲਾਘਾ ਯੋਗ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਅਜਿਹੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆਂ ਹੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੁੱਖਾਂ ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ ਜਿਗਰਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਬਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਤੱਪ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਘਬਰਾਉਣਾ ਤੇ ਭਾਣਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਘਬਰਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਜੇ ਇਹ ਇਕਲਿਆਂ ਉਸੇ ਲਈ ਹੀ ਹੋਣ : ਇਹ ਤਾਂ ਘਰ ਘਰ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਸੋ ਵਡਾ ਜਿਗਰਾ ਕਣਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਰਤਵੱਯ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੰਗਾਰਿਆ ਤੇ ਬੇਗ਼ਾਨੀ ਆਸ ਰਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਉਤੇ ਫਿਟਕਾਰ ਪਾਇਆ, ਬੇਗ਼ਾਨੀ ਆਸ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਬੇਗ਼ਾਨੀ ਆਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਚੰਗੀ ਵਲ ਝਾਕ ਰਖਣਾ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਉਹਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਹੱਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਉਤੇ ਹੀ ਸੰਤੋਖ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਾਈ ਚੀਜ਼ ਵਲ ਝਾਕ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ

ਨੂੰ ਮਲੀਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਉੱਤੇ ਪੁਰ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਖੁਆਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਲੂਕ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਖਿੱਤੇ ਮੱਥੇ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ, ਸਿਰਾ, ਬੋਲਣ, ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ਿਮਾਂ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਭਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਗਰੋਂ ਜਾਂ ਕੇ ਅਚਿੰਸਾ-ਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਆਤਮਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਨਿਵ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ ਹਨ ਜੋ ਫਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਪੁਟੇ ਗਏ ਕਦਮ ਹਨ। ਰੱਬ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਲਈ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਜੀਵ ਅਣਮੁਲਾ ਰਤਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਥੱਕੇ ਜੋਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ :

‘ਮਤਿ ਹੋਂਦੀ ਹੋਇ ਇਆਣਾ, ਤਾਣ ਹੋਂਦੇ ਹੋਏ ਨਿਆਣਾ।’

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿਖਿਆ, ਬੰਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਨਚਾਹੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਅਧਵਾ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੜਾ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਹੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਲੋਂ ਅਖਵਾਇਆ ਹੈ :

ਆਪੁ ਸਵਾਰਹਿ ਸੈਂ ਮਿਲਹਿ, ਸੈਂ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖ ਹੋਇ।

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੋਇ ਹਰਹਿ, ਸਭੁ ਜਗੁ ਤੇਰਾ ਹੋਇ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਬੂਲ ਅਤੇ ਅਸਬੂਲ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਬੇਮੇਲ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਫਰੀਦ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਦੋ ਅਟੁੱਟ ਭਾਗ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਬੌਧਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਪਯੋਗੀ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਕ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਜੋ ਅਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਕਲਾ ਕਲੋਸ਼ ਕਾਰਣ ਮਾਨੁਖਤਾ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੁਆਲੇ ਆਤਮਕ ਟਿਕਾਉ ਦਾ ਅਸਿਰਾ ਚੋਗਿਰਦਾ ਤਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਸੁਹਿਰਦ ਅਸ਼ਾਵਾਦ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਿਰ-ਕਵ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲਾ ਨੰਨ ਕਵੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਪਰ ਅਜ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਪਹਿਲੂ ਬੜੇ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦ-ਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸੰਸਾਰਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਪਾਸੋਂ ਉਮੀਦ ਰਖਣੀ, ਇਕ ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਵੇ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਅਧਿਆਤਮ-ਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਪਤੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਮੌਤ ਦੀ ਗੱਦ ਵਿਚ ਰਾਣਾ ਰੰਗ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਖੇਦ ਤੋਂ ਅਲਿਪਤ ਰਹਿ ਕੇ ਪਰਮਾਰਥ ਲਈ ਹੱਥ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਜਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਤੱਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬੜੇ ਨੇੜ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਦਿਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਧਾਰਿਆ ਹੈ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਹਰ ਕਵੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੇ ਕਲਪਣਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀ-ਅਤ ਨਾਲ ਜੁੜਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਫਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਪਿਛਾ ਨਹੀਂ ਛੁਡਾ ਸਕਦਾ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪੰਜ-ਰੋਤਕ ਸਰੀਰ ਸਮੇਂ-ਬਾਨ ਦੀ ਕੰਦ ਵਿੱਚ ਜੜਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੀਮਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਛੁਡਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਕਿਸੇ ਬੁਲੇਖੇ ਜਾਂ ਪਾਗਲਪਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਸਤੀਕ ਲੋਕ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ, ਚਿਨ ਤੇ ਸੁਪਨੇ ਸੰਸਾਰਕ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਹਰ

ਸਮੇਂ ਨਿਕਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ।

ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਭਾਵੇਂ ਅਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ ਪਰੰਤੂ ਮੱਧ--ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਨ ਸਚਾਈ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸਭੇ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿੰਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਗਿਣਵੇਂ ਮਿਣਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਬੜਾ ਵਸਿਸ਼ਟ ਖੁੱਧ ਵਾਲਾ ਕਲਾਕਾਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜਿੰਨਾਂ ਕੁਝ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਹੀਕ ਤੇ ਪੱਕੀ ਹੈ।

ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਰਧਾਨ ਅਲੰਕਾਰ ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਯੁਗ ਦੀ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਦੇ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਪਤੀ ਤੇ ਪਤਨੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਯੁਗ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕ ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੈ ਧਨ ਵਰੀ ਸਾਰੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ।

ਮਲਕੁ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਾਲੇ ਆਇ।

ਜਿੰਦੁ ਵਹੁਟੀ ਮਰਣੁ ਵਰੁ ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਤਨਾਇ।

ਆਪਣੁ ਹਥੀ ਜੋਲਿ ਕੈ ਗਲਿ ਲਗੈ ਧਾਇ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਚਾਈਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੌਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਚਾਈਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਜੀਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਤੇ ਮਘਦਾ ਜੀਵਨ ਲੁਕਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਦਿਨ ਮੁਕੱਰਰ ਹੋਣਾ, ਉਸ ਦਿਨ ਨਿਯੁਕਤ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਲਾੜੇ ਦਾ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਤ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰਸ਼ਾਤਲ ਵਿਚ ਨਿਘਰੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ 'ਭਗਤ ਆਤਮਾ' ਦਾ ਅਲੰਕਾਰ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ; ਤੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਰਥਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਰਦਾਰ ਸੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਫਰੀਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ -

“ਨਈ ਕਤੁ ਨਾ ਰਾਵਿਓ ਵਡੀ ਥੀ ਮੁਈਆਸੁ ।

ਧਨ ਕੂਕੇਂਦੀ ਗੋਰ ਮੇਂ ਤੇ ਸਹ ਨ ਮਿਲੀਆਸੁ ।”

ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਚਿੱਤਰ ਹੈ । ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸ਼ਿੰਗ ਇਕ ਖਾਸ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਨ ਹੋਣ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਅਜ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਡਾਉਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਯੁਗ ਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਹੀ ਸੀ ।

ਇਸੇ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਈ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਪੇਂਜੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਜਿੱਤ ਸਕਣ ਤਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੀਆ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਿਝਾ ਸਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਚੰਗਿਆਂ ਲਗ ਸਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪਤੀ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਕਾਰੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਜ਼ਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਉਣੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ । ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਿਧੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ :

“ਜਾਹੁਰੈ ਚੋਈ ਨ ਲਹੈ ਪਈਐ ਨਾਹੀ ਥਾਉ ।

ਪਿਰੁ ਵਾਤਤੀ ਨ ਪੁਛਈ ਧਨ ਸੁਹਾਗਣਿ ਨਾਉ ।”

ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ । ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਸੂਖਮ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ :

“ਕਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ, ਕਵਣੁ, ਗੁਣੁ, ਕਵਣੁ ਸੁ ਮਣੀਆ ਮੰਤੁ ।

ਕਵਣੁ ਸੁ ਵੇਸੈ ਹਉਂ ਕਰੀ, ਜਿਤੁ ਵਸਿ ਆਵੈ ਕੋਤੁ ।”

ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪਤੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਇਉਂ ਉਘੜਦਾ ਹੈ :

“ਨਾਤੀ ਧੋਤੀ ਸੰਬਦੀ ਸੂਤੀ ਆਦਿ ਨਚਿੰਦੁ ।

ਫਰੀਦਾ ਰਹੀ ਸੁ ਬੇੜੀ ਹਿੰਦੁ ਦੀ ਗਈ ਕਰੀਬੁ ਗੀਧੁ ।”

ਅਰਥਾਤ ਅਜੇਹੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੀਆ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਵਿਚ ਨੀਂਦਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਐਸੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸਭ ਬੇਅਰਥਾ ਤੇ ਫਜ਼ੂਲ ਹੈ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਯਥਾਰਥਕ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿਚੀਆਂ ਹਨ। ਵਹਿਮਾਂ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਕਰਨਾ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਯੁਗ ਦੀ ਇਕ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਨ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਇਕ ਬੜੀ ਸੂਖਮ ਜੇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਅਸੀਂ ਕਈ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੇਧਆਤਮਕ ਰੂਚੀ ਤੋਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਇਹ ਰਾਇ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਥੇ ਉਹ ਪਹੁੰਚਣਗੇ ਉਥੇ ਦੀ ਖੈਰ ਨਹੀਂ, ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਪੁਜਣਾ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ—ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਅਜੇਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ—ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਮੌਤ ਦੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਘਰ ਦੇ ਦੀਵੇ ਵੀ ਗੁਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੜੀ ਸੂਖਮ ਤਨਜ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਇਉਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :—

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਭੰਨੀ ਘੜੀ ਸਵੈਨਵੀ ਟੁਟੀ ਨਾਗਰ ਲੱਜੁ।

ਅਜਰਾਈਲੁ ਫਰੇਸ਼ਤਾ ਕੈ ਘਰਿ ਨਾਨੀ ਅਜੁ।”

ਜਗੀਰਦਾਰਾਨਾਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ ਦੁਹੁ ਦੀਵੀ ਬਲੋਦਿਆ ਮਲਕੁ ਬਹਿਠਾ ਆਇ।

ਗੜੁ ਲੀਤਾ ਘਟੁ ਲੁਟਿਆ, ਦੀਵੜੇ ਗਿਆ ਬੁਝਾਇ।

ਅਰਥਾਤ ਸਤੀਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਦੋ ਦੀਵੇ ਜਗਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਸਰਦਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਝੰਡਾ ਗਤ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲੁਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਣ ਲਗਿਆਂ ਦੀਵੇ ਬੁਝਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਢੰਗ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਤਰ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿੱਤ੍ਰ ਵੀ ਆਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਰੁਤਿ ਫਿਰੀ ਵਣੁ ਕੰਬਿਆ ਪੱਤ ਝੜੇ ਪਾਹਿ।

ਚਾਰੇ ਕੁੰਡਾ ਦੁੰਦੀਆਂ ਰਹਣੁ ਕਿਥਾਉ ਨਾਹਿ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪੱਤਝੜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਹਨ ।

ਅਜਿਹੇ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਤਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਯਥਾਰਥਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ :

“ਫਰੀਦਾ ਸਿਰੁ ਪਲਿਆ ਦਾੜੀ ਪਲੀ ਮੁਛਾ ਭੀ ਪਲੀਆਂ,
ਹੇ ਮਨ ਗਹਿਲੇ ਥਾਵਲੇ ਮਾਨਹਿ ਕਿਆ ਰਲੀਆਂ ।”

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮੂਹ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਗਵਾਹੀ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਚਿੱਤਰ ਇਸੇ ਲਈ ਖਿਚੇ ਤੇ ਲੱਭਾਇਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਜੀਵਨ ਹੈ । ਇਹ ਹੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਪੱਖ ਹੈ ।

ਉਪਰੰਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਸਾਪੇਖਿਕ ਪਰਕਰਣ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਪਦਾਰਥਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਅਧਿ-ਆਤਮਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵੱਲ ਪੂਰਨ ਮਿਥਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਖ ਕੇ, ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਆਤਮਕ ਸੋਧ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਹੋਣਗੇ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਇਕ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਪਰਕਰਣ ਵਿਚ ਵਿਚਮਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੁਖਮਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਦਾਰਥਕ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਬਿੰਬਾਵਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਣਾ ਇਕ ਸੁਭਾਵਕ ਗੱਲ ਹੈ । ਅਨੁਭਵ ਪਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਬੁਧਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ ਲੋੜ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮਨਬਿਰਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਰਹੁ-ਬਿਹ ਰੰਗੇਲੀ ਅਤੇ ਪੌਰਦਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਲਾ ਅਰਥਾਤ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਸਿੱਧੇ ਇਸੇ ਭਾਂਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਮੂਹਵਾਦੀ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਲਪਣਾ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋਏ ਭੂਤਕਾਲੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਦਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਤਜਰਬੇ ਜਾਂ ਤੇ ਅਹੋਗ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ ਇਕ ਸੁਭਾਵਕ ਗੱਲ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਉਪਰੰਤ ਵਿਚਾਰ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਲਘਾਤਿਕ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲ ਪਦਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਕ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਬੱਤਾ ਮਾਨਵ ਮਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਨੁਭਵ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਮੇਂ ਪਦਾਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਸੂਖਮਤਾ ਤੇ ਸਾਰਸਿਕਤਾ ਵਲ ਜਾਣਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਐਸੀ ਸ਼ੇਧ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਕਟਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਮੂਲ-ਅੰਕਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਤਾਮਕ ਰੰਗ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਉਪਨੇਕਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਪਰ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਅਧਿਕਤਰ ਇਕੋ ਤਜਰਬੇ ਅਰਥਾਤ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸਮਾਜਕ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣਿਆਂ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਇਕੋ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ ਵਜੋਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਗਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਇਸ ਇਕ ਪੱਖ ਦਾ ਚੌਖਾ ਤੇ ਡੂੰਘੇਰਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਇਕੋ ਅਲੰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਦੀ ਅਲਪਕਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਯੁਗ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਵੰਦ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਂਤ ਦੀ ਆਲਚਸ਼ਕਤਾ ਵਲ ਮੁੜੀ ਮਧ-ਕਾਲੀਨ ਮਾਨਵ ਦੀ ਬੇ-ਬਸੀ ਤੇ ਲਾਚਾਹੀ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਦੁਖ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਗਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਦੁਖਾਂਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ :

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਮੈਂ ਜਾਣਿਆ ਦੁਖ ਮੁਝ ਕੂ

ਦੁਖੁ ਸਥਾਇਐ ਜਗਿ

ਉਚੇਂ ਦਿਤ ਕੇ ਦੇਖਿਆ

ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅੱਗਿ”

ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਤਰਿਤ ਤੇ ਸੈਤਲਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਸੈਲੀ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਕ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਾਵਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਸਹਜਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਉਸ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਤਜਰਬਿਆਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਭਾਵਾਤਮਕਤਿਯ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੀ ਮਘਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ

ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਮ-ਜਨਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਖਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਵਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਸਿੱਖਣੀ ਸਬੰਧੀ ਚਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਲਹਿਦਾ ਅਲਹਿਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਸਮਾਜਾਂਗ ਅਤੇ ਪਿਰਤ ਵਿਰਾਸਤ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅਡਰਤਾ ਰਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਬੁਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਥਲੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਵਿਚ ਪਰਕਿਰਤੀ ਨੇ ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਕਰਾਮਾਤੀ ਚਮਤਕਾਰਕ ਅਜਿਹੀ ਹੋਂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਉਡਾਰੀ ਅਤੇ ਖੋਜ ਪੱਧਰ ਕੁਝ ਉੱਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਅਛੂਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਲਖਣਤਾ ਵੀ ਅਵੱਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਹਰ ਕੋਈ ਸਹਿਮਤ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਜਾਂ ਉਚਾਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਮੂਚਾ ਧੁਰਾ ਤੇ ਟੀਚਾ ਸਚਾਈ-ਦਾਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਤੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਭ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਜ਼ਰੂਰ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦਿਲੀ ਪੁਜਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਟੀਚਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿਲੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਪੰਧਾਂ ਵਿਚ ਭੇਦ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਚ-ਰੂਹਾਂ ਦੇ ਟੀਚੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਇਕੋ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੰਸਾਰਕ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮਾਣ ਅਤੇ ਜਾਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਪਸੁਆਰਥ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਕਈ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜਿਆਂ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਬਲਹੀਨ ਅਤੇ ਅਸੱਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਖੰਡਣ ਮਾਨਨੀਯ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਬਜਾਏ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗਰਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨਣ ਦੇ ਉਹ ਸਗੋਂ ਹਨੇਰ-ਬੱਦਲਾਂ ਜਾਂ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਉਪਕਾਰ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਜ਼ੂਲ ਰੁਹੀਆਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ਚਾਨਕ ਉਹ ਜੋ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰੇ, ਨਾ

ਕਿ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਹੋਸਲਾ ਬਖਸ਼ੇ । ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਮਜ਼ਹਬ ਨਾਲ ਤਅੱਲਕ ਰਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਸੱਤਤਾ ਅਮਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁਖਤਾ ਲਈ ਚਾਨਣ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸੋਮਾ ਹੈ । ਇਹੋ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸੰਖੇਪੀ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਥੇ ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰ-ਪਰਦੇ ਫਾੜਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁਖੀ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਡੇਗੋਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਧਿਐਨ ਭੁੰਘਾ ਅਤੇ ਸਰਬਾਂਗੀ ਹੈ । ਉਹ ਸਦਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੇ ਸਗੋਂ ਸਰਬਅੰਗਾਂ ਤੇ ਝਾਤੀ ਰਖਦੇ ਹਨ । ਜੇ ਕਰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸੋਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਫਰੀਦਵਾਦ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਉਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਹੀ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਨੂੰ ਸੀਮਾਬਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਵਿਚ 'ਅਹਿੰਸਾ ਪਰਮੋ ਧਰਮ' ਇਕ ਪਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਵਡਮੁਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੋ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ, ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ ।

ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ, ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਾ ਤੱਕੋ ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਭ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਇਕੋ ਰੂਪ ਹਨ-ਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੋਮੇ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਖ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ, ਕੁੱਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹੁਦਾਇ ।

ਦੇਹੀ ਗੋਗੁ ਨ ਲਗਈ, ਪਲੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਸਾਰਕ ਪੁਲਾੜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਦੁਖ ਅਤੇ ਉਕਾਈਆਂ ਬਹੁਤ ਤੇਗੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹਨ—

ਚੀਦਾ ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ, ਵਾਣੁ ਦੁਖ, ਬਿਰਹ ਵਿਛਾਵਣ ਲੇਵੁ ।

ਦੇਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ, ਭੂ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਵੇਖੁ ।

ਆਪਣੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਉਹ ਜਨਤਾ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਬਿਨੈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਭਾਰੀ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਤਕ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਭੁੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਗਲਤ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਸੰਕੋਤ ਕਰਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਇਕਨਾ ਆਟਾ ਖਾਣਾ, ਇਕਨਾ ਨਾਹੀ ਲੋਣ।

‘ਨਾਨਕ ਦੁਖੀਆ ਸੁਖੁ ਸੰਸਾਰ’ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਸੈ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖੁ ਮੁਝ ਕੂ, ਦੁਖੁ ਸਬਾਇਐ ਜਗਿ।

ਉਥੈ ਚੜਿ ਕੈ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ।

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਦੁਖ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਵੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ, ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਭੋਧ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਪੂਰਤੀ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਸੰਸਾਰਕ ਮੇਲਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਆਸ-ਮਾਇਆ ਸੰਸਾਰਕ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਖਰਚਣ ਲਈ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਆਪ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਾਇਆ ਖਰਚਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਰੀਰ-ਚਾਦਰ ਨੂੰ ਦਾਗ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਾਣਨ ਦੀ ਬਾਗ਼ ਡੋਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਥ ਦੇ ਚਿਤੀ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਸਬੰਧੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਚਿਰਕੇ ਮਿਲੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੱਤਵ ਵੀ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਇਉਂ ਹੈ—

“ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਜਾਣਾਂ ਤਿਲ ਬੋਝੜੇ, ਸੰਮਲਿ ਬੁਕੁ ਭਰੀ।”

ਧਰਤੀ ਦਾ ਸੀਤਾ ਬਤਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਸਰਬ-ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਸਾਰ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰੀ ਹੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਲਗਦਾ ਹੈ; ਪਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਅਤਿ ਸਿਫਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਵੀ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਵੀ ‘ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ’ ਨਾਮੀ ਕਵਿਤਾ (ਬੰਦਰਗਾਹ ਪੁਸਤਕ) ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦੀ ਅਤਿ ਸਿਫਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਖੇ ਬਹਿਸ਼ਤ ਨੂੰ ਸਰਾਂ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਬਾਵਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਖਾਕੂ ਨਾ ਨਿੰਦੀਐ, ਖਾਕੂ ਜੇਫ਼ ਨ ਕੋਇ ।

ਜੀਵਦਿਆ ਪੌਰਾ ਤਲੈ, ਮੋਇਆ ਉਪਰਿ ਹੋਇ ।

ਕਵੀ ਦਾ ਇਹ ਉੱਚਾ ਖਿਆਲ ਭਾਵੇਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦੰਗੇ ਤੇ ਉੱਤਮ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਾਰੀ ਸਿਲਸੀਲੀ ਦਾ ਭਾਰ ਅਤੇ ਪਾਪ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਵੀ ਤਾਂ ਇਸੇ ਤੇ ਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਵਿ-ਵਾਸਨਾ ਵਿਚ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਹ ਮਰਥ ਸੰਸਾਰਕ ਮਾਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਜਿਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਦੋਰਾਂ ਖੱਲੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋਇਆਂ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਮਿਰਤ-ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮਲ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਛੁਪਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ।

ਆਮ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪਸ ਕਰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਆਹਿ ।

ਮਤ੍ਰ ਸਰਮਿੰਦਾ ਬੀਵਹੀ ਸਾਂਈ ਦੇ ਦਰਬਾਰਿ ।

ਚੰਗੀ ਕਿਰਤ ਕੇਵਲ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨਮਾਨੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਬਲਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਉਥੇ ਦੀ ਸਰਮਿੰਦਗੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤਾਂ ਉਹਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਜੀਵਨ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੰਮ ਸਦਾ ਸੁਚਾਰੇ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਅਣਚਾਹੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰਮਿੰਦਗੀ ਨਾ ਉਠਾਉਣੀ ਪਵੇ । ਕਿੰਨੇ ਪੱਕੇ ਅਸੂਲ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਸੁਚਲ-ਸੁਆਦੀ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਇਕ ਸਾਖੀ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਇਸ਼ਤਰੀ ਨੂੰ ਫੌਕੀ ਆਪਣੀ ਕਮਿਏਆ ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰੀਰਕ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਖਿੱਚ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ । ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਲਈ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਅਮਲ ਕੁਦਰਤੀ ਤੇ ਸੁਥੇਨ ਹੋਵੇ । ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਦਾ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਇਹ ਸਿਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਨੈਣ ਸੁਰਮੇ ਦੀ ਧਾਰ ਸਹਿਣ ਤੋਂ ਤਿਜਕਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੈਣਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੀੜਿਆਂ ਦਾ ਖਾਜਾ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਲਈ ਆਲ੍ਹਣੇ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਦੋਹੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਥਿਰ ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਅਮਰ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਸਚੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਪਿਆਰ ਫੁਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ

ਸੁਰੀਸੀ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਮਨਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸਿਜਾਲ ਦੇ ਕੇ ਜਨਤਾ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਇਕ ਸਚੇ ਆਸ਼ਕ ਦਾ ਪਿਆਰ ਆਪਣੇ ਸਚੇ ਮਾਸੂਕ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਾਲਚ-ਰਹਿਤ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਂਦੇ ਹਨ—

‘ਫਰੀਦਾ ਜਾ ਲਬ ਤਾ ਨੇਹੁ ਕਿਆ, ਲਬ ਤ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ।

ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਮਸਾਂ ਤੇ ਜਾਣਾ ਲੋੜਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਰ ਰਹੀ ਵਰਖਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਨਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਝੁਟਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਅਤੇ ਕੰਬਲੀ ਭਿਜਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਹ ਡਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਪੁਰਖਾ ਨਾਲ ਪਰੀਤ ਵੀ ਰਖਣੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਸਬਦ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਠੀਯਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਵਲੋਂ ਨਹੀਂ ਵਿਸਰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ‘ਜਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰ ਚਾਕਰੀ’ ਅਸੂਲ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਹਨ—

ਭਿਜਉ ਸਿਜਉ ਕੰਬਲੀ, ਅੱਲਹ ਵਰਸਉ ਮੇਹੁ।

ਜਾਇ ਸਿਲਾ ਭਿਨਾ ਸਜਣਾ, ਝੁਟਉ ਨਾਹੀ ਨੇਹੁ।

‘ਗੁਫ਼, ਮਾਖਿਉ ਅਤੇ ਦੁਧ’ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਮਿਠੀਆਂ ਅਤੇ ਸਵਾਦੀ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਨੇਹੁ ਲਾ ਕੇ ਮਨੁਖ ਪ੍ਰਭੂ-ਹਸਤੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ‘ਕੋਠੇ, ਮੰਡਪ ਮਾਝੀਆਂ’ ਆਦਿ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਰਖਣ ਨਾਲ ਪਿਆਰ-ਦਾਤਾ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸੁਚੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਦਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਗੀਤਾ ਵਿਖੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਖਾਉਣਾ ਇਹ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤਾਰ ਸਾਡੇ ਮਨ-ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਬਿਆਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ—

‘ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜਹਿ

ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਚੂੰਢੇਹਿ।

ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਾਸ ਮਨ ਵਿਚ ਹੈ, ਭਾਵ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਸਦਾ ਹੈ ਬਾਹਰ ਜੰਗਲਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਮਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਵੇਂਛਤਾ, ਮਨੁਖਤਾ ਲਈ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਬੇਗਰਜ਼ ਰਹਿਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸੱਚਾ ਦਸੀਲਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਉਰਦੂ ਕਵੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਸਬੰਧੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ—

ਆਦਮ ਕੇ ਖੁਦਾ ਮਤ ਕਹੋ ਆਦਮ ਖੁਦਾ ਨਹੀਂ ।

ਲੇਕਿਨ ਖੁਦਾ ਕੇ ਨੂਰ ਸੇ ਆਦਮ ਜੁਦਾ ਨਹੀਂ ।

ਇਸੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਹੋਠ ਲਿਖੇ ਦੌਰੇ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਪਰਗਟ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕ ਮਹਿ, ਖਲਹ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ ।

ਮੰਦਾ ਕਿਸੇ ਨੋ ਆਖੀਐ, ਜਾਂ ਰਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਬੜੇ ਅਦੁਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਰਬਾਂਗੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਚੌਖਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬੜੇ ਉਚੇ ਤੇ ਸੁਚੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਾਨੀਬੰਦ ਹਨ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪਰਗਟਾਉਣ-ਲਈ ਸਾਦੀ, ਸਰਲ ਤੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ । ਡਾ: ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਰਸਿਧ ਪਹਿਲੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੰਝੀ ਹਨ । ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਆਜ਼ਾਦ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਅੱਲਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਪਰਸੰਸਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੰਧਨਾਂ ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਦੇਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਸੇ ਜਾਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ । ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਰਮਾਣੀਕ ਅਸੂਲ ਰੱਬ ਦੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਪਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਹਰ ਕਿਨਕੇ ਵਿਚ ਮੰਨਣਾ ਹੈ । ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵੀ 'ਮੇਰਾ ਅੱਲਹ ਬੋਲੀ' ਵਿਚ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸੱਚੇ ਕਰਤਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਤੜਪਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ —

ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨ ਡਰਾਂ, ਜੋ ਸਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਾ ਜਾਇ ।

ਫਰੀਦਾ ਕਿਤੀ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਿਨੁ, ਸੁਕਿ ਗਏ ਕੁਮਲਾਇ ।

ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਜੁਆਨੀ ਭੇਟ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਰਨ ਤੋਂ ਨਾਬਰ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਉਹ ਹਾਝਿਆਂ ਸਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ—

ਕਾਗ ਕਰੰਗ ਚਢੋਲਿਆ ਸਗਲਾ ਖਾਇਆ ਮਾਸੁ ।

ਏ ਦੁਇ ਨੈਨਾ ਮਤਿ ਫੁਹਉ, ਪਿਰ ਦੇਖਨ ਕੀ ਆਸੁ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਨ ਲਈ ਹਾਝ ਵੀ ਆਮ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹਨ । ਬੁਲ੍ਹੇ ਦਾ ਦਿਲ ਵੀ ਫਰੀਦ ਵਾਂਗ ਨਰਮ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਆਰ ਲਈ ਲਿਲਕਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਨੈਣਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਨਿਵਾਜਦਾ ਹੈ—

ਮੈਂ ਜੋ ਤੈਨੂੰ ਆਖਿਆ, ਕੋਈ ਘਲ ਸੁਨੇਹੜਾ ।

ਚਸ਼ਮਾਂ ਸੇਜ ਵਿਛਾਨੀਆਂ, ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਵਿਹੜਾ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਉਹ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਨੂੰ ਵਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਲਾਭਵੰਦ ਹੈ।

ਨਿਵਣ ਸੁ ਅਖਰੁ ਖਵਣੁ ਗੁਣੁ ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤ੍ਰੁ ।

ਏ ਤੂੰ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ, ਤਾਂ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤ੍ਰੁ ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਇਕ ਸਫਲ ਤਜਰਬਾਮਈ ਬੋਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਾਰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਘਾਲਣਾ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਾਰਾਮਦ ਸਿੱਟੇ ਕਢੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ ਰਖੇ ਸਗੋਂ ਸਮੂਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਸਾਬਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀਗਾਮੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਢੇਰ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਛੋਹਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸੇਵਾ ਘਟ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਅੰਤਰਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਬੜਾ ਉਘਾ ਕਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਗਿਆਨ ਹੈ ਉਤਨਾ ਹੀ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ 112 ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ 4 ਸ਼ਬਦ ਦਰਜ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਲ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 132 ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਿਗਰਤਾ, ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਸਰਲਤਾ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਾਰਗ ਹੈ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਜੁਗ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੁਝ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਾਇਆਂ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਜਿਥੇ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪੱਕੀ ਹੋਈ, ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬਝ ਕੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਗਾਧੀਵਾਦ, ਨਹਿਰੂ-ਵਾਦ, ਸੋਸ਼ਲਿਸਟਿਕ ਪੈਟਰਨ ਆਫ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਵੀ ਫਰੀਦਵਾਦ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਤ ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਿਲਕੁਲ ਮਾਣਨਯੋਗ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ

ਪ੍ਰਮੁੱਖੀਤ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁਦੀਨ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਉਂ ਮੋਕਲ ਨਗਰ (ਮੋਕਲ ਹਰ) ਸੀ ਜੋ ਰਾਜਾ ਮੋਕਲ ਦੇਵ ਨੇ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ, ਫਰੀਦ ਜੀ, ਦੇ ਚਰਨ ਪਏ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਆਪਣੇ ਨਾਉਂ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਰਖ ਦਿਤਾ।*

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਬੇਅੰਤ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਰਵਾਇਤ ਹੈ, ਕਿ ਜਦ ਫਰੀਦ ਜੀ ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝਗੜਾ ਆਪਣੀ ਗੋਦੜੀ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਗੋਦੜੀ ਦੀ ਕਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਗੋਦੜੀ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਗੋਦੜੀ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਗੋਦੜੀ ਉੱਪੇ ਹੀ ਸੁਟ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਆਪ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਜਦ ਆਪ ਨਗਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜਾ ਮੋਕਲ ਦੇਵ ਆਪਣਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਜ਼ਾਏ ਵਿਚ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇਣ ਤੇ ਲਾ ਦਿਤਾ। ਜਦ ਆਪ ਮਸਾਲਾ (ਚੂਨਾ ਆਦਿ) ਦੀ ਟੋਕਰੀ ਭਰ ਕੇ ਸਿਹ ਤੇ ਢੁੱਕਦੇ ਤਾਂ ਟੋਕਰੀ ਸਿਹ ਤੋਂ ਇਕ ਗਿੱਠ ਉੱਚੀ ਚੜ੍ਹਦੀ। ਲੋਕੀ ਇਹ ਕਰਾਮਾਤ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਰਾਜੇ ਤਕ ਖਬਰ ਪੁੱਚਾਈ ਗਈ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਆਮ ਕਾਮਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕੇ ਇਕ ਕਰਾਮਾਤੀ ਫਕੀਰ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਸਹਿਤ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮਾਫੀ ਮੰਗ ਕੇ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੀ ਗੋਦੜੀ ਦੀ ਸਾਰ ਲੈਣ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹ ਬਚਿਆ ਹਰੇਂ ਲੀਰ, ਲੀਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਥਾਂ ਲੀਰ ਮਾਲ ਕਰਕੇ ਅਜ

*ਗੁ: ਰ: ਮਹਾਨ ਕਸ਼ ਕਿਤ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜਿਲਦ 3, ਪੰ: 2429

ਤਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਤੇ ਆਮ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਬ੍ਰਿਫ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਭਰੇ ਹੱਥ ਪੂੰਝੇ ਤੇ ਅਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਢਾਜਨਾ ਲਾਇਆ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੱਥ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪੈ ਗਏ ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ । ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ । ਇਕ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਤੇ ਦੂਜੀ ਸ਼ਹਿਦ ਵਿਚ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਣਿਆਂ ਰੋਜ਼ਾ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾਂ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ ਏਤ ਨਾ ਲਾਇ ਚਿਤੁ ।

ਮਿਟੀ ਪਈ ਅਤੋਲਵੀ ਕੋਇ ਨਾ ਹੋਸੀ ਮਿਤੁ ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਪੁਰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਰੰਗਤ

ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਦ ਨਿਤਨੇਮੀ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਖੁਰਾਂ ਤੇ ਡੋਲ ਗਾਗਰਾਂ ਖੜਕ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਘਰ ਦੀ ਰਾਣੀ ਉਠ ਕੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਮਾਸ ਲੋਅ ਵਿਚ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਵਿਚ ਰੁਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਦ ਨੌਜਵਾਨ ਕੱਚੀ ਪੱਕੀ ਨੀਂਹ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਪਾਸੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਫਰੀਦ ਦਰਵੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਤ ਫੇਰੀ ਲਾਉਂਦੇ, ਸੋਜ਼-ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦੇ ਲੰਘਦੇ ਹਨ:—

ਫਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਨ ਕੀ ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖ ।

ਜਿਨਾ ਖਾਧੀ ਚੰਪੜੀ ਘਣੇ ਸਹਿਨਗੇ ਦੁਖ ।

ਜਾਂ ਵਿਚ :—

ਫਰੀਦਾ ਕਿਥੇ ਰੈਂਦੇ ਮਾਪਿਆ ਜਿਨੀ ਤੂ ਜਣਿਓਹਿ ।

ਤੈ ਪਾਸਹੁ ਓਇ ਲਦਿ ਗਏ ਤੂ ਅਜੈ ਨ ਪਤੀਲੋਹਿ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਵਸਨੀਕ ਨੇ ਸੁਣੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੋਚ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਠਾਸ ਹਰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੈ। ਸਿਆਣੇ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜਦ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਨਾਲ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਬਾਲਕ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਤਾਈ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ। ਇਹ ਕਿਉਂ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਭੇਦ ਕੀ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਥੋਂ ਆਪਣੀ ਸਿਠਾਸ ਅਤੇ ਕੱਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਆਲਾਂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਲਭਣਾ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂ ਜੁ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਅਟੱਲ ਸੁਆਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਫਿਲਾਸਫਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕਈ ਵਾਰ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਇਹ ਗਲ ਤਾਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਹਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ, ਹਫ਼ੇ ਨਾਵਲ, ਹਫ਼ੀ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਹਫ਼ੇ ਟਾਟਕ ਦੀ ਸਦੀਵ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ

ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਇਕ ਅਮਰ ਫਲਸਫਾ ਜੋ ਇਕ ਆਲਮਗੀਰ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਸਚਾਈ ਦੇ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਦੂਸਰੇ ਇਕ ਅਸਲੂਬ ਜਾਂ ਕਹਿਣ ਦਾ ਵੇਰਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਇਕ ਪੁਖਤਗੀ ਵੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪਕਿਆਈ ਦੇ ਹੋਰ ਉਹੋ ਅੰਸ ਵੀ ਹੋਣ ਜੋ ਸ਼ਬਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹਨ, ਜੋ ਇਕ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਉਨੀ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਖਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਉਸ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕਲਚਰ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਪਕਿਆਈ ਅਤੇ ਪਾਇਦਾਰੀ ਦੇ ਅੰਗ ਕੀ ਹਨ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਾਂਗੇ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਭੌਣੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਹਿਣ ਦੀ ਗੁਜ਼ਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਭਗਤਾਂ ਵਾਂਗ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਜੀ ਰੱਬ ਦੀ ਲੋੜ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਬੁੱਤ ਪਰੱਸਤੀ, ਰਸਮ ਜ਼ਿਵਾਜ਼ ਭਗਵੇ ਕਪੜੇ, ਜੰਗਲ ਦੇ ਡੇਰੇ, ਤਸਬੀਹਾਂ, ਅਮਾਮੇ ਝੁਠਲਾਏ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਮਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਬਾਣੀ ਵਾਂਗ 'ਡਾਕਟਰੀਨ ਆਫ ਗਰੇਸ' ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਸਿਖ-ਲਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੱਬ ਦੇ ਚਰਨੀ ਧਿਆਨ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਖੁਦ ਰੱਬ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਪਰ ਰੱਬ ਦੀ ਮਿਹਰ ਅਤੇ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੂਝ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪਾਪ ਤੋਂ ਪੱਲਾ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਦਿਲ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦਾ ਡੈ ਬਿਠਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਸਹਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੌਤ ਦੇ ਸਾਏ ਵਿਚ ਟਿਮਟਿਮਾਂਦੇ ਚਰਾਗ ਵੀ ਦਿਖਾਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਤੀਕ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਸ਼ੂਟੀ ਦੇ ਅਸੂਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੌਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਫਲ ਜੋ ਸ਼ਾਖਾ ਤੋਂ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਿਆਰੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਫਲਾਸਫੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਇਕ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਤੇ ਯਾਸੀਅਤ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਪਈ ਹੈ। ਕਦਮ ਕਦਮ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਯਾਦ ਹੈ :

ਦੇਖੁ ਫਰੀਦਾ ਜਿ ਥੀਆ ਦਾੜੀ ਹੋਈ ਭੂਰ।

ਅਗਹੁ ਨੇੜਾ ਆਇਆ ਪਿਛਾ ਰਹਿਆ ਦੂਰ।

ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਮੌਤ ਅਤੇ ਫਨਾਹ ਦਾ ਡਰ ਪਾ ਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਿਸ਼੍ਚਿਤਾ ਤੇ ਇਜ਼ਜ਼ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਗਾਂਧੀਵਾਦ, ਅਮਨ ਪਸੰਦ ਦਾ :

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ ।

ਆਪਨੜੇ ਘਰਿ ਜਾਈਐ ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਪਾਪ ਤੋਂ ਬਚਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਅਗਲਾ ਜਨਮ ਸਵਾਰਨ ਲਈ ਸਬਰ ਤੇ ਨੇਕ ਚਲਣੀ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਰੁੱਖੀ ਸੁੱਖੀ ਖਾਇਕੈ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਏ ।

ਫਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਡਰਸਾਏ ਜੀਉ ।

ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਫਲਸਫਾ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਜੀਉਂਦੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ । ਸਿਰਫ ਸਿੱਖੀ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ । ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ “ਸਰਮਨ ਆਨ ਦੀ ਮਾਊਂਟ” ਦੀ ਗੂੰਜ ਸੁਣਨਗੇ । ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਮਾਦਾ ਫਲਸਫਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਂਦਣ ਵਾਲਾ ਫਲਸਫਾ ਹੈ । ਇਹ ਫਲਸਫਾ ਅਮਰ ਹੈ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਇਕ ਭੇਦ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਾਸ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਭੇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੈ । ਉਹ ਅਕਸ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਖਾਏ ਹਨ—ਉਹ ਅਕਸ ਜੋ ਸਾਡੇ ਕਲਚਰ ਤੇ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਵਿਚ ਉਠੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਪਲੇ, ਜੋ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਤਾਈ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣ ਜੋ ਸਾਡੀ ਨਸਲ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ ।

ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਰ ਪੇਂਡੂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਾਦ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਅਵਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਚੀਰਾ ਬੰਨੀ, ਸਿਹਰਾ ਸਜਾਈ, ਲਾੜਾ ਕੁੜੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਹਿੰਦੀ ਰੱਤੇ ਹਥਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਮੀਲੀ, ਸਜੀ ਸਜੀਲੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਵਾਰ ਜਦ ਕੁੜੀ ਪੇਕੇ ਘਰ ਦੀ ਡਿਊੜੀ ਟੱਪ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕੰਵਾਰਪਣ ਦੇ ਜਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਸੋਭਾਲ ਲਈ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਤ੍ਰਿਵਣ, ਉਹ ਵੇਹੜੇ ਵਿਚ ਸਖੀਆਂ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਹਾਸੇ, ਉਹ ਪੀਂਘਾਂ, ਉਹ ਬਹਾਰਾਂ ਸਭ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਮਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਸੌ ਮੁਆਮਲੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਇਕਹਿਰੀ ਮਲੂਕ ਜਾਨ ਤੇ ਆ ਪੈਂਦੇ ਹਨ—ਤੇ ਫੇਰ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਦੂਰ ਦੁਰੇਡੇ ਸਹੁਰਾ ਘਰ ਬਣੇ ਤਾਂ ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਖੇੜੇ ਤੇ ਬੋਝਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪੇਕੇ ਘਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਮੁਦਤਾਂ ਇੰਤਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਫੇਰ ਬਾਬਲ ਦੇ ਆਗਣ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਵੇ ! ਕੌਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਦਿਲ ਇਸ ਅਕਸ ਨਾਲ ਭਰ ਨਾ ਆਵੇ । ਕਿਸ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਇਕਦਮ ਗਿੱਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਕ

ਨਿਹਾਇਤ ਔਛੇ ਕਵੀ ਵਾਂਗ ਇਸ ਅਕਸ ਨੂੰ, ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਚਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਉਹ ਮੌਤ ਨੂੰ ਲਾੜਾ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿਮਾਣੀ ਜਿੰਦ ਨੂੰ ਵਹੁਟੀ ਕਹਿ ਕੇ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਜਿਹੁ ਦਿਗੜੈ ਧਨ ਵਰੀ ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ ।

ਮਲਕੁ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ ਮੁਹੁ ਧਿਕਾਲੇ ਆਇ ।

ਜਿਹੁ ਵਹੁਟੀ ਮਰਣੁ ਵਰੁ ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ ।

ਆਪਣਾ ਹਥੀ ਜੋਲਿ ਕੈ ਕੈ ਗਲਿ ਨਗੈ ਧਾਇ ।

ਕਾਗ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਗਨਾ ਵਾਲਾ ਪੰਛੀ ਹੈ ਜੋ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀਆਂ ਦਾ ਸੁਨੇਹੜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਵਿਆਹੀਆਂ ਸੂਹਣੀਆਂ ਚੂਰੀਆਂ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕਾਗ ਨੂੰ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਹ ਆ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਨੇਰੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਸੁਨੇਹੜਾ ਦੇਵੇ । ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਹੀ ਕਾਗ ਮੁਰਦਾਰ ਵੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈ । ਚੁੰਝਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ, ਗਲ ਸੜੇ ਜਿਸਮ ਤੋਂ ਬੋਟੀਆਂ ਵੀ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਚੋਨੋ ਚਿਤ੍ਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਚੀਵ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ :

ਕਾਗ ਕਰੰਗ ਚੜ੍ਹੇਲਿਆ ਸਗਲਾ ਖਾਇਆ ਮਾਸੁ ।

ਏ ਦੋਇ ਨੰਨਾ ਮਤਿ ਛੁਹਉ ਪਿਰ ਦੇਖਨ ਕੀ ਆਸੁ ।

ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਿੰਡ । ਕੱਚੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਸਰਦੀ ਦਾ ਮੌਸਮ, ਬਰਸਾਤਾਂ ਦੇ ਦਿਨ । ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਨਕਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਗਲੀਏ ਚਿਕੜੁ ਦੂਰਿ ਘਰੁ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ ।

ਚਲਾ ਤ ਭਿਜੈ ਕੰਬਲੀ ਰਹਾਂ ਤ ਕੁਟੈ ਨੇਹੁ ।

ਦਿਹਾਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਸਮਾਂਦਗੀ ਜਾਂ ਗਰੀਬੀ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਖਾਲਸੀਆਂ ਵਡੇਰਾਂ ਉਮਰ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । “ਮਾਝੇ ਦੀ ਜੱਟੀ” ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ “ਗੁਲਾਬੂ” ਨਾਲ ਬੱਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਨਿਕੜਾ ਘਰ ਵਾਲਾ ਤੇ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੀ ਨਾਰ, ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੁੱਢੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅੰਨਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ । ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਾਡੰਡੀਆਂ ਤੇ ਦੁਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਏਸ ਸਮਾਜਿਕ ਸਚਾਈ ਦਾ

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਜਾਣਾਂ ਤਿਲ ਬੋਝੜੇ ਸਮਲਿ ਬੁਕੁ ਭਰੀ ।

ਜੇ ਜਾਣਾ ਸੁਹੁ ਨੰਢੜਾ ਤਾਂ ਬੋਝਾ ਮਾਣੁ ਕਰੀ ।

ਹੁਹ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ, ਜੀਵਨ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਘਰੇਲੂ ਟੋਟਕਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦਸਿਆ ਹੈ :—

ਜੇ ਜਾਣਾਂ ਲਤੁ ਛਿਜਣਾ ਪੀਡੀ ਪਾਈ ਹੰਦਿ ।

ਤੇ ਜੇਵਡੁ ਮੈ ਨਾਹਿ ਕੋ ਸਭੁ ਜਗੁ ਛਿਠਾ ਹੰਦਿ ।

ਜਾਂ ਫਿਰ :—ਕੰਧੀ ਉਤੈ ਰੁਖੜਾ ਕਿਚਰਕੁ ਬੰਨੈ ਧੀਰ ।

ਫਰੀਦਾ ਕਚੈ ਭਾਛੈ ਰਖੀਐ ਕਿਚਰੁ ਤਾਈ ਨੀਰੁ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਹਰਿਆਲੀ ਹੈ। ਜਣਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਅਤੇ ਸਥਰਾਂ ਦੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਤੇ ਨਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਟਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਤੋਂ ਕੁਲੋਲਾਂ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਲੰਘਦੀ ਹਵਾ ਦੀ ਰੁਨਕੀ ਤੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਹੈ ! ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਭਰੇ ਸਰੋਵਰਾਂ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੰਸਾਂ ਤੇ ਬਗਲਿਆਂ ਦੀ ਚੁਹਲ ਮੁਹਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੇ ਪਧਰੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ।

ਜਦ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹੇਗੀ। ਕਿਉਂ ਜੁ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਤਾਈ ਦੇ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਉਤੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਦੋ, ਚਾਰ ਦਸ ਸਦੀਆਂ ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਦੇਣ

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੋ ਤੂੰ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫ਼ ਕਾਲੇ ਲਿਖੁੰਨ ਲੇਖੁ ।

ਆਪਣੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰੁ ਨੀਵਾਂ ਕਰਿ ਦੇਖੁ । ੬ ।

ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਪਰ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕਨੂੰਨ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੀ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਢੰਗ ਰੂਪ ਪੁਰ ਜੋਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਤੇ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਦੇ ਪਏ ਨੀਲ ਹੀ ਵੇਖੇ ਹਨ ਜਾਂ ਸਾਡੀ ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਹਾਰ ਦੇ ਚਿਨ੍ਹ ਹੀ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਅਤੇ ਅਮੁੱਕੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਨਹੀਂ ਤਕੇ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਘਟ ਸੰਪਰਕ ਰਖਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਵਡੇ ਜੱਥੇ ਜਾਂ ਜੇਤੂ ਹੋਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਉਪਰ ਜਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕ ਜਨਤਾ ਮਨੀ ਮਨੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸਵਾਨ ਹੋਈ ਹੈ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਹਲੇ ਗੁਲੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਲਾਭ ਇਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਜਾਨਦਾਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਸਾਲ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਰਹਿਆ ਪਰ ਇਸਲਾਮ ਪੁਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਫ਼ਰਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਮਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਦਬਾਉ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਪੂਰਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨਿਰ ਗ੍ਰੰਥ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰਾਂ ਪੀਰਾਂ

ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਵੇਖੋ Smith; Indian Islam ਅਤੇ Dr. Mohd. Iqbal : Madras Lectures ਹਿਚ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਇਕ-ਥਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਗਏ ਹਨ

ਬੁਜਾਕੇ ਦਾਮਨ ਬਤੋਂ ਸੇ ਅਪਨਾ ਫ਼ਰਾਰਿ ਰਾਹਿ ਹਜ਼ਾਜ਼ ਹੋਜਾ ।

ਦਾ ਆਦਰ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਹੀ ਖਾਨਦਾਨ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਾਂ ਪੀਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦੀ ਤਾਂਘ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਆਸ਼ੂਮਾਂ ਤੇ ਖਾਨਗਾਹਾਂ ਦੇ ਇਕੱਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰਵਾਰਕ ਸੁਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਦੁਗਲਕ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਨਿਕਾਹ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੌਰਖ ਨਾਥ, ਰਾਮਾਨੁਜ ਮਾਧਵਾ ਚਾਰਯ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰੇਮ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ-ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਉਦਮ ਕੀਤਾ। ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਬਖਸ਼ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਕਟਰ ਪੰਥ ਦੀ ਥਾਂ ਕਲਿ-ਆਨਕਾਈ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਨਿਖਰ ਪਿਆ।

ਇਸ ਮਥਕਾਲ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਪੁਸਤਕ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਬੁਧੀ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਹਿਜ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਜਨਤਾ ਦਾ ਮਨ ਜਿਤ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਧੜਕਣ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸ੍ਰੀ ਕਸ਼ਿਤੀ ਸੋਹਨ ਸੇਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ “ਇਹ ਸਾਧਕ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਨਿਪਟ ਅਣਜਾਣ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਟੁਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਸਦਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਾਣਦੀ ਰਹੀ (ਉਲਥਾਂ) ਪੰਨਾ 13 ਕ੍ਰਮਿਕਾ

Medieval Mysticism of India.

ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ “ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਧਨਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਨਿਰ-ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਧਾਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਇਹ ਅਕਸਮਾਤ ਫੁੱਟ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਧੀ ਨਿਰੰਧਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋੜ ਚੁਕਾ ਹੈ।”

ਸੂਫੀ-ਸੰਤ-ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਇਤਹਾਸ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸੂਚਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਇਤਹਾਸ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੁਰਮੀਤ ਸਮੇਂ ਵੀ ਵਗਦੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਵਹਦਤ ਦੇ ਸ਼ੁਰੀਲ ਤਰਾਨੇ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਚੋਂ ਉਗਰੇ ਪ੍ਰਤੀਭਾਵਨ ਸੂਫੀਆਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਅਖੀਂ ਡਿਠ ਕੋਤਕ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਅਧਿਆਤਮ ਸਾਧਨਾ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਪਰਜਾ-ਪਾਲਨ ਦਾ ਧਰਮ ਸਿਖਾਉਣ

ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਵਕਤੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਖਟਾਈ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਨੰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਅਥਾਹ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਜੁਗ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੂਰਗ ਦੁਆਰਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਹਲੀਮੀ ਤੇ ਖਾਕਸਾਰੀ ਨਾਲ ਨਿਵਾਚਲਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੰਡੀ ਤੇ ਹੰਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਸੂਰਗ ਦੁਆਰੇ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕਦੇ।

ਵਾਟ ਹਮਾਰੀ ਖਰੀ ਉਡੀਕੀ।

ਬੰਨਿਅਹੁ ਤਿਖੀ ਖਹੁਤੁ ਪਿਓਣੀ।

ਉਸੁ ਉਪਰਿ ਹੈ ਮਾਰਗੁ ਸੇਰਾ।

ਸੇਖ ਫਰੀਦਾ ਪੰਥ ਸਮਾਹਿ ਸਵੇਰਾ। ੪। ੧। (ਰਾਗ ਸੂਹੀ)

ਕੁਝ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕ ਅਜੇਹੀ ਥਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫਰੀਦ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਹੈ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਪੂਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਚਾਸਰ, ਸਾਅਦੀ ਜਾਂ ਦਾਤੇ ਵਾਂਗ ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ-ਥਾਣੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਿਤ-ਸਜਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸੂਝ ਭਰੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੈ?

ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰੋਦੀ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਥਾਣੀ ਵਿਚ, ਜਨਮ-ਮਰਨ, ਜਵਾਨੀ-ਬੁਢੇਪਾ, ਦੁਖ ਸੁਖ, ਸਦਾਚਾਰ, ਖਲਕਤ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਹੱਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਹਮਦਰਦੀ, ਦਰਵੇਸ਼, ਉਪਰਮਤਾ, ਸੰਸਾਰ ਅਸਾਰਤਾ, ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਤੇ ਸਹਿਣ ਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਫਰੀਦ-ਥਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮੁਕਤ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਖੇਡਾ, ਆਤਮ-ਅਭਿਆਸ।

*“In fact this Sadhna has mostly been unscriptural and not controlled by social laws of any kind. Its spring is within the innermost heart of the people whence it has gushed forth in its spontaneity and broken through the barriers of rules, prescriptive as well as prescriptive, Rabindera Nath Tagore—Foreword—Medieval Mysticism of India. Pii. 27th. Dec. 1929.

“ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਲੇਖ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਿਤਿਆ-ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ’ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਸਾਭਾ ਜਗ, ਦਸੰਬਰ 1959.

ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਜਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਏ ? ਸਾਮੰਤੀ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਉਨਤਾਈਆਂ ਤੇ ਸਖਤੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਲੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਫਰੀਦ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਣ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਕਿਉਂ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ? ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਲਈ ਕਿਉਂ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਲਈ ਉਪਰਾਲਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ?

ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਾਲੇ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪੜਾਉ ਹਨ। ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹਤਵਾ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਆਰਥਿਕ ਉਨਤੀ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਚਾਨ-ਪੁੰਨ ਤੇ ਪਰ-ਉਪਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰਬੰਧ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖਦਾਈ ਮਨਿਆਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵੈਰ ਭਾਵਨਾ, ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਸਾਜਸ਼ ਦੀ ਬਦਬੂ ਵਧਦੀ ਗਈ ਜਨਤਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ 'ਸੂਫੀਆਂ ਸੈਤਾਂ' ਨੇ ਅਧਿਆਤਮ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜ਼ਾਲਮ ਤੋਂ ਜ਼ਾਲਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਜਨਤਾ ਨਿਰਭੈ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੰਸਾਰੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕੂੜੇ ਤੇ ਫਿਨ-ਭੰਗੂਰ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਣ ਲਗੇ। ਸਚ ਪੁਛੋ ਤਾਂ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮੁਢ ਕਦੀਮੀ ਸੋਮਾ ਸੀ। ਅਕਬਰੀ ਰਾਜ, ਸਿਖ ਰਾਜ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਰਾਮ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਕਾਲਪਨਿਕ ਚਿਤਰ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਕਿ ਇਹ ਨਖਿਧ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਵੈਰ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ, ਅਹਿੰਸਾ ਤੇ ਪਰ-ਉਪਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਕ੍ਰਿਤਪਤ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

(੧) ਫਰੀਦਾ ਬੀਉ ਪਵਾਰੀ ਦਭੁ।

ਜੇ ਸਾਂਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ।

ਇਕ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਅਹਿ। ੧੬।

ਤਾਂ ਸਾਈਂ ਦੇ ਦਰਿ ਵਾੜੀਅਹਿ।

ਅਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਜੂਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹੋ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਸਰਮਾਇਆਦਾਰੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਫਰੀਦ-ਕਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਈ ਪਰਥਾਈ ਮਾਇਆ-ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆਏ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ* ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਯਾਦ ਕਰਵਾ ਕੇ ਦਇਆਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ

*ਸ਼ਲੋਕ 17, 46, 58, 77, 79, 93, 105, 81, 109 ਤੇ 175

ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਗਰੀਬ ਨੂੰ 'ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦ' ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸਦਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ :—

ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਤੁਲਨ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਅਹਿੰਸਾ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ, ਭਗਵਾਨ ਈਸਾ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਗੁੱਜ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੇ ਮਾਰਣਿ ਮੁਕੀਆਂ, ਤਿਨਾਂ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁਮਿ।

ਆਪਨਜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ, ਪੈਰ ਤਿਨਾਂ ਦੇ ਚੁਮਿ॥ ੭॥

ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੁਖੀ-ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੇਸ਼ਕ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਜਾਂ ਵੰਗਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸੰਭਵ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਦੁਖ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਚਿਤਰ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬੇਬਸੀ ਤੋਂ, ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਤਾਘ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਬਗ਼ਲੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿੰਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਪੈ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਸੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ —

ਫਰੀਦਾ ਦਰਿ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਜਾਇਕੈ, ਕਿਉਂ ਡਿਠੋ ਘੜੀਆਲੁ

ਦੇਹ ਨਿਦੋਸਾ ਮਾਰੀਐ, ਹਮ ਦੋਸਾ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲ॥੩੬॥

'ਹਮ ਦੋਸਾ' ਕਹਿਕੇ ਉਹ ਦੁਖੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਨੋਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ-ਮਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਨਿਜੀ ਸੁਨੇਹਾ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਸੈਤਾਂ ਨੇ 'ਰਬ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵੀ ਸਰਬਤ ਦੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਘਾਲਨਾ ਹੀ ਮੰਨੀ ਹੈ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜਨਤਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਾ-ਪਾਤਰ ਸਮਝਿਆ। ਇਸੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਦਿਆ ਜਾਂ ਧਰਮ ਤੇ ਦੀਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਚਾਈ ਕਰਤਵ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਕੋ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ, ਜੋ ਯੂਰਪੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੇ-ਜਾਣੂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਲਾ-ਦੀਨੀ ਤੇ ਧਰਮ-ਵਿਮੁਖਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ— "ਜਲਾਲਿ ਪਾਦਸ਼ਾਹੀ ਹੈ, ਕਿ ਜਮਹੂਰੀ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੈ।"

(1) ਜਦਾ ਹੋ ਦੀਂ ਮਿਆਸਤ ਸੇ ਤੋ ਰਹਿ ਜਾਤੀ ਹੈ ਚੰਗੇਜੀ।

(2) ਮੇਰਾ ਤਰੀਕ ਅਮੀਰੀ ਨਹੀਂ ਫਕੀਰੀ ਹੈ।

ਖੁਦੀ ਨ ਬੇਚ ਗਰੀਬੀ ਸੇਂ ਨਾਮ ਪੈਦਾ ਕਰ।

*ਸੰਤ ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

“ਜਿਵੇਂ ਪੰਡੀ ਦੇ ਪੰਖਾਂ ਨਾਲ ਉਡਦਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਕੇ ਸੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਵੇਡ ਛਕਣ ਤੇ ਨਿਤਾਨਾ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀਵਨ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿਤਾ—

ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਨਾਹੁਣ ਮੂਲਿ ਮਚਾਗਢਾ

ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ ਹਿਆਉ ਨਾ ਠਾਰੇ ਕਹੀਦਾ । ੩੦ ।

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਇਕ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਵਾਂਗ ਖਲੋਤੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਬਾਂ ਅਧਿਆਤਮ ਉਪਰ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਘਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਪਿਆਰ ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਤਕਰੇ ਛਾਈਂ ਮਾਈਂ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਮੌੜ ਤੇ ਖਲੋਤੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਰਗੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਛਡ ਦੇਣ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸਦਕੇ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਨਾਨਕ, ਚੌਤੰਨ ਮਹਾਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ ਵਰਗੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਪਰਮ-ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਨਤਾ, ਏਕਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਭਾਵ ਆਪਣੀ ਅਮਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਗਏ ਹਨ।

ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਦੂਰੇਡੇ ਪੈਂਡੇ ਹੁਣ ਵਿੰਗੀਆਂ ਪਗਡੰਡੀਆਂ ਵਾਂਗ ਦਿਸਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਜੁਗ ਦੇ ਘਲੂ ਘਾਰਿਆਂ ਵਾਲੀ ਕਾਲ-ਰਾਤ੍ਰੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਰਗੇ ਲੋਕ-ਕਵੀ ਹੀ ਸਾਡੀ ਖੁਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਜੀਵ-ਦੂਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਕਲ ਭਾਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਚਮਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਖਾਕੀ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਬਲਿਹਾਰੀ ਗੁਰ ਆਪਣੇ ਜਿਨਿ ਆਉਗਣ ਮੇਰਿ ਗੁਣ ਪਰਗਟੀਆਏ ।

ਵਡੀ ਵਡਿਆਈ ਵਡੇ ਕੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਲਾਏ । ੭। ਮ. ੪। ਗਉੜੀ ।

ਭਗਤੀ-ਲਹਿਰ ਦਖਣੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਚਲੀ ਸੀ। ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਉਦਾਰਤਾ ਆ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੰਕੋਚ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਰੂੜੀ-ਗੁਸਤ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਪ੍ਰਧਾਨ ਆਸ਼ੂਮ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਥੋਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੀ। ਰਾਮਾਨੁਜ (1017-1137 ਈ.) ਅਤੇ ਮਾਧਵਾਚਾਰਯ

*ਵਿਨੋਬਾ-ਵਿੰਦੀ) ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਔਰ ਵਿਗਿਆਨ, 1959 ਈ.

1214-1294 ਈ.) ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੇਵ, ਜੈਨ, ਸ਼ਾਕਤ ਅਤੇ ਜੋਗੀ ਲੋਕ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਦੇ ਸਨ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਅਬਦੁਰਹਮਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੰਨੇਹ ਰਾਮਯ (1010 ਈ.) ਪਛਮੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਨੱਲੂ ਦੇ ਬੀਸਲਦੇਵ ਰਾਜੇ (1155 ਈ.) ਅਤੇ ਚੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਜੇ (1193 ਈ.) ਵਿਚ ਤਿੰਗਲ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬ੍ਰਜ ਤੇ ਪੜੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਹਿੰਦਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ (1173-1265 ਵੀ.) ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਨਤਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਪਰ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਠੇਠ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰੂਪ ਵੀ ਰਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਰ-ਪਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬਾਲ-ਪੱਛੀ ਨੂੰ ਮਾਨੋਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਦੋ ਪ੍ਰਬਲ ਪੰਖ ਲਾ ਕੇ ਨਵੇਂ ਗਗਨਾਂ ਵਿਚ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਂਝੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਜਨ-ਭਾਸ਼ਾ ਉਚੇਰੀ ਸਾਹਿਤ-ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਵਿਕਾਸਵਾਨ ਹੋਣ ਲਗੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਭਗਤੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਫ ਡਲਕਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਹੁਣ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਲੋਭ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਦਖਣੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਝਾ ਗੁਰ ਪੀਰ ਸੀ। ਸੰਕੋਚ, ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਕਟਰ ਪੰਥ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਨਵਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਘੜ ਪਿਆ ਸੀ। 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਰਗੇ ਸੂਫੀਆਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਰਹੀ।

ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜ

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਕਾਲ 12ਵੀਂ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸਲੋਕ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦੇ 12ਵੇਂ ਉਤਰਾਧਕਾਰੀ ਸ਼ੇਖ ਬਰੂਮ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮਤ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਨਿਰਨੇ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਪਖਾਂ ਬਾਰੇ ਉਕਤੀ ਯੁਕਤੀ ਤੇ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਇਸ ਨਿਰਨੇ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਤ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਲੋਕ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਸਮਾਂ 1173 ਤੋਂ 1266 ਈਸਵੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਲਗਿਆ ਇਕ ਗੱਲ ਜਿਹੜੀ ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਸਾਖ ਦੇਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰੋਲ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਬਹੁ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਉਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਵਿਵਾਦ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਅਵਸਥਕ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪੀ ਸਨਾਤਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਭਾਗ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਪਾਰਖੂਆਂ ਅਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਮੰਗ ਸੰਤੋਖ ਜਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਭਾਂਤ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕੁਝ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਫਰੀਦਾ ਦਰੀਆਵੇਂ ਕੰਨੇ ਬਗੁਲਾ ਬੈਠਾ ਕੋਲ ਕਰੇ ।
ਕੋਲ ਕਰੇਂਦੇ ਹੰਝ ਨੇ ਅਚਿੰਤ ਬਾਜ ਪਏ ।

ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ 12--13ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਤੁਰਕੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿਚਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਹੰਸਾਂ ਵਾਂਗ ਬੈਛਕਰ ਕਲੋਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਤੁਰਕ ਬਾਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਚਾਣਚਕ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਆ ਪਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਵਲੋਲ ਭੁਲ ਗਏ । ਫਿਰ ਵੀ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜੁਲਮਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਉਹ ਉਹ ਜੁਲਮ ਢਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚਿਤ ਚੇਤਾ ਜਾਂ ਕਿਆਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਰੁੱਤਿ ਫਿਰੀ, ਵਣ ਕੰਬਿਆ, ਪਤ ਝੜੇ ਝੜਿ ਪਾਹਿ ।
ਚਾਹੈ ਕੁੰਡਾ ਵੁੰਢੀਆਂ ਰਹੁਣ ਕਿਥਾਉ ਨਾਹਿ ।

ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾਵ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਰਕਾਂ ਜਾਂ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਗਏ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਜੁਲਮ ਨਾਲ ਕੰਬ ਉਠਿਆ । ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲਾਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁੱਤ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਪੱਤਰ ਝੜ ਝੜ ਕੇ ਡਿਗਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ । ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ ਬਦਲੀ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਰੁੱਤ ਬਦਲੀ ਦਾ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਘਰ ਉਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਰਨਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕ ਹੋਰ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਇਕਨਾ ਆਟਾ ਅਗਲਾ ਇਕਨਾ ਨਾਹੀ ਲੋਣੁ ।
ਅਗੇ ਗਏ ਸਿਝਾਪਸਨਿ ਚੋਟਾਂ ਖਾਸੀ ਕਉਣੁ ।
ਪਾਸਿ ਦਮਾਮੇ ਫਤੁ ਸਿਰਿ ਭੋਗ ਸਭੋ ਰੋੜੁ ।
ਜਾਏ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣ ਮਹਿ ਬੀਏ ਅਤੀਮਾ ਗਡੁ ।
ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ ਉਸਾਰਦੇ ਭੀ ਗਏ ।
ਕੁੜਾ ਸਉਦਾ ਕਰਿ ਗਏ ਗੋਰੀ ਆਇ ਪਏ ।

ਉਹਨਾਂ ਅੰਤਲੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਭਾਗ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਭਾਗ ਉਹਨਾਂ ਉਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਕੋਈ ਤੋਟ ਨਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਵਾਜੇ ਤੇ ਦਮਾਮੇ ਵਜਦੇ ਹਨ, ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਛੰਦ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਛਤਰ ਝਲਦੇ ਹਨ। ਕੋਠੇ, ਮੰਡਪ ਅਤੇ ਮਾੜੀਆਂ ਦੇ ਉਹ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਖ ਤੇ ਆਰਾਮ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।

ਦੂਜਾ ਭਾਗ ਉਹ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦੀ ਤੋਟ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ ਉਹ ਧਨੀਆਂ ਦੇ ਹਾਕਰੇ ਏਨਾ ਹੀ ਜਿੰਨਾ ਆਟੇ ਵਿਚ ਲੂਣ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਅਜ਼ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਕੋਲ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਰੋਟੀ ਸੁਖੀ ਹੈ :

ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇ ਕੈ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਓ ।

ਫਰੀਦਾ ਵੇਖ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਸਿਟੇ ਉਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਝ ਗਲਾਂ ਵੀ ਕਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਥਵਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਟਿਪਣੀਆਂ ਵੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮੈਂ ਉਕਤ ਪੈਰਾ 3 ਤੇ 4 ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਹ ਅਰਥ ਕਢਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਹਚਕਾ ਦੇ ਮੂਲ ਆਸ਼ੇ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਅਵੱਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਂਤ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਰੋਤ ਵਾਚਣ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਹੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਆਖਿਆ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਸਾਮਰਾਟ ਸ਼ਾਹੀ ਦਮ ਤੋੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬੁਧ ਮੱਤ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਪੁਜ ਕੇ ਪਠਨ ਦੀ ਖਭ ਵਿਚ ਡਿਗ ਚੁਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਪਠਨ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੋਬਨ ਦੀ ਟੀਜੀ ਉਤੇ

ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਪਤਾ ਕਾਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਲ ਸੀ। ਬੁਧ ਮਤ ਨਾਲ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋਈ ਤਿੰਨਤਾ ਗੁਪਤਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸਜੀਵ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਬੁਧ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅਵਸਥਾ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿਥਲਤਾ ਅਤੇ ਸਾਹਸ-ਹੀਨਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ ਅਗੇ ਹਾਰ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਬੀਜ ਹਾਲੀ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੀਮਾ ਤਕ ਕਾਇਮ ਸਨ, ਘਟੇ ਘਟ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮਣੀ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਕਸ਼ੈਚਰੀਆ ਦੇ ਬਾਹੂ ਬਲ ਅਗੇ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਨਿਰਬਲ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ।

ਸਾਮਰਾਟ ਸ਼ਾਹੀ ਜੁਗ ਵਿਚ ਰਜਵਾੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰਹੱਟਾ ਕਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਜਵਾੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਡੇ ਵਡੇ ਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਜਵਾੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਜਗੀਰਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਰਲਿਆ ਮਿਲਿਆ ਨਿਜ਼ਾਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੋੜ ਪੈਂਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਮੁਲਕੀ ਪਸਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਜੁਗ ਗਰਦੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਉਤੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਅਥਵਾ ਲੁਟ ਖਸੂਟ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਜਾ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਤੇ ਘਿਰਣਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਜਵਾੜਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਇਹ ਸੁਆਰਥੀ ਪਖ ਧਰਮ ਉਤੇ ਵੀ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਕ ਬੜਾ ਵਡਾ ਪਰੀਵਰਤਨ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉਤੇ ਛੇਵੀਂ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਪਸਾਰ ਨਾਲ ਉਠ ਪੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਅਸਰ ਤੁਰੰਤ ਅਤੇ ਸਿਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਦੋ ਕੁ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਲੀ ਧਰਮਪਸਾਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਲਾਕਾ ਸਿੰਧ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪਸਾਰ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਰਹੱਟਾ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਧਰਮ ਦੇ ਤਾਅਬਦਾਰੀ ਦਾ ਵਖ ਵਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਈ ਵੇਰ ਰਲਕੇ ਵੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਵੀ ਅਰਬ ਦੇ

ਜਗਾਦੀ ਦੇ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਇਥੇ ਟਿਕੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਤੇ ਹਨ ਮਾਲ ਲੁਟਦੇ ਰਹੇ ।

ਯਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ 17 ਵਾਰ ਲੁਟ ਮਾਰ ਕਰਕੇ ਗਜ਼ਨੀ ਪਰਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਵਾਬ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਥਾਪ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮਹਿਮੂਦ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗੋਰੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਗਜ਼ਨਵੀ ਵਾਂਗ ਲੁਟ ਮਾਰ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਇਥੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਰਜ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਰਜਵਾੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਣਸੁਰਖਿਅਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੋਹਾਨ ਦੇ ਹਾਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਹਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਧਾਵਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪਸਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਲੁਟ ਮਾਰ ਦੀ ਰੁਚੀ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਬਦਲਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਰਤਵ ਸੰਭਾਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 1173 ਈਸਵੀ ਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਗਜ਼ਨਵੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਅੰਤਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖੁਸਰੋ ਮਲਕ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਪਰ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਬਾਬਾ ਕੋਈ 40 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ 1125 ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਗਜ਼ਨੀ ਛੱਡਕੇ ਭਾਰਤ ਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੇਖ ਸਈਬ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ । ਇਹ ਧਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਭਾਂਤ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਘਰਾਣਾ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਹੀ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਜਮਾਲਉਦਦੀਨ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਮਾਂ ਮਰੀਅਮ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸੀ । ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀਆਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਥੀਵੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਜ਼ੀਰ ਬਲਬਨ ਦੀ ਬੇਟੀ ਸੀ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਨਦਾਨ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਬਿੰਦ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਨਿਜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਫ਼ਕੀਰ ਹੀ ਸੀ । ਇਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਹਾਕਮ-ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਕਵਲ ਧਰਮ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਣੀ, ਬੇਟੀ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਦੀ ਵੀ ਸਾਂਝ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਜੰਗਜੂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਖਲੀਫ਼ੇ, ਦਰਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਫਕੀਰ ਵੀ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਫਿਰ

ਜਿੱਤੀ ਹੋਈ ਰਈਅਤ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਉੱਚੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਾਦ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਰਜਵਾੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸੁਆਰਥ ਸਿਧੀ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸਿਧ, ਨਾਥ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਅਸੀਂ ਇਸਲਾਮੀ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਨਵਾਬੀ ਪਿੰਗੋਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਵਲ ਸ਼ਰੂਪ ਸੁਫੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਉਠਨ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਵੀ ਰਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਫਰੀਦ ਵੇਲੇ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲੋਂ ਅੰਤਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੋਗੀ ਪ੍ਰਤਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਰਜਵਾੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਰਜਵਾੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕੱਟੜਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੌਤਾ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਫਕੀਰ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਸਲਾਮੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਗੜ ਪਿਛੜ ਦੇ ਕਾਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੂ ਸਮਰਾਟ ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਪਤਨ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਟ ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਉਠਾਨ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਵੇਂ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਾਮਰਾਟ ਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਆਖਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਮਿਟ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸਦੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਟਸ਼ਾਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਕੇ ਪੈਰੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਧਾਰਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਖਹਿਣ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗਰਾਮੀ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਦਾ ਬਹੁ-ਰਥ-ਵਾਦ, ਬੜ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਬ ਦੀ ਵਹਿਦਤ, ਲਾਸ਼ਰੀਕੀ, ਬੁਤ ਸਿਭਨੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਭਰਤਾਰੀਅਤਾ ਆਪੇ ਵਿਚ ਉਲਝ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਭਾਗ ਕਹਿ ਜਾਂ ਸੁਭਾਗ ਭਾਰਤ, ਦੇ ਘਟੋ ਘਟ ਉਤਰਪਛਮੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜਿਤ ਬਦੇਸ਼ੀ ਮੱਤ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਹਥ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਥਵਾ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਹੀ ਸੀ।

ਇਹ ਨੀਕ ਹੈ ਕਿ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਬੜਵਾਂ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦਾ। ਚੰਗੇੜ ਖਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕੁਝ ਮੁਗ਼ਲ ਦੇ ਵਾਰ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਪਿਛਾੜ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਮਨ ਅਮਾਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰੀ ਉਥਲ ਪੁਲਥ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ ਤੇ

ਹਿੰਦੂ ਰਜਵਾੜੇ ਟਕਰ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੂਬੇਦਾਰ ਤੇ ਫੌਜਦਾਰ ਵੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਬਠਿੰਡਾ ਤੇ ਹਾਂਸੀ ਹਿਸਾਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਇਕ ਚੰਗੀ ਗੜਬੜ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਬਣਿਆ ਜਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੜਬੜ ਅਤੇ ਲੁਟ ਮਾਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਰਿਆਇਆ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਨਕਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਾਰ ਲੁਟ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਰਜਵਾੜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਵਲ ਮਾਇਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਮੌਤ 1266 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਗ਼ੌਰੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਸਿਰਉਦ ਦੀਨ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਸੀ। ਕੁਰਾਨ ਲਿਖਕੇ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਮਲਕਾ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਨੌਕਰਾਣੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖੀ। ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਨ ਲੜਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਈਅਤ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨ ਬਣਾਉਣ ਪਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ, ਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮ ਵੱਲ ਖਿਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨ ਬਣੇ ਉਹ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬਣ ਗਏ।

ਹਿੰਦੂ ਰਜਵਾੜੇ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਸ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਖ ਵਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਵਾਬ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਜਾਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਥਾਪੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਨਵਾਬ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਨਵਾਬ ਤੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਮਨਆਈਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵੇਰ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਵਡੇਰੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ :। ਹਿੰਦੂ ਇਸ਼ਕੀਆਂ ਨਵਾਬਾਂ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਚੇਰੇ ਅਹੁਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਅਹੁਦਿਆਂ ਉਤੇ ਲਗੇ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੰਦਰ ਢਾਹ ਕੇ ਮਸੀਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਤੇ ਸਖ਼ਤ ਜਜ਼ੀਏ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਦਮੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਹੀ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਵਾਹੀ ਜੋਤੇ ਦਾ ਕੰਮ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿਚਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਕੋਲ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਹੀਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਸੀ- ਵਣਜ ਖਹੁਤਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਹਥ ਵਿਚ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਨਵਾਬ ਤੇ ਫੌਜਦਾਰ ਜਿੰਨਾ ਚਾਹੁਣ ਧਨ ਦੌਲਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਹਿਲਕਾਰ ਤੇ ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰ

ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਡਾਦਾਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਗੀਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਇਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਜਗੀਰਦਾਰ ਸ਼ਰੇਣੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਸਾਂਝੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਲੋਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਬੇਮੁਖ ਸਨ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਘੋਲ ਘੁਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਖ ਵਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਖ ਵਖ ਬੋਲੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਬੋਲੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ, ਬੜਾ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਗੂੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਤੁਰਕੀ ਬੋਲਦੀ ਸੀ, ਮਸੀਤਾਂ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਚਰਬਾਰ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ। ਧਾਰਮਕ ਬੋਲੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਰਬੀ ਸੀ ਪਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਬੋਲੀ ਫ਼ਾਰਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਬਾਦ ਸਨ ਉਹ ਦੇਸੀ ਭਾਖਾ ਹੀ ਬੋਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਠਵੀਂ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦਾ ਨਾਤਾ ਜਨਤਾ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਅਸਰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਰਚਨਾ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਗ਼ਲ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੀ ਦਾ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣਾ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੀ ਤੇ ਸਭਿਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਤਿ ਉਚੇਂ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਉਚੇਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਉਚੀ ਜਾਤ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਜਾਂ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵੀ ਇਸ ਰੂਪ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਕਾਲ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਧ ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਿਖਰ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਢੇਰ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਵਾਰਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾ ਕੇ ਫ਼ਹੀ ਸੀ।

ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕਾਵਲੀ

ਪਰਾਚੀਨ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸੋਮੇ

ਪੁਰਾਤਨ :

ਅਹਿਸਨੁਲ ਅਕਵਾਲ :

ਸ਼ੇਖ ਬੁਰਹਾਨੁੱਦੀਨ ਗਰੀਬ, ਸੰਪਾਦਤ
ਹਮਾਦ ਬਿਨ ਇਮਾਦ ਕਾਸਾਨੀ...
1337. ਈ. (ਹਥ-ਲਿਖਤ)

[ਇਸ ਦੇ ਵਰਣਨ ਲਈ ਵੇਖੋ 'ਜਰ-
ਨਲ ਆਫ਼ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਿਸ-
ਟੋਰੀਕਲ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਜਿਲਦ 3,
ਭਾਗ 1, ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਦਾ ਲੇਖ ਨੰਟ
ਆਨ ਅਹਿਸਨੁਲ ਅਕਵਾਲ]

ਆਦੀਨ-ਦਿ-ਅਕਬਰੀ :

ਅਬੂਫ਼ਜ਼ਲ 'ਆਲਮੀ'

ਅਕਬਾਰੁਲ ਅਖਯਾਰ :

ਸੰਪਾਦਤ : ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ,
ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲ ਹੱਕ ਮੁਹੱਦਿਸ ਦਿਹ-
ਲਵੀ, (ਮੁਜੱਤਬਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਦਿਲੀ :
1309)

ਅਨਵਾਰੁਲ ਆਰਫ਼ੀਨ :

ਹਾਫ਼ਜ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦੀ
(ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਖਨਊ,
1876 ਈ)

ਅਸਰਾਰੁਲ ਔਲੀਆ :

(ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ) ਸੰਪਾਦਤ :
ਸ਼ੇਖ਼ ਬਦਰੁਦੀਨ ਇਸਹਾਕ : (ਨਵਲ
ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਖਨਊ)

ਅਸਰਾਰੁ ਤੋਹੀਦ ਵੀ ਮਕਾਮਾਤ-ਇ-ਅਬੀ ਸਦੀਦ; ਸੰਪਾਦਤ ਅਹਿਮਦ ਬਾਹਮਨਯਾਰ
(ਤਹਿਰਾਨ 1934)

ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਮੁਨੱਵਰ :

ਅਵਾਰਿਫ਼. ਮੁਆਰਿਫ਼

ਬਹਿਜ਼ਤੁਲ-ਅਸਰਾਰ ਵਾ

ਮਾਅਦਨੁਲ ਅਨਵਾਰ :

ਦੀਬਾਚਾ ਦੀਵਾਨ ਸ਼ੁਰਾਤੁਮਲ ਕਮਾਲ :

ਦੀਵਾਨ-ਇ-ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ :

ਦੀਵਾਨ-ਇ-ਹਸਨ ਦਿਹਲਵੀ :

ਦੀਵਾਨ-ਇ-ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਹਮਸਵੀ

ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ਵਾਦ :

ਫ਼ਵਾਇਦੁ ਸਾਲਕੀਨ :

ਫ਼ਤੁਵੁਲਗ਼ੋਬ :

ਫ਼ਤੁਵੁਲ ਸਲਾਤੀਨ :

ਸ਼ੇਖ਼ ਸ਼ਿਹਾਬੁਦੀਨ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ:

ਅਰਬੀ ਮਤਨ (ਕਾਹਰਾ), ਉਰਦੂ

ਅਨਵਾਦਕ :

ਮੌ. ਅਬੁਲ ਹਸਨ (ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ
ਲਖਨਊ, 1926)

ਨੂਰੁੱਦੀਨ

(ਕਾਹਰਾ-1304 ਹਿ)

ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ

(ਮੌ. ਸਯੱਦ ਯਾਸੀਨ ਅਲੀ, ਦਿੱਹਲੀ)

(ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਖਨਊ.
1288 ਹਿ.)

(ਸੰਪਾਦਤ : ਮਸ਼ਹੂਦ ਅਲੀ ਮਹਵੀ;

ਇਬ੍ਰਾਹੀਮੀਆ ਮਸ਼ੀਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਹੈਦਰਾ
ਬਾਦ 1352 ਹਿ.)

(ਪੀਰ ਜੀ ਰਫ਼ੀਉੱਦੀਨ ਤਹਿਸੀਲ-
ਦਾਰ ਦਿਲੀ ਚਕਾਮਾ-ਇ-ਫ਼ੈਜ਼ ਪ੍ਰੈਸ
ਦਿੱਲੀ, 1889 ਈ.)

(ਸੰਪਾਦਤ : ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਸਿਜ਼ੀ)

(ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ ਲਖਨਊ,
1884 ਈ.)

(ਸ਼ੇਖ਼ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖ਼ਤੀਆਰ ਕਾਕੀ
ਦੀਆਂ...

ਸੰਪਾਦਤ: ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ
ਪ੍ਰੈਸ, ਲਖਨਊ

(ਸ਼ੇਖ਼ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ)

(ਕਾਹਰਾ : 1304 ਹਿ.)

ਈਸਾਮੀ : (ਸੰਪਾਦਤ. ਏ. ਐਮ.
ਹਸਨ ਅਲੀਗੜ 1938)

ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਇ-ਅਬਰਾਰ :	ਉਰਦੂ ਤਰਜਮਾ: ਅਜ਼ਕਾਰੁਲ ਅਬਰਾਰ: ਮੈਂ. ਫਜ਼ਲ ਅਹਿਮਦ ਆਗਰਾ : 1326 ਹਿ.)
ਹਬੀਬੁੱਸੀਅਰ (ਤਾਰੀਖ) :	ਬੰਬਈ. 1857 ਈ.
ਹੁਜ਼ੂਰੁਲ-ਇਲ-ਬਲਿਗ਼ਾਹ :	ਸ਼ਾਹ ਵਲੀਉੱਲਾ, ਦਿਹਲਵੀ : (ਲਾਹੌਰ : 1323 ਹਿ.)
ਇਕਬਾਲੁਲ ਅਨਵਾਰ :	ਮਹੰਮਦ ਅਕਰਮ ਬਾਰਾਖਵੀ ਲਾਹੌਰ : 1895. ਈ.
ਜਵਾਮੇਉਲਕਿਲ :	ਗੋਸ਼ ਦਰਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ (ਸੰਪਾ- ਦਤ ਮਹੰਮਦ ਅਕਬਰ ਹੁਸੈਨੀ: ਇੰਤਜਾਮੇ ਪ੍ਰੈਸ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ)
ਜਵਾਹਰ-ਇ-ਫਰੀਦੀ :	ਅਲੀ ਅਸਗਰ ਚਿਸ਼ਤੀ (ਲਾਹੌਰ : 1884 ਈ.)
ਕਲੁਸਲਮਹਿਜੂਬ :	ਸੇਖ ਅਲੀ ਹਜ਼ਵੇਰੀ (ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਬਖਸ਼) (ਫਾਰਸੀ) ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ-ਹਿੰਦ. ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ)
ਖੈਰੁਲਮਜਾਲਿਸ :	ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜਮਾ : ਨਿਕਲਸਨ : ਲੰਡਨ. 1936 ਈ.) ਸੇਖ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਚਿਰਾਗੇ ਦਿਹਲੀ : ਸੰਪਾਦਤ : ਮੈਂ. ਹਮੀਦ ਕਲੰਦਰ : ਮੁਸਲਮ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ, ਅਲੀਗੜ੍ਹ.
ਸਜੀਨਾਤੁਲ ਅਸਾਫੀਆ :	ਹਾਫਿਜ਼ ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਾਰ : ਸਮਰੇ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਖਨਊ : 1872 ਈ.
ਖੁਲਾਸਾ ਤੁੱਤਵਰੀਖ :	ਸੁਜਾਨ ਰਾਏ ਭੰਡਾਰੀ : ਦਿਹਲੀ : 1918 ਈ.
ਲਤਾਇਫ-ਇ-ਅਜ਼ਹੜੀ :	ਮੈਂ. ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਯਮਨੀ : ਨੁਸਰ- ਤਲਮਤਬਾ, ਦਿਹਲੀ 1295 ਹਿ.

ਮਜਲਿਸੁਲ ਉੱਸ਼ਾਕ :

ਸੁਲਤਾਨ ਹੁਸੈਨ ਮਿਰਜ਼ਾ :

(ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ : ਲਖਨਊ
1897 ਈ.)

ਮਜਮਾ-ਇ-ਮਲਫੂਜ਼ਾਤ-ਇ-

ਖਵਾਜਗਾਨ-ਇ-ਚਿਸ਼ਤ :

ਅਨੁਵਾਦਤ : ਮੈ. ਗਲਾਮ ਅਹਿਮਦ
ਬਿਰਯਾ : ਮੁਸਲਿਮ ਪ੍ਰੈਸ, ਦਿੱਹਲੀ
1348 ਹਿ.

ਮਨਾਕੀਬੁਲਮਹਿਬੂਬੀਨ :

ਮੈ. ਨਜਮੁੱਦੀਨ :

(ਸਮਰੇ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਖਨਊ :
1873 ਈ.)

ਮਿਰਤੁਲ ਅਸਰਾਰ :

ਮੈ. ਅਬੂਦੁੱਹਿਅਨ ਬਿਨ ਅਬਦੁੱਰਸੂਲ
ਚਿਸਤੀ

ਕੋਲੁਲੱਜਮੀਲ :

ਸ਼ੇਖ ਵਲੀਉਲਾ ਦਿਹਲਵੀ : ; ਮਤਬਾ
ਨਿਜਾਮੀ ; ਕਾਨਪੁਰ : 1291 ਹਿ.

ਰਾਹਤੁਲਕਲੂਬ :

ਸ਼ੇਖ ਫਹੀਦ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ .
ਸੰਪਾਦਤ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ,
ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ, ਪ੍ਰੈਸ ਲਖਨਊ

ਰੋਜ਼ਾ-ਇ-ਅਕਤਾਬ :

ਸਯੱਦ ਮਹੁਮਦ ਬੁਲਾਕ ਚਿਸਤੀ :
ਦਿਰਗੀ ਲਾਲ, ਮਹਿਬ-ਇ-ਹਿੰਦ
ਪ੍ਰੈਸ; ਦਿਹਲੀ

